

DOKTORI (PHD) ÉRTEKEZÉS

MEGKÜLÖNBÖZTETETT KÜLÖNBSÉGEK

A 'MAGYAR TÁRSADALOM' TAGLÓDÁSÁNAK ÉS TAGOLÁSÁNAK VIZSGÁLATÁHOZ

ÉBER MÁRK ÁRON

TÉMAVEZETŐ

DR. WESSELY ANNA PHD

EGYETEMI DOCENS

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KAR

SZOCIOLÓGIA DOKTORI ISKOLA

SZOCIOLÓGIA DOKTORI PROGRAM

2012

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés	7
I. A hazai szociológia képe a ‘magyar társadalomról’ 1963–1975	10
II. A hazai szociológia képe a ‘magyar társadalomról’ 1975–1989	85
III. A hazai szociológia képe a ‘magyar társadalomról’ 1989–2012	179
Következtetések – a ‘magyar társadalom’ tagolódásának megértése felé	259
Irodalomjegyzék	272
Függelék I.	326
Függelék II.	339
Függelék III.	349
Abstract	376
Absztrakt	377

RÉSZLETES TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS.....	7
I. A HAZAI SZOCIOLÓGIA KÉPE A ‘MAGYAR TÁRSADALOMRÓL’ 1963–1975.....	10
1. A marxi osztályelmélettől a sztálini két osztály és egy réteg ‘modellig’.....	10
2. A sztálini ‘modell’ felülvizsgálata: társadalmi munkamegosztáson alapuló rétegek vagy termelési viszonyokon alapuló osztályok?.....	13
2.1. Az első stratégia: társadalmi munkamegosztás és rétegződés.....	14
2.1.1. Stanislaw Ossowski koncepciója.....	14
2.1.2. Hegedüs András koncepciója és vitája Wirth Ádámmal.....	16
2.1.3. Ferge Zsuzsa koncepciója és vitája Buza Mártonnal.....	19
2.2. A második stratégia: a többlettermék feletti rendelkezés és az osztályszerkezet.....	23
2.2.1. Milovan Gyilaszk koncepciója.....	23
2.2.2. Kolosi Tamás koncepciója.....	24
2.2.3. Konrád György és Szelényi Iván koncepciója.....	31
3. A társadalmi struktúra kutatása a magyar szociológiában 1963–1975.....	39
3.1. Viták és küzdelmek a szakmán belül.....	40
3.1.1. Kemény István kritikája és koncepciója.....	40
3.1.2. Kolosi Tamás, Szelényi Iván és Konrád György rétegződéskritikája.....	47
3.1.3. Hegedüs András a rétegződéselméleten túlmutató munkássága.....	51
3.1.4. Kutatási stratégiák és a kritikai társadalomtudomány.....	55
3.2. A politika szorításában.....	60
3.2.1. Hegedüs András pályája.....	60
3.2.2. Ferge Zsuzsa pályája.....	66
3.2.3. Kemény István pályája.....	70
3.2.4. Kolosi Tamás pályája.....	76
3.2.5. Szelényi Iván és Konrád György pályája.....	78
3.2.6. Leszámolás a struktúrakutatással.....	83

II. A HAZAI SZOCIOLÓGIA KÉPE A 'MAGYAR TÁRSADALOMRÓL' 1975–1989.....85

1. A dogmatizmus visszatérése: az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének társadalomképe a hetvenes évek második felétől.....	86
2. Életmód, kulturális fogyasztás, 'tudati tükröződések'.....	94
2.1. <i>Életmódkutatás Békés megyében – Losonczy Ágnes.....</i>	<i>94</i>
2.2. <i>Műalkotások befogadásának vizsgálata és a 'kulturális blokkok' – Józsa Péter.....</i>	<i>102</i>
2.3. <i>'Réteghelyzet' és 'rétegtudat' – a Társadalomtudományi Intézet a 'tudati tükröződések' nyomában.....</i>	<i>109</i>
3. A Kolosi Tamás vezette rétegződésmo­dell-vizsgálat.....	114
3.1. <i>A társadalmi struktúra koncepciójának különös viszontagságai.....</i>	<i>119</i>
3.2. <i>Az 'L-modell'.....</i>	<i>125</i>
3.3. <i>'Státusok' és 'státuscsoportok' mint nem rendek.....</i>	<i>136</i>
3.4. <i>'Viszonykijelölő kategóriák' és társadalmi rétegek.....</i>	<i>142</i>
3.5. <i>A kategorizáció technikái és eredményei.....</i>	<i>146</i>
3.6. <i>A Tagolt társadalom következtetései.....</i>	<i>152</i>
4. Szelényi Iván visszatérése – vállalkozók az államszocializmusban.....	161
4.1. <i>Polgárosodás a vidéki Magyarországon.....</i>	<i>163</i>
4.2. <i>Harmadik út? mint 'harmadikutas' politikai program?.....</i>	<i>169</i>
5. Kulturális-interakciós rétegződés – Angelusz Róbert és Tardos Róbert.....	175

III. A HAZAI SZOCIOLÓGIA KÉPE A ‘MAGYAR TÁRSADALOMRÓL’ 1989–2012	179
1. Rendszerváltás – elitváltás?	180
2. Kapitalizmus kapitalisták nélkül? A ‘posztkommunista menedzserkapitalizmus’ elmélete	191
3. A ‘piaci átmenettől’ az ‘útfüggő átalakulásokig’	206
4. Újraelosztás kontra piac? Viszonosság és informáltság!	216
5. Fogyasztói individualizáció, életstílus, miliók – ‘posztmodern’ hatások?	223
6. Az erőforrások ‘konszolidációja’, a társadalmi egyenlőtlenségek és a szegénység növekedése – ‘modern’ hatások	235
7. Melyik kettő? Miért kettős? A magyar szociológia kettőstársadalom-elméleteinek hasznáról és káráról	244
7.1. Melyik kettő?	244
7.1.1. <i>Erdei Ferenctől a ‘második gazdaságig’</i>	244
7.1.2. <i>Kétosztatú társadalomképek a rendszerváltás után</i>	248
7.1.3. <i>Politikai megosztottság a rendszerváltás után</i>	251
7.2. Miért kettős?	254
7.3. A magyar szociológia kettőstársadalom-elméleteinek hasznáról és káráról	257
KÖVETKEZTETÉSEK – A ‘MAGYAR TÁRSADALOM’ TAGOLÓDÁSÁNAK MEGÉRTÉSE FELÉ	259
IRODALOMJEGYZÉK	272

FÜGGELÉK I.	326
Niklas Luhmann teoretikus teljesítménye	326
<i>Niklas Luhmann: a megfigyelés mint a világ felbontása</i>	326
<i>Niklas Luhmann rendszerelméleti társadalomfelfogása</i>	329
<i>Niklas Luhmann rendszerelméleti társadalomfelfogásának teoretikus összefüggéseiről</i>	336
FÜGGELÉK II.	339
Pierre Bourdieu teoretikus teljesítménye	339
<i>Pierre Bourdieu: társadalmi kategóriák és definíciós küzdelmek</i>	339
<i>Pierre Bourdieu klasszifikációs kutatásainak társadalomelméleti háttere</i>	340
<i>Pierre Bourdieu társadalomfelfogásának elméletörténeti összefüggéseiről</i> ..	345
FÜGGELÉK III.	349
Niklas Luhmann és Pierre Bourdieu teoretikus teljesítményének összevetése és Pokol Béla szintéziskísérletének kritikája	349
<i>Niklas Luhmann vs. Pierre Bourdieu: kritikai és nem-kritikai elméletek</i>	349
<i>Niklas Luhmann és Pierre Bourdieu: egy elméleti összehasonlítás néhány összefüggése</i>	354
<i>Pokol Béla Luhmann-kritikája és társadalomelméleti szintéziskísérlete</i>	362
ABSTRACT	376
ABSZTRAKT	377

BEVEZETÉS

„Új szemmel nézni
a régi képre: ez a
mi alkotásunk.”

Fodor Ákos haikuja

Hogyan tagolódik a ‘magyar társadalom’? – ez az a kérdés, amelyre az alábbi dolgozatban választ keresek. Feltéve, hogy minden megfigyelés egy komplex egész felbontása, és minden megfigyelés egy megfigyelőt feltételez, a *hogyan tagolódik* a ‘magyar társadalom’ kérdése is átalakul: *hogyan tagolják* megfigyeléseikkel a ‘magyar társadalmat’ a különféle megfigyelők? A megfigyelők megfigyeléseinek *megfigyelésével* – Niklas Luhmann ismeretelméleti koncepciója szerint a ‘másodfokú megfigyeléssel’ – olyan összefüggések is feltárulnak, amelyeket maguk a megfigyelők nem figyeltek meg.¹

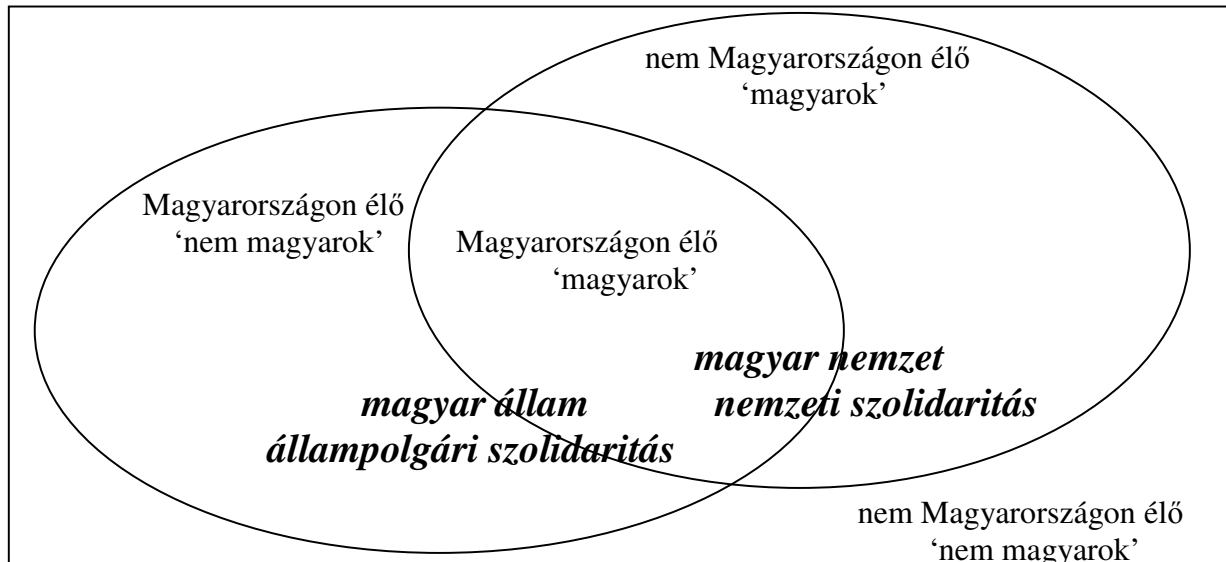
A következő oldalakon az 1963-ban újjáalakuló magyar szociológia professzionális megfigyelőinek az elmúlt fél évszázadban a ‘magyar társadalomra’ vonatkozó megfigyeléseit rekonstruálom, a ‘magyar társadalom’ tagolódásának *kutatástörténetét* tekintem át. A ‘magyar társadalom’ szerkezetét, rétegződését és egyenlőtlenségi rendszerét vizsgáló kutatások bemutatásával és elemzésével céloom a hazai társadalomkutatás hagyományának kritikai újragondolása.

A dolgozatban a ‘magyar társadalom’ kifejezés következetesen szimpla idézőjelek között szerepel. Nem magától értetődő ugyanis, hogy a globalizáció, valamint a transznacionálisan szerveződő társadalmi-gazdasági hálózatok ellenére lehet-e, érdemes-e még ma is ‘magyar társadalomról’ mint egy (nemzet)állami keretbe foglalt, kifelé élesen lehatárolható, egységes entitásról beszélni. Álláspontom szerint elemző céllal csak abban az értelemben érdemes ezt a fogalmat használni, ha nem kizárólag az állami fennhatóság, de nem is pusztán a nemzeti összetartozás érzése alapján, hanem a két halmaz uniójaként határozzuk meg. A ‘magyar társadalom’ – a dolgozatban használt értelemben – az a közös társadalmi világ, amely magába foglalja a magukat magyarként meghatározókat, függetlenül attól, hogy

---

¹ Niklas Luhmann ismeretelméleti koncepcióját – társadalomelméletének alapvonásaival összefüggésben – a *Függelék* első részében tárgyalom.

mások elismerik-e ezt az öndefiníciót. E közös társadalmi világ tehát *nem kizáró* vagy *elhatároló* fogalom; határai addig terjednek, ameddig e világ szereplőinek kapcsolódásai és kötődései elérnek (ld. az 1. ábrát).

1. ábra: A 'magyar társadalom' mint közös társadalmi világ,
mint az állampolgári és a nemzeti szolidaritás uniója

A 'magyar társadalom' koncepciójának ábrázolása az 1. ábrán máris rávilágít a 'magyar társadalom' tagolódásának és tagolásának egy rendkívül éles *politikai* aspektusára. Jól ismert, hogy a politikai közbeszédben jelen vannak olyan álláspontok, amelyek elvitatják egyes társadalmi csoportok magyar nemzethez tartozását, mint ahogyan kérdéses az is, milyen értelemben tekinthetők a 'magyar társadalom' részének azok a csoportok, amelyek nem a magyar állam területén élnek. A fenti ábra voltaképpen a 'magyar társadalomhoz', illetve a 'magyar nemzethez' tartozás körüli kategorizációs küzdelmeket² ábrázolja. Kutatásom tárgyának meghatározásakor nem kívánom figyelmen kívül hagyni e definíciós küzdelmeket, s határainak kérdésességét, folyamatos problematizáltságát nem oldom fel egy zárt határokkal rendelkező fogalommal. A 'magyar társadalom' fogalma *ezért* szerepel következetesen szimpla idézőjelek között: ez az a közös társadalmi világ, amelynek határai addig terjednek, ameddig e világ szereplőinek kapcsolódásai és kötődései elérnek.

² Pierre Bourdieu definíciós és kategorizációs küzdelmekre vonatkozó elképzelését – társadalomelméletének alapvonásaival összefüggésben – a *Függelék* második részében tárgyalom.

Az ismeretelméleti problémákat fokozza, hogy a ‘magyar társadalom’ mint a megismerés tárgya nem tekinthető olyan objektumnak, amelytől a megismerő szubjektum függetleníthetné magát. E közös társadalmi világ nem egy olyan mindennapi tárgy, melyet képesek vagyunk *kívülről* megfigyelni. A megismerés tárgya egyrészt körülöleli, magába foglalja a megismerőt, másrészt annak megismerési képessége is e ‘tárgynak’ köszönhető. Az a képesség, hogy el tudunk igazodni e társadalmi világban, hosszú, és meglehetősen összetett szocializációs folyamat eredménye.

A társadalomkutatásban e meglehetősen komplex társadalmi világ ábrázolása mindeddig nem vezetett egységes társadalomkép kialakításához. Ennek oka nem pusztán a megismerés tárgyának tagoltsága, hanem az, hogy a megismerés tárgyában, annak eltérő szegmenseiben szocializálódó megismerők helyzete, szocializációja, nézetei, megismerési érdek(lődés)ei is különböznek. Eltérő társadalmi helyzet, eltérő szocializációs és szakmai szocializációs életút nyomán elvileg ‘ugyanazon’ vizsgálati tárgy – a ‘magyar társadalom’ – is eltérően jelenhet meg a különféle megfigyelők konstrukcióiban.

A megismerendő tárgy, valamint a megismerésére vállalkozó megfigyelők ráadásul időben sem változatlanok. A *hogyan tagolódik a ‘magyar társadalom’?* kérdésre adható válasz ezért egyszerre függ (1) a megismerendő tárgy tagoltságától, (2) a különböző helyzetű megismerők eltérő (szakmai) szocializációjától, (3) megismerési érdek(lődés)üktől és az általuk választott megismerési eljárásoktól, valamint (4) mind a tárgy, mind a megismerő folyamatos történeti formálódásától.

E problémák ellenére a hogyan tagolódik a ‘magyar társadalom’ kérdésre választ keresni nem eleve lehetetlen vállalkozás. Nem a képalkotási folyamatok relativizálása, hanem azok relacionálása (a köztük lévő kapcsolatok feltárása) a feladat. Meg kell határozni a megfigyelői pozíciók, a megismerési folyamatok, valamint a kidolgozott társadalomképek összefüggéseit, és fel kell tételezni összeegyeztethetőségüket. Ha előfeltételként elfogadjuk a ‘magyar társadalom’ mint közös társadalmi világ komplex tagoltságát, akkor az egymásnak látszólag ellentmondó társadalomábrázolási módokat sem egymást kioltónak, hanem egymást kiegészítőnek láthatjuk. Dolgozatomban erre teszek kísérletet. Munkámmal a megkülönböztetett különbségek felismeréséhez, a ‘magyar társadalom’ tagolódásának és tagolásának vizsgálatához kívánok hozzájárulni.

I. A HAZAI SZOCIOLÓGIA KÉPE A 'MAGYAR TÁRSADALOMRÓL' 1963–1975

1. A marxi osztályelmélettől a sztálini két osztály és egy réteg 'modellig'

Marx különféle írásaiból rekonstruálhatók egy többé-kevésbé ellentmondásmentes struktúrakoncepció főbb vonalai. A társadalom szerkezete Marxnál alapvetően a lét társadalmi újratermelésének folyamatából vezethető le, tágran értelmezve az ennek során kialakuló társadalmi viszonyok összekapcsolódásaként, strukturált egységeként határozható meg. Történelemelméletében Marx megkülönbözteti a termelőerőket – a társadalmi lét újratermelési folyamatában felhasznált termelőeszközök technikai színvonalát, a termelés szervezetét stb. –, valamint a termelőerők által meghatározott termelési viszonyokat. A társadalomszerkezetet a termelési viszonyok alakítják, a társadalmi struktúrát alkotó nagycsoportok, az osztályok, a termelőeszközökhöz fűződő viszonyuk alapján határozhatók meg.

A Marx és Engels által vizsgált 19. századi klasszikus kapitalizmusban – *A Kommunista Párt Kiáltványának* sematikus, mert inkább politikai mozgósítást, mint árnyalt elemzést célzó értelmezése szerint – a legalapvetőbb társadalmi osztályokat a termelőeszközöket birtokló tőkésék (a burzsoázia), illetve a termelőeszközöktől lényegében megfosztottak (a proletariátus) alkotják (Marx–Engels 1959 [1848]). E két társadalmi osztály – melyek mellett Marx és Engels még e sematikus modellben is megkülönböztet további csoportokat – egymáshoz fűződő viszonyát a tőkével való rendelkezés vagy nem rendelkezés határozta meg; az a tőkeviszony, ami tőke és bér munka kibékíthetetlen ellentétén alapul. E viszonyban tőkésék és munkások mint kizsákmányolók és kizsákmányoltak állnak szemben egymással, mert termelőeszköz-tulajdonán keresztül a tőkésnek lehetősége van arra, hogy eltulajdonítsa a megélhetése érdekében munkaerejét munkabérért cserébe áruba bocsátó proletariátus termelte érték egy részét, az értéktöbbletet.

A Kommunista Párt kiáltványának leegyszerűsített osztálystruktúra-ábrázolásán kívül Marx más műveiben is tárgyalta a témát. Élete utolsó szakaszában, *A tőke* harmadik kötetének utolsó, ötvenkettedik fejezetében egy háromosztályos struktúramodell bevezető megjegyzései olvashatók, a kézirat azonban befejezetlen maradt (Marx 1974 [1894]). A fenti két osztály – a puszta munkaerő tulajdonosai, a bér munkások (akik jövedelmének forrása a munkabér), valamint a tőke tulajdonosai, a tőkésék (akik jövedelmének forrása a profit) – mellett Marx itt még megkülönbözteti a földjáradékból részesülő földtulajdonosokat is. Mint írja, e három

csoport „a tőkés termelési módon alapuló modern társadalom három nagy osztálya.” (Marx 1974 [1894]: 833. Lásd még pl.: Dahrendorf 1997a [1957].)

E két általános érvényűnek szánt struktúrakép mellett Marx és Engels több konkrét történeti-politikai helyzetet is diagnosztizált, mely elemzésekben szintén található megjegyzések a társadalmi szerkezet elemzéséhez. E művek közül mindenekelőtt az *Osztályharcok Franciaországban* (Marx 1962 [1850]), a *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája* (Marx 1962 [1852]), és a *Forradalom és ellenforradalom Németországban* említendő meg (Engels 1962 [1851–1852]). Ezekből már jóval árnyaltabb társadalomképek rajzolódnak ki, Marx és Engels itt olyan köztes helyzetű makrocsoportokat, osztályon belüli, illetve osztályok közötti rétegeket is megkülönböztet, melyek a korábban említett struktúravázlatokból jórészt hiányoznak. A marxi struktúraelemzés e belső pluralitása viszonylag tág teret enged a Marx-értelmezéseknek és -újraértelmezéseknek, illetve az osztálytársadalom marxista indíttatású rekonstrukcióinak.

Marx társadalomtudományi írásaiban – mint arra a tizenegyedik Feuerbach-tézis is világosan utal – a termelési viszonyok (és ezen keresztül a társadalomszerkezet) forradalmi úton történő átalakításának kívánalma döntő szerepet játszik. Marx politikai célkitűzése a termelőeszközökhöz fűződő viszonyok radikális átformálásával a gazdasági kizsákmányolás és a politikai elnyomás mérséklése, illetve – hosszabb távon – megszüntetése volt. A marxista, illetve Marxra hivatkozó munkásmozgalom politikai programja szerint ehhez a kizsákmányolás gazdasági alapját, a tőkeviszonyt, a termelőeszközök magántulajdonát kell megszüntetni. Marx és a munkásmozgalom radikális szárnyának várakozásai szerint a proletárdiktatúra (időleges) kiépítésével és a tőkeviszonyok megszüntetésével – a magántulajdon társadalmi (állami és szövetkezeti) tulajdonba vételével – első lépésben megszűnik a kizsákmányolás (kiépül a szocializmus), második lépésben pedig elérhető közelségbe kerül a társadalmi egyenlőtlenségeket lényegében maga mögött hagyó, osztályok nélküli társadalom (a kommunizmus).

Az első világháború alatt Oroszországban, a második világháborút követően pedig Kelet-Európában teret nyerő államszocialista rendszerek ennek megfelelően Marx, illetve a Marx politikai útmutatását konkrét cselekvési programmá formáló munkásmozgalmi vezetők (főképpen Lenin, később mindenekelőtt Sztálin) koncepciójára támaszkodtak. A kiépülő szocialista gazdasági-politikai rendszer kisajátította a termelési eszközök túlnyomó többségét a társadalom tőkével rendelkező nagycsoportjaitól, amikor társadalmasítás címén államosította (vagyis az állam és a szövetkezetek rendelkezésére bocsátotta) a korábbi magántulajdont. A termelési eszközök koncentrációja és a felettük való rendelkezés

jogosítványainak centralizálása radikális változáshoz vezetett a termelési viszonyok, a társadalmi struktúra vonatkozásában is. Az ilyen módon átalakított termelési, tulajdon- és társadalmi struktúra azonban a munkásosztály, illetve a dolgozó osztályok *nevében* bevezetett pártállami diktatúra következtében nem válhatott az empirikus társadalomtudományi kutatások elfogulatlanul vizsgálható tárgyává. Ahogyan az új rendszer bevezette a felülről irányított, parancsuralmi rendszerben működtetett tervgazdaságot, felszámolta a többpártrendszert és a mégoly formális politikai pluralizmust is, megszüntette a hatalmi ágak elválasztását, semmibe vette a szabadságjogokat, valamint a párt központi vezetésének uralma alá hajtotta az államigazgatást és annak erőszakszervezeteit, úgy átalakította és szigorú ideológiai felügyelet alá vonta a kultúratermelés, a művészet és a tudomány történetileg fokozatosan öntörvényűvé váló szféráit is.

A szociológiát Magyarországon a negyvenes évek végén kiszorító – és újjáalakulását egészen a hatvanas évek elejéig megakadályozó – egyedül uralkodó, tudományosnak nevezett gondolatrendszer a történelmi materializmus volt.³ E ‘marxista társadalomtudomány’ társadalmi struktúrára vonatkozó tanítása szerint, ahogyan a klasszikus kapitalizmus marxi elemzésében, úgy a szocialista társadalmakban is a termelőeszközökhöz való tulajdonviszony alapján határozhatók meg a társadalmi osztályok. Eszerint a különféle *tulajdonformák* múltból eredő különbségei miatt meg kell különböztetni a termelőeszközökhöz az állami tulajdonon keresztül kapcsolódó munkásosztályt, illetve a szövetkezeti tulajdon meghatározta szövetkezeti parasztságot. A doktrína szerint e két ‘baráti’ osztály között már nem feszül kibékíthetetlen ellentét, de a kettő közül vitathatatlanul a munkásosztályé a vezető szerep – még ha a köztük lévő társadalmi különbségek a szocializmus fejlődése során (elvileg) fokozatosan el is tűnnek. A történelmi materializmus Sztálinnak tulajdonított struktúramodellje ezen felül megkülönböztet egy további társadalmi nagycsoportot, a szellemi foglalkozásúak értelmiségi rétegét. Mint a következőkben látni fogjuk, ez a két osztály, illetve két osztály és egy réteg ‘modell’, jóllehet Marx elemzéseire hivatkozott és magának vindikálta a tudományosság kizárólagos érvényét is, sem a marxi elemzés logikáját nem követte, sem empirikusan nem volt tartható. Ennek ellenére a ‘modell’ ellátott egy, az

---

³ Szántó Miklós beszámolója szerint a szociológia újjáalapításáért folytatott küzdelemben a Leninre hivatkozó konzervatív álláspont szerint „a történelmi materializmus a marxizmus szociológiája” (Szántó Miklós 1995: 96; ld. Szabari Vera 2004, 2010). Molnár Erik, az MTA Történettudományi Intézetének igazgatója 1960 júniusában a szociológia újjáalakulásának lehetőségeiről szóló konferencián kijelentette: „a történelmi materializmus szociológia és a történelmi materializmus nem más, mint a marxizmus szociológiája.” (Idézi: Szántó Miklós 1995: 100.)

uralkodó ideológia szempontjából nagyon is fontos „apologetikus funkció”-t. Mint azt később a vele vitába szálló szociológusok is készséggel elismerik: „ha csak a munkásosztály, a termelősövetkezeti parasztság és az értelmiségnek nevezett szellemi réteg életkörülményeit, jövedelmét hasonlították össze, akkor a magyar társadalom nagymértékben egyenlő volt, és még inkább haladt az egyenlőség felé. *E három kategória között ugyanis valóban csökkentek a különbségek.*” (Andorka Rudolf 1990: 12 – kiemelés az eredetiben.)

2. A sztálini ‘modell’ felülvizsgálata: társadalmi munkamegosztáson alapuló rétegek vagy termelési viszonyokon alapuló osztályok?

A hatvanas években a társadalmi valóság *tapasztalati úton* történő megismerésének igényével újjáalakuló hazai szociológia a Sztálinnak tulajdonított struktúramodell helytállóságát sem elméletileg, sem empirikusan nem igazolta. Társadalomelméletileg nyilvánvaló volt, hogy a termelőeszközök társadalmi (állami, illetve szövetkezeti) tulajdonba vétele után a XIX. századi liberális kapitalizmus marxi-engelsi elemzése a szocialista társadalmak struktúrájára már nem alkalmazható. Ugyanakkor a Központi Statisztikai Hivatal adatfelvételei nyomán rendelkezésre álló adatok fényében az sem volt kétséges, hogy a tulajdonviszonyok meghatározó voltához ragaszkodó, ortodox sztálini ‘modell’ – empirikusan is – csak vajmi keveset magyaráz meg a hatvanas évek Magyarországnak társadalmi és hatalmi egyenlőtlenségeiből. A kelet-európai és magyar szociológusoknak mindenekelőtt a tulajdonviszonyok (ill. tulajdonformák) kategóriájának centrális jelentőségét kellett megkérdőjelezniük és megkerülniük, ha empirikus vizsgálódásokra épülő, elméletileg is adekvát struktúráképhez kívántak jutni. E célnak megfelelően a sztálini társadalomkép kritikája alapvetően *két stratégia* mentén indult meg. Az *egyik* a társadalmi munkamegosztás elsődlegességét olvasva ki Marx vonatkozó műveiből azzal érvelt, hogy a tulajdonviszonyok jelentősége a társadalomszerkezet meghatározásában legfeljebb másodlagos, a szocialista társadalom osztályok nélküli társadalomnak tekinthető. A továbbra is fennálló társadalmi különbségeket nem a tulajdonforma különbözősége, hanem *a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely, a végzett munka jellege magyarázza meg*. A szocialista társadalom ebből következően alapvetően *munkajelleg-csoportokból, illetve társadalmi rétegekből áll*.

A sztálini struktúramodell *másik* kritikája szintén a tulajdonviszonyok kategóriájához nyúlt vissza, s ennek során némileg el is távolodott a marxi elemzések betű szerinti értelmezésétől. Mindenekelőtt a marxi elemzések *logikájának* rekonstrukciójára törekedve

arra jutott, hogy Marx döntő kérdése nem annyira a tulajdonviszonyokra, mint inkább a termelési viszonyokra vonatkozott, melyeknek legrelevánsabb összefüggését a Marx által vizsgált kapitalista társadalmakban kétségtelenül a tulajdonviszonyok képezték. A szocialista társadalmak vizsgálata során azonban már problémát jelent, hogyan konkretizálható a termelési viszonyok kategóriája. Marx értelmezésének ezen stratégiája szerint az 'autentikus' marxi kérdés így szól: mely csoportok rendelkeznek a társadalmilag megtermelt értéktöbblet, illetve többletermék elsajátításának jogával, és min alapul ez a jog? A kapitalista társadalmakban az értéktöbblet elsajátítása a tőkés monopóliuma, erre vonatkozó kizárólagos jogát pedig termelőeszköz-tulajdona legitimálja. A kapitalizmusban ezért – mint Marx is írja – a legfőbb társadalomstrukturáló elvet a tulajdonviszonyok jelentik, a tőke és a bérmunka között kibékíthetetlen ellentét feszül. Feltételezve, hogy a szocializmusban is lokalizálhatók olyan társadalmi nagycsoportok, amelyek a társadalmilag megtermelt többletermék fölött rendelkeznek, e kutatási irányzat képviselői kimutatták, hogy még a termelőeszközök társadalmi tulajdonba vétele után is azonosíthatók alapvető – akár kibékíthetetlennek is nevezhető – érdekellentétek. A sztálini társadalomkép ezúton történő megkérdőjelezése tehát anélkül tudta megtartani a marxi hagyományból táplálkozó *osztály*elemzést, hogy érvelésének útja a szocialista társadalomszerkezet átvilágítása során a tulajdonformák kategóriáján keresztül vezetett volna.

Az imént vázlatosan bemutatott két argumentációs stratégia – mind a társadalmi munkamegosztásra, mind a többletermék fölötti rendelkezési jogra vonatkozó – a magyar szociológiában bizonyos értelemben importált kritika volt. Mindkettő az ortodox szovjet marxizmus immanens (a keleti blokkban kidolgozott) bírálatára támaszkodott. A fenti érvek és következtetések részletesebb bemutatása és vizsgálata során ezért röviden szót érdemel a kelet-európai társadalomkritika e két elméleti forrása is.

2.1. Az első stratégia: társadalmi munkamegosztás és rétegződés

2.1.1. Stanislaw Ossowski koncepciója

Stanislaw Ossowski lengyel szociológus volt az első a szovjet megszállás alá kerülő Kelet-Közép-Európában, aki – az asztalfióknak végzett hat éves munka után – 1957-ben megjelent könyvében nyíltan meg merte kérdőjelezni a sztálini 'modell' érvényességét (Ossowski 1962 [1957]). Az előbb lengyelül, majd néhány éven belül német és angol nyelven is

Osztályszerkezet a társadalmi tudatban címmel megjelent műve⁴ tudásszociológiai problémákat vizsgál: mi határozza meg a társadalomszerkezet észlelését? Hogyan lehetséges, hogy különféle (tudományos és nem tudományos) megfigyelők ugyanazon társadalmi struktúráról eltérő képet alkotnak, vagy éppen különféle társadalmi struktúrákat azonos sémába rendezve vázolnak fel? Ez hogyan függ össze a társadalomszerkezet megőrzésének vagy megváltoztatásának szándékával – vagyis a politikai mozzanattal? (Vö.: Ossowski 1962 [1957]: 18–21, 211–237.) E kérdéskör vizsgálata kapcsán tárgyalja a sztálini ‘modell’ és a marxi-lenini osztálydefiníció ellentmondásait (Ossowski 1962 [1957]: 139–142, 223). Rámutat, hogy Sztálin szerint a munkásosztály és a termelőszövetkezeti parasztság nem antagonisztikus osztályok, mivel egyiknek sincs módja eltulajdonítani mások munkáját. A marxi, de különösen a lenini osztálydefiníció értelmében azonban a nem antagonisztikus osztály fogalma önmagának mond ellent, hiszen Lenin szerint osztályokról csak akkor beszélhetünk, ha kimutatható, hogy az „egyik eltulajdoníthatja a másik munkáját annak következtében, hogy a társadalmi gazdaság adott rendszerében különböző a helyzetük” (Lenin 1969 [1919]: 182). Ebből a paradoxonból válik láthatóvá a másik probléma is: kérdésessé válik (mert az osztálydefiníciótól függ), hogy a szovjet, illetve a kelet-európai államszocialista társadalmak már osztály nélküliekké váltak-e vagy sem (Ossowski 1962 [1957]: 139–143).

Marx többértelmű osztályelméletének rekonstrukciójára Ossowski is kísérletet tett (Ossowski 1962 [1957]: 91–113). A marxi struktúraelmélet belső pluralitásának álláspontja szerint az az oka, hogy Marx háromféle felosztást alkalmazott, s e három dichotómia egybeesése, illetve össze nem illése különböző tagoltságú nagycsoport-szerkezetet világít meg. A felosztás három elve a *termelőeszközök tulajdona* (mely szerint megkülönböztethetők tulajdonos és tulajdon nélküli osztályok); a *bérmunka alkalmazása* (melynek megfelelően megkülönböztethetők bérmunkát alkalmazók és nem alkalmazók); valamint a *termelőmunkához fűződő viszony* (mely szerint elkülöníthetők termelőmunkát végző és nem végző osztályok) (Ossowski 1962 [1957]: 98–103). Ha e szélső kategóriák lényegileg egybeesnek, polarizált osztálytársadalomról beszélünk: egyik oldalon azokkal a kizsákmányolókkal, akik termelőeszközöket birtokolnak, bérmunkát vesznek igénybe, de maguk termelőmunkát nem végeznek; a másik oldalon pedig azokkal a kizsákmányoltakkal, akik nem rendelkeznek termelőeszközökkel, nem vesznek igénybe bérmunkát, maguknak azonban munkabérért termelőmunkát kell végezniük (Ossowski 1962 [1957]: 189). Ez a

---

⁴ Magyarul csak egy rövid és meglehetősen ‘ártatlan’ – a sztálini ‘modell’ problémáját nem érintő – szemelvény jelent meg a kötetből (Ossowski 1969 [1957]).

szélsőséges polarizáció a történelem során sohasem alakult ki, a három dichotómia egyes kategóriái, ha egybe is estek, sohasem váltak egyértelmű és kimerítő kategóriákká (Ossowski 1962 [1957]: 190), így a köztes helyzetekben lévőknek mindvégig számottevő társadalmi súlyuk volt (Ossowski 1962 [1957]: 98–103). Ossowski utal rá, hogy a termelőeszközöket társadalmi tulajdonba vevő társadalmakban a társadalmat felosztó három elv közül az első (a termelőeszköz-tulajdon) lényegében elveszítette strukturáló szerepét (Ossowski 1962 [1957]: 222–223). Jóllehet explicite nem fogalmazza meg, elemzési logikájából kimondatlanul is következik, hogy ez esetben a fennmaradó két strukturáló tényezőt (a bér munka alkalmazásának vagy nem alkalmazásának, illetve a termelő munka végzésének vagy nem végzésének elvét) továbbra is érdemes figyelembe venni a társadalomszerkezet elemzésekor.

2.1.2. Hegedüs András koncepciója és vitája Wirth Ádámmal

Stanislaw Ossowski fejtegetései nagy hatással voltak az újjáalakuló hazai szociológiára, különösen Hegedüs Andrásra. Az ortodox sztálini ‘modellel’ a hatvanas évek elején nyilvánosan szembeszálló első szociológus Magyarországon Hegedüs András. Előbb egy 1964-ben a *Valóságban* megjelent cikkében, majd 1966-ban az ugyanott meginduló vitában, illetve ugyanabban az évben *A szocialista társadalom struktúrájáról* címmel publikált könyvében fogalmazza meg álláspontját, mely szerint a két osztály és egy réteg modell – mivel alapvetően a szocialista tulajdonformák alapján határozza meg e nagycsoportokat – nem kielégítő struktúraelmélet egy olyan szocialista társadalomban, amely megszüntette a termelőeszközök magántulajdonát és ezzel lényegében minimálisra csökkentette a tulajdonviszonyok strukturáló hatását. Az érett szocialista társadalmak struktúrája *nem* annyira a tulajdonformák különbsége által meghatározott *osztályszerkezet*, mint inkább a társadalmi munkamegosztás felől megérthető *rétegzett struktúra* (Hegedüs András 1964, 1966a, 1966b). Érvelése során Hegedüs András természetesen Marx elemzéseinek értelmezéséből indult ki: „nagyfokú leegyszerűsítést és az eredeti marxi gondolatoktól való eltérést lehet tapasztalni a tulajdonviszony mint rétegeképző jegy szerepének eltúlzásában, és a társadalmi munkamegosztás jelentőségének az elhanyagolásában.” Az ortodox álláspontot vitatva Hegedüs András kifejti: „Marx a tulajdonviszonyokat [...] nem közvetlenül származtatta a termelőerők állapotából, hanem a társadalmi munkamegosztás adott fokával magyarázta” (Hegedüs András 1966b: 13). Ebből adódik, hogy álláspontja szerint „a

szocialista társadalomban a társadalmi struktúra legfontosabb meghatározója, független változója a munkamegosztásban elfoglalt hely” (Hegedüs András 1966a: 20).

Ossowski könyvének hatása Hegedüs András gondolkodására nehezen volna vitatható. Ossowskitól „Márkus Mária lengyel tudásán keresztül Hegedüs András is sokat merített *A szocialista társadalom struktúrájáról* [Hegedüs András 1966b] című könyvében. Erőteljesen támaszkodik S. Ossowskira, annak ellenére, hogy nem említi a nevét, mert S. Ossowski akkor már egy gyanús embernek számított, éppen a könyve miatt.” (Kolosi Tamás 1999: 23, vö.: 2003: 100.) E hatást mások is megerősítik: „Sok gondolata Ossowskitól származik, de Hegedüs [András] több ponton túljutott Ossowskin.” (Szelényi Iván 2007 [1988]: 130). Maga Hegedüs András is így fogalmaz később: „Erős volt a lengyel hatás. Ebben egy ember is sokat tehet, ha pontosan ismeri a lengyel szociológiát. Márkus Mária jól ismerte az akkori, fénykorát élő lengyel szociológiát” (Hegedüs András 2007 [1986]: 10, vö.: 13). Márkus Mária, akivel Hegedüs András már 1960 tavaszától együtt dolgozott, lengyel származású volt, a filozófus Márkus György feleségéeként került Magyarországra (Hegedüs András 2007 [1986]: 8; Rozgonyi Tamás 2007 [1987]: 78). A lengyel szociológia erős hatása többek szerint is elsősorban Márkus Marisán keresztül formálta Hegedüs András gondolkodását (Varga Károly 2007 [1988]: 100; Szesztay András 2007 [1988]: 108).

Hegedüs András 1964-es, valamint 1966-os, a *Valóság*ban megjelent cikkei vitára ösztönözték a történelmi materializmus képviselőit is. Elsőként Wirth Ádám publikált vitairatot, amelyben Hegedüs András Marx-értelmezését és ezen keresztül következtetéseit bírálta. Wirth Ádám szerint „a társadalmi munkamegosztás rendszerében elfoglalt helyet nem tekinthetjük az osztálytagozódás olyan független változójának, amely a tulajdonviszonyok elé állítható, hiszen ez a »független« változó nagyon is »függ« a tulajdonviszonyoktól” (Wirth Ádám 1966: 39). A Hegedüs András és Wirth Ádám között kibontakozó vita igazi tétje – a munkamegosztás kontra tulajdonviszonyok elsődlegességének kérdésén *túl* – az volt, hogy a hatvanas évek szocialista társadalmát inkább (sztálini alapon) osztályszerkezetűként, vagy rétegzett társadalomként értelmezzék-e.⁵ Wirth Ádám szerint továbbra is a

---

⁵ Hegedüs András és Wirth Ádám viszonyához hozzátartozik, hogy noha a vita fórumaként szolgáló *Valóság* folyóirat főszerkesztőjének 1963-tól Hegedüs András nevezik ki, az 1964–65-ben kibontakozó ún. ‘elidegenedés-vitában’ elfoglalt ‘revizionista’ pozíciója miatt 1965 júliusában leváltják. A főszerkesztői székbe előbb néhány hónapra Ortutay Gyulát, majd novembertől Wirth Ádámot helyezik, így 1966-ban e vita a lap egyik korábbi és éppen aktuális főszerkesztője között bontakozik ki (Lehmann Miklós 1998: 8). Hegedüs András így emlékezik: „A hatvanas évek második felében már csak úgy jelenhettek meg cikkeim, hogy Wirth Ádám azonnal megírta hozzájuk az »ellenvéleményt«. Így párban közölték őket. Mégis azt mondta valamikor a

tulajdonviszonyoknak van döntő szerepe a társadalomstruktúra alakításában, azok ugyanis még a preszocialista társadalomból származnak, és csak fokozatosan tűnnek el a szocializmus építésével (Wirth Ádám 1966: 39–40). Wirth Ádám alapvetően három tulajdonformát különböztetett meg: szocialista állami tulajdont, szocialista szövetkezeti tulajdont, valamint a minimálisan fennmaradt magánszektor; ennek alapján – a sztálini koncepciót minimálisan módosítva – egy két osztályt és három réteget magába foglaló struktúramodellt vázolt fel, melyben a két további réteget a kisipari szövetkezetek dolgozói, valamint a kisiparosok és kiskereskedők alkotják (Wirth Ádám 1966: 39–42).

Le kell szögeznünk, Hegedüs András sem állította, hogy a tulajdonformák teljességgel elvesztették volna szerepüket a struktúra meghatározásában; ő csupán e tényező elsődlegességét vitatta, s a munkamegosztás primátusát kívánta ennek helyére állítani (Hegedüs András 1966b: 51–77). A munkamegosztásról szólva leszögezi, hogy itt semmiképpen sem a szakmai differenciálódásról, hanem a termelési viszonyok sajátos megjelenéséről van szó (Hegedüs András 1966b: 65–66). A réteghovatartozást alapvetően a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyzet jelöli ki, ez utóbbit pedig két struktúraképző változó alapján határozza meg. Az egyik *a saját munka, illetve a mások munkája feletti kontroll lehetősége*, a másik pedig az, hogy *a végzett munka milyen ismereteket, képességeket, illetve készségeket követel meg*.⁶ Mivel az első változó négy változattal bír, a második pedig hárommal, kombinációikkal Hegedüs András igen tagolt képet rajzol (Hegedüs András 1966b: 66–75). Ezt összefoglalva – és szükségképpen leegyszerűsítve – a munkamegosztásban elfoglalt helye azoknak a legelőnyösebb, akik saját, illetve mások munkája felett is kontrollt gyakorolhatnak, és alkotó jellegű szellemi tevékenységet végeznek; velük szemben pedig azoknak a leghátrányosabb, akik sem a mások, sem a maguk munkája felett nem rendelkeznek érdemben, és munkájuk kizárólag fizikai erő kifejtését követel. A munkamegosztásban elfoglalt helyet – mint elsődleges strukturáló tényezőt – Hegedüs András végül kiegészíti a tulajdonviszonyok, illetve a foglalkoztatottak népgazdasági ágak szerinti megoszlásának másodlagos jelentőségű tényezőjével (Hegedüs András 1966b: 75–77).

---

hetvenes évek elején Aczél György, hogy »Az a te bajod, András, hogy nincs bírálód«. Tiltakoztam, hogy hiszen már nem is jelenhet meg tanulmányom Wirth [Ádám] bírálata nélkül, amire Aczél [György] csak legyintett: »Az nem számít bírálatnak.« (Hegedüs András 1989: 349.)

⁶ Hegedüs András e két munkamegosztás-változója – Kolosi Tamás szerint – Ossowski fennmaradó két strukturáló szempontjával mutat rokonságot (Kolosi Tamás 1971: 81, 1974: 121).

2.1.3. Ferge Zsuzsa koncepciója és vitája Buza Mártonnal

A Központi Statisztikai Hivatal elnöke, Péter György megrendelésére és az 1962 és 63 között a KSH alelnöki tisztségét betöltő Hegedüs András ösztönzésére 1962–63-ban széleskörű adatfelvételt folytattak le a társadalmi rétegződés vizsgálatához (Kemény István 2008: 12, 14). Jóllehet koncepciója alátámasztására Hegedüs András – illusztrációként – már felhasznál adatsorokat e kutatásból, rétegződéelmélete empirikus alátámasztottságát tekintve még nem volt bizonyító erejű. A Hegedüs András és Wirth Ádám által a *Valóság* 1966. évi nyolcadik számában megkezdett vitát a munkamegosztáson alapuló rétegződés mellett állást foglalva Ferge Zsuzsa már a feldolgozott KSH-adatok birtokában folytathatta (Ferge Sándorné 1966; vö.: Mód Aladárné–Ferge Sándorné–Láng Györgyné–Kemény István 1966).

A vitához kapcsolódva leszögezte: a szocialista társadalom szerkezetének meghatározásában „elsődleges jelentősége a *társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helynek van*” (Ferge Sándorné 1966: 26 – kiemelés az eredetiben). Ferge Zsuzsa tényleges hozzájárulása a vitához azonban mindenekelőtt annak kimutatása volt, hogy a társadalmi rétegek – vagy Ferge Zsuzsa kifejezésével munkajelleg-csoportok – a *társadalmi egyenlőtlenségek komplex rendszereként* felfogott társadalomszerkezetet *empirikusan* sokkal jobban megvilágítják, mint a rivális történelmi materialista struktúramodell. A vitába nem sokkal korábban megjelent könyve apropóján – Wirth Ádám álláspontja védelmében és a munkásosztály vezető szerepe mellett érvelve – Buza Márton is kifejtette nézeteit (Buza Márton 1966, vö.: 1965). Mint fogalmazott: „A társadalmi struktúra [...] vizsgálata azt mutatja, hogy a szerkezet, az osztályok és rétegek, valamint ezek egymáshoz való viszonyát *csak a tulajdonviszonyokból kiindulva, a lenini osztálymeghatározás alapján lehet elvégezni*” (Buza Márton 1966: 48).

A lenini, illetve sztálini elveknek megfelelően a tulajdonviszonyokból kiinduló struktúramodellek, valamint a Marxra hivatkozó munkamegosztás-központú rétegződéskoncepciók további sorsa e ponton elválik egymástól. A történelmi materializmus keretei között folyó diskurzus főképpen a *Társadalmi Szemle* hasábjain folytatódott.⁷ A társadalomszerkezet kutatásában ennél sokkal termékenyebbnek, empirikusan és elméletileg is adekvátabbnak mutatkozott az a társadalmi munkamegosztásból kiinduló

---

⁷ Az ortodox társadalomkép hívei a továbbiakban mindenekelőtt a munkásosztály fogalmáról, vezető szerepéről, társadalmi helyzetéről és belső tagolódásáról cserélnek eszmét (vö.: Blaskovits János 1968, 1970; Mód Aladárné 1970, 1971; Illés János 1970; Kovács Ferenc 1971, 1972; Farkas István 1971).

rétégződéskoncepció, melyet Ferge Zsuzsa dolgozott ki 1968-ban megvédett kandidátusi disszertációjában, illetve annak átdolgozásán alapuló könyvében (Ferge Zsuzsa 1969a). A korábban ismertetett alapkoncepció itt sem változik: „a mai magyar viszonyok között – és valószínűleg a fejlődés hasonló fokán álló többi szocialista ország viszonyai között is – a társadalmi rétegek létének gyökerét a *társadalmi munkamegosztásban kell keresnünk*” (Ferge Zsuzsa 1969a: 80 – kiemelés az eredetiben). Ennek oka, hogy „*a szocialista társadalomban már nem elég arra az egy viszonyra – a tulajdonviszonyra – támaszkodni, ami az antagonisztikus osztálytársadalmakban alapvető volt*” (Ferge Zsuzsa 1969a: 82 – kiemelés az eredetiben).

Ferge Zsuzsa meggyőző érveléssel világít rá a történelmi materializmus hivatalos társadalomképének tévedéseire. Mindenekelőtt leszögezi: „A tulajdonviszonyokban meglévő mai különbségeket tehát feltétlenül figyelembe kell vennünk mindazért, amit az ezen alapuló osztályok a múlt társadalomból magukkal hoztak”, majd egy fordulattal korlátok közé szorítja a tulajdonviszonyok hatását a hatvanas évek szocialista társadalmának szerkezetére nézve. Mint írja: „A mai különbségek zöme azonban – legalábbis ami a két, társadalmi szerepét és súlyát tekintve alapvető osztályt, a munkásosztályt és a termelőszövetkezeti parasztságot illeti – nem közvetlenül a termelőeszközökhöz való viszonyban gyökerezik, hanem *sokkal inkább abban a sajátos társadalmi-történelmi tényben, hogy a termelőszövetkezeti tagok többsége a parasztság »jogutóda«*” (Ferge Zsuzsa 1969a: 93 – kiemelés tőlem). Állítását bizonyítandó Ferge Zsuzsa rámutat arra, hogy a nem mezőgazdasági jellegű munkát végző szövetkezetek (kisipari, helyi ipari szövetkezetek) tagságának helyzete nem különbözik számottevően az alkalmazásban álló munkásosztálytól, miközben a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagságot a rá jellemző sajátos vonások döntő többsége az állami gazdaságok mezőgazdasági dolgozóival, valamint az egyéni parasztsággal rokonítja (Ferge Zsuzsa 1969a: 93–94). E tekintetben, társadalomtörténelmi okoknál fogva tehát *nem annyira az állami, illetve szövetkezeti tulajdonformákkal meghatározott osztályok között van különbség, hanem a végzett munka mezőgazdasági fizikai, illetve nem mezőgazdasági fizikai (vagyis ipari) jellege között*.

Megismételve és megerősítve álláspontját, Ferge Zsuzsa röviden reflektál a *Valóság*-vitára, majd a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely fogalmának konceptualizálása során megkülönböztet nyolc elméleti dimenziót, melyeket operacionalizál (Ferge Zsuzsa

1969a: 77–122).⁸ A nyolc változó összevonásából három munkajellegcsoport-tipológiát hozott létre: egy viszonylag részletes modellt, illetve ennek két összevont változatát, melyek közül az egyik a tulajdonviszonyok szerint rendezi a foglalkozási csoportokat, a másik pedig – a széles körben ismert, ‘tulajdonképpen’ munkajellegcsoport-tipológia – egy osztályadalmi elemzésekre alkalmas hétkategóriás, összevont modellt kínál.⁹ Ferge Zsuzsa azért választja a *munkajelleg*-csoport elnevezést, mert szerinte a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely végső soron a *végzett munka jellegét*, illetve az ehhez kapcsolódó erőforrásokat, életkörülményeket és életesélyeket fejezi ki. Az elnevezés alighanem Bourdieu-tól származik, aki szerint „ami a fizikai és nem fizikai munkásokat megkülönbözteti, az nemcsak a környezet, amelyben munkájukat végzik, nemcsak a szakmai kapcsolatok formája, nem is csak a szakma presztízse, vagy a munka önmagában rejlő érdekessége, hanem és elsősorban a *végzett munka jellege*” (Bourdieu 1963, idézi: Ferge Zsuzsa 1969a: 115, 22. lj. – kiemelés tőlem; vö.: Ferge Zsuzsa 2003a). Ferge Zsuzsa hivatkozása a marxi munkamegosztás-koncepcióra legitimációs funkciót is ellátott. Marxot újraértelmezve jut el a nemzetközi rétegződéskutatásokban is használatoshoz nagyon hasonló nagycsoport-tipológiához, anélkül, hogy eközben a réteg fogalmának a polgári szociológiához kapcsolt kifejezését használva

---

⁸ A nyolc elméleti dimenzió, illetve azok empirikus vizsgálatban alkalmazott kategóriái a következők: *I. Tulajdonviszonyok*: 1) állami tulajdonban, 2) szövetkezeti tulajdonban, 3) saját tulajdonban lévő termelési eszközökkel dolgozók. *II. Hatalom-vezetés*: 1) vezetők (országos vagy területi szinten, ill. középszintű intézményeknél komplex döntésekben részvételi joguk van), 2) vezetettek. *III. Szakképzettség, tudásszint (iskolai végzettség)*: 1) egyetemi végzettség, 2) középiskolai végzettség, 3) általános iskolai végzettség, 4) általános iskolánál alacsonyabb végzettség. *IV. A társadalmi munkamegosztásba való bekapcsolódás rendszeressége*: 1) rendszeres munkaviszony teljes munkaidővel, 2) rendszeres munkaviszony nem teljes munkaidővel, 3) nem rendszeres (nem intézményesített) munkaviszony. *V. A munka mezőgazdasági, illetve nem mezőgazdasági jellege*: 1) mezőgazdasági jellegű munka, 2) nem mezőgazdasági jellegű munka. *VI. A képességek jellege*: 1) szellemi munka, 2) fizikai munka. *VII. A munka alkotó vagy rutinos jellege*: 1) alkotó jellegű munka, 2) rutinmunka. *VIII. A munkatárgy típusa*: 1) termelő jellegű népgazdasági ág, 2) nem termelő jellegű népgazdasági ág (Ferge Zsuzsa 1969a: 117–122).

Ferge Zsuzsa ezeken felül megkülönböztetett *előzmény*, illetve *előfeltétel jellegű dimenziókat* (pl. a származást és a lakóhely jellegét), *következmény jellegű változókat* (pl. a keresetet és a presztízst), illetve *a társadalmi munkamegosztástól jórészt függetlennek tekintett változókat* (pl. a nemet, a kort, a családi állapotot, a családnagyságot, a családtípust, a gyermekszámot, a vallást és az etnikai hovatartozást) (Ferge Zsuzsa 1969a: 129–151).

⁹ 1. vezető állásúak, értelmiségiek; 2. középszintű szakemberek; 3. irodai dolgozók; 4. szakmunkások (a mezőgazdaságon kívül); 5. betanított munkások (a mezőgazdaságon kívül); 6. segédmunkások, hivatalsegédek stb. (a mezőgazdaságon kívül); 7. mezőgazdasági fizikai dolgozók (Ferge Zsuzsa 1969a: 122–129).

kutatásával szembeni támadási felületet hagyna nyitva. A munkajellegcsoport-tipológia igazodása a nemzetközi trendekhez egyértelmű: a KSH 1962–63-as rétegződésvizsgálatában szintén részt vevő Kemény István szerint „A résztvevők, Ferge Zsuzsa és én is, távol álltak attól, hogy marxista kategóriákba akarják rendezni a valóságot.” (Kemény István 2008: 12.) Később így folytatja: „Természetes volt, hogy vettük a nyugati kiadványokat és azok alapján dolgoztunk, értelemszerűen átvettük azokat [a kategóriákat]. [...] A Statisztikai Hivatal kiadványában az volt a törekvés, hogy olyan rétegekategóriákat használjunk, mint amilyenek a nyugati kiadványokban szerepelnek.” (Kemény István 2008: 13–14, vö.: 1995: 37.)

Elemzésének második, empirikus részében Ferge Zsuzsa a hétkategóriás rétegződésmodell magyarázóerejét az anyagi viszonyok, a kulturális helyzet, valamint az életmód területén vizsgálta, és rendkívül meggyőzően mutatta ki e tipológiának a társadalmi egyenlőtlenségekkel egybevágó struktúráját (Ferge Zsuzsa 1969a: 164–333). A Hegedüs András előkészítő tevékenysége nyomán végül Ferge Zsuzsa munkájaként meghonosodó szocialista rétegződésmodell *empirikus eredményeinek* köszönhetően győzelmet aratott a sztálini ‘modell’ (illetve ennek variációi) felett. Sikere nem független attól, hogy a társadalmi rétegződés koncepciója a nyugati kutatási trendekkel is összekapcsolhatóvá vált, így a társadalmimobilitás-kutatásban is széleskörűen alkalmazhatónak bizonyult – ez különösen Kemény István (1990b [1967]) és Andorka Rudolf (pl. 1970) munkáiban látható. Mint Andorka Rudolf mondja: „vitathatatlan, hogy a Ferge [Zsuzsa]-féle modell alkalmazásának köszönhető, hogy a következő években a nemzetközi konferenciákon és külföldi publikációkban olyan nyelven beszéltünk, amely a nyugati szociológusok számára érthető volt. Jellemző, hogy amikor R[obert] Erikson és J[ohn] H. Goldthorpe az 1970-es években hozzáfogott nagy, nemzetközi mobilitásösszehasonlító vizsgálatához, akkor a különböző társadalmi rendszerű országok adatainak összehasonlíthatóvá tételéhez Marx Károlyra és Max Weberre hivatkozva a Ferge [Zsuzsa] modelljéhez nagyon hasonló osztálymodellt dolgozott ki.” (Andorka Rudolf 1990: 14.) Másutt ehhez még hozzáteszi: „Az, hogy ők [Robert Erikson és John H. Goldthorpe] egy ilyen rétegmoddellel, osztálymodellel dolgoztak, nagyon megerősített engem abban a meggyőződésemben, hogy ha ők Magyarországot ezzel a modellel vizsgálták és hasonlították össze Angliával, Svédországgal, Franciaországgal, akkor joggal használhattuk mi is Magyarországon ezt a modellt.” (Andorka Rudolf 2006b [1993–1994]: 161.)

Ha a következő évtizedben akadtak is kihívói az uralkodó tudományos társadalomkép kialakításáért, megvédéséért, illetve leváltásáért folytatott küzdelemben, azok jellemzően

inkább a munkamegosztáson alapuló megközelítés *elméleti* megalapozottságát kérdőjelezték meg, illetve mindenekelőtt *társadalomkritikai potenciáljának* szűkösségét tették szóvá.

2.2. A második stratégia: a többlettermék feletti rendelkezés és az osztályszerkezet

2.2.1. Milovan Gyilaszkonceptiója

Ha Ossowski elemzése a sztálini ‘modell’ ellentmondásosságára és tarthatatlanságára – a nem antagonisztikus osztályok elméletének paradox voltára – mutatott rá, akkor a korszak másik ‘botránykönyve’, Milovan Gyilaszk (másutt Đilas, illetve Djilas) *Az új osztály* című munkája a sztálini rezsim pusztító kritikájaként értékelhető (Gyilaszk 1958 [1956]). A partizánvezérként, Tito harcostársaként, később jugoszláv kommunista politikusként ismert Gyilaszk az ötvenes évek elején kezdte nyíltan bírálni a jugoszláv pártállami bürokráciát, kritikája azonban bizonyos tekintetben Marx és az anarchisták vitájáig, illetve Lev Trockij leleplező írásaiig nyúlik vissza (Szelényi Iván 1990 [1988]: 145–147). Hogy a termelőeszközök magántulajdonának megszüntetése és a burzsoáz osztály felszámolása nem az osztályok nélküli társadalomhoz, de nem is a proletariátus diktatúrájához, hanem egy új osztály felemelkedéséhez és uralmához vezet, azt Mihail Bakunyinn már a 19. század végén megjósolta (Szelényi Iván 1990 [1988]: 139). Jóllehet Trockij elvetette az osztály fogalmát – inkább a munkásosztálytól elidegenedett kasztról, uralkodó rétegről, illetve új arisztokráciáról írt –, hasonló bírálatot fogalmazott meg a szocialista forradalom elárulóival szemben, amikor a hatalmat megkaparintó sztálini bürokrácia és a tényleges termelőtevékenységet végzők közötti alapvető érdekellentétről írt (Trockij 1990 [1936]: 105, 174–194; Szelényi Iván 1990 [1982]: 7–17). Trockij szerint 1936-ban a „volt bolsevik párt többé már nem a proletariátusnak az élcsapata, hanem a bürokráciának a politikai szervezete” (Trockij 1990 [1936]: 106). Gyilaszk munkája lényegileg e gondolatot fűzi tovább, a pártállam politikai bürokráciáját ő azonban már kifejezetten az elűzött burzsoázia utódaként, *új tulajdonosi osztályként* határozza meg (Gyilaszk 1958 [1956]: 41–45).

2.2.2. Kolosi Tamás koncepciója

Akárcsak Ossowski könyve, *Az új osztály* is nagy hatással volt a hazai szociológusokra, noha – publikációkban – teljes mértékben senki sem azonosult álláspontjával. Különösen három kutató munkásságában figyelhetők meg rokon gondolatok: egyfelől Kolosi Tamás doktori, majd kandidátusi disszertációjában, másfelől Konrád György és Szelényi Iván közös elemzéseiben. Vizsgálódásaik során addig közeledtek a gyilasi kritikához, amíg a veszélyessé váló közelség a hetvenes évek közepére sorsfordítóvá nem vált számukra. Gyilasz nézetei – melyeket azonban még legkritikusabb publikációikban sem osztottak, sőt, mint látni fogjuk, vitáltak vagy demonstratíván el is vetettek – a rendszer képviselői számára ideológiailag elfogadhatatlanok voltak, így nem csoda, ha a velük nyíltan szimpatizálókat (vagy ennek gyanújába keveredőket) szankciókkal sújtották.

Kolosi Tamás a hatvanas évek végén – mint utólag fogalmazott: „meggyőződéses marxistaként” – kezd a társadalmi struktúra szociológiai kérdéseivel foglalkozni (Kolosi Tamás 2003: 100). *A társadalmi struktúra marxista elméletéhez* című könyvében (Kolosi Tamás 1971) a *Valóság* hasábjain folytatott vita mélyebb megértése érdekében elmélettörténeti elemzést végez: célja a marxi, valamint a munkásmozgalmi társadalomszerkezet-felfogások rekonstrukciója.¹⁰ Elmélyült és igen alapos elemzésében Marx és Engels osztályelméleteinek elemzése után részletesen foglalkozik különféle pártkongresszusok anyagaival és döntéseivel, valamint számos munkásmozgalmi vezető és teoretikus (pl. Lenin, Kautsky, Buharin, Sztálin) struktúrafelfogásával (Kolosi Tamás 1971: 15–82, vö.: 1974: 27–46, 66–89, 96–113). Elemzésének máig ható relevanciáját leginkább az adja, hogy sort kerít e szerzők, valamint számos kelet-európai szociológus Marx-olvasatának határozott kritikájára is. A *Valóság*-vitában elfoglalt álláspontját már ezen elemzésekre támaszkodva fejti ki (Kolosi Tamás 1971: 82–93, vö.: 1974: 114–137). Ennek során egyszerre vitatja Hegedüs András és Ferge Zsuzsa, valamint Wirth Ádám, Buza Márton (és mások) egyként Marxra hivatkozó nézeteit: „Ha azt állítjuk, hogy ez a megkülönböztetés, amely vagy a társadalmi munkamegosztást vagy a tulajdonviszonyokat tartja a társadalmi struktúra meghatározójának, nem megfelelő, hanem csak a kettő együtteséből lehet kiindulni, akkor ezt nem a kompromisszum kedvéért tesszük. [...] Amikor tehát a munkamegosztás és a tulajdonviszony primátusán vitázó mindkét álláspontot elvetjük, akkor nem a valódi

---

¹⁰ Elemzéseinek jó része 1974-ben megjelent második könyvében is helyt kapott, így a következőkben az esetleges ismétlések szöveg helyét is jelzem.

alternatíva helyett keressük a kompromisszumos megoldást, hanem éppenséggel *a valódi alternatívát kutatjuk a már felállított hamis alternatívákkal szemben*” (Kolosi Tamás 1971: 85 – kiemelés az eredetiben, vö.: 1974: 128–129).

Marx-értelmezésük problematikusságára hivatkozva tehát Kolosi Tamás egyként utasítja el a vita mindkét álláspontját: „Mivel – mint már Marx bizonyította – a tulajdonviszonyok és a társadalmi munkamegosztás nem választható szét egymástól, nem a termelési viszonyok két eleme, hanem ők maguk a termelési viszonyok, meglehetősen nehézségbe ütközik bármelyikük elsődlegességének bizonyítása” (Kolosi Tamás 1971: 86, vö.: 1974: 130). Miközben a vitában résztvevők egyik oldalon lényegében a sztálini ‘modell’ védelmében, a másikon pedig félreállítása mellett érvelt, a struktúrakutatás szempontjából előremutatóbb álláspontot képviselve Kolosi Tamás szerint sem Hegedüs András, sem Ferge Zsuzsa nem figyeltek fel arra, hogy bizonyos tekintetben maguk is a marxi elemzés *sztálini félreértelmezésének* gondolati pályáján haladnak. Érveik meggyőző ereje Kolosi Tamás szerint nem ‘autentikus’ Marx-olvasatukból, hanem adataik *empirikus* magyarázóerejéből, a teoretikus vitákat háttérbe szorító voltából származott (Kolosi Tamás 1971: 86). Hegedüs András és Ferge Zsuzsa lényegében *feladták az osztályelemzést*, mert azt Marx tulajdonviszony-fogalmának sztálini abszolutizálását elfogadva *alkalmatlannak tartották* a szocialista viszonyok megértésére. Kolosi Tamás szerint viszont a munkamegosztásra alapozott struktúrakép hívei az *empirikus rétegződéelmélet* kedvéért – a marxi logika sztálini kisiklása miatt – túl korán szabadultak meg az ‘autentikus’ marxi osztályelemzés lehetőségétől (Kolosi Tamás 1971: 86–90, vö.: 1974: 132–140). Kolosi Tamás elméleti stratégiája – és ebben megegyezik Konrád György és Szelényi Iván később részletezendő okfejtésével – a marxi osztályelméletnek a sztálini interpretációtól történő *megtisztítására* irányult.

Ennek érdekében már könyve bevezetésében elhatárolta egymástól a társadalmi rétegződés és a társadalmi struktúra (másképp: osztálystruktúra) fogalmát. A *társadalmi rétegződés* eszerint a népesség empirikus-statisztikai kategorizáláson alapuló, elsősorban a társadalmi létfeltételek azonosságaira és különbségeire érzékeny felosztása, míg a *társadalmi struktúra* a társadalom osztályszerkezetének a termelési viszonyok elemzéséből teoretikus analízissel kialakított képe, amely a társadalmi fejlődés mozgástörvényeinek feltárása révén inkább a társadalmi dinamika megértését szolgálja (Kolosi Tamás 1971: 9–12, vö.: 1974: 57–60, 87–89, 132–140). Hangsúlyozza, hogy e megkülönböztetés nem vág egybe a különféle struktúraelméletek fogalomhasználatával: nem csak osztályelmélet lehet, ami az osztály fogalmát használja, de nem is mind rétegződéelmélet, ami társadalmi rétegeket is

megkülönböztet. E kettő elválasztásának fő kritériuma az, hogy az adott struktúrakoncepció a társadalom – termelési viszonyokat, tehát osztályviszonyokat kifejező – *alapstruktúrájának* feltárására törekszik-e, vagy megelégszik az egyéneknek, családoknak, illetve háztartásoknak a létfeltételek mennyiségi különbségeit szem előtt tartó empirikus-statisztikai csoportosításával. Kolosi Tamás szerint ez utóbbi feladatot Ferge Zsuzsa munkája igazán magas színvonalon végezte el, az osztályszerkezet marxi alapokon nyugvó leírását azonban sem Hegedüs András, sem Ferge Zsuzsa nem végezte el.

Kolosi Tamás foglalkozik *Az új osztályban* foglaltak kritikai elemzésével is. Gyilasz – a kötelezően távolságtartó bemutatásakor – előbb „a probléma kiélezett és eltorzított felvetésével” (Kolosi Tamás 1971: 90) vádolja meg, majd leszögezi: munkája „inkább a hatalomból kiesett politikus vitairata, mintsem marxista szociológia, s így egyes helyes meglátásai is eltorzulnak, munkája tehát elméletileg és politikailag egyaránt helytelen” (Kolosi Tamás 1971: 91, vö.: 1974: 114). A retorikai elhatárolódást, sőt elmarasztalást követően egy ürügyként szolgáló hirtelen váltással így folytatja: „Mégis érdemes megismerkedünk vele, mivel elsőként fogalmaz meg később is felbukkanó nézeteket” (Kolosi Tamás 1971: 91, vö.: 1974: 114). Gyilasz koncepciójának ismertetésekor – melynek során Kolosi Tamás jelzi, hogy a jugoszláv szerző szerint szó sincs osztálynélküli társadalomról, hiszen a burzsoázia magántulajdonának megszüntetésekor egy új tulajdonos osztály, a politikai bürokrácia is megszületett – a radikális tézis Kolosi Tamás által adott értékelése némileg ambivalens. Nyíltan nem azonosulhat vele, mégis támaszkodni kíván gondolataira. Így fogalmaz: „Az eddigiek alapján nyilvánvaló, hogy Gyilasz elméletével [sem] szociológiailag, [sem] elméletileg [n]em érthetünk egyet” (Kolosi Tamás 1971: 92 – kiemelés tőlem, vö.: 1974: 116). Hogy álláspontjával nem érthet egyet, pontosan kifejezi dilemmáját, amennyiben elmossa a különbséget annak két jelentése között.¹¹ A teljes gondolatmenet így szól: „Az eddigiek alapján nyilvánvaló, hogy Gyilasz elméletével [sem] szociológiailag, [sem] elméletileg [n]em érthetünk egyet (politikailag pedig kifejezetten rendszerellenes), de található benne egy racionális mag; a munkásosztály hatalomgyakorlásának közvetettsége, a döntési és rendelkezési lehetőségek megosztottsága következtében ugyanis valóban van különbség a munkásosztály egésze és a vezetők között. Ez a különbség azonban nem

---

¹¹ A megfogalmazás egyszerre jelentheti, hogy Kolosi Tamás nem *tud* egyetérteni vele (mert Gyilasz képtelenségeket állít), s azt is, hogy – nyíltan – nem *szabad* egyetértenie vele (mert annak Kolosi Tamásra nézve súlyos következményei lehetnek).

osztályelkülönülés és nem eredményezhet antagonizmust” (Kolosi Tamás 1971: 92, vö.: 1974: 116).

Kolosi Tamás fenntartása Gyilasz állításaival szemben tehát voltaképpen csak elméleti-terminológiai problémára korlátozódik. Kolosi Tamás a szocialista társadalom osztályszerkezetének vizsgálatára törekedve végül csak azt rója fel Gyilasznak, hogy az általa leírt összefüggés nem osztályelkülönülés. Gyilasz bürokratikus új osztálya a szó szoros értelmében *nem osztály*, hiszen uralmát Gyilasz elsősorban nem gazdasági-termelési helyzetére, hanem az igazgatási-szervezési funkciók elsajátítására vezeti vissza (Kolosi Tamás 1971: 92–93, vö.: 1974: 116–118). Amiről Gyilasz beszél, Kolosi Tamás szerint inkább egy réteg: „ez a vezető-irányító réteg tevékenységét mint szervező tevékenységet egy meghatározott osztály (a mi viszonyaink között a munkásosztály) hatalmának érdekében fejti ki” (Kolosi Tamás 1971: 93, vö.: 1974: 118). Hogy a Gyilasz által leleplezni kívánt uralkodó politikai bürokrácia valóban rétegnek tekintendő-e, távolról sem ilyen egyértelmű. Könyvét politikusként, nem pedig szaktudósként írva Gyilasz már az első oldalakon leszögezi, hogy nem törekedett diagnózisának terminológiailag precíz megfogalmazására, nem „filozofálni” kíván (Gyilasz 1958 [1956]: 4). Amikor aztán a politikai bürokrácia meghatározására tesz kísérletet, érthető módon pragmatikusan jár el, és az osztály-, valamint rétegfelfogások bevett definícióit figyelmen kívül hagyva fogalmaz: „Azt lehetne mondani, hogy az új osztály olyanokból áll, akik az általuk kisajátított kormányzati monopólium alapján különleges előnyökre és kedvező gazdasági helyzetre tettek szert” (Gyilasz 1958 [1956]: 43). Kolosi Tamás valószínűleg érezte e hatalmi konglomerátum réteggé nyilvánításának problematikuságát, így lehetségesként mutatta fel annak esetleges osztályá alakulását is: „előállhat azonban olyan társadalmi szituáció, amikor időlegesen ez a [bürokrata] réteg osztályjellegét öltve magára, szembefordul a hatalom birtokosával [a munkásosztállyal], amely tényleges hatalmát elvesztette” (Kolosi Tamás 1971: 93, vö.: 1974: 118).

Kolosi Tamás tehát kimondatlanul is világossá teszi: a szocialista társadalom osztályszerkezetének elemzéséhez igenis számot kell vetni Gyilasz újosztály-kritikájával, még ha explicite, látszólag el is marasztalja is. Könyvének utolsó oldalain a következő feladatot állítja a hazai struktúrakutatás (és azon belül saját maga) elé: „a következő évtized [vagyis a hetvenes évek] szociológiai kutatásainak a társadalmi struktúráról [...] a társadalmi termelés és újratermelés tényleges folyamatát vizsgálva, társadalmunk termelési viszonyainak analíziséből kiindulva társadalmunk alapstruktúrájának felvázolására kell törekednie” (Kolosi Tamás 1971: 93 – az eredetiben végig kiemelve). Néhány évvel később megvédett kandidátusi

disszertációjában (ld. Kolosi Tamás 1974) már kifejezetten erre a munkára vállalkozik.¹² Fenntartva társadalmi rétegződés és társadalmi struktúra (osztálystruktúra) megkülönböztetését (Kolosi Tamás 1974: 57–60, 87–89), pontosítja, hogyan értelmezendő a társadalmi struktúra koncepciója. Mint írja, ennek elemzésében „a kiindulópont a termelés struktúrájának elemzése, azonban nem a termelés gazdasági struktúrájéé, hanem a *termelés társadalomstruktúrájéé*, vagy – ha úgy tetszik – nem a gazdasági struktúra, hanem a *gazdaság társadalomstruktúrája*. [...] A társadalmi struktúra elemzésében ezt a társadalomgazdasági struktúrát, a termelés társadalomstruktúráját nevezzük – mint kiindulópontot – *alapstruktúrának*, amely azonban csak a »kezdet« a társadalmi struktúra elemzése során” (Kolosi Tamás 1974: 61 – kiemelés az eredetiben). Kolosi Tamás jórészt ebből származtatja az *érdekstruktúrát*, amelyet ugyan az alapstruktúra nem határoz meg teljes egészében – hiszen arra még generációs, lakóhelyi, (népgazdasági) ágazati stb. érdekek is hatnak – inkább annak „transzformációjaként” értelmezhető (Kolosi Tamás 1974: 62). Ezen érdekstruktúra összegződése és intézményesülése eredményezi a *társadalom politikai struktúráját*. A társadalmi struktúra – Kolosi Tamás szerint – ebből adódóan a társadalom emberi viszonyainak összessége, amely egyaránt magába foglalja a termelőtevékenységben kiformalódó *alapstruktúrát*, a – részben ebből következő, részben erre visszaható – *érdekstruktúrát*, valamint az annak intézményesüléséből fakadó *politikai struktúrát* (Kolosi Tamás 1974: 63, 88).

A szocialista társadalom osztályszerkezetének kulcskérdése ebből adódóan a szocialista társadalom termelési viszonyaiban gyökerezik. Ez utóbbi tényező pedig lényegében attól függ, mely csoportoknak van lehetőségük arra, hogy a társadalmilag megtermelt többlettermékek előállításának és elosztásának mechanizmusaira befolyást gyakoroljanak, és milyen mértékben képesek azokat befolyásolni (Kolosi Tamás 1974: 138, 145). Egyszerűbben fogalmazva, a kérdés az, mely csoportok rendelkezhetnek a társadalmilag megtermelt többlettermék felett. Kolosi Tamás abból indul ki, hogy a gazdasági szféra mozgása viszonylag öntörvényű, célja többlettermék előállítása, melynek termelési és elosztási viszonyait a különféle érdekekkel bíró csoportok befolyásolni kívánják (Kolosi

---

¹² E *Társadalmi struktúra és szocializmus* című kötet magába foglalja Kolosi Tamás korábbi könyvének a gondolatmenethez szorosabban kapcsolódó elemzéseit is, így a legtöbb idézet citálható lenne e későbbi munkából is (a szöveghelyek utalásait az összevethetőség érdekében a hivatkozások során fel is tüntettem). E lényegében azonos szövegrészeket összeolvasva számos apróbb, mégis sokatmondó megfogalmazásbeli különbséggel is találkozhatunk. Különösen érdekesek a Gyilasz művét értékelő, mérlegelő-egyensúlyozó állítások kisebb módosításai (vö.: Kolosi Tamás 1974: 114–118).

Tamás 1974: 146). E tekintetben nincs lényegbevágó különbség az alapvetően szocialista, illetve az ideáltipikus kapitalista társadalmi-gazdasági rendszer között: „ahogy a tőkés társadalom strukturális rendező elve az értéktöbblet előállításában való részvétel, pontosabban az értéktöbblet termelése és elosztása feletti rendelkezés, úgy nálunk a társadalmi struktúra rendező elve a társadalmi többletermék termelése és elosztása feletti rendelkezésben való részvétel” (Kolosi Tamás 1974: 146 – kiemelés tőlem). Amíg a kapitalizmusban elsősorban a termelőeszközök tulajdonosának, a tőkésnek van lehetősége arra, hogy az ilyen módon megtermelt értéktöbbletet elsajátítsa, addig a szocializmusban a többletermék termelése és elosztása feletti rendelkezési joggal elsődlegesen a vezetők bírnak, mely kategória – némiképp tautologikusan meghatározva – „magába foglalja a legfelsőbb szintű vezetőktől a művezetőikig mindazokat, akiknek funkciójukból következően intézményesen biztosított döntési-rendekezési lehetőségük van” (Kolosi Tamás 1974: 148).

Kolosi Tamás szerint alapvetően három síkon van mód a termelési és elosztási mechanizmusok befolyásolására (Kolosi Tamás 1974: 149–152). E három sík nem valóságos csoportokat, hanem a különféle érdekcsoportok szerveződéseinek *elveit* különíti el, a ténylegesen csoportként funkcionáló társadalmi alakzatok ezek kereszteződéseiből jöhetnek létre. Az első síkon található a már említett vezetők, mert ők *közvetlenül, funkciójukon keresztül* képesek hatást gyakorolni a termelési és elosztási viszonyok alakítására. Egy másik síkra sorolódnak az e döntésekre *közvetetten, közvetítéssel keresztül* befolyással bírók. Közéjük sorolja Kolosi Tamás azokat, akik *szakértelmük* révén (pl. döntéselőkészítő szakértői testületek, bizottságok tagjai, vagy – a Héthy Lajos és Makó Csaba kutatásaiból ismert – kulcs-szakmunkások), *presztízsük* révén (pl. közéleti személyiségek), illetve *informális befolyásuk, személyes kapcsolataik* révén képesek hatást gyakorolni e mechanizmusokra. A harmadik síkon található *sem funkciójukon, sem közvetítéssel keresztül nem képesek* hatni a termelési és elosztási döntésekre. Ide tartozik a munkások és parasztok döntő többsége, az alacsony képzettségűek, különösen pedig a paraszt-munkások (ingázók, bejárók, új munkások), és a helyi viszonyaik között különösebb megbecsültséggel vagy tekintéllyel nem rendelkező termelőszövetkezeti tagok.¹³

Ha a hatvanas évek végének és a hetvenes évek elejének magyar társadalma tisztán szocialista (túlnyomórészt állami újraelosztás integrálta gazdasági-társadalmi rendszer) lett

---

¹³ Fontos hangsúlyozni, hogy nem beszélhetünk például „a közéleti tekintéllyel befolyást gyakorlók sajátos társadalmi csoportjáról, mert ezek a személyek vagy csoportok más szempontból is gyakorolhatják befolyásukat. Nem az egyének csoportosításának szempontját soroltuk tehát fel, hanem az érdekcsoportok képződésének mechanizmusait mutattuk be” (Kolosi Tamás 1974: 151).

volna, akkor kizárólag e csoportszervező mechanizmusok és strukturáló elvek határozták volna meg a társadalom szerkezetét. A hatvanas évek második felében előkészített, majd bevezetett új gazdasági mechanizmus azonban – növelve a vállalati autonómiát, valamint engedélyezve a magánjellegű kisárutermelést – ha szűkösen is, de lehetőséget adott a nem redisztributív szféra mérsékelt térnyerésére (Kolosi Tamás 1974: 140–144). E szféra megnevezésére – a Gábor R. István és Galasi Péter által később megalkotott ‘második gazdaság’-fogalom előfutáraként – Kolosi Tamás a „nem társadalmilag szervezett termelés”, illetve a „társadalmilag szervezett termelésen kívüli termelés és rendelkezés” kategóriáit vezeti be (Kolosi Tamás 1974: 153 sk., 2003: 103). E két gazdasági-termelési szféra megkülönböztetéséről Kolosi Tamás „a struktúra kettős jellegére” következtet (Kolosi Tamás 1974: 155). Meggyőződése szerint az e különbség „által meghatározott szerkezetek azok, amelyek a társadalmi egyenlőtlenségeket a maguk képére formálják” (Kolosi Tamás 2003: 103). Kolosi Tamás megfigyelése szerint mindenekelőtt a magán kisárutermelés (kisipar, kiskereskedelem, paraszti egyéni gazdálkodás, háztájizás), a mezőgazdasági kisüzemi gazdaságok, a fusizás és a borralaló intézménye által meghatározható „nem társadalmilag szervezett termelésben” főképpen azok a lazán körvonalazható társadalmi csoportosulások képesek kompenzációs bevételhez jutni, amelyek munkahelyükön nem tudnak bekapcsolódni a társadalmi többletermék feletti rendelkezés viszonyhálójába (Kolosi Tamás 1974: 152–155). Jórészt tehát azokról a negatívan privilegizált helyzetben lévőkről van szó, akiket Kolosi Tamás a harmadik síkra sorolt: akiknek tehát sem funkciójukon, sem közvetítésen keresztül nincs módjuk az állami-szövetkezeti szféra termelési és elosztási döntéseinek befolyásolására.

A nem társadalmilag szervezett termelés és elosztás szférájának konceptualizálása után Kolosi Tamás kibővíti a csoportszerveződés korábban csak az állami-szövetkezeti szférára kidolgozott három síkból álló koncepcióját egy hat síkból állóra. Az első megmarad a kettős struktúrában is legfőbbnek, az eredetileg második és harmadik síkot kettébontja, majd ezt kiegészíti egy újonnan létrehozott (hatodik) síkkal.¹⁴ E hat csoportszervező sík vagy elv

---

¹⁴ A hat sík részletezésénél az egyszerűség kedvéért egyszerűsíttem a terminológiát a később megalkotott első, illetve második gazdaság fogalmaival: (a) Az első gazdaság többletermékei felett *funkciójuknál fogva* rendelkezők (korábbi első sík). (b) Az első gazdaság többletermékei feletti rendelkezési viszonyrendszerbe *közvetetlen, közvetítéseken keresztül* bevonódók, egyúttal a második gazdaságba be *nem* kapcsolódók (a korábbi második sík egyik része). (c) Az első gazdaság többletermékei feletti rendelkezési viszonyrendszerbe *közvetetlen, közvetítéseken keresztül* bevonódók, egyúttal a második gazdaságba *is* kapcsolódók (a korábbi második sík másik része). (d) Az első gazdaságban rendelkezési jogkörrel *nem* bírók, a második gazdaságban *kompenzálók* (a korábbi harmadik sík egyik része). (e) Az első gazdaságban rendelkezési jogkörrel *nem* bírók, a

alapján meghatározott társadalomkép sejteti ugyan az ezek metszetében potenciálisan megszerveződő társadalmi nagycsoportokat, leírásukra azonban Kolosi Tamás már nem tesz kísérletet. Korábban bevezetett definíciója – melyben elválasztotta egymástól a társadalmi rétegződést és a társadalmi struktúrát (vagy osztályszerkezetet) –, valamint az után, hogy leszögezte: Ferge Zsuzsa rétegződéskutatásának eredményeit egy osztályanalízissel kívánja kiegészíteni, joggal várhatnánk el, hogy elemzése a szocialista társadalom osztálytérképének – mégoly vázlatos – felrajzolásához vezessen. Kolosi Tamás nem vonja (vagy nem *vonhatja*) le következtetését, és bár sejteti, nem dolgozza ki a szocializmus osztályszerkezetét – élén a vezetők privilegizált osztályával. Annak ellenére, hogy koncepciója az eredeti marxi elemzési logikát sokkal hívebben követi, és az általa kínált csoportszervező elvek vagy síkok mátrixa a szocialista társadalom kvázi osztályhelyzeteinek hiteles képét vázolja fel, elemzése éppen saját túlzónak bizonyuló ígéretei fényében minősül hiányosnak.¹⁵

2.2.3. Konrád György és Szelényi Iván koncepciója

Konrád György és Szelényi Iván 1966-ban kezdik közös kutatómunkájukat a Városépítési Tudományos és Tervező Intézet (VÁTI) és a Budapesti Városépítési Tudományos és Tervező Intézet (BUVÁTI), illetve az MTA Szociológiai Kutatócsoportjának együttműködése keretében (Konrád György 1989 [1978]: 314–315, 2006: 244; Szelényi Iván 2007 [1988]: 136). Empirikus vizsgálataik eleinte település- és lakásszociológia jellegűek: a hatvanas évek első feléig elkészült lakótelepek urbanisztikai és szociológiai vizsgálata mellett az állami, illetve szövetkezeti lakásállomány elosztási kérdéseivel foglalkoznak (Konrád György–Szelényi Iván 1971 [1968], 1969, ill. 1971 [1969]; Szelényi Iván 1972). Hegedüs András rétegződéseméleti kiindulópontjait elfogadva e kutatásaik során még egy rétegzett társadalom képére támaszkodnak (Szelényi Iván 1990 [1982]: 8). Elsősorban az iránt érdeklődnek, hogy általában a hatvanas évek lakásállománya – különösen tekintettel az akkor újnak számító lakótelepek lakrészeire – hogyan oszlik meg a főbb társadalmi *rétegek* között, kik és milyen arányban részesedhetnek a kedvezőbb, illetve kedvezőtlenebb lakásokból és lakóterekből. A

---

második gazdaságban *kompenzálni nem tudók* (a korábbi harmadik sík másik része). (f) Csak a második gazdaságban résztvevők (a korábbi tipológiában nem jelent meg) (Kolosi Tamás 1974: 156).

¹⁵ A csoportszerveződés hat elvének rangsora ugyanakkor logikailag inkonzisztens is, ha megfontoljuk, hogy a (c) szint (mind az első, mind a második gazdaságba bevonódók) ama (b) szint alá került, amelyre csak az első gazdaság terméktöbblete feletti rendelkezésre sorolódnak.

hatvanas évek végén így foglalják össze tapasztalataikat: „Vizsgálati eredményeink jelentése tehát egybevág korábbi lakótelep-kutatásaink, valamint számos közgazdasági vagy statisztikai megalapozású lakáspolitikai tanulmány többé-kevésbé összehangzó tanulságával, mely szerint a lakáelosztás hatósági rendszere nem teljesítette azokat a társadalompolitikai célkitűzéseket, melyeknek szolgálatában funkcionálnia kellett volna. E modellen belül oly módon keveredtek össze a szociális lakáelosztás és az érdemeket jutalmazó, bérkiegészítő lakásjuttatás szempontjai, hogy ezáltal *rendszeresen a magasabb jövedelmű rétegek jutnak olcsóbb és értékesebb lakáshoz*” (Konrád György–Szelényi Iván 1971 [1969]: 368 – kiemelés tőlem).

Szelényi Iván visszaemlékezése szerint már az első kutatási eredmények is szemléletformáló revelációként jelentkeztek: „Arra számítottunk, hogy a munkásoknak jobb esélyei lesznek arra, hogy jó állami lakásokhoz jussanak, mint az értelmiségieknek, de adataink azt mutatták, hogy a munkások városi részarányuknál lényegesen kisebb mértékben jutottak új állami bérlakásokhoz, s a lakótelepeken a hatvanas évek elején-közepén éppenséggel a káderek (s általában az értelmiségiek) voltak túlreprezentálva. Az eredmény annyira hihetetlennek tűnt, hogy először azt hittük, rosszul kódoltuk a foglalkozást, s megkértük statisztikusunkat, hogy ellenőrizze a programot [...] Kiderült, a hiba nem a kódolásban van, hanem a társadalmi rendszerben” (Szelényi Iván 2003: 115).

Konrád György és Szelényi Iván a hatvanas évek közepén (még) nem problematizálta a munkásállam, valamint a munkásosztály (a ‘dolgozó osztályok’) uralmának pártállami hitelveit. Eleinte nem kérdőjelezték meg értelmiségi kortársaik álláspontját sem, akik „úgy gondolták, hogy a munkások náluk relatíve vagy akár abszolúte is többet keresnek, s könnyebben jutnak hozzá a szűkös, kívánatos, adminisztratív úton elosztott javakhoz, például a lakáshoz” (Szelényi Iván 1990a: 10). Meglepetésük ennek fényében értelmezhető: amikor ugyanis rádöbbennek, hogy „a magát munkásállamnak nevező rendszer szisztematikusan hátrányban részesítette a munkásokat az új állami bérlakásokhoz juttatásban” (Szelényi Iván 1990a: 10), megütközésük radikálisabb következtetések levonására ösztönzi őket.

A hetvenes évek elején érdeklődésük ezért a laká*elosztás* szűkebb terepe felől a társadalmi-gazdasági *újratermelés* és egyenlőtlenségrendszer szélesebb összefüggései felé mozdul el, amelyeket a településszociológia általánosabb kérdései, az urbanizációs tendenciák vizsgálata felől is igyekeznek megvilágítani.¹⁶ Mint visszaemlékezésében Szelényi Iván írja:

---

¹⁶ Közben Szelényi Iván két szerkesztett kötete is megjelenik – az egyik a szocialista blokk városfejlődéséről és városkutatásairól (Szelényi Iván szerk. 1971), a másik pedig a nemzetközi városszociológiai szakirodalomról (Szelényi Iván szerk. 1973).

„Kezdtük megérteni, hogy a lakásrendszer problémáit nem egyszerűsíthetjük le az elosztás adminisztratív rendszerére, a mögött a költségvetési gazdálkodás logikája által szabályozott újratermelési rendszer ellentmondásai húzódnak meg” (Szelényi Iván 1990b: 439). A városodás üteméről lemaradó szocialista városiasodási folyamat, a késleltetett városfejlődés – valamint az ezzel összekapcsolódó társadalomszerkezeti változások – leírása mellett (Konrád György–Szelényi Iván 1971) Szelényi Ivánt ekkor már a szocialista társadalom újratermelési rendjének három alrendszere, a lakás-, terület- és munkaerő-gazdálkodás sajátosan összefonódó mechanizmusai és társadalomszerkezeti konzekvenciáik foglalkoztatják (Szelényi Iván 1990a: 12). Ennek keretében előbb *Településrendszer és társadalmi struktúra* című kandidátusi értekezésében foglalja össze a lakásrendszer elosztási viszonyaiban feltárt összefüggéseket (Szelényi Iván 1990 [1972]), amelyeket – egy következő dolgozatában – a településhálózat-fejlesztés lehetőségeinek, a területgazdálkodás általánosabb kérdéseinek, és a településosztályok tipológiájának elemzésével kapcsol össze (Szelényi Iván 1990 [1973]).¹⁷ Szelényi Iván ezzel nagyon jelentős lépéseket tesz afelé, hogy a szocialista társadalom újratermelési rendje által előállított egyenlőtlenségrendszert annak összetettségében, többoldalúan írja le.

Konrád György és Szelényi Iván tapasztalata szerint a szocialista társadalom megkülönböztető kiváltságai a pártállam vezető kádereinek, illetve a diplomásoknak és értelmiségieknek jutnak; az állami redisztribúció szignifikáns kedvezményezettjeivel szemben pedig a viszonylag képzetlen fizikai dolgozók, a közvetlen termelők állnak. Kolosi Tamás megfigyeléseivel összhangban Konrád György és Szelényi Iván immár empirikusan is rámutatnak arra, hogy a mezőgazdasági és nem mezőgazdasági fizikaiak a redisztributív szféra árnyékában meghúzódnak kvázi-piacon kényszerülnek a hivatalos gazdaságból szerzett jövedelmük kiegészítésére (Szelényi Iván 1990a: 10–11). De távolról sem pusztán a jövedelmek egyenlőtlenségeire igaz mindez. „Akárhova néztünk, a redisztribúció rendszerének privilegizáltjai a káderek és a szakértelmiségiek voltak, a munkásságnak a bürokraták által tolerált piacon kellett ügyeskedniük, ha fedelelet próbáltak családjuk feje fölé szerezni” (Szelényi Iván 2003: 115). Mindez a szocialista berendezkedés egy meglepő sajátosságára is rávilágít. Mint Szelényi Iván írja: „A nyugati társadalmi rendszerek elemzésére épülő szociológiai elmélet közhelyszerűen azt feltételezte, hogy a társadalmi

---

¹⁷ A hivatkozási kódban szögletes zárójelbe került – a szöveg eredetét jelző – évszámot kurziváltam. Ennek oka, hogy Szelényi magyarul először 1990-ben megjelent munkái ténylegesen 1972-ben, ill. 1973-ban íródtak – publikálásukra azonban e munkák rendszerkritikus tézisei miatt korábban nem volt módja.

egyenlőtlenségeket a piac hozza létre, s azokat az állam népjóléti redistribúciója több-kevesebb sikerrel korigálja. Mi elsőként mutattunk rá, hogy ez csak abban az esetben igaz, ha a gazdaság uralkodó mechanizmusa a piaci integráció. A szocialista gazdaságokban, melyekben az uralkodó integrációs mechanizmus a redistribúció, a tőkés gazdaság egyenlőtlenségi rendszerének »tükörképe« érvényesül, itt a redistribúció teremti az egyenlőtlenségeket, s azokat az alárendelt piac korigálja” (Szelényi Iván 1990b: 437–438).

Ez a felismerés vezette Szelényi Ivánt és Konrád Györgyöt, hogy elemzéseiket immár egy átfogóbb szinten, a társadalom hatalmi szerkezetének rekonstrukciójában foglalják össze.¹⁸ Céljuk a szocializmus társadalmi egyenlőtlenségeiről, redistributív gazdasági rendszeréről és osztálystruktúrájáról kialakított koncepciójuk szintézisbe foglalása volt (Szelényi Iván 1990a: 13). Az 1974-ben írt *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* (Konrád György–Szelényi Iván 1989 [1978]) abból a kutatói tapasztalatból származik, hogy a „munkások kevesebbet keresnek, mint az értelmiségiek, a munkás, illetve az értelmiségi jövedelem közötti olló legalább akkora, de inkább nagyobb, mint korunk [ti. a hetvenes évek] nyugati tőkés társadalmában, a munkásság kevesebb politikai hatalommal rendelkezik, akárcsak közvetlenül üzemét érintő kérdésekben is, mint a felvilágosultabb tőkések által alkalmazott társai Nyugat-Németországban vagy Svédországban, a kelet-európai proletariátustól elvették még azokat a politikai szervezeteit is, melyekkel a háború előtti félfedális, félfasiszta társadalmakban rendelkezett, előbb kap az értelmiségi államilag szubvencionált lakást, mint a munkás, *az empirikusan megfigyelhető társadalmi, politikai és gazdasági egyenlőtlenségeknek nincsen egyetlen dimenziója sem, melyben a proletariátust lehetne mint kedvezményezettet megjelölni*” (Szelényi Iván 1989 [1978]: 8–9 – kiemelés tőlem).

Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz ebből következően „baráti vita” Milovan Gyilas új osztály-koncepciójával (Szelényi Iván 1990 [1986–1987]: 53). Konrád György és Szelényi Iván elfogadja Gyilas alaptételét, hogy a szovjet típusú társadalmakban a sztálinizmus idején a bürokrácia uralkodik, ám azt nem tekintik osztálynak (pl. Szelényi Iván 1990 [1982]: 48–49). Trockij kategóriáját, az uralkodó kasztot, illetve réteget helytállóbbnak látják ugyan, weberi alapokon azonban mégis inkább *uralkodó bürokratikus rendként* nevezik meg (Szelényi Iván 1990 [1982]: 16–17, 2003: 115–116, 119). „Nem vetjük el tehát Gyilas

---

¹⁸ Az első, közel ötszáz oldalas összefoglaló kötet sosem jelent meg. Az 1973-ban elkészülő *Településszerkezet – társadalmi szerkezet* című anyag megjelentetését – tartalmának rendszerkritikus volta miatt – egyetlen kiadó sem vállalta (Konrád György 1989 [1978]: 315, 317).

elméletét, sokkal inkább történeti kontextusába ágyazva relativizálni kívánjuk azt mint egy ma már elmúlt korszak adekvát szociológiai elméletét” (Szelényi Iván 1989 [1978]: 10). A Gyilasz téziséét *kiegészítő* állításuk, hogy a sztálinista voluntarizmus évei *után* a konszolidálódó kelet-európai szocialista rendszereknek újra kell alapozniuk legitimációjukat (Szelényi Iván 1989 [1978]: 10, 2003: 116). Az uralkodó bürokratikus rend a Sztálin halálát követő legitimációs válságot Konrád György és Szelényi Iván szerint a szocialista rendszer *ésszerűségére, tudományosan megalapozott voltával* igyekezett kezelni, melynek során egyes technokrata-szakértelmiségi csoportok – mindenekelőtt makroközgazdászok és tervezőmérnökök – nagyobb szerephez juthattak a gazdaság- és társadalomirányításban (Szelényi Iván 1990 [1986–1987]: 54–67).

Polányi Károly gazdasági integrációs mechanizmusokra vonatkozó elméletét (Polányi Károly 1976 [1957]) továbbgondolva az archaikus társadalom újraelosztási rendszerét *tradicionális* redisztribúciónak nevezik el, megkülönböztetve az államszocialista termelési rend *racionális* redisztribúciójától – ahol a racionalitás nem az elosztási rendszer tényleges ésszerűségére, hanem (Weber nyomán) annak legitimációjára vonatkozik (Szelényi Iván 1990b: 440–441). „A modern redisztributív gazdaságokat – a piaci gazdaságokhoz hasonlóan – racionális gazdaságoknak tekintjük, amelyekben a többletermék feletti rendelkezés hatalmának legitimálása racionális érvek alapján történik. A tőkés társadalmakban a többletermék feletti rendelkezés hatalmát szintén egy racionális kritérium – a tőketulajdon – legitimálja: ahhoz, hogy valaki többletermékkel rendelkezék, tőkésnek kell lennie. A modern redisztributív rendszerekben [a szocializmusban] a többletermék felett a *teleologikus redisztributor* rendelkezik” (Konrád György–Szelényi Iván 1989 [1978]: 65 – kiemelés tőlem). A társadalmilag megtermelt többletermék elosztására a szocializmusban ebből következően azoknak a társadalmi alakulatoknak van jelentősebb befolyásuk, amelyek a racionális redisztribúció rendszerében döntéselőkészítői, illetve döntéshozói pozícióban vannak. A modern, racionális redisztribúció kulcsfigurája az az elosztási viszonyok szabályozására és alakítására felhatalmazott technokrata, illetve bürokrata alakulat, amely szakismeretére hivatkozva a feladatok technikai jellegű végrehajtásán túl a célok kijelölésének és a tervek meghatározásának privilégiumát is magának vindikálja (Konrád György–Szelényi Iván 1989 [1978]: 32–53). A tudományos legitimáció megszerzése érdekében pedig „ahhoz, hogy valaki teleologikus redisztributorrá váljon, szakismerettel kell rendelkeznie, tehát értelmiséginek kell lennie. *Állításunk szerint [...]: a modern redisztributív gazdaságokban a teleologikus redisztributor olyan strukturális pozíciót foglal el, amely körül*

társadalmi osztály szerveződhet” (Konrád György–Szelényi Iván 1989 [1978]: 65 – kiemelés tőlem).

Társadalmi osztály *szerveződhet*, pontosabban, Konrád György és Szelényi Iván szerint az *értelmiség úton van afelé*, hogy a teleologikus redisztributor strukturális pozíciója körül osztállyá szerveződjön. A sztálinizmus politikai bürokráciája (melyet Gyilasz osztálynak tekintett), Konrád György és Szelényi Iván szerint a weberi fogalom meghatározás értelmében azért minősül *uralkodó bürokratikus rendnek (Standnak)*, mert hatalma nem gazdasági, hanem mindenekelőtt politikai jellegű hatalom. Ez a rend akkor szerveződhet osztállyá, ha – mint arra Kolosi Tamás is utalt – politikai jellegű hatalmát a többletermék feletti rendelkezési jog monopolizálásával képes gazdasági-termelési jellegű hatalommá transzformálni. Ehhez azonban a megrendült legitimitást kompenzáló meg kell osztania hatalmát egyes szakértelmiségi frakciókkal: osztályszövetséget kell kötnie, melynek keretében a hatalomba beáramló szakembercsoportok hozzájárulnak a rendszer ésszerűsítéséhez, egyúttal megteremtik és megerősítik a társadalomnak a rendszer ésszerűségébe vetett hitét, cserébe pedig részt vállalhatnak az emberarcú szocializmus megtervezésében és az építés irányításában (Konrád György–Szelényi Iván 1989 [1978]: 229–254; Szelényi Iván 2003: 116–117). A kompromisszum révén a bürokrácia professzionalizálódik és racionalizálódik, a szakértelmiség egyes alakulatai pedig az államapparátusba bekerülve és hatalomhoz jutva bürokratizálódnak (Szelényi Iván 1990 [1986–1987]: 54). Az értelmiség osztállyá alakulásának folyamata természetesen nem jelenti azt, hogy az értelmiség egésze betagozódik a nomenklatúrába: „a teleologikus redisztributor státusa csupán centrális szerkezeti pozíciója az értelmiségi osztálynak, következésképpen ez utóbbinak nem csak azok a tagjai, akik a társadalmi terméktöbblet fölött közvetlenül jogosultak hivatali hatalmuknál fogva dönteni, hanem mindazok, akik alkotják, fenntartják és az egész társadalom kultúrájának összefoglaló ideológiájává teszik a racionális redisztribúció ethosát” (Konrád György–Szelényi Iván 1989 [1978]: 99 – kiemelés tőlem).

Konrád György és Szelényi Iván ezek alapján egy dichotóm osztályszerkezetet rajzol fel, melynek egyik pólusán a teleologikus redisztributor pozíciója körül szerveződő értelmiségi osztály, másik pólusán pedig a többletermék közvetlen termelője, a redisztribúció jogától megfosztott munkásosztály található. Mivel azonban „ez a dichotóm osztályszerkezet nem alkalmas arra, hogy a társadalom minden tagját bele soroljuk (mint ahogy a tőkés–proletár dichotómia sem alkalmas egyetlen kapitalista országon belül sem arra, hogy a társadalom minden tagjának státusát klasszifikálja), a népesség mind nagyobb hányadát a középrétegekbe kell sorolnunk. [...] Középrétegekhez tartozónak tekintjük azokat, akik sem

redisztributori hatalommal nem rendelkeznek, sem a közvetlen termelő munkában nem vesznek részt, illetőleg a redisztributori döntéseket alsóbb szintű irányító pozíciókban [...] közvetítik a munkásosztályhoz, vagy pedig azokat, akik a társadalmi javakból másfajta legitimációs elv alapján részesednek” (Konrád György–Szelényi Iván 1989 [1978]: 178 – kiemelés az eredetiben). Ennek megfelelően a középrétegek közé sorolódnak a piacon jövedelmet szerzők – pl. kiskereskedők, kisiparosok, magánparasztok – is; meglepő azonban, hogy a mezőgazdasági fizikai munkát végzők munkajelleg-csoportja nem kap egyértelmű helyet ebben a struktúráképben (vö.: Konrád György–Szelényi Iván 1989 [1978]: 178–180).

A szerzőpáros szerint a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején formálódóban (*in statu nascendi*) lévő értelmiségi osztály a következő frakciókra bontható: „A redisztribúció egész civilizációs modellt alkot, amelynek egyenlő fontosságú részese a *közgazdász-technokrata réteg*, a központi újraelosztás tulajdonképpeni végrehajtója, az *államigazgatási és politikai bürokrácia* – amely alkalmasint rendőrileg is szavatolja a redisztribúció zavartalan működését –, továbbá az *ideológiai, tudományos és művészértelmiség* – amely a redisztribúció gondolatvilágát, ethoszát termeli, tartósítja és terjeszti” (Konrád György–Szelényi Iván 1989 [1978]: 181–182 – kiemelés tőlem). Az értelmiség hatalomba tartó frakcióinak motivációja ennek alapján kérdéses lehet. Konrád György és Szelényi Iván többféle készletet nevez meg. Hangsúlyozzák, hogy a „hatvanas években végzett magyar értelmiségieket etikai indítékok vezérelték pályájukon. Küldetés- vagy hivatástudatuk volt. A társadalmat egy felvilágosult, ésszerű, humanista és határozottan szocialista jövő felé akarták vezetni. Az egyetemeken, ahová jártak, befolyásuk alá vonták a KISZ-t, mert elégedetlenek voltak a régi gárdával, amelyet egyszerűen karrierista bürokrátáknak [...] tartottak. Közülük sokan azért léptek be a pártba, mert meg akarták változtatni, magukhoz akarták ragadni a hatalmat, s egy megreformált párt segítségével akarták megváltoztatni a társadalmat” (Szelényi Iván 1990 [1986–1987]: 58). Másutt: „A szakszerű rend társadalma vonzotta a kelet-európai értelmiséget, s az a lehetőség, hogy ebben a társadalomban a rend intézményeit és feltételeit értelmiségi szaktudásával ő hivatott kimunkálni. Lázba hozta a lehetőség, hogy elhárulnak útjából az utolsó akadályok, amelyek e rend megteremtésében addig elébe tornyosultak” (Konrád György–Szelényi Iván 1989 [1978]: 250–251).

Konrád György és Szelényi Iván ugyanakkor saját miliójükből szerzett tapasztalataikkal is megvilágítja az értelmiség készletéseit: „A kisüzem mérnöke milliárdos beruházások irányítójává léphetett elő. A villákat tervező magánépítész gyáróriásokat, egész városrészeket tervezhetett. A közgazdász, akinek korábban bár jól fizető, de szerény befolyást engedő konzulensi állással, vagy jó esetben egyetemi katedrával kellett volna megelégednie,

most mint a tervhivatal osztályvezetője, milliárdok felett rendelkezhetett. A költő, aki táskájából árulta korábban saját tisztviselői keretén kiadott verseskötetét, most beköltözhetett egy csokoládégyáros villájába és megérhette, hogy több tízezer példányban kiadott verseit üzemi és falusi kultúrotthonok százaiban szavalják forradalmi ünnepeken. A folklorista, néptáncgyűjtő, aki korábban örülhetett volna, ha egyetemi hallgatók lelkes köréből összeverbuválhatott egy népi tánccsoportot, most olyan országos mozgalmat indíthat útjára, amely akár tízezreket megmozgat. Az irodalmár-könyvtáros, aki korábban örülhetett, ha néhány olvasót szerez kedves könyveinek, most magas minisztériumi állásban elrendelheti, hogy minden faluban és minden üzemben könyvtárakat szervezzenek az erre biztosított költségvetési keretből, és megszabhatta e könyvtárak kötelező könyvanyagát (s egyben a meglévő könyvtárakból tilalmi jegyzékre sorolhatta a világnézeti éberségének, de sokszor csak irodalmi ízlésének nem tetsző műveket, amelyek aztán összegyűjtve zúzdába kerültek). [...] *Ahogy tehát a műszaki és a közgazdász-értelmiség a nemzeti jövedelem, úgy a humán értelmiség a kulturális értékek szocialista újraelosztására érzett elhivatottságot*” (Konrád György–Szelényi Iván 1989 [1978]: 251–252 – kiemelés tőlem).

Konrád György és Szelényi Iván állításait a kor statisztikai elemzései sem cáfolták. Ferge Zsuzsa munkajelleg-csoportosításának legfelső kategóriája a ‘vezetők és értelmiségiek’ volt. A két csoport összevonásának nemcsak mérés technikai és kutatáslogikai, hanem empirikus okai is voltak. A hetvenes évek kutatásaira visszaemlékező Andorka Rudolfot idézem: „a vezetőket és az értelmiségieket nem minden esetben sikerült megkülönböztetni. Ez nagyon nehéz módszertani probléma, mert több ezer emberre kiterjedő adatfelvétel esetében a foglalkozás alapján általában nem lehet igazán megállapítani, ki a vezető és ki az értelmiségi. A másik oka annak, hogy ezeket végül nem különböztettük meg, az, hogy nincs olyan nagy különbség a két réteg között. 1970 körül ugyanaz a sejtés motoszkált bennünk, amit később Konrád [György] és Szelényi [Iván] a hetvenes évek első felében úgy fogalmaztak meg, hogy az értelmiség útban van az osztályuralom felé.” (Andorka Rudolf 2006b [1993–1994]: 160–161.) E probléma nem is csak a hazai statisztikusok és empirikus kutatók problémája volt. Ismét Andorka Rudolfot idézem: „Sem a magyar, sem a külföldi szociológusoknak nem sikerült igazán különbséget tenniük empirikus adatfelvételkor a vezető és nem vezető értelmiségiek között. Ahhoz, hogy a gazdasági élet vezetőit el lehessen különíteni, meg kellene kérdezni, hogy mekkora vállalatnak a vezetője, hány beosztottja van stb. Az pedig definíciós kérdés, hogy ki mindenkit sorolok a beosztottjaim közé. A másik probléma az országos empirikus vizsgálatokban az, hogy ez a vezető réteg kis létszámú volt, talán tízezer ember tartozott igazából bele. Tízezer emberből a mintába körülbelül ötven ember kerül be,

de ebből a számból már nem lehet következtetéseket levonni.” (Andorka Rudolf 2006b [1993–1994]: 161.)

Az értelmiségi osztálykoalíció a felek érdekeltsége ellenére végül mégsem jött létre, Konrád György és Szelényi Iván prognózisa nem igazolódott be. Az osztályszövetség kialakulási esélyeinek mérlegelése után már könyvükben is írnak a bürokratikus rend ellenoffenzívájáról, hatalomföltéséről és konokságáról (Konrád György–Szelényi Iván 1989 [1978]: 252–271). Előrejelzésük téves volta miatt néhány évvel később Szelényi Iván önkritikát gyakorol, s újabb tanulmányokban próbálja megérteni, miért nem vált be prognózisuk (vö. pl.: Szelényi Iván 1990 [1982], 1990 [1986–1987]). Téziseik felülvizsgálata nyomán Gyilasz diagnózisa is új megvilágításba kerül: „El kell [...] ismernem, hogy az új osztály az elmúlt évtizedben [a hetvenes évek közepétől a nyolcvanas évek közepéig] a térség minden országában jelentős vereségeket szenvedett. 1986-ban a kelet-európai értelmiségiek távolabb vannak az uralmon lévő osztály helyzetétől, mint voltak 1965-ben vagy 1975-ben. Az értelmiség nem olvadt össze a bürokráciával. *Gyilasz elméletének még 1986-ban is bőven van mondanivalója a kelet-európai társadalomszerkezet elemzői számára*” (Szelényi Iván 1990 [1986–1987]: 66–67 – kiemelés tőlem).

3. A társadalmi struktúra kutatása a magyar szociológiában 1963–1975

1945 kora tavaszán a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának történész dékánja, Hajnal István szociológia, illetve szociográfia tanszék felállítását kezdeményezi. Előbbi vezetésére a második emigrációját követően a London University professzorát, Mannheim Károlyt, utóbbi élére pedig a két világháború közötti időszak legnagyobb hatású szociográfus-szociológusát, az időközben politikai feladatokat vállaló, belügyminiszterré lett Erdei Ferencet invitálja tanszékvezető egyetemi tanárnak. A meghívást mindketten visszautasítják. 1946-ban Szalai Sándor vezetésével alakul meg a Társadalomtudományi Intézet (Huszár Tibor 1992: 32–35). Kelet-Európa második világháborút követő szovjetizációjának következtében azonban az épphogy újjáalakuló magyar szociológia létfeltételei 1948–49-ben ismét megsemmisülnek; a kizsákmányolt proletariátusra hivatkozó diktatúrában nincs helye ‘burzsoá áltudománynak’ (ld.: Szabari Vera 2004, 2010, 2011). Tudományos legitimitását és intézményes szerveződését csak a hatvanas évek elejétől nyerheti lassan, fokozatosan vissza. A szociológia viszonylagos autonómiájának növelésén túl a szociológia újraalapítására irányuló törekvések legfőbb tétje a formálódó

szakmán belüli erőviszonyok alakítása, a meghonosodó irányzatok meghatározása, valamint az intézményes pozíciók elosztása (Szabari Vera 2004). A szociológia illetékességi területének elhatárolása a marxizmus szociológiájaként megjelenített történelmi materializmustól, illetve az ‘új’ diszciplína szaktudományként vagy segédtudományként történő elfogadtatása kulcskérdésnek bizonyult önállósodási esélyeire vonatkozóan. A hatvanas évek első harmadára újjáalakuló szociológiában végül Hegedüs Andrásnak jut vezető szerep. A KSH elnök-helyetteseként – Péter György elnök mellett – neki köszönhető az első társadalmi rétegződésvizsgálatot lehetővé tevő 1962–63-as adatfelvétel. Emellett az MTA Szociológiai Kutatócsoportjának megalapítása 1963. március 15-i kezdettel szintén az ő nevéhez fűződik – itt igazgatóként teremti meg a fokozatosan beinduló szociológiai kutatások feltételeit (Szántó Miklós 1995, 1998). A társadalmi struktúrakutatás tárgyában publikált úttörő dolgozataival döntő lépést tesz a történelmi materializmus két osztályból (és egy rétegből) álló dogmatikus társadalomképeinek megkérdőjelezése, valamint a szervezeti különállás kivívása után a szociológia kompetenciaterületének elhatárolása felé (Hegedüs András 1964, 1966a, 1966b).

A *Valóság* hasábjain folytatott 1966-os vita olyan határmunkálatként értékelhető, amely a történelmi materializmustól mint legfőbb riválistól történő elkülönülést szolgálta (Szabari Vera 2002, 2010). Hegedüs András, de különösen Ferge Zsuzsa a társadalmi valóságról tapasztalati úton szerzett információkra támaszkodva érvel – az inkább csak a marxizmus szociológiájának ideológiai hídfőállásait védelmező – Wirth Ádámmal és Buza Mártonnal szemben. Mivel a jobb érv eldöntötte nyilvános vita feltételei nem voltak adottak, a társadalmi munkamegosztás elsődleges jelentőségét valló szociológusok argumentációja, ha végül meggyőzőbbnek is bizonyult, az egyedül csak érveik *empirikus megalapozottságával*, annak *elsőprő erejével* magyarázható.

3.1. Viták és küzdelmek a szakmán belül

3.1.1. Kemény István kritikája és koncepciója

A hatvanas évekbeli rétegződéskutatásainak vannak ‘belső’ kritikusai is. Ilyen Kemény István, akit Ferge Zsuzsa invitál a Központi Statisztikai Hivatalba az 1962–63-ban kezdődő rétegződéskutatásba (Kemény István 2008: 12–13), s aki így a *Társadalmi rétegződés Magyarországon: 15 000 háztartás 1963. évi adatai* című KSH kiadvány társszerzőjévé is válik (Mód Aladárné–Ferge Sándorné–Láng Györgyné–Kemény István 1966). A

rétegződésvizsgálat adatainak feldolgozásakor Kemény István a mobilitás társadalmi összefüggéseit kutatja, valamint áttekinti és feldolgozza a rétegződésméletek nemzetközi szakirodalmát (Kemény István 1990b [1967], 1969). Az adatok interpretációja során felszínre kerülnek a közte és a vizsgálat vezetője, Ferge Zsuzsa közötti nézeteltérések. Kemény Istvánt idézem: „A kötetben, amely a kutatásról megjelent a KSH kiadásában [Mód Aladárné–Ferge Sándorné–Láng Györgyné–Kemény István 1966], a mobilitás fejezetét én írtam, de lehet, hogy abba, amit írtam, beleírt Zsuzsa, mert erről a dologról neki más volt a véleménye, mint nekem. A kutatás eredményei azt mutatták, hogy *a rétegek közti generációs mobilitást nézve Magyarországon kisebb a társadalmi mobilitás, mint az Egyesült Államokban, mint Nyugat-Európában*. Ez elkerülhetetlen volt, mert ezeknél a nagy kategóriáknál, ahol csak olyanok szerepelnek, hogy munkások, nem fizikaiak, értelmiségiek, vezető állásúak stb., ezeknél a nagy tételeknél az játszott szerepet, hogy a társadalom tagjainak túlnyomó része a vizsgálat előtti időpontokban fizikai dolgozó, mezőgazdasági, ipari dolgozó volt. Annyi emberből nem lehetett irodai dolgozót csinálni, mint akkor lett volna, ha ugyanakkora a mobilitási ráta, mint nyugaton. *Tehát a vizsgálat eredménye azt mutatta, hogy a társadalmi mobilitás kisebb, mint nyugaton*. Ennek az értelmezése számomra az volt, hogy ezeket a statisztika adatokat meghatározza az előző generáció szociális összetétele, valamint a vizsgálat időpontjában a társadalom szociális összetétele. Vagyis én ennek nem tulajdonítottam olyan jelentőséget, hogy még ebben is rosszabb Magyarországon, mint nyugaton. De mindegy, Ferge Zsuzsának fontos volt [...]. *Úgy gondolta, hogy valamilyen módon mégis azt kell kimutatni, hogy nálunk jobb a mobilitási helyzet, mint a nyugati országokban* és erről írt is egy cikket a *Valóságban* Huszár Tibor felkérésére (Ferge [Zsuzsa] 1969[b]). Kettőnk között volt differencia ezen a téren” (Kemény István 2008: 13 – kiemelés tőlem).

Kemény István kritikája jelentősen hozzájárult a később Andorka Rudolf által folytatott rétegződés- és mobilitáskutatás fejlődéséhez. Mint Andorka Rudolf mondja: „Azt a kategóriarendszert, amelyben én a társadalom mobilitását vizsgáltam, Ferge Zsuzsa rétegződésvizsgálatából vettem át. Kis módosítással, melyeket Kemény Istvánnal beszéltem meg a hatvanas évek végén.” (Andorka Rudolf 2006b [1993–1994]: 160.)¹⁹ Kemény

---

¹⁹ Andorka Rudolf a következőképpen foglalja össze módosításait: „Ferge [Zsuzsá]hoz képest azt a változtatást vittük keresztül, hogy különválasztottuk mindig az önálló kisiparosokat és kiskereskedőket (Ferge [Zsuzsá]nál ezek a szakmunkássággal együtt szerepeltek). Ferge Zsuzsa megkülönböztette a középszintű szellemieket és az irodai dolgozókat, mi azonban egy kategóriába soroltuk őket az elég kevésbé szerencsés »egyéb szellemi« elnevezéssel, máskor ezt neveztük »egyszerű szelleminek«, »irodainak.«” (Andorka Rudolf 2006b [1993–1994]: 161.)

Istvánnak az 1962–63-ban kezdődő kutatómunkában vállalt speciális feladata, a mobilitási és átrétegződési folyamatok részletes vizsgálata is közrejátszik abban, hogy a társadalmi munkamegosztáson alapuló munkajelleg-csoportosítást annak *társadalomtörténeti árnyalatlansága* miatt bírálja. Mint a nemzedékek közötti mobilitás vizsgálatára utaló idézetből is látható, Kemény István szerint az „előző generáció szociális összetétele, valamint a vizsgálat időpontjában a társadalom szociális összetétele” (Kemény István 2008: 13) közötti különbségnek döntő jelentősége van. Mint fogalmaz: „A jelenben mindig tovább él a múlt: a mai társadalmi rétegeket, csoportokat, típusokat nemcsak a társadalmi munkamegosztás jelenlegi, hanem *régi rendje* is alakítja” (Kemény István 1990 [1972]: 10 – kiemelés tőlem). A Kemény István érdeklődésében központi jelentőségű – Hajnal István ‘szokásszerűség’, ‘forma’ és ‘formaképződés’ fogalmain, valamint Max Weber ‘rendi helyzet’ (*ständische Lage*) kategóriáján alapuló – *életforma* strukturálódása mindig csak annak történeti összefüggéseibe visszahelyezve tárulhat fel.²⁰ Ebből következik, hogy – mint a kilencvenes évek elején visszatekintve mondja –: „Amikor az első kutatásba belekezdtem Ferge Zsuzsával a magyar társadalom rétegződéséről, akkor tisztán láttam, hogy hivatalosan egy nagyon lineáris hatalmi szerkezet jelenik meg a párt főtitkárától le a segédmunkásokig vagy még azon is túl, és közben tovább él a régi szerkezet.” (Kemény István 1992a: 291, vö.: 1991: 7–8). A ‘régiszerkezet’ ‘továbbélése’ egyfelől utalás a második világháború utáni kettősstruktúra-elméletek

---

²⁰ Lásd ehhez ‘Az életforma fogalmához’, ill. ‘Munkakultúra és életforma’ című rövid írásait (Kemény István 1990b [1974]: 106–107, ill. 106–115, valamint: 1990 [1972]: 9–10, vö.: 1992a [1973].) Hajnal István műveit Kemény István már gimnazistaként olvassa, majd a második világháború után a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán szemináriumainak hallgatója lesz. Mint később mondja, „Hajnal-tanítványnak vallom magamat is” (Kemény István 2010: 10). Hajnal István magával ragadó hatásáról élettörténeti interjújában is több helyütt beszámol (Kemény István 2008: 4, 6, 8, 19, vö.: 1991: 8): Hajnal István hatása gondolkodásmódjára Kemény István több írásában is kitapintható. Mindenekelőtt a következőkben: ‘Társadalmi struktúra, társadalmi technika, társadalmi változás’ (Kemény István 1992a [1970]) és ‘Technika, szakmastruktúra és munkahely-struktúra’ című cikkeiben (Kemény István 1992 [1976]: különösen: 191–200), illetve *Velük nevelkedett a gép* (Kemény István 1990 [1974]) c. kötetében, valamint kéziratban maradt, teljes egészében kiadatlan könyveiben: ‘Ember és technika’ (*év nélkül*), valamint: ‘Magyar munkások’ (Kemény István 1973).

Kemény István fontos szerepet játszott Max Weber magyarországi recepciójában – lásd előszavát Weber *Gazdaság és társadalom* című munkájához (Kemény István 1992a [1967]). Az életforma koncepciója egyértelműen kapcsolódik a rendi helyzet weberi meghatározásához is, amely a jellegzetes életvitelen, a formális nevelésen, „a megfelelő *életformáknak* ezek alapján való birtokba vételé”-n, valamint a megbecsültségen, presztízszen alapul (Weber 1987 [1920]: 307 – kiemelés tőlem). Weber kategóriájának recepcióját lásd Kemény István 1992a [1967]: 48, vö.: 1991: 8.

egyik első megfogalmazására; másfelől azonban – s ez itt fontosabb – felhívja a figyelmet egy olyan összefüggésre, amelyet sem Hegedüs András, sem Ferge Zsuzsa nem hangsúlyoz kellőképpen: a valóságos társadalomszerveződés részletgazdagságát, az életforma változással szembeni ellenállóképességét, látens folytonosságát, apróbb különbségeinek jelentőségét (vö.: Dávid János 2008). Mindennek relevanciája főként Kemény István szegény-, illetve cigány-, de különösen munkáskutatásaiban mutatkozik meg.

Az 1969–70-ben végzett munkáskutatások (Kemény István–Kozák Gyula 1971a, 1971b) a munkásság belső tagoltságát, életformáját hangsúlyozva a munkások helyzetének átmeneti, átalakuló jellegét emelik ki. Kemény István írja: „A munkásság egy nemzedékkel ezelőtti zárt kultúrája ma felbomlóban van: a mai magyar munkásság nem zárt társadalmi réteg, kijegecesedett szokásokkal, egyértelmű összefüggésrendszerrel, hanem úton levők hatalmas tábora. A munkásság egyik fele nemrég vált vagy most válik parasztból munkássá, s átmeneti életformában él falu és város, paraszti és munkásélet között. De úton vannak azok is, akik munkásnak születtek, a régi értelemben vett munkás és az új típusú munkás között. [...] A mai magyar munkásság belső rétegződésének elemzéséhez ebből az átmenetiségből kell kiindulni. A társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely ismerete nem elég a munkásságot alkotó rétegek körülhatárolásához, e rétegek közös és eltérő vonásainak és egymáshoz való viszonyának jellemzéséhez.” (Kemény István 1990 [1972]: 9–10.) A Hegedüs András és Ferge Zsuzsa-féle rétegződéskoncepció *árnyalására irányuló szándék* mindebből egyértelmű. A munkamegosztásnak nemcsak a jelenlegi, hanem a régi rendje is meghatározó – ennek feltárásához pedig különösen az átalakulásokat megélő, az átformálódó életkeretekhez igazodni kényszerülő emberek *életformájának* vizsgálata a kulcs: „Az életforma jellemző vonásai: a lakóhely, a külső környezet, amely körülhatárolja és lehetőségeit megszabja; a lakás, az az állandó és szilárd keret, amely egybefoglalja és amelyben elhelyezkedik; a tárgyi kultúra, tehát mindaz, amit a réteg tagjai rendszeresen felhasználnak, fogyasztanak, kezelnek, amihez szokásaikat, élményeiket kapcsolják; a társadalmi státusok, amelyek az életformával térben és időben összeegyeztethetők, a családok életébe beilleszthetők és egymással összeférnek, más státusokat viszont kizárnak; a közvetlen környezet társadalmi ellenőrzése, amely a réteg tagjainak magatartását szabályozza és amely elítélésekben, megszólításokban mutatkozik meg; a nevelés, amely az adott társadalmi csoporthoz tartozók magatartását egymás számára érthetővé és ismerőssé, mások számára idegenné és szokatlanná teszi. Mindezeknek megvan a saját történetük, és e történet által teljesek és meghatározottak.” (Kemény István 1990 [1972]: 10).

A munkásság egyik fele parasztszármazású (parasztmunkás, 'új munkás'), akiket a faluról a városba, parasztiból a munkáséletbe vezető úton lévőkként ír le. Főként segéd-, kisebb számban betanított munkássá válnak, az első generációs, parasztszármazású szakmunkások aránya – a többihez viszonyítva – igen alacsony. Mindenekelőtt az alacsony (szak)képzettséget, nagy erőfelfejtést, nehéz fizikai munkát, rossz munkakörülmények eltűrését igénylő szakmákban találnak nagy arányban helyet. A paraszti származásúaknak mind a nemzedéken belüli, mind a nemzedékek közötti mobilitási esélye rosszabb a munkásszármazásúakénál, különösen a több generációs szakmunkás családok gyermekeinél. Az úton lévők táborának másik fele, az egy- vagy többgenerációs (szak)munkások, akik közül számosan csoport-, illetve művezetővé, technikussá, mérnökké válnak – többségük minden esetre elszakad a tradicionális munka- és munkáskultúrától, a gépek és gyárak technikai színvonalának átalakulása mellett életformájuk megváltozásával is meg kell birkózniuk (Kemény István 1990 [1972], vö.: 1990b [1974]).

A Központi Statisztikai Hivatal 1962–66-os rétegződéskutatását követően Kemény István vezetésével sor került az 'alacsony jövedelmű népesség életkörülményeinek' vizsgálatára is. E népesség *életkörülményeire* azonban a rendelkezésére álló 1968-as *jövedelmi* adatokból, pusztán a jövedelemeloszlás alsó tizedének vizsgálata alapján Kemény István még nem következtethetett. Korábbi munkáskutatásainak tapasztalataira alapozva ezért egy 1970-ben a Magyar Tudományos Akadémián tartott előadásában az egész kutatási problémát újradefiniálta: „Helyesebb ezért, ha nem alacsony jövedelműekről, hanem *szegényekről* beszélünk, a *szegénység* körülhatárolásánál több tényezőt veszünk figyelembe, és *szegénynek* nevezünk azt, aki nem élhet úgy, mint a többiek. Ha így közeledünk a *szegénységhez*, tanulmányoznunk kell az érintettek – a *szegények* – *egész életformáját*” (Kemény István 1992b [1970]: 80 – kiemelés tőlem). Az életforma e kiemelésével hangsúlyozza, hogy az alacsony *jövedelemből* csak akkor lehet az 'alacsony jövedelmű népesség' *életkörülményeire* következtetni, ha további tényezőket is figyelembe vesz: így például az 'alacsony jövedelmű' háztartások demográfiai összetételét, a családok életszínvonalát és a gyermekszámot, a keresők foglalkozását és így tovább (Kemény István 1992b [1970]). Az előadás jelentőségét egyfelől az adta, hogy – mint az idézetben is látható – az 'alacsony jövedelmű népesség' eufemisztikus megfogalmazása helyett Kemény István 'szegényekről' és 'szegénységről' kezdett beszélni. Korábbi munkáskutatásainak tapasztalataiból (vö.: Kemény István–Kozák Gyula 1971a, 1971b) az is világossá vált számára, hogy az alacsony jövedelműek között különösen nagy a munkások, kivált a szakképzetlen munkások aránya, s hogy az e családokban felnövekvő gyermekekre nagy

eséllyel át fog hagyományozódik a szegénység. Előadásának jelentőségét másfelől tehát az adta, hogy kimondta: az iskolázatlan, szegény gyermekek „húsz, harminc év múlva a legnagyobb gondot jelenik önmaguknak és az egész országnak.” (Kemény István 1992b [1970]: 79, 82.)

Mint más kutatásaiban, a munkásokról szólókban is megmutatkozik a Kemény István szemléletét jellemző módszertani individualizmus (ld. még: Kemény István–Solt Ottilia 1992 [1970]; vö.: Köllő János 2008; F. Havas Gábor 2008; Dávid János 2008). Mint egyik tanítványa írja: „Elemzései osztályok helyett egyénekről szóltak, és partikuláris dimenziók mentén képződő, az egyént teljesen fel nem oldó csoportokról.” (Köllő János 2008: 705.) A gazdasági vezetők és a munkások életformájának vizsgálata során is boldogulásukat kereső, lehetőségeiket folyamatosan tágítani igyekvő, viszonylag autonóm cselekvők értékorientációit és cselekvésstratégiáit vizsgálta. A társadalmi szerveződés logikáját, törvényszerűségeit, a különféle szereplők szokásszerű cselekvéseinek és újító kezdeményezéseinek összegződéséből kialakuló társas struktúrákat a jelenben tovább élő múlt eredményeként ragadta meg. Mindeközben Kemény István kívül maradt a marxi társadalomelmélet különféle értelmezéseit kidolgozó kutatók körén: érvelése semmilyen formában nem támaszkodik Marxra. Számára nincsen igazi jelentősége azoknak a vitáknak sem, amelyek a hatvanas évek közepén Hegedüs András és Wirth Ádám, illetve Ferge Zsuzsa és Buza Márton között folynak. Mint mondja: „A résztvevők, Ferge Zsuzsa és én is, távol álltak attól, hogy marxista kategóriákba akarják rendezni a valóságot. [...] Természetes volt, hogy vettük a nyugati kiadványokat és azok alapján dolgoztunk, értelemszerűen átvettük azokat. Az ideológiai viták, az egy külön téma, hogy miről írt akkoriban Hegedüs [András], Ferge [Zsuzsa]. A Statisztikai Hivatal kiadványában az volt a törekvés, hogy olyan rétegekategóriákat használjunk, mint amilyenek a nyugati kiadványokban szerepelnek.” (Kemény István 2008: 12–14.) A marxista nyelven folytatott vita szerinte kizárólag a rétegekategóriák bevezetésének legitimációját szolgálta: „Hát elővettünk olyan kiadványokat, amelyeket Nyugaton csináltak és megnéztük, hogy ott hogy csinálják, hogy mit kérdeztek a kérdőíven, és hogy ők milyen kitöltési utasítást nyomtattak ki akkor. Szóval le lehetett másolni egy nyugati vizsgálatot, de arról nincs szó, hogy lemásoltunk, mert szó szerint sosem másolnak le valamit, de mindenestre a minták rendelkezésre álltak.” (Kemény István 1995: 37.)

A hatalom szerepének alulexponálása a rétegződéskutatásokban szintén új fényben jelenik meg Kemény István utólagos reflexiója nyomán: „említenem kell, hogy Ferge [Zsuzsa] számára és az én számomra a rétegződésnek volt egy alapvető magyarázó elve, ti. a hatalom. A cenzúrára való tekintettel ezt úgy fejeztük ki, hogy a különbségeket és az

egyenlőtlenségeket elsősorban a társadalmi munkamegosztás magyarázza, de munkamegosztáson hatalmi megosztást értettünk. Ami engem illet, a magyarázó elvek keresésében erősen hatott rám Weber és Dahrendorf. Arra is érdemes utalnom, hogy a hatalom megoszlását nem értelmeztem egészen egysíkúan. Magától értetődő volt, hogy van egy, a párt által diktált monolitikus hatalommegosztás. Ezt azonban keresztezte egy másik hatalommegosztás, a történeti, és ebben nagy szerepet játszott az, amit Weber *ständische Lagénak* nevez. Nemcsak Weber munkásságán vonul végig az idetartozó konvencióknak, életstílusoknak, társadalmi kontrolloknak stb. elemzése, hanem Hajnal Istvánén és Erdei Ferencén is, akiknek életműve mélyen befolyásolt fiatal koromban, és befolyásol ma is.” (Kemény István 1991: 7–8 – kiemelés az eredetiben.) Jól látható tehát, hogy Kemény István a társadalmi munkamegosztáson alapuló rétegződés koncepcióját alapvetően nem vitatja, de társadalomtörténetileg árnyalni és dinamizálni kívánja. A társadalmi átrétegződési folyamatok hangsúlyozásával – mely mobilitás sem nála, sem Andorka Rudolfnál nem azonosítható egyértelműen ‘felfelé’, illetve ‘lefelé’, azaz ‘jobb’, illetve ‘rosszabb’ életkörülmények közé kerüléssel (Andorka Rudolf 1991b: 48), Kemény Istvánnál ez minden esetben *a szokásszerűen kialakult életforma folytonossága, illetve átalakulása* miatt fontos – *történetileg formálódóként mutatja be a társadalom szerveződését.*

Jól tetten érhető e hangsúly Konrád György és Szelényi Iván kritikai esszéjének bírálatában is. Kemény István szerint a szerzőpáros ‘két könyvet’ adott közre ‘egy kötetben’, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* kettős koncepciót rejt (Kemény István 1991 [1979]). Az ‘első’ könyv – az értelmiség társadalomtörténeti szerepéről – hemzseg a történeti pontatlanságoktól, Kelet-Európáról ír, valójában azonban az orosz értelmiség sajátosságait általánosítja túl: „A könyv nagyobbik fele az orosz történelemről szól, de mindig úgy, mintha az azonos lenne az egész régió történetével.” (Kemény István 1991 [1979]: 97.) Hajnal és Bibó István nyomán ezt a történeti és térbeli összemosást határozottan visszautasítja: „ha egyáltalán beszélhetünk regionális típusokról – nagyon kételkedve tehetjük ezt meg –, akkor az érintett terület társadalmi legalább három, merőben eltérő típusba sorolható. Az egyikbe Oroszország tartozik; a másikba a hosszú ideig bizánci, majd később török befolyás alatt álló országok [...], a harmadikba a nyugati civilizáció szélén, margóján, perifériáján elhelyezkedő[k]” (Kemény István 1991 [1979]: 90).²¹ Nem fogadja el a „marxista

---

²¹ Néhány évvel később hasonló koncepciót dolgoz ki Szűcs Jenő – szintén Bibó István s közvetett úton Hajnal István nyomán – Európa három történeti régiójáról szóló vázlatában (Szűcs Jenő 1981). A dél-kelet európai, ‘bizánci’ típust nem rajzolja meg; Szűcs Jenő megelégszik annyival, hogy Nyugat- és Kelet-Európa között Közép-Európát is elhatárolja.

történetfilozófia” sémájába erőltetett történelemfelfogás kiterjesztését „valamennyi szocialistának nevezett országra is” (Kemény István 1991 [1979]: 97). Ebben az indokolatlan összevonásban veszélyes gesztust, az államszocializmus történeti legitimációjának kísérletét látja. „Történeti víziójuknak az a konklúziója, hogy e társadalmak útja elkerülhetetlenül vezetett Sztálinhoz, Rákosihoz, Ulbrichthoz, Gottwaldhoz, s a kommunista hatalmi rendszerben legmélyebb törekvések fejeződtek ki és váltak valóra.” (Kemény István 1991 [1979]: 100). Bár a történeti ábrázolás elnagyoltságát és konkrét pontatlanságait joggal veti Konrád György és Szelényi Iván szemére, esszéjüknek természetesen nincsen ilyen ‘konklúziója’. Utólag, a kilencvenes évek elején tartott előadásában Kemény István el is ismeri: „Én is írtam [e könyvről] egy terjedelmes kritikát, amely nagyon éles volt, és most azt tudom mondani, hogy túlzó is.” (Kemény István 2010: 159.)

Kemény István lát azonban ugyanabban a kötetben egy másik ‘könyvet’ is. „Könyvüknek ez a része az elmúlt évtizedek magyar szociológiájának legkiválóbb teljesítményei közé tartozik.” (Kemény István 1991 [1979]: 105.) E koncepció nemcsak leíró, programadó is. „A könyv legértékesebb része a munkásokról szól. Konrád [György] és Szelényi [Iván] a nyíltan a munkások érdekeiben lép fel, alapvető törekvésük a fizikai munkások kizsákmányoltságának és elnyomottságának bemutatása, s ezzel egyidejűleg a munkások érdekeinek feltárása. [...] A munkások helyzetének és érdekeinek ismertetése egyben programul is szolgálhat a magyar munkások számára.” (Kemény István 1991 [1979]: 103.) E program különösen imponál a munkáskutató Kemény Istvánnak, rekonstrukciója mégis félreérti a recenzeált munkát, amikor ezt írja: „A másik könyvben már nincs szó az értelmiség osztályhatalmáról. Hanem csak a pártbürokrácia csúcsának az uralmáról.” (Kemény István 1991 [1979]: 100.) A könyv az értelmiség osztályhatalomhoz vezető *útról* szól – bárhogyan is tagoljuk analitikusan. A könyv kettébontásával Kemény István inkább ambivalens érzéseit különíti el. Konrád György és Szelényi Iván művét egyszerre látja szakszerűtlen és ideologikus munkának – és mesterműnek (előbbihez: Kemény István 1991 [1979]: 98–100).

3.1.2. Kolosi Tamás, Szelényi Iván és Konrád György rétegződéskritikája

A történelmi materializmus frakciója e vitában alulmaradt, de a társadalmi munkamegosztás elsődlegességét hirdető kutatóknak új kihívókkal kell szembenézniük. A marxi osztályelemzést megtartani, de a tulajdonviszonyokat centrális kategóriává emelő sztálini

Marx-interpretációt mellőzni kívánó kutatók a hetvenes évek elejétől kezdve nem elégednek meg a társadalmi rétegződés – Ossowskira támaszkodó – Hegedüs András-, illetve Ferge Zsuzsa-féle modelljével. A két osztály és egy réteg ‘modell’ és annak képviselőit még közös ellenfelüknek gondolják, az újonnan kidolgozandó társadalomkép jellege tekintetében azonban már a köztük lévő nézeteltérések váltak döntővé.

Ami a történelmi materializmus társadalomképéhez fűződő viszonyukat illeti, Kolosi Tamás megállapítja, hogy annak különféle, immár magyar szerzők által operacionalizált változataiba (vö.: Kolosi Tamás 1974: 165) a dolgozóknak csak mintegy 58 százaléka sorolható be egyértelműen, „a további 42 százalék az átmenethez, a határesethez tartozik” (Kolosi Tamás 1974: 9). Ráadásul, amikor megfigyelési egységeknek az egyének helyett a családokat tekinti, „kb. 50 százalék lesz azoknak az aránya, akik egyértelműen besorolhatók a jelzett sémába, és így lassan már több lesz az átmenet, mint a fix, nagyobb arányúvá válik a határeset, mint amit határol” (Kolosi Tamás 1974: 10). Kolosi Tamás empirikus-statisztikai érvelése mellett Konrád György és Szelényi Iván is világossá teszi, hogy elfogadhatatlannak tartják a sztálini sémát. Szelényi Iván így érvel a két osztály modelljének tarthatatlansága mellett: „formailag csak tulajdonformákról beszél, mikor azonban az elmélet empirikus érvényessége kerül szóba, az ipar és a mezőgazdaság közötti különbségre utal. A józan ész nyilvánvalóan elfogadja, hogy a mai kelet-európai társadalmakban munkások és parasztok vannak, s érdemesnek látszik különbséget tenni közöttük. De ha valóban a tulajdonforma a lényeges, az osztályok így nem határozhatók meg; a másik osztály neve nem a parasztság, hanem azok az ipari és mezőgazdasági munkások, akiket a szövetkezetekben foglalkoztatnak, ezzel szemben a munkásosztályhoz tartoznak mindazok a mezőgazdasági munkások, akik állami tulajdonban lévő üzemekben dolgoznak. Következésképpen, az ipari munkásoknak ugyanabba az osztályba kell tartoznia, mint a vállalat igazgatójának vagy akár a nehézipari miniszternek; a szövetkezeti paraszt azonban más osztályba tartozik, mint a szomszédja, aki szintén mezőgazdasági munkás, ugyanazt a munkát végzi, nagyjából ugyanakkora a jövedelme, képzettsége stb. – pusztán azért, mert állami gazdaságban dolgozik. Ez nyilvánvaló képtelenség” (Szelényi Iván 1990 [1982]: 11–12). Radikális következtetését levonva Szelényi Iván hozzáteszi: „A *törtmat*-os osztálytagozódásnak egyetlen célja volt: a fennálló hatalmi monopólium igazolása. [...] Azzal, hogy az államot és a pártbürokráciát »munkásosztály«-ként határozta meg, a hivatalos elmélet kényelmes megoldást adott a »proletárdiktatúra« kényes kérdésére” (Szelényi Iván 1990 [1982]: 13). Egyetért ezzel Andorka Rudolf is, aki szerint sem a két osztályra, sem pedig a két osztályra és egy rétegre szerkesztett társadalomkép nem állja meg a helyét: mindkettő „egyértelműen apologetikus

funkciójú volt” (Andorka Rudolf 1990: 12). Andorka Rudolf szerint még a valamivel pontosabb „szellemi–fizikai–paraszt hármasság kategorizálás [...] [s]em mutatja meg igazán azt, hogy a társadalomban milyen különbségek vannak, mert a szellemi rétegen belül nagyon nagy különbség tapasztalható a vezető értelmiségiek és az irodaiak között, a munkásságon belül pedig a szakmunkások, a betanított munkások vagy segédmunkások között. [...] Ez a hivatalos kép alkalmas volt arra, hogy a szocialista társadalmat igen egyenlőnek mutassa, mert ennek a három nagy kategóriának az átlagos viszonyai nagyon hasonlítottak. A szellemi réteget (az értelmiséget) lehúzta a sok irodai dolgozó, akinek a mutatói lényegében alig voltak jobbakként, mint a szakmunkásoké. A munkásosztály átlaga, ahol a szakmunkások rétegét ellensúlyozta a szakképzetlenek rosszabb helyzete, sem volt sokkal jobb a parasztság helyzeténél. *Ez a hivatalos szerkezeti kép főképpen ideológiai funkciókat szolgált.*” (Andorka Rudolf 2006b [1993–1994]: 162 – kiemelés tőlem; vö.: 1990: 12.)

Kolosi Tamás, Konrád György és Szelényi Iván egyaránt elveti a sztálini társadalomképet, ugyanakkor – szemben például Andorka Rudolffal – legkésőbb a hetvenes évektől kezdve kritikusan viszonyulnak Hegedüs András és Ferge Zsuzsa rétegződéskoncepciójához is. Úgy gondolják, hogy a munkamegosztásra alapozó kutatók túl korán mondtak le a marxi alapokon álló osztályelemzésről az empirikus-statisztikai stratifikáció elemzési apparátusának kedvéért. Mindenekelőtt a szocialista társadalom *hatalmi szerkezetének alulexponálását* róják fel nekik. A rétegződéskoncepciókkal szembeni kritika legfőbb oka, hogy nem látnak kibékíthetetlen ellentéteket magukban hordó *osztályviszonyokat*. Hegedüs András „az antagonisztikus osztálytársadalom megszűnése után”-i szocialista társadalomról ír (Hegedüs András 1966b: 64), mint ahogyan osztozik ebben a KSH 1962–63-as adatfelvételét feldolgozó kutatócsoport is, amely összefoglaló közleményében az „antagonisztikusan szembenálló kizsákmányoló és kizsákmányolt osztályok megszűntével” érvel (Mód Aladárné–Ferge Sándorné–Láng Györgyné–Kemény István 1966: 120). Rétegződésméleti monográfiájában a KSH kutatócsoport tagjaként Ferge Zsuzsa is többször leszögezi, hogy nem lát osztályantagonizmust a szocialista társadalomban (Ferge Zsuzsa 1969a: 82, 91). Mint írja: „Az *osztályok közötti harc* határozza meg tehát a társadalom fejlődését – de csak addig, ameddig a tulajdonviszonyok antagonisztikusak lévén, valóban *harc van közöttük* –, ez pedig a mi társadalmunkra nyilvánvalóan nem igaz”. Később, immár a szociológiának a szocialista társadalom építésében betölthető feladatát is kijelölve így fogalmaz: „A társadalomtudomány fontos feladata, hogy megismerje saját, szocializmust építő társadalmának specifikumait, és ezek segítségével bizonyítsa e társadalmi forma előnyét és fölényét a korábbi osztálytársadalmak felett. E fölény lényege pedig éppen az, hogy *többé*

nem az emberek csoportjai közötti antagonizmus, a partikuláris érdekekért folyó harc a fejlődés fő hajtóereje” (Ferge Zsuzsa 1969a: 91 – kiemelés az eredetiben).

Ferge Zsuzsa elismeri ugyan, hogy az egyes rétegek, illetve munkajelleg-csoportok között „a csoportérdekek érvényesítésére irányuló törekvések során feszültségek, konfliktusszituációk is adódhatnak” (Ferge Zsuzsa 1969a: 80), sőt kutatásának célja éppen e „lényeges társadalmi feszültségek tényleges vagy potenciális forrásai”-nak feltárása (Ferge Zsuzsa 1969a: 83 – az eredetiben végig kiemelve). Ezeket azonban mégsem vezeti vissza olyan érdekellentétekre, amilyenek Kolosi Tamás, Konrád György és Szelényi Iván szerint a közvetlen termelők és a társadalmilag megtermelt többletermék felett rendelkezni jogosultak között húzódnak. Kolosi Tamás meg is jegyzi, hogy a munkajelleg-csoportok hierarchiája Ferge Zsuzsánál „elsősorban a társadalmi helyzetek hierarchiáját, az egymás fölött és alatt elhelyezkedést és nem az alá- fölérendeltséget jelenti. Vagyis a szakmunkásoknak jobb a társadalmi helyzete, mint a mezőgazdasági fizikai dolgozóknak, de ez utóbbiak nincsenek alárendelve az előbbieknak. *Némileg más a helyzet a vezető állásúak és értelmiségiek rétegénél. Ők nemcsak a társadalmi helyzetek hierarchiájában állnak magasabb szinten, hanem a hierarchia itt többnyire tényleges fölérendelést is jelent*” (Kolosi Tamás 1974: 13–14 – kiemelés tőlem). Jóllehet Kolosi Tamás ebből nem vonja le a következtetést, ez nyilvánvalóan azt is jelenti, hogy Ferge Zsuzsa társadalomképe nem tesz érdemi különbséget a *társadalmi helyzetek* kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb volta, és a *tényleges* alá-fölérendeltség *hatalmi* viszonyai között.

Miközben tehát Kolosi Tamás, Konrád György és Szelényi Iván szerint a szocialista társadalmat egy alapvető törésvonal osztja ketté, Ferge Zsuzsa nem láttat strukturális érdekellentétet két felső munkajelleg-csoportja (vezető állásúak és értelmiségiek, illetve középszintű szakemberek), valamint a társadalom többi része között. Ferge rétegződéskonceptiója már azzal komoly támadási felületet nyújt a bürokrácia, illetve az új osztály páratlan hatalmát hangsúlyozó érvelés számára, hogy a vezető állásúakat és az értelmiségieket (mint a hatalom, illetve a tudás elsődleges birtokosait) egyazon rétegbe vonja össze (indoklását ld. Ferge Zsuzsa 1969a: 127, 25. l.). Elégedetlenségüket azonban igazán csak azzal vonja magára, hogy rétegződéskonceptiója *alul exponálja* az ezen privilegizált strukturális pozíciókban összpontosuló hatalmat, amikor azt – valóságos – mérés-technikai problémákra hivatkozva a vezetés dimenziójával helyettesíti, s így az elméletileg még széleskörűen konceptualizált hatalomfogalmat empirikusan már csak egy kétértékűre redukált (vezető–vezetett típusú) változó formájában ragadja meg (Ferge Zsuzsa 1969a: 118–119). A szocialista társadalom osztályszerkezete iránt érdeklődő kutatók szemében e

rétegződéskoncepciók nem világítják meg a kellő élességgel a tényleges hatalmi viszonyokat. Szelényi Iván radikális megfogalmazásában: a sztálini modellt elsőként megkérdőjelező, „eredetileg felforgató szándékú rétegződésméletről egyszer csak kiderült, hogy még apologetikusabb, mint a szovjet marxizmus. A szovjet marxisták legalább elismerték, hogy a jelenlegi szocialista társadalmak osztálytársadalmak (noha nem antagonisztikus osztályokból állnak – íme a kör négyesítés), s az osztály nélküli »kommunista társadalom« még várat magára” (Szelényi 1990 [1982]: 15). Szelényi Iván indulatos sorai túlzók és meglehetősen igazságtalanok a rétegződésméletekkel szemben. Különösen jól látszik ez, ha tekintetbe vesszük Hegedüs Andrásnak a rétegződésméleten túlmutató munkásságát is.

3.1.3. Hegedüs András a rétegződésméleten túlmutató munkássága

Hegedüs András jelentősége a kritikai társadalomkutatás magyarországi történetében jóval nagyobb, mintsem hogy pusztán rétegződésméleti munkáiból rekonstruálható volna – ezt több helyütt Szelényi Iván is hangsúlyozza (Szelényi Iván 2007 [1988], 1999). Hegedüs András több jelentős vitát indít el a hatvanas években, s valamennyiben határozottan állást foglal a párt és ideológusai hivatalos álláspontjával szemben. Mint Szelényi Iván mondja: „Minden lényeges vitát ő indított el. Az első ilyen vita a rétegződés kérdései körül bontakozott ki. Hegedüsnek e témával foglalkozó kis könyve [*A szocialista társadalom struktúrájáról*, (1966b)] jelentős munka volt. Sok gondolata Ossowskitól származik, de Hegedüs [András] több ponton túljutott Ossowskin. Ez a dolgozat bátran szakított a történetes, abszurd osztályelmélettel, és megnyitotta az utat az empirikus stratifikációvizsgálatok számára Magyarországon.” (Szelényi Iván 2007 [1988]: 130.) A részletesen ismertetett rétegződés-vita jelentőségének felmérése nélkül a többi vita sem volna érthető. „Hegedüs [András] ugyan maga édeskevéssé empirikus munkát végzett – unta, s valami szinten meg is vetette az empirikusokat –, ennek ellenére esszéje megnyitotta a lehetőséget arra, hogy empirikus módszerekkel a szocialista társadalmon belül kialakuló egyenlőtlenségekről mint a szocialista társadalom belső sajátosságairól lehessen beszélni. Hegedüs [András] nélkül nem lett volna elképzelhető az olyan jellegű empirikus kutatómunka, mint amit Ferge Zsuzsa, Kemény István és Andorka Rudolf végeztek a társadalmi rétegződés, mobilitás, szegénység témakörében, s természetesen a társadalmi egyenlőtlenségekkel kapcsolatban Konrád Györggyel közösen végzett munkánkat is jórészt Hegedüs [András] esszéje tette lehetővé.” (Szelényi Iván 1999: 9.)

Mindez átvezet a második vitához, a bürokrácia jelentőségéről: „Hegedüs [András] már ebben a dolgozatában is megérzi a bürokráciának a problematikáját, s ennyiben túlmutat Ossowskin. Hegedüs [András] társadalmi struktúra-koncepciójában a rendelkezési jog alapkérdéssé válik. A könyv jelentőségét elhomályosították a magyar empirikus stratifikáció-kutatás nagyszerű eredményei. (Ezeket főleg Ferge Zsuzsa és csoportja végezte a KSH-ban.) De Hegedüs [András] könyvének az elméleti jelentősége szerintem nagyobb. A második nagy vita a bürokrácia kérdése körül alakult ki. Hegedüs [András] ebben is kulcsszerepet játszott; megfogalmazta a bürokratikus különérdek problémáját, és ugyanakkor józanul elhatárolta magát az utópisztikus antibürokratikus illúzióktól. Hegedüs [András] nagy erénye, hogy néven nevezi a dolgokat.” (Szelényi Iván 2007 [1988]: 130–132.) A bürokratikus hatalomgyakorlás kritikai reflexiója a pártállami struktúrát a legérzékenyebb pontján vette célba: „Itt az ortodox államszocialista doktrína azt hirdette, hogy a szocializmustól idegen a bürokrácia. A születőben levő pragmatikus kádárista ideológia nem tagadta, hogy a szocializmus bürokratikus társadalom, de ezt a bürokráciát »szakigazgatásnak« becézte, s azt hangsúlyozta, hogy léte elkerülhetetlen minden komplex társadalomban. Hegedüs [András] nem vitatta a bürokrácia szükségességét, s nem osztotta a trockisták »antibürokratikus« forradalmi programját, de a kádárista pragmatikusokkal szemben azzal érvelt, hogy létre kell hozni a bürokrácia feletti demokratikus ellenőrzési mechanizmusokat. Nem többpártrendszerre gondolt – ezt nemcsak irreálisnak gondolta, de nem volt igazán jó véleménye a polgári többpártrendszer »formális« demokratizmusáról. A közvetlen demokrácia híve volt, a kádárista paternalista bürokratizmus és a »formális polgári demokrácia« közötti politikai formákat kereste.” (Szelényi Iván 1999: 9.)

A második vita, a bürokrácia szociológiai és hatalmi problémájának leválasztása a szakigazgatás pusztán technikainak és szervezetinek tűnő kérdéséről (Hegedüs András 1966c, 1968; Hegedüs András–Márkus Mária 1970) érzékeny pontján érintette a rendszert. E kérdéseket Hegedüs András nemcsak folyóirat-vitákban, hanem e célból szervezett konferenciákon, tematikus szemináriumokon is felvetette. 1965 szeptemberében került sor a sebesvízi nemzetközi munkaszociológiai konferenciára, az ‘ember–munka-viszonyról’, illetve a ‘társadalmi kontrollról’, majd 1967 októberében a siófoki nemzetközi szociológiai szemináriumra a ‘bürokráciáról’, illetve ‘Az irányítási rendszerek szociológiai problémáiról’ (Szántó Miklós 1995: 110–111; Varga Károly 2007 [1988]: 101). A párt részéről vizsgálat indul, melynek keretében az agitációval és propagandával foglalkozó bizottság által felkért munkabizottság megállapítja: „A »bürokratikus hatalmi elit« szélsőséges emlegetése több ponton az »új osztály« ellenséges elméletéhez közelít.” (Idézi: Szántó Miklós 1995: 120,

1998: 299.) Jóllehet egy Hegedüs András, Márkus Mária és Szántó Miklós által aláírt feljegyzésben e vádakát következetesen visszautasítják – mint írják, „új osztály» jellegű koncepciókról nincs tudomásunk” (idézi: Szántó Miklós 1995: 121) –, a konferenciák tabukat megkérdőjelező voltáról, valamint az e kérdésekről folytatott éles vitákról az egykori résztvevők közül többen is beszámolnak (vö.: Szántó Miklós 2007). Hegedüs András álláspontja nem volt bürokrácia-ellenes, nem hitt a bürokrácia megszüntethetőségében, azt sokkal inkább demokratikus, társadalmi szabályozásnak kívánta alávetni. Szabó Miklós szerint: „Propagandistája lett a jugoszláv típusú munkásönigazgatásnak. Amikor felállt a gazdaságimechanizmus-bizottság, Hegedüs András vezette a munkásönigazgatás-albizottságot; a munkásönigazgatás beiktatása, kis túlzással talán belecsempészése az egész reformtervbe, lényegében az ő műve volt.” (Szabó Miklós 1999: 15.)

A bürokratikus uralomgyakorlás nem sokat óvatoskodó kritikáját némiképp megelőzték már a termelési folyamatok *optimalizációjának* (hatékonysága növelésének), egyúttal *humanizálásának* (elidegenedettsége csökkentésének) dilemmáit tárgyaló munkák (Hegedüs András–Márkus Mária 1965; Hegedüs András 1965). Az irányítási rendszer, illetve a munkafolyamatok elidegenedett voltának csökkentése, a bérezés és a munkateljesítmény összefüggésének erősítése a hatékonyság és a szolidaritás egymással szemben állónak tűnő értékei fényében – mindez a Márkus Máriával megkezdett, a termelési és irányítási folyamatokat vizsgáló üzemszociológiai kutatásai összegzését is jelenti (Hegedüs András–Márkus Mária 1964, 1966, 1970). Szelényi Iván írja: „Bár szükségesnek és kívánatosnak tartotta a piaci reformot, figyelmeztetett az »optimalizáció és humanizáció« elkerülhetetlen ellentmondásaira. Mai terminológiánkat használva Hegedüs [András] a kor reformereinél pontosabban látta az elkerülhetetlen trade-off-ot hatékonyság és társadalmi egyenlőség értékei között, s elkötelezett szocialistaként nem akarta feladni az egyenlőség ideálját, hanem valami ésszerű kompromisszumot keresett hatékonyság és egyenlőség között.” (Szelényi Iván 1999: 9.) Elméleti hatásait tekintve ez egyfajta közeledésként értékelhető a Lukács-iskola felé: „Ezekben az években nagy hatással volt rá a Lukács-iskola, amelynek a jelentősége ebben az időszakban a hazai szellemi életben rendkívüli volt. Főleg Heller Ágnes és Márkus György szerepe volt jelentős. Heller Ági ez idő tájt nagy hatást gyakorolt közvetlenül is Hegedüs [András] gondolkodására. A társadalomstruktúra-vizsgálat után készült dolgozatokban a bürokráciáról, az optimalizáció és humanizáció ellentétéről, a kritikai elméletről szóló tanulmányokon érezhető a kései Lukács-iskola hatása. Ők közvetítik Hegedüs [András] felé a frankfurti iskola és Lukács [György] újabb eredményeit. Hegedüs [András] ezeket kitűnő érzékkel integrálja és adja tovább, ha úgy tetszik, népszerűsíti. Márkus György szerepe is

jelentős. Ő közvetíti a világkultúrát ebben az időszakban a Szociológiai Kutatócsoport felé, részben a személyes beszélgetésekben, amelyeket Hegedüs [András]sal, Márkus Máriával, Heller Ágival rendszeresen folytatnak, részben pedig még a Szociológiai Intézetben tartott szemináriumszerű előadássorozatain. Hegedüs [András] és a Lukács-iskola együttműködésének egyetlen negatívuma az volt, hogy Hegedüs [András]ban – és általában a magyar szociológiában – az ideológiai orientációt erősítette. A megértő, elemző, magyarázó elmélettől Hegedüs [András] egy ideologikus, értékelő elmélet felé halad.” (Szelényi Iván 2007 [1988]: 133.)

Mindezzel Hegedüs András a *kritikai elmélet* meghonosításában is fontos szerepet vállalt. „Hegedüs [András] indította el a hazai társadalomtudományban a mai napig élő vitát a »kritikai társadalomtudományról.« Unta a »szociotechnikát«, azt a társadalomkutatást, aminek a célja az volt, hogy a kormánynak adjon tippeket a hatalom hatékonyabb gyakorlására. A társadalomtudósok kritikusnak kell lenniük – számon kell kérniük a szocializmus értékeit, az ezeket az értékeket oly kevésbé megvalósító állami és pártvezetéstől.” (Szelényi Iván 1999: 9.) Hegedüs András próbálkozott ugyan empirikus kutatásokkal, de a szociológia mint pozitívista szaktudomány sem követendő útként, sem sikerek forrásaként nem kínálkozott számára: „Hegedüs [András]nak egyébként voltak korábbi empirikus kísérletei, szociometriai felmérései is. Azok se voltak túl sikeresek, így aztán a gyöngyösi felmérés kudarcával terhelt végleg elment Hegedüs [András] kedve az empiriától. 1963–64-re rájött arra, hogy ő nem akarja a szociológiát szaktudományként művelni, rájött arra, hogy az ő funkciója más. Ez racionális döntés volt. Elunta az empirikus, gyakran kicsinyesnek, banálisnak tűnő kutatásokat. Nem volt ideje, hogy évekig adatokat csiszolgasson. Ez nem Hegedüs András stílusa.” (Szelényi Iván 2007 [1988]: 133.)

Hegedüs András ennek ellenére nemcsak a pártállami uralmat racionalizáló ‘szociotechnikát’ és ‘kritikai szociológiát’ különböztetett meg. Ez a kétértékű séma az empirikus szociológiát látszólag szembeállítja a kritikai társadalomelmélettel. Hegedüs András felfogása az empirikus, pozitívista irányultságú társadalomtudományról egyértelműen eltér az azzal jóval megengedőbb Ferge Zsuzsa, Kemény István, Szelényi Iván és Konrád György felfogásától – viszonylag közel áll ugyanakkor Kolosi Tamáséhoz.²² Ténylegesen

---

²² Ne feledjük, az 1975 előtti Kolosi Tamás még semmilyen módon nem hozható kapcsolatba a hetvenes évek második felétől kezdve fokozatosan az empirista és pozitívista szaktudomány mellett elköteleződő Kolosi Tamással. Mint mondja: „A hetvenes évek közepén azonban több szempontból is váltás, cezúra következett be az életemben. [...] Amit tehát én a hetvenes évek közepén megéltem, [...] az [...] egyfajta szcientista fordulat” (Kolosi Tamás 2003: 104–105).

azonban Hegedüs András sem csak e két utat látta lehetségesnek, megmutatkozott számára egy köztes út is: az empirikus ideológiakritika. Szelényi Ivánt idézem: „Hegedüs [András] – ha jól emlékszem – ekkoriban három különböző típusú szociológiáról beszélt. Amit ő maga művelt, azt kritikai szociológiának nevezte; emellett a szociotechnikai jellegű szociológia, vagy ha úgy tetszik, a hatalmat szolgáló szociológia és a valóságfeltáró szociológia voltak az ő alternatívái. Ezek nem voltak rossz fogalmak. [...] Az empirikus kutatók közötti különbségek leírására Hegedüs [András]nak a szociáltechnikai és a valóságfeltáró kutatás közötti distinkciója egész jól használható. 1966-ot követően kezd kialakulni a kutatók egy olyan köre, melynek tagjai ugyan alapvetően pozitivistá tudományt próbálnak művelni, de azt hiszik, ezt össze tudják kapcsolni társadalomkritikai elemzéssel. Én ide sorolnám magamat is, a magamhoz ebben az időszakban legközelebb állónak pedig Ferge Zsuzsát, Kemény Pistát és persze Konrád Gyurit gondolnám.” (Szelényi Iván 2007 [1988]: 134.)

3.1.4. Kutatási stratégiák és a kritikai társadalomtudomány

Az itt tárgyalt szerzők közötti igazi különbség a ‘társadalomkritikai’ és a ‘valóságfeltáró’ szociológiához való viszonyukban keresendő. Ferge Zsuzsa e dilemmát pragmatikusan oldja fel, a kettőt megfelelteti egymásnak. Mint mondja: „A szociológia, ha szociológia, akkor mindig kritikai. A szociológiának elvből mindig az a dolga, hogy azt mutassa meg, ami el van rejtve. Minden, ami el van rejtve, az valamiért el van rejtve. Minden rendes szociológia valamilyen érdeket sért és valamilyen értelemben kritikai. Számomra nincsen igazán értelme a »kritikai« szociológia kifejezésnek, de szokták és lehet így nevezni.” (Ferge Zsuzsa 1999: 20.) Álláspontja kialakításakor Ferge Zsuzsa – akárcsak a munkajelleg-csoportok fogalmának megalkotásakor –, nagyban támaszkodik Bourdieu felfogására. 1971-ben Ferge Zsuzsa ezt idézi Bourdieu-tól: „A társadalomtudomány már önmagában hordozza a kritikai tartalmat [...]. A tudományos gondolkodás [...] olyan tények alapján kritizálja a társadalmat, amelyek tulajdonképpen önmaguktól beszélnek. A tudományos felfedezéseknek azért van mindig kritikai hatásuk is, mert ami az első pillantásra nem látható, ami rejtett, az egyben titkos is, még ha nem is őrzi senki. Ez a titkosság segíti elő annak a társadalmi rendnek a fennmaradását, amelyet reprodukciós mechanizmusának elrejtésére alapoztak; és így ez a rejtettség azokat szolgálja, akiknek érdekük a rendszer fennmaradása. Azok, akik az »etikai semlegesség« etikai ideálja nevében tartózkodnak attól, hogy olyan kérdéseket tegyenek fel a társadalomnak, amelyek kétségbe vonnák a rend létjogosultságát, elárulják a tudományt, mert

elkerülik, hogy a társadalom önmagát árulja el.” (Bourdieu 1971 [1970]: 123, idézi: Ferge Zsuzsa 1971: 19.)

Szelényi Iván a kritikai szociológia megismerési stratégiái között tesz különbséget: álláspontja szerint Hegedüs András szocializmuskritikája *ideológiai kritika*, amennyiben a létező szocializmust egy ideális szocializmusképpel szembesíti. Ezzel szemben Kolosi Tamás, Konrád György és Szelényi Iván inkább *ideológiakritikát* művelnek (Szántó Miklós 1998: 274). A kettő közötti különbséget így határozza meg: „Amit Hegedüs [András] és a Lukács-iskola a hatvanas évek második felében művelt, az ideológiai kritika volt: a szocializmus olyan kritikáját nyújtották, amely egy ideális szocializmusképpel viszonyítva mutatta ki a létező szocializmus fogyatékoságait. Saját megközelítésemet ebben az időszakban ideológiakritikának – az ideológia kritikájának – neveztem. Nem akartam elválasztani a szocializmus képét a létező szocializmustól, azt gondoltam, hogy a szocializmuskép és a létező szocializmus egymást kölcsönösen tételezik.” (Szelényi Iván 2007 [1988]: 134, vö.: 1999: 9–11.) De többről is van itt szó, minthogy a kettő egymást tételezi. Szelényi Iván szerint Konrád Györggyel (és részben Kolosi Tamással) akkoriban „azt próbáljuk megérteni, miért termelik a munkásállam, a társadalmi egyenlőtlenségek ideológiáit, amikor nem képviselnek munkásérdekeket és a társadalmi egyenlőtlenségeknek egy új rendszerét hozzák létre az egyenlőség jegyében.” (Szelényi Iván 1992: 581.)

Hasonlóan emlékezik Kolosi Tamás is: „A Hegedüs András által képviselt kritikai szociológia elsősorban társadalomkritikai jellegű volt, egy olyan szociológiai megközelítés, amelyik a marxizmus ideológiai rendszeréből kiindulva bírálta a valóságot, rámutatva, hogy a valóság nem úgy alakul, ahogy az a »nagykönyvben« meg van írva. A mi generációnk, legalábbis ebben az időben, a hatvanas évek végén, hetvenes évek elején hárman, akik szorosán együtt dolgoztunk: Szelényi Iván, Papp Zsolt, aki sajnos nagyon fiatalon meghalt, megfogalmaztuk a Hegedüs–Ferge-féle generációval kapcsolatos álláspontunk. Úgy gondoltuk, hogy mi is kritikai szociológiát akarunk csinálni, de nem elsősorban társadalomkritikai, hanem sokkal inkább ideológiakritikai szociológiát. Teljes volt az egyetértés a Hegedüs–Ferge-féle megközelítéssel abban, hogy ugyanazt a diszkrpanciát tapasztaltuk az ideológiai elvárások és értékek és a valóság között, amit ők, csak mi úgy véltük, nem a valóság a hibás, hanem elsősorban az ideológiai leképezés fogalmaz meg hamis elvárásokat. Ezért nem az ideológiából kiindulva akartuk a valóság kritikáját bemutatni, hanem a valóságos viszonyok alapján az ideológia kritikáját nyújtani. Ezért van az, hogy az én társadalmi szerkezettel kapcsolatos vizsgálataim az 1970-es évek elején elsősorban azzal foglalkoztak, hogy hogyan lehet azokat a társadalmi valóságból kiindulva

megmagyarázhatatlan elvárásokat, mint az egyenlőség birodalma, a barátságban lévő osztályok vagy a munkás–paraszt szövetség fogalma – ezeket az ideológiai fogalmakat – kritika tárgyává tenni.” (Kolosi Tamás 1999: 22.)

Az *ideológiai kritika*, valamint az *ideológia kritikája* közötti látszólag elhanyagolható különbség tehát egyáltalán nem jelentőség nélküli. Szelényi Iván hangsúlyozza: „Hegedüs [András] »kritikai« társadalomtudománya Lukács [György]öt követte, az én ítéletem szerint ez a szocializmus ideológiai kritikáját nyújtotta. Én ezzel szemben az »ideológia-kritika« híve voltam. A baj a létező szocializmussal nem az, hogy nem eléggé valósítja meg a szocializmus ideálját, hanem éppen az, hogy megvalósítja azt. A szocializmus »ideálja« ideológia, mely elfedi a szocialista társadalom elkerülhetetlen, a szocializmus lényegéből fakadó ellentmondásait.” (Szelényi Iván 1999: 10–11.) Kolosi Tamás és Ferge Zsuzsa elhelyezése nem egyértelmű ebben a tipológiában. Kolosi Tamás önmagát Szelényi Iván mellé, az ideológiakritikusokhoz, Ferge Zsuzsát pedig az ideológiai kritikusokhoz sorolja, ez azonban inkább egy generációs megkülönböztetésen alapuló érvelés.²³ 1974-ig publikált műveiben Kolosi Tamás (1971, 1974) nem empirikus elemzésekből, hanem a ‘marxizmus klasszikusainak’ kritikai újraolvasásából meríti érveit, és csak 1975 után lesz empirikus kutató. Visszatekintésében Kolosi Tamás az ideológia kritikájává avatja korábbi ideológiai kritikáját, miközben Ferge Zsuzsát generációs alapon Hegedüs András mellé sorolja, holott Ferge Zsuzsa olyan empirikus elemzésre alapozza minden más szereplőnél óvatosabb kritikáját, aminek szakszerűségéről ugyanakkor minden szereplő elismerően nyilatkozik. Szelényi Iván mondja: „Ferge Zsuzsa mindannyiunknál előbb kezdett empiriát művelni a KSH-ban. A hatvanas évek legelején végzett egy remek időmérleg-vizsgálatot, majd ő kezdeményezte a nagyszerű KSH-s rétegződés- és mobilitásvizsgálatokat, amelyekbe Andorka Rudi és Kemény Pista jóval később kapcsolódtak be.” (Szelényi Iván 2007 [1988]: 134.)

Ténylegesen tehát Hegedüs András a valóságfeltáró empirikus-kritikai szociológiától fokozatosan eltávolodott – mint Rozgonyi Tamás mondja: „Tanulmányaiban csökkentek, majd elfogytak a táblák.” (Rozgonyi Tamás 2007 [1987]: 83) –, egyúttal a Lukács-iskola hatását felé közvetítő Márkus Márián, Márkus Györgyön és Heller Ágnesen keresztül fokozatosan közeledett a kritikai társadalom*elmélethez*. Erre gondol Szelényi Iván is, amikor

---

²³ „A mi generációnk, legalábbis ebben az időben, a hatvanas évek végén, hetvenes évek elején hárman, akik szorosan együtt dolgoztunk: Szelényi Iván, Papp Zsolt, aki sajnos nagyon fiatalon meghalt, megfogalmaztunk a *Hegedüs–Ferge-féle generációval* kapcsolatos álláspontunk.” (Kolosi Tamás 1999: 22. – kiemelés tőlem.)

így fogalmaz: „Hegedüs [András] ilyen értelemben nem volt szociológus. Hegedüs [András]t a társadalomelmélet, és nem a szociológia érdekelte.” (Szelényi Iván 2007 [1988]: 132.) Hegedüs Andrásnak ettől kezdve fokozódnak averziói az „apologetikus, pozitivista, empirikus” szociológiával szemben, melynek távozása után feltartóztatlan térnyerését látta az általa alapított, de 1969-től Kulcsár Kálmán vezette Szociológiai Kutatócsoportban (majd 1971-től Intézetben) is (Hegedüs András 2007 [1986]: 14). Hegedüs András a szocializmus ideálját kérte számon a létező szocializmuson, ebben az értelemben Márkus Máriával együtt valóban inkább elméleti jellegű ideológiai kritikát művelt.

Ferge Zsuzsa a KSH szakszerű statisztikusaként empirikus valóságfeltáró munkát végez, nem véletlenül tesz azonban egyenlőségjelet valóságfeltáró és kritikai szociológia közé. 1969-es könyve, a *Társadalmunk rétegződése* explicit kritikát csak a sztálinista dogmatizmussal szemben fogalmazott meg, elméleti konklúziókat – különösen társadalom- vagy szocializmuskritikai jellegűeket – nem von le. Kora társadalmi valóságának bírálatát – az itt tárgyalt szerzők közül – ő fogalmazza meg a legóvatosabban, de empirikus értelemben alighanem a legszakszerűbben is. A szocializmus radikális kritikájának a nyomában sem jár, az itt tárgyalt szerzők közül ő áll a legközelebb a szociotechnikához is. Valóságfeltáró munkájának kritikai éle inkább ideológiai kritika jellegű, Hegedüs Andrástól és Márkus Máriától eltérően azonban ezt pozitivisták eszközei szakszerű igénybe vételével, empirikus alapon műveli.

Kemény István – akárcsak Andorka Rudolf (vö.: Andorka Rudolf 2006a [1993–1994]) – a marxista társadalomelemzés hagyományai és a különféle Marx-értelmezések által teljességgel érintetlenül szintén szakszerű, empirikus úton jár. Ellentétben Hegedüs Andrással, Márkus Máriával és Ferge Zsuzsával, sem ő, sem Andorka Rudolf nem választja már el a szocializmus ideálját az államszocializmus valóságától – radikális kritikájuk ideológiakritika. Ennek ellenére nagy hatású társadalomelméleti-társadalomkritikai következtetéseket hiába is keresnénk műveikben. Jóllehet Kemény István nincs jó véleménnyel Bourdieu szociológiájáról (Kemény István 2010 [1995]), elemzéseiben gyakran éppen azt a lehetőséget használja ki, ami a Ferge Zsuzsa citálta Bourdieu-idézetben szerepel. A valóságfeltárás Kemény Istvánnál is önmagában tesz szert kritikai potenciálra: a ‘tényeket beszélteti’, különösen szegény-, cigány- és munkáskutatásaiban. Egyike azon ‘polgári’ szerzőknek, akik semmilyen formában nem hajlandók a marxista társadalomelemzés kategóriáihoz és előfeltevéseihez (például az osztályelemzéshez, a módszertani kollektívizmushoz) igazodni, kritikai elmélettől mentes valóságfeltáró munkásságuk mégis radikális kritikai potenciált szabadít fel.

Szelényi Iván – és Konrád György – eleinte szintén szakszerű és szigorú elemző munkát végző ‘polgári’ szerzők. Fokozatos radikalizálódásuk az empirikus munkából következő elméleti következtetések levonásában, annak ideológiakritikai jellegében jelenik meg a legnyilvánvalóbb módon. Fokozatosan közelednek ugyan Marxhoz, osztályelemzésük mégis inkább weberi alapokon áll. A kezdetben a szociotechnikától nem is olyan távol eső kutatásaik fokozatosan az empirikus-pozitivisták valóságfeltáró kritika, majd a radikális következtetések levonásakor – *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*-ban – már egy adatokat teljesen elhagyó, pusztító kritika felé tolódik. E radikalizálódás sajátos módon párhuzamos Hegedüs András és Márkus Mária útjával, őket követi. (Összehasonlításképpen megjegyezhetjük, Ferge Zsuzsánál a hetvenes évek első feléig semmilyen értelemben nem beszélhetünk radikalizálódásról, a kritika fokozódásáról.) Mindhármuktól elválasztja azonban, hogy bírálatuk nem a szocializmus ideálja nevében a létező szocializmus felett gyakorolt kritika, hanem azt egymástól elválaszthatatlannak tekintve egyként utasítják el.

Kolosi Tamás a hetvenes évek első feléig empiriát jószereivel nélkülöző, marxista metodológiával műveli szakmáját. Célja Marx elemzési eszközeinek rekonstrukciója és következetes alkalmazása – metodológiája ennyiben a ‘polgári’, ‘pozitivisták’, ‘empirikus’ módszerektől nagyon távol áll. Kritikája a marxizmus klasszikusainak elmélettörténeti elemzéséből bomlik ki, a végső konklúzió levonása előtt azonban hirtelen megtorpan, óvatosan egyensúlyozni kezd, majd *utal* logikailag levonható, de politikailag rendkívül kockázatos (mert súlyos szankciókkal fenyegető) következtetésekre. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének munkatársaként e konzekvenciák levonását már nem vállalja.

Ahogy a sztálini, illetve történelmi materialista társadalomkép hívei, valamint Hegedüs András és Ferge Zsuzsa rétegződéskoncepciói közötti nézeteltérésben az empirikus vizsgálatokra, illetve adatokra hivatkozó érvelés még döntő szerepet játszhatott a vitában, addig a rétegződéspártiak és az ‘autentikus’ marxi osztályelemzésnek elkötelezettek között a társadalmi valóságról szerzett információk alapján már nem választhatjuk ki a pontosabb vagy hitelesebb társadalomképet. Ennek legfőbb oka az, hogy a különbség nem annyira az elemzett empirikus adatokban, mint inkább *interpretációjukban, az értelmezési stratégiáikban* rejlett. Ez nem is csoda: azzal, hogy ugyanazon empirikus adatok többféleképpen is interpretálhatók, eltérő elméletek alátámasztására is felhasználhatóak, azzal a hatvanas-hetvenes évek struktúra- és rétegződéskutatói is tisztában voltak. Mint Ferge Zsuzsa írja, „ugyanabból a jelenségkörből merítő különböző célú kutatásoknál az absztrakciós folyamat eltérő lehet, az elemzés során más-más viszonyok, más dimenziók tűnhetnek fontosnak” (Ferge Zsuzsa

1969a: 83). Jelen elemzés célja éppen ennek megértése és szociológiai magyarázata: hogyan lehetséges, hogy *ugyanazon* jelenségkörből merítve az elemzés során *más-más* viszonyok és dimenziók tűnnek fontosnak, s ennek következtében *eltérő jellegű* társadalomképek jönnek létre? Egyetértve Ferge Zsuzsa válaszával, a továbbiakban is a kutatások különböző céljait és megismerési stratégiáit keresem, hogy aztán a szakmai, illetve intézményes pozíciók *különbségeivel*, s az ebből fakadó kutatói *megkülönböztetésekkel* adhassak rájuk magyarázatot.

3.2. A politika szorításában

3.2.1. Hegedüs András pályája

Hegedüs András kapcsolata a szociológiával a második világháború előttre nyúlik vissza: Györffy-kollégistaként részt vett Erdei Ferenc vezetett terepmunkákban, hatására szociológiai munkákat olvasott (Huszár Tibor 1992). 1943 tavaszán, szintén egyetemi hallgatóként és Györffy-kollégistaként, részt vett a Rézler Gyula alapította Magyar Ipari Munkatudományi Intézetnek a nagyipari munkásság történetét feldolgozó kutatásában (Rézler Gyula 1999). Az ötvenes években vezető pártfunkcionáriussá válik, Gerő Ernő közeli munkatársa, földművelésügyi miniszter, 1956-ban a Minisztertanács elnöke volt, ő írta alá a szovjet csapatok behívását kérő hivatalos levelet (Hegedüs András 1989: 298). A szociológiához az ötvenes években vállalt politikai szerepével, valamint a Gerő Ernő és Rákosi Mátyás irányvonalával való *radikális szakítás* után tér vissza. Miután politikai pálfordulása után 1958 szeptemberében hazatér Moszkvából, 1961-ig a Közgazdaságtudományi Intézet főmunkatársaként, majd 1962-től egy évig a Központi Statisztikai Hivatal elnökhelyetteseként dolgozik. Jelentős küzdelmek árán Szalai Sándorral szemben ő alapíthatja meg 1963. március 15-ével az MTA Szociológiai Kutatócsoportját (Szántó Miklós 1995, 1998, 2007; Szabari Vera 2004, 2010, 2011; Losonczy Ágnes 1999).

Hogy miért Hegedüs András, és miért nem Szalai Sándor lett a szociológia újjáalapítója a hatvanas években, annak számos oka van, melyek között nem annyira a tudományos, mint inkább a politikai, illetve hatalomtechnikai okok játszották a főszerepet. (A részleteket ld.: Szántó Miklós 1995, 1998, 2007; Szabari Vera 2004, 2010, 2011.) Itt csak e két kulcsszereplő szembenállásának tudományos, illetve szakmai jellegére utalok; Szelényi Ivánt idézem: „Volt továbbá közöttük egy valóságos tudományos konfliktus is. Szalai

[Sándor] hitt a pozitívista társadalomtudomány szükségességében és lehetőségében. [...] Szalai [Sándor] fontos szerepet játszott azzal, hogy állandóan figyelmeztetett bennünket: a szociológia nem ideológia, nem filozófia, hanem empirikusan megalapozott pozitívista szaktudomány. Hegedüs [András] ilyen értelemben nem volt szociológus. Hegedüs [András]t a társadalomelmélet és nem a szociológia érdekelte. Azt persze Szalai [Sándor] nem értette meg, vagy nem akarta megérteni, hogy jó szociológia nem létezik izgalmas társadalomelmélet nélkül. Hegedüs [András], káderpolitikáját leszámítva, kitűnő igazgató volt, éppen azért, mert a korszak legalkotóbb társadalomteoretikusa volt, aki állandóan arra ösztönzött bennünket, szakszociológusokat, hogy társadalmilag fontos kérdésekkel foglalkozzunk. Nem vagyok benne biztos, hogy Szalai [Sándor] igazgatóként betöltötte volna ezt a feladatot.” (Szelényi Iván 2007 [1988]: 132.)

Hegedüs András vezetésével kezdte meg tehát munkáját az MTA Szociológia Kutatóintézete, ugyanebben az évben, 1963-ban megkapta a *Valóság* főszerkesztői székét is. A részben általa indított viták, különösen pedig az elidegenedés-vita miatt hamar a támadások kereszttüzebe került (Lehmann Miklós 1998: 4–8). Mint Hegedüs András mondja, az elidegenedés-vita után „a párttörténészek is támadták a folyóiratot. Következett a munkásosztályról, a társadalmi struktúráról folytatott vita, ezektől a folyóirat egy sajátos nimbuszt kapott. A pártvezetésben volt egy csoport (ide tartozott Biszku Béla, Kádár helyettese), amely úgy vélte, hogy én revizionista vagyok. (Az is voltam, de akkor ezt még nem vettem észre.) 1965 végén sűrűsödtek az összecsapások, leváltottak a *Valóság* éléről.” (Hegedüs András 2007 [1986]: 12–13.) Az MTA Szociológiai Kutatócsoport vezetését ekkor ennek ellenére megtarthatja.²⁴

Mint mondja, „1965-ben tört ki a botrány a *Valóság* körül, és miközben ott erősödött a konfliktus, az Intézet [valójában ekkor, 1971-ig még csak Kutatócsoport] 1966-ig »védett« volt. Akkor létrehozták a Lakos Sándor-féle Társadalomtudományi Intézetet mint ellenintézetet.” (Hegedüs András 2007 [1986]: 11.)²⁵ Az MSZMP KB Társadalomtudományi

---

²⁴ A megállapítás tehát, mely szerint „Hegedüs András 1965-ben eltávolították a csoport éléről” (Szabari Vera 2010: 113), nem állja meg a helyét, ekkor ‘csak’ a *Valóság* főszerkesztői székétől kellett megválnia.

²⁵ Pontosítandó továbbá, a következő idézet két információja is: „Míg az 1960-as években az MTA Szociológiai Kutatócsoport mellett a KSH nyújtott lehetőséget szociológiai vizsgálatokra, addig az 1970-es évekre jelentős intézményi változás következett be. A teljesség igénye nélkül: 1968-ban az addigi MTA Szociológia Kutatócsoport Intézetté alakult át (lásd Szántó [Miklós] 1998), 1969-ben létrehozták az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetét...” (Szabari Vera 2011: 64.) Egyfelől az MTA Szociológia Kutatócsoport nem 1969-ben, hanem 1971-ben alakult Intézetté; 1969-ben csak igazgatóváltás történt, az 1968 végén menesztett

Intézetének – Hegedüs András tudtával – Lakos Sándor előtt még más vezető-jelöltje volt: „1964-ben jelentkezett Huszár Tibor, aki a *Valóság*nál dolgozott velem. Ügyes ember volt, jó svádával, Hollós Ervinszerű ifjúsági titkár, de nem került hozzánk. Később kiderült, hogy 1966-tól komplex tervet dolgoztak ki a Társadalomtudományi Intézetnél, hogy az legyen a hivatalos szociológia bázisa Huszár Tibor irányításával.” (Hegedüs András 2007 [1986]: 12.) Az ideológia konzervatívjai – mindenekelőtt Biszku Béla, Komócsin Zoltán, Nemes Dezső, illetve Fukász György – közbenjárásának tudható be Hegedüs András szerint, hogy a párt központi bizottsága alá szervezve létrehoznak egy ‘ellencsoportot’: „1966-ban, befolyásuk révén, mégis ők kezdeményezték, hogy egy Társadalomtudományi Intézetet építsenek ki bázisként a Szociológiai Kutatócsoport ellen.” (Hegedüs András 2007 [1986]: 13.) A ‘pártintézet’ vezetésével végül mégsem Huszár Tibort bízzák meg: „1966 körül hozták létre a Hegedüs [András]-féle Kutatócsoport ellenlábasaként – Lakos Sándor vezetésével – a Társadalomtudományi Intézetet.” (Rozgonyi Tamás 2007 [1987]: 83). A két kutatócsoport kapcsolata a hatvanas évek végére megromlik: „1968-ban megváltozott a helyzet. Jobb infrastruktúrával rendelkeztek, magasabb volt a fizetésük. Tudatosan »ellencsoporttá« váltak. Az MSZMP Központi Bizottságának intézete volt, ideológiai bázis, jól kiépített nemzetközi kapcsolatokkal. Ekkor már a két műhely között nem volt jó a kapcsolat.” (Rozgonyi Tamás 2007 [1995]: 87). E rossz kapcsolat a Szociológiai Kutatócsoport 1968-as megtámadásában is kifejeződött: „1968 tavaszán – Hegedüs [András] akkor külföldön volt – Aczél György elnökölt azon a legmagasabb szintű ülésen, amelyen (az időközben versenytársként létrehozott) Társadalomtudományi Intézet és a Pártfőiskola terjedelmes vádiratot tett az asztalra a csoport, Hegedüs [András] és a[z] [MTA Szociológiai] Bizottság[a] ellen. A mi vitaanyagunkat én [Szántó Miklós] írtam, azzal Erdei [Ferenc] egyetértett, és az ülésen körömszakadtáig harcolt a csoport védelmében.” (Szántó Miklós 2007 [1988–2007]: 122–123). Ebben, az MSZMP KB alá tartozó Társadalomtudományi Intézetben kezdi meg munkáját a hatvanas évek végén Kolosi Tamás, aki Lakos Sándor igazgatótól kapja első megbízását: dolgozza fel a *Valóság* társadalmi struktúráról folyó vitáját (Kolosi Tamás 2003: 100).

1968-ban Hegedüs András ellen újabb támadás indult, ezúttal a Marx Károly Közgazdaságtudomány Egyetemen, ahol 1966-tól címzetes egyetemi tanárként tartott órákat.

Hegedüs András 1969. január 1-től Kulcsár Kálmán követte a vezetői székben (Szántó Miklós 1998: 308, 317, 348). Másfelől az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetét nem 1969-ben, hanem 1966-ban alapították (Hegedüs András 2007 [1986]: 11, 13; Rozgonyi Tamás 2007 [1987]: 83; Szántó Miklós (2007 [1988–2007]: 122; Huszár Tibor 2007 [1986] 37–38).

Hegedüs András oktatói munkája nyugtalanította a dogmatikus ideológusokat. Mint mondja: „Volt az ideológiai életben egy befolyásos dogmatikus szárny: Wirth Ádám, Molnár Endre, Fukász György, Kiss Arthur voltak a hangadói. Sokat ártottak.” (Hegedüs András 2007 [1986]: 8.) Az induló ‘Gazdaságszociológia’ kurzushoz az ugyanott szintén oktatni kezdő Nemes Ferenc készített jegyzetet. A dogmatikusok formailag ezt támadták, világossá téve, hogy nem a jegyzet szerzőjével, hanem a részben szöveggyűjteményként megszerkesztett jegyzet tanainak legfőbb terjesztőjével van vitájuk (Szántó Miklós 1998: 294–297). Nemes Ferenc mondja: „Ez a jegyzet nagy viharokat kavart – az egész Hegedüs [András] ellen irányult. Meruk Vilmos volt a Művelődési Minisztérium Felsőoktatási Főosztályának a vezetője, ő vezette a hadmozdulatokat, neki segített Kiss Arthur is. Volt egy rendkívüli egyetemi tanácsülés, ahol Hegedüs [András] bizony a sarokba szorította Meruk [Vilmos]t, aki azzal vádolta őt, hogy nem marxista irányzatot tanít. Hegedüs [András] megkérdezte, milyen marxizmusról beszél? Van-e hivatalos marxizmus? Vagy az-e a marxizmus, amit a minisztérium annak nyilvánít? (Emlékszem, ez az ülés 1968. április 6-án volt [...]) Kiss Arthur is támadta Hegedüs [András]t, mert a filozófia és tudományos szocializmus szakok hallgatói tömegesen vettek részt az előadásain. Az úgynevezett 600-as terem ezeken rendre megtelt. A jegyzet- és előadássorozat élesen kidomborította a különbséget a »törtmatos« szociológiával szemben. Egy tanulmányt is írtak a *Társadalmi Szemlében*, amely két részben jött le, belekapaszkodtak egy formai hibába – jegyzetet vagy szöveggyűjteményt adtunk-e a hallgatók kezébe, Hegedüs [András] írta-e vagy én, noha tudták, hogy Hegedüs [András] tudtával készült, az ő előszavával jelent meg.” (Nemes Ferenc 2007 [1987]: 73–74.) A jegyzetet támadó vitairatot, az ‘Anti-Hegedüs’-t (Szántó Miklós 1998: 294–297), a *Társadalmi Szemle* akkori szerkesztője, Kósa Erzsébet kapta meg szerkesztésre: „Az előítéletek erősödtek és egybefonódtak a Hegedüs [András] elleni előítéletekkel. Benke Vali [a *Társadalmi Szemle* politikus-szerkesztője] velem akart megszerkesztetni egy, a csoport elméleti munkájáról, összegezett elhajlásairól készült anyagot. Valaki megírta, nekem kellett volna szerkeszteni, de nem vállaltam. Kiabált velem, de megtagadtam. Rendes volt, beleegyezett, hogy lektorálom, de nem szerkesztem meg. Aki írta az anyagot, összekeverte az alapfogalmakat, nem volt meg a szociológiai alpműveltsége. Rájöttem, hogy Kiss Arthur írta, Meruk Vilmos adta a nevét. Visszaküldtem, hogy írja át a véleményezés alapján, és kiderült, hogy a szerző valóban Kiss Arthur volt. [...] 1968 a viták éve volt. Előbb a Hegedüs András-féle jegyzet miatt volt felzúdulás, ezt követte a közgáz-vita, amelyen Meruk [Vilmos] és Kiss Arthur vezették a harcot Hegedüs [András] ellen, de szerintem nem volt megfelelő a vitastílus, inkább sanda támadás volt.” (Kósa Erzsébet 2007 [1988]: 117.)

Ezt követi 1968 augusztusa, a csehszlovákiai bevonulás, az ellene tiltakozó korcsulai nyilatkozat, amelyet a kutatócsoport tagjai közül Heller Ágnes és Márkus Mária is aláír – az aláírók között szerepel még Márkus György, Tordai Zádor és Sós Vilmos (Lehmann Miklós 1998: 17). A tiltakozáshoz Budapesten Hegedüs András is csatlakozik: „Mint munkahelyi vezető alapszerve pártszervezete képviselőjeként levélben tiltakozott a KB-nál a csehszlovákiai intervenció ellen.” (Szabó Miklós 1999: 15.) 1968 végén ezért Hegedüs Andrást elmozdítják az MTA Szociológiai Kutatócsoport igazgatói székéből, szerzőtársa, Márkus Mária pedig lemond a párttitkári tisztségről, az új párttitkár Kósa Erzsébet lesz. Az aláírókat fegyelmivel büntetik, a Kutatócsoport új igazgatója 1969. január 1-től Kulcsár Kálmán, 1971-től MTA Szociológiai Kutatóintézetté alakul (Szántó Miklós 1998: 308, 317, 348). Mint Hegedüs András mondja: „Régebben is született határozat arról, hogy intézetté alakuljon a Kutatócsoport, de ezt 1969 után már Kulcsár [Kálmán] hajtotta végre. Mi nem kaptunk dotációt, az Intézet viszont élvezhette a kiemelt támogatást.” (Hegedüs András 2007 [1986]: 14.)

Hegedüs András az MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoportjához kerül főmunkatársként. 1972-ben Márkus Máriával előadást tart Varsóban ‘A modernizáció és a társadalmi fejlődés alternatívái’ címmel.²⁶ 1973 márciusában az MSZMP KB Kultúrpolitikai Munkaközössége határozatot hoz ‘néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről’, majd az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1973. május 8-i határozatával Hegedüs Andrást kizárja a pártból, és társaival együtt elbocsátja állásából.²⁷ Hegedüs András 1975-ben nyugdíjba vonul. „1968 után Hegedüs [András] gyorsan marginalizálódott. Nem születtek többé nagy hatású művek a tollából, s lassan szinte mindenki ellene fordult. Elfelejtették, hogy milyen fontos szerepet játszott a hatvanas évek reformmozgalmában, s már csak Rákosi [Mátyás]

---

²⁶ Eközben 1972 nyaráig az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya (TKKO) összegyűjti az 1971-ben elhunyt Lukács György tanítványainak (Bence Györgynek, Heller Ágnesnek, Kis Jánosnak, Márkus Györgynek és Vajda Mihálynak) azon írásait, amelyek információik szerint ‘revizionista’ álláspontot tükröznek. Az írásokat Huszár Tibornak küldik meg, aki egy 1972. augusztus 30-án leadott átfogó szakvéleményben értékeli azokat (Lehmann Miklós 1998: 28–29).

²⁷ A legkésőbb 1973 elejétől publikációs tilalom alá helyezett, majd az MSZMP KB Kultúrpolitikai Munkaközösségének határozata alapján ‘revizionistának’ minősített szociológusokat és filozófusokat (Hegedüs Andrást, Márkus Máriát, Heller Ágnest, Vajda Mihályt, Márkus Györgyöt, Bence Györgyöt, Kis Jánost) 1973. április és május folyamán bocsátják el állásukból (Lehmann Miklós 1998: 28–33; Weiss János 2010 [2008]: 168–174).

miniszterelnökeként emlékeztek rá. Különösen fájdalmas lehetett neki, hogy a demokratikus ellenzék is ellene fordult.” (Szelényi Iván 1999: 12.)²⁸

Hegedüs András elköteleződése a rétegződéelmélet mellett nyilvánvalóan nem óvatosságának, a radikális kritikától való taktikázó tartózkodásának következménye. Éppen ellenkezőleg, Hegedüs András a pártállami bürokrácia fenntartotta államszocialista rendszer radikális kritikusa volt. Úttörő szerepet játszott a szociológiai kutatások újraindításában, ideológiai dogmáinak megkérdőjelezésében (Rozgonyi Tamás–Zsille Zoltán szerk. 2001; Saád József 2002). Nem pusztán kulcsszerepet játszott az autonómiafokát fokozatosan bővítő korabeli szociológiában, de maga volt az, aki ezt a mégoly korlátozott autonómiát kivívta. „Hegedüs [András] nélkül nincs magyar szociológia, magyar rétegződés- és osztályelmélet. Az első paradigmaváltó Hegedüs András volt. Emlékezzünk rá tisztelettel.” (Szelényi Iván 2007: 1106.) A ‘damaszkuszi’ utat végigjárva az ötvenes években felhalmozott politikai jellegű párt- és államszervezeti ‘tökéjét’ az ötvenes évek végétől a szociológia mozgásterének bővítésére használja fel. A rétegződéelmélet melletti állásfoglalása nem lavírozó, kiváró, egyensúlyozó stratégia eredménye, hanem egy nagyon határozott, de viszonylag korai állásfoglalás egy fokozatosan radikalizálódó szakmában. Kritikai elemzései optimalizációról és humanizációról, bürokráciáról és a munkatevékenység igazgatási rendszeréről markáns állásfoglalások e társadalomszervezeti eljárások és intézmények humanizálása, demokratikus szabályozása és társadalmi kontrollja mellett. Mire az osztályelemzés mint a rétegződéskutatásnál radikálisabb kritika eszköze 1973–74-ben Kolosi Tamás, de különösen Szelényi Iván és Konrád György elemzéseiben megjelenik, Hegedüs András már marginalizálódott. (A *Valóság* főszerkesztői állását és a kutatócsoport igazgatói székét régen elveszítette, ‘73 márciusában elítélték, a pártból kizárták, állásából elbocsátották.) A nemcsak bátor, de vakmerően radikális kritika tehát egyáltalán nem volt idegen Hegedüs Andrástól. Éppen ellenkezőleg. Volt titkára, Rozgonyi Tamás szerint a Hegedüs Andrást még a Györfy-kollégiumból ismerő közgazdász, Szabó Kálmán mondta róla: „»Megy fejfel a falnak, és nem lehet megállítani«”. (Rozgonyi Tamás 2007 [1987]: 84, vö.: 2007 [1995]: 85.) Huszár Tibor így emlékezik: „érdemei nagyok, de személyisége okozta a bajokat. Rugalmas agy, reformelkötelezett, rokonszenveztem vele, de az általa vállalt út követhetetlen.” (Huszár Tibor 2007 [1986]: 37; vö.: Kulcsár Kálmán 2007 [1986]: 43.)

---

²⁸ Hadas Miklós 1990-ben írt kritikájában például „bolsevik pártstratégának” nevezi Hegedüs Andrást (Hadas Miklós 1990: 6).

3.2.2. Ferge Zsuzsa pályája

Ferge Zsuzsa a Központi Statisztikai Hivatalban kezdi kutatói pályafutását. Elsőéves egyetemista, amikor a KSH igazgatója, Péter György munkát kínál neki. Péter György ekkor a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Statisztika Tanszékét is vezeti, az egyetemen az egy évvel korábbi Rajk-per mintájára Ferge Zsuzsa ellen indított támadás nyomán ‘tüntetőleg’ segítséget és a KSH-ban megélhetést biztosító munkát kínál számára (Ferge Zsuzsa 2003b: 702, 2006a: 25). A nemzeti jövedelem számítását végző népgazdasági mérleg osztályon, majd 1956 után a háztartás statisztikával foglalkozó osztályon dolgozik. 1959-től a rétegződéskutatási osztályt vezeti, az 1962–63-as rétegződésfelvételt és az adatok feldolgozását szintén ő irányítja. Közvetlen munkatársai: Kemény István és Láng Györgyné, a matematikai segítséget Schnell Istvánné biztosítja számukra (Kemény István 1995: 37). Az adatok összefoglaló tanulmánya közös publikáció, az első név mindenesetre Mód Aladárné, annak a főosztálynak a vezetőjé, ahová a kutatócsoport tartozik (Mód Aladárné–Ferge Sándorné–Láng Györgyné–Kemény István 1966). 1964-ben és 1968-ban párizsi tanulmányúton vesz részt, itt ismerkedik meg a kortárs francia szociológiával, különösen pedig Bourdieu-vel, akinek algériai kutatásai nagy hatással vannak rá. Mint korábban láttuk, a ‘munkajelleg-csoport’ fogalma és a ‘kritikai szociológiáról’ vallott felfogása egyaránt Bourdieu-től származik. Hazai recepciójában Ferge Zsuzsa kulcsszerepet játszik, Bourdieu-fordításokból összeállított szemelvénygyűjteménye szerkesztésével és kiadásával (vö.: Bourdieu 1978) Ferge Zsuzsa kezdi meg nézeteinek terjesztését.

Az 1962–63-ban megkezdődő rétegződéskutatás Péter György megrendelésére készül. Péter György a Fővárosi Statisztikai Hivatal korábbi aligazgatója, az orvos és szociológus, Pikler J. Gyula fia, viszonylag korán felismeri a tervgazdálkodás belső ellentmondásait (Ferge Zsuzsa 2008a: 58’–66’). Az ötvenes évek közepétől fogva tanulmányok és feliratok sorában próbálja meggyőzni a pártállam felsővezetőit a gazdasági reformok szükségességéről (Szabady Egon 2007 [1986]). „Nagyon hamar, már valamikor 1954 körül rájött arra, és meg is írta, el is mondta, hogy ez a rendszer, ami Magyarországon akkor létezett, működésképtelen. A központi tervgazdálkodás gazdasági csődhöz fog vezetni.” (Andorka Rudolf 2006b [1993–1994]: 140.) Péter György „találta ki” az új gazdasági mechanizmust, amin később Kornai Jánossal dolgoznak együtt (Ferge Zsuzsa 2008a: 64’–66’). Kemény István, aki 1963-ban került a Központi Statisztikai Hivatalba, megerősíti az információt: „1963-ban a KSH elnöke Péter György volt, aki egy régi illegális kommunista volt, 19–20

éves korában lett kommunista, 1920-ban lehetett. De mint a KSH elnöke vezető szerepet játszott a közgazdasági reformban, két nagy cikke volt. Ezek a cikkek hirdették meg azt, ami nincs, a piaci szocializmust. Ő egy nagyon okos és bátor ember volt, mert azt gondolta, hogy azzal a múlttal, ami neki volt, megtehet sok mindent. De ez a számítása nem jött be. Mindenekelőtt 1963-ban már elhatározták, hogy lesz reform, de hogy pontosan milyen legyen, arról viták voltak.” (Kemény István 2008: 13.) Kemény István szerint a pártvezetésen belül is akadtak „bizonyos részterületen viszonylag értelmes emberek. Szóval mondjuk így univerzálisan, tehát az egész országra való rátekintést illetően ő [Péter György] volt a legokosabb, és ő volt a legkiábrándultabb. Ő értette meg a kommunista vezetők közül elsőnek, hogy az egész dolog úgy, ahogy van, megbukott és valami egészen mást kell csinálni, amit ugye nem lehet. Azt nem gondolta ő sem, hogy a kapitalizmust be kell vezetni, mert az ugye hihetetlen vagy elképzelhetetlen volt 63-ban.” (Kemény István 1995: 38.) Péter György tehát mindenképpen „reformot akart és nagy szerepe volt abban, hogy a reform létrejött Magyarországon és jól tudta, hogy ha ezt a reformot bevezetik, akkor piacgazdaságot hoznak létre, de azt sem ő, sem Nagy Tamás, aki ideológusa volt ennek a reformnak, nem tisztázta, hogy meddig megy a piac. Hogy kapitalizmus lesz-e, vagy valami vegyes. Ő egy piaci társadalmat akart és a vizsgálat arra vonatkozott, hogy nézzük meg, hogy addig, amíg nincs piac, hogyan élnek az emberek és mi jellemző erre a társadalomra, és foglalkozzunk azzal is, hogy ha bevezetik a reformokat, akkor mi lesz az emberekkel.” (Kemény István 2008: 14.) Kemény István szerint az 1962–63-as kutatás megrendelésének fő oka az volt, hogy Péter György, még ha formálisan nem volt is az ország vezetői között, régi, informális kapcsolatain keresztül pontosan tudta, mennyire keveset tudnak a pártállami vezetők a társadalom állapotáról, valóságos struktúrájáról: „a hivatalos ranglistán túl mindig vannak azok a kapcsolatok, amelyeket a hivatalos ranglista nem feltétlenül követ. Na most, az ő [Péter György] fejében tökéletesen tiszta volt az a kép, amire most hivatkozom, hogy a magyar kommunista vezetőknek semmiféle információjuk nincs, hogy mi van a társadalomban, mi van az országban. Tehát ő megrendelte ezt a vizsgálatot, vagy elhatározta, hogy ilyen vizsgálatra szükség van, hogy legalább elemi információk álljanak rendelkezésére a vezetésnek arról, hogy mi van, és hogy akkor ebből majd következtetni lehet arra, hogyha bevezetnek valamit, akkor mi lesz. De ilyen tisztán ezt a dolgot csak ő látta, mert ő azért okosabb volt, mint a többi.” (Kemény István 1995: 36.) Péter György álláspontjáról meglehetősen pontos képet adhat az a rövid történet is, amelyet Andorka Rudolf mond el róla: „Amikor 1962 őszén odakerültem a hivatalba, világosan látszott, hogy Péter György arra törekszik, a KSH-ban színvonalas munka folyjék, és ennek érdekében úgy igyekezett

irányítani a személyzeti politikáját, hogy intelligens embereket vegyenek fel, illetve ilyen embereket politikai okból ne távolítsanak el. Nagyon jellemző Péter Györgyre az az élmény, amit a hatvanas évek közepén éltem át valamelyik november 7-i ünnepségen. Azt hiszem, az egyetlen november 7-i ünnepség volt ez, amin részt vettem a KSH-ban. Az ünnepségen a párttitkár, akit Péter György közismerten utált, ünnepi beszédet mondott, amelyben a Nagy Októberi Szocialista Forradalom nagyságát és a szocializmus legyőzhetetlenségét, mindenk fölött valóságát hirdette. Utána Péter György, aki ott ült az elnöki asztalnál, szót kért, és a következő emlékezetes szavakat intézte a KSH dolgozóihoz: »Eltársak, nagy dolog volt ez a Nagy Októberi Szocialista Forradalom, természetesen nagy dolog a szocializmus. Persze azóta már tudjuk, hogy sok minden rossz is történt. Így többek közt sokakat kivégeztek, sokakat ártatlanul bebörtönöztek. De, elvtársak, nem is ez a legnagyobb baj, mert azok, akiket kivégeztek, bebörtönöztek, mára már többé-kevésbé úgy is mind meghaltak volna. A legborzasztóbb az, elvtársak, hogy leszoktattak mindenkit a gondolkodásról. Ezért, elvtársak, én arra kérem magukat, hogy kezdjenek el megint gondolkodni.«» (Andorka Rudolf 2006b [1993–1994]: 140–141). Péter György számos kiváló kutató számára nyújt ‘védőernyőt’ a Központi Statisztikai Hivatalban az ötvenes-hatvanas években. Sokaknak innen indul szociológusi pályafutása, a hazai struktúrakutatás csaknem valamennyi szereplője megfordul itt ezekben az években. A reformok és a rétegződéskutatás kezdetét jelző 1962–63-as években például a KSH-ban dolgozik Hegedüs András (igazgatóhelyettesként), Ferge Zsuzsa, Kemény István, Andorka Rudolf és Cseh-Szombathy László (különbféle beosztású munkatársakként), az alagsori könyvtárban pedig ekkor mások mellett Bibó István és Szelényi Iván dolgozik.

A rétegződéskutatás eredményeit összefoglalva Ferge Zsuzsa 1968-ban védte meg kandidátusi disszertációját ‘A társadalmi struktúra és a rétegződés elméleti alapjai és valóságos megjelenése a mai magyar viszonyok között’ címmel. 1969-ben jelent meg az ennek átiratán alapuló könyve, a *Társadalmunk rétegződése* (Ferge Zsuzsa 1969), ekkorra azonban már megromlik viszonya főosztályvezetőjével, Mód Aladárnéval, aki miatt el kell hagynia a KSH-t (Ferge Zsuzsa 2006a: 25; Andorka Rudolf 2006b [1993–1994]: 145). Így emlékezik: „Az idő tájt kaptam egy francia ösztöndíjat, így elmentem három hónapra Párizsba, s amikor onnan hazajöttem, akkori főosztályvezetőm azt mondta, hogy »túlságosan elmentünk a szociológia irányába«, így jobb, ha én is elmegyek a szociológia felé.” (Ferge Zsuzsa 2003b: 703.) Az eset kellemetlen voltára Mód Aladárné is hasonlóan emlékezik: „Ferge Zsuzsával végül kenyértörésre került a sor, nem valami jól váltunk el.” (Mód Aladárné 2007 [1986]: 27.)

1969-ben meglehetősen ellentmondásos körülmények között elhunyt Péter György. Nem sokkal halála előtt politikai támadás indult ellene. „A centenáriumi ünnepségen még kitüntették Péter [György]t, a köszöntőt Nyers Rezső mondta el a KB nevében, hangsúlyozva, hogy Péter György már 1955-ben felvetette egy gazdasági reform gondolatát, és azóta is sürgette, segített a kidolgozásában. Ezután hirtelen »lebukott«. Indult a Nyers [Rezső] elleni akció is.” (Cseh-Szombathy László 2007 [1987]: 51.) ‘Lebukásának’ okai szintén kétségesek: „1969-ben egyszer csak elterjedt a hivatalban, hogy Péter Györgyöt letartóztatták, házkutatást tartottak a KSH-ban, a gépkocsiját szanaszét szedték, a bútorról a kárpitot fölhasogatták. Lehet, hogy ez igaz volt, lehet, hogy nem, mindenesetre ezt beszéltek. A legkülönbélebb rémhírek terjedtek, amiket szerintem részben tudatosan gerjesztettek. Az első változat szerint Péter György amerikai kém – aminek annyi alapja volt, hogy megelőzőleg Ford-ösztöndíjjal egy-két hónapot Amerikában töltött. A következő változat szerint izraeli kém volt. Az 1968-as lengyelországi antiszemita hullám után, amikor sok zsidó származású személyt eltávolítottak az állami és a pártvezetésből, és kivándorlásra ösztönözték vagy kényszerítették őket, Péter György állítólag meglátogatta a lengyel statisztikai hivatalt. Ott azonban új vezetőket talált, akiknél az összes eltávolított, zsidó származású barátjáról érdeklődni kezdett. A lengyel statisztikai hivatal vezetősége azonnal jelentette az esetet az ottani rendőrségnek, a rendőrség pedig átadta az információt a magyar és a szovjet politikai hatóságoknak. A következő változat szerint pénzérme gyűjteményében a megengedhetőnél sokkal több aranyérmét tartott. Azt már tudjuk, hogy halála után lezajlott a per, amely valami deviza- vagy vámbűncselekmény miatt indult, és amelyben ő bűnsegéd lett volna. A fővádlott mindössze hat hónap felfüggesztett büntetést kapott. Aki gondolkodott, rájött, hogy itt politikai leszámolásról van szó. Utólag tekintve ez világos.” (Andorka Rudolf 2006b [1993–1994]: 140.)

Ezt nem sokkal követő halálának ellentmondásos körülményeit a legrészletesebben szintén Andorka Rudolf mondja el: „Péter György halálának körülményei is különösek. Már súlyos betegen tartóztatták le, rákja volt. Világosan látszott, hogy már nem sok ideje van hátra, de azért letartóztatták, és idővel – rabként – átszállították a Corvin Ottó belügyi kórházba. A szobája ajtaja előtt fegyveres őr állt. Az egyik reggel Péter Györgyöt holtan találták az ágyában, szívében kórházi késsel. Halálával kapcsolatban három verzió keringett a Statisztikai Hivatalban. Az egyik szerint valóban öngyilkos lett. A másik szerint viszont természetes halállal halt meg a betegsége következtében, de az orvosok megijedtek, felelősségre fogják őket vonni, miért hagytak egy ilyen fontos vádlottat meghalni, és ezért vágta bele a kést a szívébe, hogy azt mondhassák, öngyilkosság történt. A harmadik változat

szerint a politikai rendőrség gyilkolta meg. Mind a három változatot egyformán lehetségesnek tartom. Nincs kizárva, hogy a politikai rendőrség megijedt attól, hogy Péter György a tárgyaláson olyan botrányt fog rendezni, ami nekik nagyon kellemetlen lenne. Ismerve Péter György egyéniségét, lehet, hogy megtette volna.” (Andorka Rudolf 2006b [1993–1994]: 140.) Ami biztos: 1969-ben Péter György életét vesztette, az általa 19 évvel korábban a Központi Statisztikai Hivatalba invitált Ferge Zsuzsát pedig eltávolították a KSH-ból. Ferge Zsuzsa nem csak munkahelyét és korábbi főnökét, de ‘atyai pártfogóját’ is elveszíti Péter György tragikus halálával.²⁹

A Ferge Zsuzsa 1969-ben az MTA Kutatócsoportban folytatja munkáját, ahol a korcsulai tiltakozó nyilatkozatot követő botrány után már Kulcsár Kálmán az igazgató. Elsősorban oktatás- és iskolaszociológiával kezd foglalkozni, a társadalmi struktúra, az iskolarendszer és az iskolában átadott tudás struktúrája összefüggéseit vizsgálja (Ferge Zsuzsa 1972, 1974a, 1974b; Ferge Zsuzsa–Háber Judit szerk. 1974, vö.: Ferge Zsuzsa 2001, 2008a: 67’–75’). Munkacsoportot alapít Gazsó Ferenc, Pataki Ferenc, Tánzos Gábor, Várhegyi György, Háber Judit részvételével, s közben a szociálpolitikai intézményrendszer vizsgálatát is folytatja (Ferge Zsuzsa 1973, 1975a, vö.: 2006a: 25). A hetvenes évek első felében kutatásait nem korlátozzák.

3.2.3. *Kemény István pályája*

Hegedüs Andrásához hasonlóan és Ferge Zsuzsától eltérően, Kemény István kapcsolata a szociológiával szintén a második világháború előttre nyúlik vissza. Tizenéves korától Hajnal István, Erdei Ferenc és Szabó Zoltán műveit olvassa, de – mint mondja – „Tolsztoj hatása is a szegények irányába terelte az érdeklődésem, ami inkább társadalomkritika volt” (Kemény István 2008: 4). Közvetlenül a második világháború lezárulta után, 1945. márciusától szociológiai-szociográfiai kutatást végez Szabolcs-Szatmár megyében, Márkus Istvánnal pedig Pest megyében és Nagykőrösön. 1946 és 48 között Hajnal Istvánt és a földrajztudós Mendöl Tibort hallgatja a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi, illetve Természettudományi Karán, valamint Szalai Sándor óráit látogatja a Társadalomtudományi

---

²⁹ ‘Atyai pártfogója’ az eddig említettekén túl azért is, mert Péter György lánya, Pikler Anna 1945-ös szegedi megismerkedésük óta Ferge Zsuzsa barátnője, Ferge Zsuzsa a család közeli barátja (Ferge Zsuzsa 2008a: 58’–66’, 2011).

Intézetben (Kemény István 2008: 5–8). Inkább Hajnal István, mint Szalai Sándor hatása, hogy ekkortól fogva szociológus akar lenni. 1947-től a Bibó István vezette Teleki Pál Intézetben (1948-tól Kelet-Európai Tudományos Intézet) helyezkedik el, résztvevő-megfigyelőként munkáskutatást kezd a Kispesti Textilgyárban (a ‘Kistext’-ben), ahol – ennek érdekében – munkát is vállal (Kemény István 2008: 8–9, 1991 [1990]: 181)). Az ötvenes évek elején már nincs módja arra, hogy társadalomkutatással foglalkozzék, általános és középiskolákban (egy közgazdasági technikumban, majd egy gimnáziumban) helyezkedik el tanárként; részt vesz az 56-os eseményekben, amiért 1957. május 6-án letartóztatják, négy év börtönbüntetésre ítélik (Kemény István 1991 [1990]: 180–181). Összesen 24 hónapot tölt le; 15 hónapot a Gyorskocsi utcában a politikai rendőrség vizsgálati fogságában, egyedül egy magánzárkában, 9 hónapot pedig ügyészégi fogolyként a Kozma utcában – az őt terhelő vallomással ‘bemártó’ Márkus Istvánnal egy cellában (Kemény István 2008: 11, 1991 [1990]: 181).

1959. május 7-én amnesztiával szabadul, 1959-től fordítóként, 1960-tól az Országos Széchényi Könyvtárban könyvtárosként dolgozik, 1963-tól félállásban a Központi Statisztikai Hivatalban is munkát vállal, ahol eleinte olvasáskutatással foglalkozik. Ferge Zsuzsa invitálására komoly szerepet vállal a Péter György megrendelte rétegződéskutatásban, a felvétel részleteit Ferge Zsuzsa és ő határozza meg, majd Kemény István vizsgálja a mobilitás társadalmi összefüggéseit (Kemény István 2008: 10–13, vö.: 1992a [1967]). Az eredmények interpretációja során felszínre kerülnek a Ferge Zsuzsa és Kemény István közötti nézeteltérések: „a vizsgálat eredménye azt mutatta, hogy a társadalmi mobilitás kisebb, mint nyugaton. [...] Ferge Zsuzsának fontos volt, mert ő híve volt a rendszernek, ő egy nagyon ellenzéki ember volt, de a szocializmusnak mint eszmének feltétlenül a híve volt. Amikor megírtuk, az már az 1960-as évek második fele volt, és az ő viszonya is kritikai volt azzal a társadalommal szemben, amiben éltünk, de a szocializmust jobbnak tartotta, mint a kapitalizmust. *Úgy gondolta, hogy valamilyen módon mégis azt kell kimutatni, hogy nálunk jobb a mobilitási helyzet, mint a nyugati országokban* és erről írt is egy cikket a *Valóságban* Huszár Tibor felkérésére (Ferge [Zsuzsa] 1969[b]).” (Kemény István 2008: 13 – kiemelés tőlem).

1969 szeptemberétől az MTA Szociológiai Kutatócsoport tudományos munkatársa. 1969-ben Solt Ottiliával megbízást kap a Gazdaságkutató Intézettől a gazdasági vezetők magatartásának vizsgálatára (Kemény István–Solt Ottilia 1992 [1970]). A kutatás 1970 márciusában elkészülő összefoglaló tanulmányát szigorúan bizalmasnak nyilvánítják és mindössze negyven számozott példányban sokszorosítják – kizárólag felsővezetők számára (Kemény István 1991: 9, 1991 [1990]: 184; Kemény István–Solt Ottilia 1992 [1970]: 85).

A hatvanas évek második felében a Központi Statisztikai Hivatalban terveztek egy további vizsgálatot ‘az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményeiről’. Erre a rétegződéskutatás után, a mechanizmusreformot megalapozandó került volna sor. Az e két vizsgálatot eredetileg megrendelő, a reformot kezdeményező és annak végig vitele mellett következetesen elkötelezett Péter György azonban nem tartotta ‘időszerűnek’ közvetlenül a rétegződésvizsgálat után a ‘szegénykutatás’ lefolytatását. Mint Kemény István felidézi, a rétegződésvizsgálat után „arról volt szó, hogy kell egy külön szegényvizsgálat, amit Mód Aladárné és Ferge Zsuzsa is akartak, de Péter György nem akarta, taktikai okok miatt. Azt gondolta, hogy ez egy támadási felület lehet, mert van egy kommunista ország, ahol a Kommunista Párt dönt mindenről és a KSH is egy állami intézmény, ami ha elkezd vizsgálni a szegénységet, akkor benne van, hogy ez egy olyan rendszer, ahol vannak szegények. Ő ezt már nem akarta.” (Kemény István 2008: 14). A vizsgálatot 1969 októberében mégis lefolytatták Kemény István vezetésével, a vizsgálatba az 1968-as jövedelmi felvétel legalsó decilise került (Kemény István 1991: 8, 1992b [1970]: 79, 2003: 135–136). A „szegényvizsgálat [...] végül megszületett, de már egy elkülönült vizsgálat volt és a rétegződés kiadványban nincs szó szegényekről. Az 1968-as jövedelemvizsgálatban már ki lettek jelölve azok, akiket jövedelmük alapján szegényeknek nevezünk.” (Kemény István 2008: 14).

Az ebből 1972 márciusában elkészülő kutatási beszámoló már nem jelenhetett meg – nyomdai sokszorosításban *azóta sem* olvasható (vö.: Kemény István 1972). Az anyagot elkészülte után azonnal ‘szigorúan titkosnak’ minősítették, eredetije a Statisztikai Hivatal elnökének páncélszekrényébe került, „és a »szent« példányt az elnök még a Tervhivatalnak is csak a miniszterelnök utasítására adta kölcsön. Mindez abszolút nevetséges volt, mert legalább száz példány cirkulált a városban.” (Kemény István 1991: 8–9, vö.: 1991 [1990]: 183, 1992b [1970]: 79, 2003: 135). A zárójelentés titkosításának egyik oka a mechanizmusreform lefojtása és a reformpártiak háttérbe szorulása. A másik ok az ‘alacsony jövedelmű lakosság életkörülményeiről’ 1970 végén a Magyar Tudományos Akadémián tartott előadás tabusértő volta. Kemény István a ‘69-es adatok elemzésével ekkorra még nem készült el, ezért az ezzel párhuzamosan futó – később részletezendő – munkáskutatásainak vonatkozó tapasztalatait összegezte (Kemény István 1992b [1970]: 79). Kemény István az MTA Szociológia Kutatócsoport munkatársaként előadásában az ‘alacsony jövedelmű lakosság’ helyett visszatérően a „szegények” és a „szegénység” kifejezéseit használta (Kemény István 1992b [1970], 1991 [1990]: 183). A feljelentések nyomán Nagy Miklós, a pártközpont illetékes osztályvezetője utasította a Szociológiai Kutatócsoport vezetőjét, hogy

bocsássa el Kemény Istvánt. „Mivel pedig Kulcsár [Kálmán]t éppen a rendcsinálás végett tették oda, az utasítást végre is hajtotta.” (Kemény István 1992b [1970]: 79, vö.: 1991: 8–9, 2008: 15.)

Csak hogy Kemény István éppen a pártközpont megrendelésére végzendő cigánykutatás miatt érkezett a kutatócsoportba, „amire azért került sor, mert a Minisztertanácsnak volt egy belügyi részlege, egy osztálya, amely megrendelte a cigányvizsgálatot.” (Kemény István 2008: 14.) A szegénységről tartott előadás miatti kirúgásával veszélybe került tehát a folyamatban lévő cigánykutatás is. A megbízásra és az elbocsátásra vonatkozó utasítás is a pártállami struktúra magas szintjéről érkezett. „Kulcsár [Kálmán] közölte velem, hogy utasítást kapott, hogy kitegyen engem, mire én felhívtam a Pártközpont Tudományos Osztályának a vezetőjét, akivel közöltem, hogy nagyon szép, hogy Önök kitesznek engem, de folyik a cigányvizsgálat, én vezetem, én mondom meg, hogy mi hogyan legyen és megkérdeztem, hogy hogyan gondolják ezt.” (Kemény István 2008: 15.) Az osztályvezető válaszul a Pártközpontba rendelte Kemény Istvánt: „Bementem a pártközpontba, ott ült Nagy Miklós és ott ült egy Herczeg családnévre hallgató, keresztnévére nem emlékszem, ott ült Herczeg elvtárs – másként nem tudom mondani – és szóba került ez az én felszólalásom, ahol Nagy Miklós kifejtette nekem, hogy Magyarországon megvalósul a kutatás szabadsága, de nem valósul meg a publikáció szabadsága, s aki él a publikáció szabadságával, az veszélyezteti a kutatás szabadságát. Ezt elmondta és erre én azt mondtam, hogy mi az, hogy publikációs szabadság? Én az akadémiának az ülészakán egy kis teremben, egy korlátozott közönségnek beszéltem erről a szegénységről, hol van, miféle publikáció ez. Erre azt mondta a Herczeg elvtárs, közbeszólt, hogy na de ott fiatalok voltak.” (Kemény István 1995: 44.) A kialakult problémára az osztályvezető sajátos megoldást talált: „az osztályvezető úgy döntött, hogy maradhatok a Szociológiai [Kutatócsoportban, 1971-től Kutató]Intézetben, de úgy, hogy minden hónap elsején kötnek velem szerződést, ami a hónap utolsó napjáig tart. Ez így ment, amíg be nem fejeződött a [cigány]vizsgálat. Amikor befejeztem a vizsgálatot, akkor természetesen megszűnt az állásom.” (Kemény István 2008: 15.) A magyarországi cigányságról végzett első országos reprezentatív felmérés eredményeit feldolgozó munka 1973-ban készült el, és csak jóval később, évekig „tartó késleltetés után 1977-ben jelent meg (mellesleg 1976-os impresszummal) az MTA Szociológiai [Kutató]Intézete kiadásában, néhány száz példányban mindösszesen.” (Kemény István 2003: 135, vö.: 1992b [1973], 1974, 1976.)

Munkáskutatásait még 1969-ben kezdi meg az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének megbízásából, *A Csepel Vas- és Fémművek munkásai* és a *Pest megye munkásai*

című vizsgálatok meg is jelennek – a szegénységről az Akadémián tartott előadását e kutatások tapasztalataira alapozta (Kemény István–Kozák Gyula 1971a, 1971b). Miközben 1972 végén lejár az utolsó havi szerződése is a Szociológiai Kutatóintézetben, 1972 szeptemberében szerződést köt a Történettudományi Intézettel egy munkásokkal foglalkozó kutatás vezetésére: „A Történettudományi Intézetet felkérte a Pártközpont, hogy csináljon egy munkáskutatást. A Történeti Intézetben Pach [Zsigmond Pál] azt mondta Lackó Miklósnak, a többi vezető tudtával, hogy ezt Kemény [István]ra kell bízni, mert ő meg tudja csinálni. Ezt a Pártközpont rossz néven vette, de tudomásul vette. Amikor már hónapok óta folyt a munkáskutatás, akkor a Pártközpont egyik embere szólt Pach [Zsigmond Pál]nak, hogy ezt ők helytelenítik. Erre Pach [Zsigmond Pál] azt felelte, hogy »engem ennek az Intézetnek az élére a Pártközpont helyezett, ha Önök megbíznak bennem, akkor én ezt tovább csinálom, ha nem, akkor nem.« Akkor Pach [Zsigmond Pál] megvédte ezt a kutatást.” (Kemény István 2008: 18.) Ahogyan a Történettudományi Intézet igazgatója, Pach Zsigmond Pál kiállt a kutatás vezetője mellett, úgy Kemény István szerint a Szociológiai Kutatócsoport igazgatója is megvédhette volna tudományos munkatársát: „Tehát Kulcsár [Kálmán] is viselkedhetett volna úgy, mint a Pach Zsigmond Pál. Korábban, a cigánykutatás idején mondhatta volna Nagy Miklósnak, az akkori osztályvezetőnek, hogy én vagyok az intézet vezetője, tessék engem elcsapni, hogyha nem hisznek bennem. De addig, amíg én vagyok, hagyják békén azokat a kutatásokat, amik nálam folynak. Szóval Pach [Zsigmond Pál] gerincesebben viselkedett, mint a Kulcsár [Kálmán]. Kulcsár [Kálmán] mindig, minden helyzetben a gerinctelenség maximumát nyújtotta, végig a továbbiakban is.” (Kemény István 1995: 47.)

A megrendelés tehát újból a központból érkezett, így „a Történettudományi Intézetből Lackó Miklós, akinek az volt a feladata, hogy a magyar munkásokról készítsen egy kötetet, rendelt tőlem [Kemény Istvántól] egy kutatást a magyar munkásosztályról.” (Kemény István 2008: 15, vö.: 1991: 9). Kemény István a megbízást elvállalja, és hasonló módon lát neki a kutatás megszervezésének, mint a cigánykutatás esetében: „A két kutatás résztvevői minden héten egyszer találkoztak a Szociológiai Intézetben, hogy megbeszéljék a tapasztalatokat és levonják a tanulságokat.” (Kemény István 1991: 9, vö.: 1991 [1990]: 184–185, 2008: 18.) Eleinte „a Szociológiai Intézet egyik szobájában folyt az, hogy mi minden héten találkoztunk és megbeszélést folytattunk, és hát papírfalak voltak ebben az intézetben. Tehát ami ott elhangzott, a papírfalak másik oldalán azt jól hallotta a Szociológiai Intézet gazdasági igazgatója, vagy akárki a Szociológiai Intézetből. Ezen kívül a politikai rendőrség is foglalkozott azzal, hogy mi történik ezen a helyen, ahol én ezt csinálom. Tehát végül is a Kulcsár Kálmán kitiltotta ezeket a szemináriumokat, mert ez lényegében szeminárium-

formában zajlott és úgy is neveztük, kitiltotta az intézetből és akkor áttettük az én lakásomra és ott folytak le.” (Kemény István 1995: 46, vö.: 1991: 9.) Az intézeti, majd lakásszemináriumok ekkorra már a belügyi szervek érdeklődését is felkeltik: „ezt a szemináriumot a belügy, a politikai rendőrség nagyon rossz néven vette [...]. Szóval a rendőrségi nyomozásba belekeveredett a Göndör [György] és a Törzsök Erika is, és velük közölték ezek a nyomozók, hogy hát előbb-utóbb le fogják csukni a Kemény [István]t, tehát világos, hogy ezt egy üzenetnek szánták, hogy majd jön a Törzsök [Erika] és elmeséli, hogy engem le fognak csukni, akkor én abba hagyom ezt a szemináriumot. Szóval ez nekik szemet szűrő, kellemetlen volt, hogy én ezt a szemináriumot csinálom. Na most, és azért volt az is, hogy a Kulcsár [Kálmán] azt mondta, hogy hagyjam abba.” (Kemény István 1995: 46, vö.: 2008: 18.)

A munkás- és cigányvizsgálat eredményeit lakásszemináriumokon feldolgozó kutatócsoport közös munkájának is az eredménye az 1973-ban *Magyar munkások* címmel elkészült kötet, amely – hasonlóan a szegénykutatás eredményeihez – szintén kiadatlan maradt (Kemény István 1973, vö.: 1991 [1990]: 179, 1991: 9). Jóllehet egyes részei megjelentek (Kemény István 1990 [1972], 1990 [1974]), a teljes, csorbítatlan kötet – melyből *A magyar munkásosztály* címmel 1974-ben egy második változat is készült – máig kéziratban van, s csak gépiratos, illetve sokszorosított formában került ‘illegális’ forgalomba (Kemény István 2003: 135, 1991 [1990]: 179, 1991: 9). A hivatalos állásponttal ütköző kézirat is kellemetlenségeket okozott szerzőjének: „Erről [a kiadatlan könyvről] a Pártközpont rendezett egy vitát a Történettudományi Intézetben, ahol ott ült Pach Zsigmond Pál, Berend T. Iván, Ránki György és sokan mások, kb. 40[-en], ez is egy kivégzési tárgyalás akart lenni, mert 1972-ben azok voltak felül a Pártban, akik vissza akartak térni a korábbi szigorúbb diktatúrához [...] Ők ezt úgy tekintették, hogy ez egy kivégzés, de nem volt semmi nagyon súlyos következmény. Berend T. Iván és Ránki György, de főleg a Berend Iván nekiment ennek a kéziratnak.” (Kemény István 2008: 15–16, 18). A ‘súlyos következmény’ megítélése viszonylagos: „A munkásokról írt 1973-as könyvnek viszont az lett a következménye, hogy 1974 márciusában a Történettudományi Intézettel kötött szerződést is felmondták, engem pedig minden kutatástól és publikációtól eltiltottak. 1974-ben és 1975-ben fedőnév alatt próbáltam kutatásokat folytatni. 1976-ban be kellett látnom, hogy erre sincs mód. 1977 januárjában [Párizsba] emigráltam, azzal a céllal, hogy legalább külföldön publikálhassam azt, amit a magyar valóságról tudok és gondolok.” (Kemény István 1991: 9, vö.: 1991 [1990]: 179, 1995: 46–47.)

3.2.4. Kolosi Tamás pályája

Kolosi Tamás, Konrád György és Szelényi Iván elméleti-tudománypolitikai stratégiájának elemzésében mindaddig a *hasonlóságokon* volt a hangsúly. Ennek oka a sztálini ‘modell’ következetes helytelenítésén túl a rétegződélmélet kvázi-monopóliumának megkérdőjelezése, valamint – a társadalmilag előállított többlettermék feletti rendelkezési jog kérdését problematizálva – az ‘autentikus’ marxi osztályelemzés deklarált szándéka volt. Álláspontjuk hasonlósága nem a véletlen műve: mint Kolosi Tamás megjegyzi, a „hetvenes évek elején másfél-két éven keresztül két kollégámmal, [...] Papp Zsolttal és Szelényi Ivánnal minden héten rendszeresen próbáltuk egymást önképzőkörszerűen tovább képezni, és egymásnak kérdéseket feltenni arra vonatkozóan, hogy hogyan kellene a társadalom szerkezetét marxista metodológiával kutatni” (Kolosi Tamás 2003: 101–102; vö.: Szelényi Iván 2003: 123). Az elemzés szempontjainak differenciálásával mármint rámutathatunk arra is, hogy elméleti stratégiájuk korábban hangsúlyozott *hasonlósága* mögött Kolosi Tamás, illetve Konrád György és Szelényi Iván esetében alapvetően *eltérő taktika* húzódik meg. Ez *részben* szakmai és intézményes pozíciójukból magyarázható.

Kolosi Tamás indulása eltér a KSH könyvtárából, majd az MTA Szociológiai Kutatócsoportjában induló Szelényi Iván pályakezdésétől (Andorka Rudolf 2006b [1993–1994]: 166–167). Mint Kolosi Tamás mondja: „1967–68-ban kezdtem szociológiával foglalkozni, egy más vonalon, a Társadalomtudományi Intézethez kapcsolódva” (Kolosi Tamás 1999: 21). Valamivel később így folytatja: „az én társadalomszerkezettel kapcsolatos vizsgálataim az 1970-es évek elején elsősorban azzal foglalkoztak, hogy hogyan lehet azokat a társadalmi valóságból kiindulva megmagyarázhatatlan elvárásokat, mint az egyenlőség birodalma, a barátságban lévő osztályok vagy a munkás–paraszt szövetség fogalma – ezeket az ideológiai fogalmakat – kritika tárgyává tenni. *Ugyanakkor, a teljes igazsághoz hozzá kell tenni, hogy mi a Társadalomtudományi Intézet keretei között, egy pártintézet keretei között jutottunk olyan kutatási lehetőségekhez, hogy szociológussá válhattunk, hogy ezeket a gondolatokat megfogalmazhattuk.* Nekünk [szemben például Hegedüs Andrással] nem a múltunk, hanem az akkori jelenünk, ami egyfajta szabadságot jelentett.” (Kolosi Tamás 1999: 22.) Az e munkából született *A társadalmi struktúra marxista elméletéhez* című könyvében Kolosi Tamás a *Valóság*-vita korai előzményének tekintett munkásmozgalmi irodalmat vizsgálja elmélettörténeti elemzéssel (Kolosi Tamás 1971). Saját meghatározása szerint „abszolút meggyőződéses marxista”-ként nyúl a marxi és a Marxra hivatkozó osztályelemzés

irodalmához (Kolosi Tamás 2003: 104, vö.: 100). A munkásmozgalmi szerzők exegézisén alapuló elemzésének lényegi tézise szerint a kelet-európai Marx-értelmezések története Marx *felreértelmezéseinek* története – ebből következően Kolosi Tamás egyaránt elveti Hegedüs András és Ferge Zsuzsa, valamint Wirth Ádám és Buza Márton álláspontját. Kolosi Tamás szerint itt az ideje, hogy a szocialista társadalom szerkezetét végre ‘autentikus’ marxi osztályelemzésnek vessék alá (Kolosi Tamás 2003: 101) – ezt a munkát kívánja elvégezni a *Társadalmi struktúra és szocializmus* című kandidátusi értekezésében (Kolosi Tamás 1974). Mint azt Gyilasz újosztály-konceptiójának demonstratívan elmarasztaló, egyúttal óvatosan azonosuló interpretációjánál már láttuk, Kolosi Tamás patikamérlegesen egyensúlyoz megállapításainak ideológiai súlyaival.³⁰ Osztályelemzést kíván végezni, de visszaretten attól, hogy következetesen végigmenjen e komoly szankciókkal fenyegető úton.

A *Társadalmi struktúra és szocializmus* így is kivívja a kultúrpolitika rosszállását. Mint visszaemlékezve mondja: „A könyv szakmai körökben elég nagy visszhangot váltott ki, és elindult egy politikai balhé is a könyv kapcsán. Különböző feljelentések fogalmaztattak meg” (Kolosi Tamás 2003: 103), majd „elindult ellenem egy elég nagy ideológiai hajsza a pártapparátus részéről” (Kolosi Tamás 1999: 22). Később, az „MSZMP akkori ideológiai titkára ezt azzal állította le, hogy erről a könyvről a nyilvánosság előtt semmilyen bírálat, de dicséret sem jelenhet meg, mert megengedhetetlen – mondta az illető elvtárs –, hogy a Párton belül ilyen hangnemű viták alakuljanak ki” (Kolosi Tamás 1999: 22). Kolosi Tamás szerint ez az oka annak, hogy „a mai napig nem jelent meg egyetlen recenzió sem erről a könyvről. Lehetett róla szabadon hallgatni, politikai reflexiók a megjelenését nem kísérték, sőt még egy nagyon kellemes külföldi ösztöndíjra is lehetőséget kaptam Németországba” (Kolosi Tamás 2003: 103–104). A „Konrád–Szelényi-ügy” kibontakozásával nagyjából egy időben Kolosi Tamás Humboldt-ösztöndíjjal Frankfurtba, az *Institut für Sozialforschung*ba utazhatott, „ahová – mint írja – nagyon vágytam” (Kolosi Tamás 2003: 104–105).

Noha nyilvánosan nem válthatott ki jelentősebb szakmai visszhangot, disszertációja – „amelynek kéziratát a véletlenek furcsa egybejátszásának következtében sikerült a Kossuth Kiadónál könyv formájában is publikálni” (Kolosi Tamás 2003: 102) –, Kemény István, Konrád György és Szelényi Iván dolgozataival szemben legalább megjelenhetett. Hozzátehetjük, e körülmény önmagában is relativizálja a Kolosi Tamás ellen elinduló – mint

---

³⁰ Egy példát említve: a munkásmozgalmi szerzők struktúrafelfogásait elemezve Bernsteint és Kautskyt még elmarasztalja Marx-interpretációjuk pontatlanságaiért és rétegződéselméletéé lúgozott ‘osztályelméletükért’ (Kolosi Tamás 1974: 68–69, 72–74), Lenint azonban már nem bírálja ezért, jóllehet a hibát nála is regisztrálja (Kolosi Tamás 1974: 76–77).

mondja – „elég nagy ideológiai hajsza” tényleges ‘nagyságát’ (Kolosi Tamás 1999: 22). Egy ‘pártintézet’ védelmében dolgozni, munkáját a ‘pártkiadónál’ 1974-ben megjelentetni, majd ösztöndíjjal a Nyugat-Németországba, az *Institut für Sozialforschung*-ba utazni a ‘revizionista’ filozófusok, illetve Hegedüs András, Kemény István, Szelényi Iván és Konrád György ‘ügyeihez’ képest egyáltalán nem tűnik jelentős „politikai balhé”-nak (Kolosi Tamás 2003: 103). Még akkor sem, ha könyvéről egyetlen recenzió sem jelenhetett meg.

A történetek hatása ennek ellenére jelentős Kolosi Tamás életére. Mint mondja, Szelényi Iván „eltávolítása» engem különösen megrázott és *mindenféle módon abba az irányba nyomott, hogy abba kell hagyni mindenfajta kilátástalan, reménytelen, társadalomkritikai, ideológiakritikai orientációjú szociológiát*” (Kolosi Tamás 2003: 104 – kiemelés tőlem). Az ‘autentikus’ marxista metodológiával Kolosi szerint „igazából nem lehet továbblépni. Az eddigieknél többet a társadalmi valóságról ezzel már nem lehet elmondani; amit ezzel [...] leír az ember, kitűnő lehetőséget nyújt egy ellenzéki pamflet megírásához, de tudományos teljesítményként nem nagyon folytatható a saját metodológiája keretein belül” (Kolosi Tamás 2003: 104). Akkoriban úgy tűnt számára: „Egyetlen lehetőségünk van – hogy a szociológiát a szaktudomány irányába próbáljuk meg elmozdítani. Amit tehát én a hetvenes évek közepén megéltem, [...] az [...] egyfajta szcientista fordulat” (Kolosi Tamás 2003: 105).

3.2.5. Szelényi Iván és Konrád György pályája

Konrád György, de még inkább Szelényi Iván indíttatása és alapbeállítódása ettől jelentősen eltér (Andorka Rudolf 2006b [1993–1994]: 167–168). Szelényi Iván – aki Konrád György jellemzése szerint „konzervatív tudós apa fiaként Budán nevelkedett” (Konrád György 2006: 242), s aki a „család szerint is tudományra kijelölt fiú, apja neves biológus, nagyapja filológus” (Konrád György 1989 [1978]: 313) – öndefiníciója szerint „süllyedő polgári-értelmiségi családban”, „jobboldali családban” nőtt föl, és csak tizenéves korától közeledett fokozatosan a baloldali eszmerendszerhez (Szelényi Iván 2007 [1988]: 125, 2003: 121). Konrád György háttere bizonyos értelemben nagyon hasonló. Szelényi Iván szerint: „Ő is polgár volt e nem polgári világban. Ellentétben a hitehagyott kommunistákkal, akik ahogy elfordultak a rendszertől, úgy meg is gyűlölték azt, mi nem gyűlöltük a kommunizmust, sőt egy különleges, érdekes jelenségnek találtuk. Nem tudom, olvasóink mennyire értették ezt a magyar szociológiában elég szokatlan attitűdöt. Később akadtak, akik apológétának bélyegeztek minket, éppen e megértésre törekvő szándék miatt. Polgári pályáról idegen

világba érkezve a kommunizmus marslakói voltunk, távoli bolygóról érkeztünk, nem belakni, csak mérlegelni akartuk ezt a fantasztikusan érdekes világot.” (Szelényi Iván 2007 [1988]: 136.)

Szelényi Iván a KSH könyvtárosaként ismerkedik meg az 1962. március 1-én elnökhelyettesként oda érkező Hegedüs Andrással. 1963. március 15-étől félállásban már az MTA Szociológiai Kutatócsoportjában is dolgozik. „A hatvanas évek nagyobb részében Hegedüs [András]sal való kapcsolatom hűvös – időnként csaknem ellenséges – volt. Én neki pasaréti úrifíú voltam, s vonakodott, hogy a kutatócsoportban állandó állást adjon nekem.” (Szelényi Iván 1999: 10.) Mégis 1964-ben Hegedüs András ajánlásával Ford-ösztöndíjat kap, 1964–1965-ben egy évet tölt „a Columbia Egyetemen, Berkeley-ben” (Szelényi Iván 2007 [1988]: 134). 1967-től már teljes állásban, tudományos titkárként dolgozik az MTA Szociológiai Kutatócsoportban (Szelényi Iván 2007 [1988]: 135). Hatvanas évekbeli kutatásaiban Hegedüs András – Ossowski megfontolásaira támaszkodó – rétegződéskonceptióját veszi át (Szelényi Iván 1990 [1982]: 8). A hatvanas évek közepén Nemes Ferencsel, majd később Konrád Györggyel folytatott kutatómunkája után, csak a hetvenes évek első harmadában, kutatási eredményeik láttán radikalizálódik, s válik elégedetlenné a rétegzett társadalom elképzelésével (Szelényi Iván 2007 [1988]). Kolosi Tamással szemben azonban „Szelényi [Iván] nem tartotta magát marxistának” (Kolosi Tamás 2003: 102). Andorka Rudolf megfogalmazásában: „Szelényi Iván is különleges pályát futott be a magyar szociológiában. Ha lehet mondani, Kolosival ellentéteset.” (Andorka Rudolf 2006b [1993–1994]: 167.) Önmaga így vall erről: „Mi [Konrád Györggyel] paradox módon más utat jártunk be, korábbi városszociológiai dolgozataink nem kacérkodnak a marxizmussal s kínos pedantériával kerülnek a kötelező hivatkozásokat a »marxizmus klasszikusaira«. Amikor azonban korábbi munkáinkat összefoglalandó, a szocialista társadalmi struktúra összefoglaló elemzésére szántuk el magunkat, fel kellett ismernünk a marxi osztályelemzés rendkívüli analitikus erejét s ha lényeges pontokon azt módosítottuk is, alapvetően ez a könyv [az 1974-ben íródó *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*] mégis az osztályelemzésnek azon paradigmáján belül marad, melyet Marx dolgozott ki, majd később sok szempontból Weber pontosított” (Szelényi Iván 1990 [1978]: 12, vö.: 11). *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* messzebb megy Kolosi Tamás elemzésénél, amikor valóban következetesen végiggondolja a szocialista társadalom osztályszerkezetének kérdéseit. Kolosi Tamás ezzel hozzávetőlegesen egy időben megszülető *Társadalmi struktúra és szocializmus*ával szemben Konrád György és Szelényi Iván valóban végigviszi azt az

osztályelemzési programot, amelyet Kolosi Tamás is megígér, de végül az ideológiai kérdésekkel kapcsolatos óvatossága és egyensúlyozó taktikája miatt nem vált be.

A hatvanas évek végének rendre visszatérő sűrűlódásai után (vö.: Szántó Miklós 1995, 1998), a hetvenes évek első felének konzervatív kultúrpolitikai irányváltása – nem függetlenül az új gazdasági mechanizmus zátonyra futtatásától – egyre nagyobb veszélyként leelkedett az ‘autentikus’ Marx-olvasathoz és analitikus apparátushoz visszatérni kívánó ‘revizionista’ kritikát gyakorló filozófusokra és szociológusokra (Szelényi Iván 1990a: 13). A rendszer haragját – mint láttuk – már az 1968-as csehszlovákiai bevonulás elleni nyilatkozatot aláíró korcsulai tiltakozók (köztük Heller Ágnes és Márkus Mária), illetve a velük Hegedüs András vezetésével Budapesten szolidaritást vállalók kivívják maguk ellen. Szelényi Iván nevét nem találjuk a korcsulai nyilatkozatot aláírók vagy a velük szolidaritást vállalók között. 1968 nemhogy törést nem jelentett karrierjében, éppen megnyitotta az utat előtte: „A pártvezetés őrjöngött a tiltakozó akció miatt. Hegedüs [András]t azonnal hatállyal eltávolították az intézetből, s fegyelmissel büntették a többi aláíró is. Én viszont a rendszer üdvöskéjévé léptem elő egyik pillanatról a másikra. Részben honorálták, hogy a tiltakozó akcióból kimaradtam, részben a tudománypolitika úgy döntött, hogy a Hegedüs [András]-féle kritikai szociológia helyett inkább az empirikus beállítottságú szociológiát támogatják majd. Nekem kulcsszerepet szántak és adtak ebben az átmenetben. Kulcsár Kálmán, az új igazgató, megtartott az intézet tudományos titkáraként, s egy ideig nemcsak kikérte, hanem követte is tanácsaimat.” (Szelényi Iván 1999: 11.) Szelényi Iván a hatvanas évek végén tehát még nem radikalizálódik; éppen ellenkezőleg: „1967-től 70-ig én voltam az Intézet titkára. Ezidőtájt mind Hegedüs [András]sal, mind a Lukács-iskolával elég tartózkodó viszonyban voltam. Személy szerint a Lukács-iskolával (különösen Heller Ágival) jól kijöttem, gyakran jókat beszélgettünk, de szakmailag egymással szembenálló táborokhoz tartoztunk. Hegedüs [András]sal a kapcsolatom 1967-ben kezdett megváltozni, melegebbé válni. Barátokká és szövetségesekké viszont csak 1968 után váltunk. Én egy ideig megmaradtam az Intézet titkárának, aktívan részt vettem Kulcsár [Kálmán] igazgatói kinevezésében. Saját feladatokat 1968–70 között az Intézet megőrzésében láttam, s egy olyan intézetet próbáltam fenntartani, amelyben Hegedüs [András]nak és a Lukács-iskolának is helye lett volna. Ezekben az években sok adminisztratív teendőm volt.” (Szelényi Iván 2007 [1988]: 135.)

A rendszer elsődleges ellenfelei ekkor „a Lukács-iskola revizionista, kritikai marxistái voltak, akik egy nemes marxi szocializmusképet kértek számon a »létező szocializmusok« nem különösebben nemes vagy vonzó valóságától” (Szelényi Iván 1990b: 435). A Hegedüs András, Heller Ágnes, Fehér Ferenc, Vajda Mihály, Márkus György, Kis János, Bence

György, ill. Haraszi Miklós ellen a hetvenes évek elején meginduló támadások Szelényi Ivánt és Konrád Györgyöt még nem érintik. „Én nemcsak hogy marxista nem voltam” – emlékezik utólag Szelényi Iván –, „hanem világnézetileg is elköteleztem magam a polgári, értékmentes, empirikus társadalomtudomány mellett. Amikor a kritikai marxizmus elleni hadjárat megindult, én nemcsak hogy nem szerepeltem az áldozatok listáján, hanem a hatalom éppenséggel tágra nyitotta előttem az érvényesülés lehetőségét: kineveztek a *Szociológia* című folyóirat szerkesztőjének, s bár párttag sem voltam, félállásban megbíztak a Társadalomtudományi Intézetben akkor induló Szociológiai Laboratórium vezetésével. A polgári pozitívizmus elfogadhatóbbnak tetszett a hatalom akkori birtokosai szemében, mint a lukácsi ihletésű kritikai marxizmus” (Szelényi Iván 1990b: 435). Ebből következően Szelényi Iván, valamint Konrád György elhatárolódhatnak az áldozatoktól, és karrierjük építése érdekében végképp visszahúzódhatnak az apolitikus empirizmus, a ‘polgári pozitívizmus’ elefántcsonttoronyába. Mégsem ez történik: „Ennek ellenére 1968 után nem lazult, hanem éppenséggel szorosabbá vált kapcsolatom Hegedüs [András]sal és a Lukács-iskola tagjaival. Kísérletet tettem arra, hogy az átmenet ne a korábbi korszak tagadására vezessen, hanem egy elméletet és empirikus kutatást szervezesebben ötvöző szociológia kialakulását segítse elő. Igyekeztem megtartani Hegedüs [András]t és a Lukács-iskola tagjait a magyar szociológián belül, s megvédeni őket a további politikai támadásokkal szemben. 1968 és 1975 között szoros barátság alakult ki közöttem és a rendszer fő ellenségei között.” (Szelényi Iván 1999: 11.)

A Lukács-iskola ellen 1973 tavaszán meghozott párthatározat, és a Haraszi Miklós ellen *Darabbér* című munkája miatt meginduló eljárás nyomán végképp fordul a kocka. „A mi sorsunk már a hetvenes évek elején kezd fordulatot venni. Magyarországon a hatvanas évek 1973-ig tartottak. Az igazi nagy változás, különösen a magyar szociológiában, ‘73-ban következett be. A nagy töréspont a Lukács-iskola ellen hozott párthatározat és a Haraszi-per. Ebbe mindketten nyakig belekeveredtünk. Személyes problémáink a hatalommal 1971-ben kezdődtek. Ebben az évben írtuk életünk legjobb tanulmányát a késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusairól. Dühös támadássorozatot indítottak ellenünk a *Társadalmi Szemlében*. Ez már egybeesett az új konzervatív kurzus megerősödésével, bár a korábbi lakástanulmányainkhoz képest valamelyest mi is radikalizálódtunk. A Lukács-iskola elleni intézkedések és a Haraszi-per után elhatároztam, hogy ezek ellen a hibás és örült lépések ellen tiltakozni fogok. Losonczy Ágival együtt írtunk egy tiltakozó levelet az Akadémia főtítkárnak, s kiálltam Haraszi [Miklós] mellett is. Haraszi [Miklós] ellen a kitűnő *Darabbér* című könyve miatt a rendőrség eljárást indított, ami során Konrád [György]öt is

többször kihallgatták. Egy alkalommal engem is beidéztek a Gyorskocsi utcába, majd azt követően a bírósági tárgyalásra is. Így Konrád [György]-gyel fokozatosan teljesen izolálódtunk. [Konrád] Gyurit azonnal minden állásából kirúgták, s tőlem is megvonták a kutatási és publikációs lehetőségeket.” (Szelényi Iván 2007 [1988]: 136–137.) Szelényi Iván tehát tiltakozik Heller Ágnes és mások eltávolítása ellen, és a védelem tanújaként jelenik meg Haraszi Miklós perében, melynek következtében megfosztják a *Szociológia* folyóirat szerkesztői állásától (Konrád György 1989 [1978]: 317). Szelényi Iván az 1973 augusztusában Pécsen tartott, a regionális településhálózat-fejlesztési tervet élesen bíráló TIT-előadása miatt elveszíti MTA-kutatását, bevonják útlevelét és publikációs tiltólistára helyezik (Szelényi Iván 1992 [1988]: 22).³¹ Konrád György és Szelényi Iván így 1973 végére egzisztenciálisan és intellektuálisan is marginalizálódnak: „miközben a politikai rendszer konzervatívabbá vált, mi intellektuálisan radikalizálódtunk. Nem volt kedvünk felvenni az ideológiai hangtompítókat, melyeket a kor megkövetelt, éppenséggel következetesebben akartuk végiggondolni korábbi kutatásaink konzekvenciáit, nem tudtunk visszalépni, engedelmesebbé válni, pontosabban és élesebben akartunk fogalmazni, egy olyan könyvet írni, melyben nincsenek tabuk, ideológiai szent tehének” (Szelényi Iván 1989 [1978]: 5–6). Az *értelmiség útja az osztályhatalomhoz* így már két, margóra szorult értelmiséginek a csobánkai harangozóházban írt leleplező erejű struktúra- és rendszerkritikája. A politikai rendőrség által szemmel tartott szerzőpáros ellen államellenes izgatás vádjával indul ügyészségi eljárás 1974-ben: előbb elveszítik munkahelyüket, majd mindkettejüknek felajánlják a kivándorlást. Szelényi Iván elfogadja az egyszeri határátlépést lehetővé tevő dokumentumot, és 1975-ben elhagyja az országot. Konrád György íróként kívánja folytatni pályafutását, az országban maradás mellett dönt – cserébe azonban fel kell hagynia rendszerkritikus szociológusi tevékenységével.³²

---

³¹ Ez az oka annak, hogy a rendszerváltás előtt sem Szelényi Iván 1972-ben megvédett kandidátusi disszertációja, sem 1973-ban elkészült terület- és településgazdálkodással foglalkozó dolgozata nem jelenhetett meg (Szelényi Iván 1990 [1972], 1990 [1973]). Az 1974-ben konspiratív keretek között írt *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* kézírata kalandos körülmények között külföldre került, és csak 1978-ban jelenik meg Bernben. Állami kiadó által gondozott, hivatalos megjelenéséig szintén a rendszerváltásig kellett várni (Konrád György–Szelényi Iván 1989 [1978]). Az igazi veszteségnek azonban az a még 1973-ban elkészült, közel félezer oldalas összefoglaló munka tekinthető, amelyre mint *Településszerkezet – társadalmi szerkezet* munkacímű könyvre Konrád György utal (Konrád György 1989 [1978]: 315, 317). Ez nyomtatásban később sem látott napvilágot.

³² A könyv keletkezésének regényes történetéről, az ellenük folyó eljárásról, valamint az ügyészségi figyelemzavarással záruló nyomozásról – konkrétan a Csobánkán alkotással töltött hónapokról, a kéziratok

3.2.6. Leszámolás a struktúrakutatással

Így vagy úgy tehát, a hetvenes évek közepére a társadalmi struktúra kutatása folytathatatlanná vált. A szakma eredetileg is viszonylag szűkös autonómiáját felszámolja a politika fokozódó befolyása. A Kolosi Tamás, Konrád György és Szelényi Iván képviselte osztályelemző pozíció ellehetetlenült, de nem jártak jobban a ‘revizionista’ szociológusok és filozófusok – köztük Hegedüs András, Márkus Mária, Heller Ágnes – sem. Ennek ellenére nem csak a rendszert valamilyen módon Marx felől bírálók kutatásait lehetetleníti el a politikában lejátszódó konzervatív, sztálinista fordulat. A marxi elemzési eszközöktől önmagát következetesen elhatároló Kemény Istvánnak is mennie kellett, miután szegény- és munkáskutatásait nem adhatta közre, gazdaságvezető-vizsgálatának összefoglaló tanulmányát mindössze negyven példányban publikálták, cigánykutatása pedig csak évekkel késleltetve jelenhetett meg, miközben a további kutatásoktól eltiltják. A szociológiai vizsgálódásokkal sok tekintetben rokon elemzéseket közlő Lukács-iskola tagjainak megrendszabályozásával és elbocsátásával, Szelényi Iván kivándorlásának, Konrád György pályaelhagyásának kikényszerítésével, Kolosi Tamás ‘megszelídítésével’ komoly veszteség éri szakmát. A hetvenes évek közepére a társadalmi struktúrakutatás hat legfontosabb alakja közül Hegedüs András és Konrád György már teljességgel margóra szorult, Szelényi Iván és Kolosi Tamás – előbbi kényszerűen és hosszabb időre, utóbbi csak ideiglenesen – már elhagyta az országot, Kemény István 1977-es emigrálásáig még az országban volt, de már kutatási és publikációs tilalom alatt állt, Ferge Zsuzsa pedig az iskolarendszer, majd a társadalompolitika kutatása felé fordult.

Az MTA Szociológia Kutatóintézetének igazgatója, Kulcsár Kálmán alighanem nagy bajban lehetett, amikor a hazai szociológiai kutatás irányait reprezentálni kívánó *A szociológia ágazatai* című kötet társadalomszerkezetről szóló fejezetéhez szerzőt kellett találnia (Kulcsár Kálmán szerk. 1975). A szigorúbb felügyelet alá vont társadalmi struktúra- és rétegződéskutatás eredményeit végül Ferge Zsuzsa áttekintő tanulmánya mutatja be ‘Társadalmi struktúra, osztály, réteg a mai szociológiában’ címmel (Ferge Zsuzsa 1975b).

---

folyamatos rejtegetéséről, a politikai rendőrség általi megfigyeltetésükről, egy hetes vizsgálati fogságukról, illetve a kéziratok sorsának további alakulásáról – több visszaemlékezésben is olvashatunk, itt ez nem részletezendő (vö.: Szelényi Iván 1989 [1978]: 5–8, 13–17, 1990 [1986–1987]: 51, 1990a: 13, 1990b: 434–436, 470, 2003: 120; Konrád György 1989 [1978]: 317–321).

A 'sztálini' modellt, amelyet a struktúrakutatás főszereplői egyként, következetesen elutasítottak, a hetvenes évek közepén a pártközpont rehabilitálni igyekezett: „1975-ben a társadalomstatisztikába az MSZMP határozata következtében bevezették a »munkásosztályhoz tartozók« fogalmát. Ebben a »nem mezőgazdasági fizikai dolgozók« mellett a »közvetlen termelésirányítókat« is munkásnak minősítették. Bizonyos feldolgozásokban ez kötelező osztályozás volt.” (Benda Gyula 1991: 11, 6. vj.) A struktúrakutatók eredményeinek ismeretében nehéz ugyan elhinni, mégis igaz: „Született olyan javaslat is, hogy minden ipari vállalat vezérigazgatóját a munkásosztályba kell sorolni, mert tulajdonképpen ők is a termelésben dolgoznak. Ez végül nem valósult meg, de a hetvenes években létrehozott hivatalos osztályszerkezetben a művezető például a munkásosztályba került, ami szintén a munkásosztály átlagát javította.” (Andorka Rudolf 2006b [1993–1994]: 162.) A korábbi kutatási eredményeket egyszer már publikáló, illetve azokat megismerő progresszív szociológusokat ennek ellenére már nem lehetett eltéríteni belátásuktól. Nem fogadták el többé, hogy a munkásság–parasztság–értelmiség átlagai közötti különbségek kicsik és szűkülő tendenciát mutatnak a jövedelmek és az életkörülmények tekintetében. „Nagyon érthető és szerencsés, hogy a magyar szociológusok azonnal átvették a Ferge Zsuzsa által kidolgozott modellt, és kis módosításokkal az 1980-as évek elejéig használták. Akkor is kitartottak mellette, amikor a Központi Bizottság sokat emlegetett 1974. évi márciusi határozata kísérletet tett a két osztály – egy réteg modell visszaállítására.” (Andorka Rudolf 1990: 12.) A statisztikusok is megtalálták a megoldást, hogy kijátsszák az előírást: „amikor az MSZMP Központi Bizottsága a Központi Statisztikai Hivatalt egy osztálykritériumokon nyugvó séma kidolgozásával és annak társadalomstatisztikai publikációkban való alkalmazásával bízta meg, *a rétegeket úgy sikerült megőrizni, hogy az osztályokon belül különítették el őket.*” (Andorka Rudolf 1995 [1990]: 36–37 – kiemelés tőlem.)

II. A HAZAI SZOCIOLÓGIA KÉPE A ‘MAGYAR TÁRSADALOMRÓL’ 1975–1989

A hetvenes évek első felében a magyar társadalom szerkezetének kutatását az MTA Szociológiai Kutatóintézetétől az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete veszi át.³³ Kolosi Tamás megfogalmazása szerint „a hetvenes évek intézményesedése és professzionalizálódása során a magyar szociológián belül személyekhez, műhelyekhez kapcsolódó monopóliumok alakultak ki.” (Kolosi Tamás 1991: 107.) Ha ez a kijelentés ebben a formában túlzásnak tűnik is, hiszen a Központi Statisztikai Hivatalban, az MTA Szociológiai Kutatóintézetében, valamint a hetvenes években megalakuló egyetemi tanszékeken (mindenekelőtt az ELTÉ-n és a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen) folyó kutatások érinthették a társadalmi szerkezet témáit is, annyi bizony állítható, hogy az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete hegemon pozícióban volt a társadalmi struktúra kutatásának területén. A pártfelügyelet alatt álló intézet kutatási erőforrásai messze meghaladták más műhelyek lehetőségeit. Amennyiben egyes személyek is monopóliummal rendelkeztek, akkor e személyek között Kolosi Tamás mindenképpen kitüntetett helyzetben volt.

A hetvenes-nyolcvanas években a nyílt szakmai viták esélye is visszaszorult. Ismét Kolosi Tamást idézem: „A magyar szociológustársadalom vezető személyiségei között a hetvenes évek elején a politikai represszió hatására egyfajta – soha ki nem mondott, de mégiscsak megkötött – *gentlemen’s agreement* jött létre, melynek a lényege az volt, hogy ha bántanak bennünket kívülről, akkor védjük meg magunkat belülről. Ez azt eredményezte, hogy a szakmai viták elsekélyesedtek, senki nem mert szakmailag vitatkozni, mert félt, hogy annak azonnal politikai akcentusa lesz, de azt is, hogy a szociológia vezető személyiségei felosztották maguk között a főbb kutatásokat.” (Kolosi Tamás 1991: 107–108 – kiemelés az eredetiben.) A következőkben a hegemon helyzetben lévő intézet hetvenes évek második felében kialakított koncepcióját mutatom be, majd kiegészítem azt olyan vizsgálatok bemutatásával, amelyek direkt módon ugyan nem a társadalom szerkezetének leírását célozzák, mégis, a ‘pártintézet’ által kialakított uralkodó kép kihívására is alkalmasak.

---

³³ Az MTA Szociológiai Kutatóintézetének honlapján olvasható – több helyütt pontatlan – bemutatkozó szerint: „1969-ben Kulcsár Kálmán lett az intézet [helyesen: akkor még kutatócsoport] igazgatója. Az intézetet átszervezték, a társadalmi struktúra kutatását áttelepítették a frissen [?] [1966-ban] alapított MSZMP [KB] Társadalomtudományi Intézetbe.” (Forrás: <http://www.socio.mta.hu/bemutakozas/>, utolsó letöltése: 2012. augusztus 15.) Az idézett szövegrész számos, betoldásokkal javított hibája mellett megjegyzendő, hogy nem pontosítja az ‘áttelepítés’ idejét. Erről alighanem valamikor 1972 és 1975 között született határozat.

1. A dogmatizmus visszatérése: az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének társadalomképe a hetvenes évek második felétől

A hetvenes évek közepétől a visszatérés figyelhető meg a már meghaladottnak vélt két osztály–egy réteg ‘modellhez’. A kibékíthetetlen osztályellentétekre utaló osztályelméletek természetesen tarthatatlannak bizonyultak az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének kutatói számára. Ennek deklarációja csaknem minden, vonatkozó publikáció visszatérő eleme. Kolosi Tamás 1975-ben, a *Társadalmi Szemlében* megjelent ‘Egyenlőségeszmény és társadalmi realitás’ című cikkében leszögezi: „A szocialista társadalmak felszámolták az osztályegyenlőtlenségek döntő alapját, a tőkés magántulajdont, megszüntették az osztályantagonizmusokat, és a fejlett szocialista társadalmat építve minden osztályjellegű egyenlőtlenség felszámolása felé haladnak.” (Kolosi Tamás 1983 [1975]: 14 – kiemelés tőlem). Egyértelműen látható a fordulat Kolosi Tamás álláspontjában, ha felidézzük, hogy egyetlen évvel korábban megjelent könyvében még így fogalmaz: „előállhat olyan társadalmi szituáció, amikor ez a réteg [ti.: a szocialista társadalom vezetői] – időlegesen »osztályjellegű« öltve magára – szembefordul a hatalom tulajdonosával [ti.: a munkássággal], amely tényleges hatalmát elvesztette.” (Kolosi Tamás 1974: 118, vö.: 1971: 93.) Kolosi Tamás egyértelműen feladja korábbi ambícióját, a szocialista társadalom *osztályviszonyainak* elemzését (ld. még: Kolosi Tamás 1983 [1972]; Kolosi Tamás–Papp Zsolt 1983 [1973]: 89), és ehelyett a *társadalmi rétegződés* kutatásában látja feladatát (Kolosi Tamás 1982b).

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete és Kolosi Tamás hetvenes évekbeli kutatásainak fő állítása, hogy a hetvenes években a társadalom osztályalapú különbségei csökkennek (Kovács Ferenc és mtsai. 1979, vö.: Kovács Ferenc 1982). Az 1979-ben a Társadalomtudományi Intézet által publikált háromkötetes tanulmánygyűjtemény, a *Társadalmi struktúránk fejlődése I–III.*, egyes elemzései minden belső, koncepcionális eltérésük ellenére abban megegyeznek egymással, hogy ‘az osztályok’ közelednek egymáshoz (Várnai Györgyi szerk. 1979; P. Kálmán Katalin szerk. 1979; Bíró Erzsébet szerk. 1979). Ha tekintetbe vesszük, hogy ezek az osztályelemzések visszatérnek a két osztály–egy réteg séma változataihoz, ezen nem is igen csodálkozhatunk. A hetvenes években újra kötelezővé tett statisztikai csoportosítás célja ugyanis éppen az *osztályok közeledésének kimutatása volt* (Andorka Rudolf 1990: 12, 1995 [1990]: 36–37, 2006b [1993–1994]: 162). Ez az oka annak is, hogy a háromkötetes munka címében nem ‘társadalmi struktúránk’ ‘*változása*’,

‘átalakulása’ vagy ‘átformálódása’ szerepel (a szakirodalomban ezek a nem értékelő, neutrális kategóriák számítanak bevett kifejezéseknek), hanem a *minőségi javulását is feltételező ‘fejlődése’* áll. E sajátos kifejezéssel először Kolosi Tamás és szerzőtársa 1975-ben megjelent ‘Társadalmunk szerkezetének fejlődése’ című írásának címében találkozhatunk (Illés János–Kolosi Tamás 1975).

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének első igazgatója, Lakos Sándor, egy 1981-ben megjelent kötet bevezetőjében az osztálykülönbségek csökkenésének kimutatására szolgáló statisztikai trükköt már-már feltárva írja, hogy a munkásosztály, a parasztság és a szocialista értelmiség közötti különbségek csökkennek, s jóllehet az életmód különbségei még jelen vannak, amennyiben a rétegek közötti különbségek növekednek, az osztályok megbízhatóan közelednek egymáshoz (Lakos Sándor 1981: 4–5). Ilyen szellemi klímában nem lehet meglepő, ha a háromkötetes tanulmánygyűjtemény első részében a hatvanas évek közepén Hegedüs Andrással vitába szálló Wirth Ádám és szerzőtársai újra hitet tehetnek a ‘szocialista munkásosztály’ és a ‘szövetkezeti parasztság’ mint a szocialista társadalom két nagy osztályának ‘modellje’ mellett (Wirth Ádám és mtsai 1979; vö.: Spirulisz Ildikó és mtsai 1979), de ugyanitt olvasható a dogmatizmus továbbfejlesztett, négykategóriás modellje is (Kepecs József–Klinger András 1979, különösen: 242, vö.: Klinger András 1982). Ettől nem függetlenül Kolosi Tamás is deklarálja, hogy az ‘osztálykülönbségek’ – *a korábban általa is tarthatatlannak gondolt tulajdonviszonyokon* alapuló ‘osztályok’ közötti különbségek (vö.: Kolosi Tamás 1971, 1974: 7–10, 54, 113, 131) – *csökkennek*. Szerzőtársakkal közösen jegyzett munkájában így fogalmaz: „Az osztályok és rétegek közeledésének (közelítésének) tétele az európai KGST-országokban a 70-es évek közepe táján elfogadott, fontosabb politikai dokumentumokban mindenütt szerepel mint a társadalomstrukturális változások tervezett, illetve máris érvényesülő fő iránya.” (Kovács Ferenc és mtsai 1979: 342 – kiemelés az eredetiben, vö. Kovács Ferenc 1982).

Az állítás természetesen nem kizárólag azon alapul, hogy e ‘tétel a fontosabb politikai dokumentumokban mindenütt szerepel’, mert valóban jelentős jövedelmi kiegyenlítődés figyelhető meg a hetvenes években (Ferge Zsuzsa és mtsai. 1979). Ez azonban önmagában még nem indokolná az 1974-ig Kolosi Tamás által harcosan ambicionált, *Marx-újraértelmezésén alapuló* osztályelemzés elvetését. Semmi sem indokolja, hogy Kolosi Tamás az egyenlőtlenségeket vizsgálva a munkajelleg-csoportosítást a vezetők kategóriájának *kihagyásával* végezze el (Kolosi Tamás 1983 [1980]: 147–148, vö.: 1983 [1981]). Nem indokolja továbbá azt a megfogalmazást, mely szerint: „Napjainkban a legjelentősebb egyenlőtlenségek már nem osztályok között feszülnek.” (Kolosi Tamás 1983 [1980]: 158.)

Nem indokolja, hogy úgy érveljen, hogy a még meglévő egyenlőtlenségek már a *nem osztályjellegű* különbségeknek, illetve ezek növekedésének tudhatók be (Kolosi Tamás 1981: 30, 1982b: 69–90, 1983: 123–124). Kolosi Tamás pontosan azt a csúsztatást követi el, amit 1974-es könyvében még Hegedüs András szemére vetett, hogy ti. elemzésében nem azt vizsgálja, hogy milyen a valóságos osztályszerkezet, hanem azt, hogy milyen réteggülönbségek maradnak fenn a tulajdonviszonyokra alapozott ál-osztálykülönbségek csökkenése után (Kolosi Tamás 1974: 124–126). Ahogyan korábban rendre felrótta Hegedüs Andrásnak és Ferge Zsuzsának, hogy – lemondva a strukturális viszonyokat valóban átvilágító, ‘autentikus’ marxi osztályelemzésről – a *társadalmi viszonyok* elemzése helyett a társadalom rétegződését, az életkörülmények *különbségeit* vizsgálták (Kolosi Tamás 1974: 10–23, 113, 124–131), úgy a nyolcvanas évektől ő is a *nem osztályjellegű* különbségek megragadását tűzi feladatul maga elé (Kolosi Tamás 1983). Ezt a feladatot az 1981–1982-es rétegződésmodell-vizsgálatban végzi el az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének máig páratlan mértékű erőforrásokat rendelkezésére bocsátó, nagyszabású kutatásában.

Érdeemes azonban valamivel részletesebben is megvizsgálni, milyen lehetséges társadalomkutatási koncepciók között helyezi el magát a Társadalomtudományi Intézet kutató gárdája. A következőkben a ‘termelőszövetkezeti parasztság’, a ‘munkásosztály’, valamint általában a társadalomszerkezet különböző felfogásait elemzem annak alapján, ahogyan azokat a Társadalomtudományi Intézet igazgatóhelyettese, Halay Tibor, a *Társadalmi struktúránk fejlődése I–III.* könyvsorozathoz írt bevezetőjében megjeleníti.³⁴

Önmagában is tanúságos a parasztság helyzetére vonatkozó áttekintés. Halay Tibor bevezetőjéből idézek: „A parasztság osztályhelyzetének megítélésében az egyik – főként a korábbi időszakban jelentkező – álláspont szerint *a mezőgazdaság szocialista átszervezése során egységes szövetkezeti paraszti osztállyá vált az egyéni gazdálkodás közepette még különböző osztályokra tagolt parasztság.* Így a szocializmus teremtette meg a parasztság osztállyá szerveződésének feltételeit, egy új típusú paraszti lét perspektíváit.” (Halay Tibor 1979: 14, vö.: 1982: 10 – kiemelés tőlem.) Ez a felfogás a korábban Wirth Ádám és Buza Márton által védelmezett *dogmatikus állásponthoz* áll közel. A második álláspontot – a rétegződésemélet híveiét – így mutatja be: „Ilyen kiindulópontokkal napjainkban inkább az az álláspont jelentkezik, amely a termelőszövetkezeti parasztságot *nem tekinti egységes*

---

³⁴ Halay Tibor bevezetője három évvel később egy másik kötet bevezetőjeként jelentős átfedésekkel újra megjelent, ezért mindkettőt hivatkozom (vö.: Halay Tibor 1979, 1982).

osztálynak, hanem belsőleg erőteljesen rétegzettnek, és azt hangsúlyozza*, hogy a termelőszövetkezeti paraszti osztály kialakulása egyúttal a parasztságnak a munkásosztályhoz való közeledésének feltételeit is megteremtette. Így perspektivikusan nem az önálló paraszti osztály, hanem a *munkásosztály és a parasztság közeledése* tűnik élénk.” (Halay Tibor 1979: 14, vö.: 1982: 10–11 – kiemelés tőlem.) Jól látható ebből a rétegződésemélet képviselői, Hegedüs András és Ferge Zsuzsa, álláspontjának torzítása. A nevekre történő hivatkozás nélküli utalásában Halay Tibor olyan nézeteket tulajdonít a rétegződés koncepció képviselőinek, amelyeket azok aligha vallanának a magukénak. Az idézetben ugyanakkor jelentős logikai hibát is találunk, Halay Tibor egyazon mondaton belül mond ellent önmagának. A vonatkozó rész – kihagyásokkal – így hangzik: „az álláspont [...] a termelőszövetkezeti parasztságot nem tekinti egységes osztálynak [...] és azt hangsúlyozza*, hogy a termelőszövetkezeti paraszti osztály kialakulása egyúttal a parasztságnak a munkásosztályhoz való közeledésének feltételeit is megteremtette.” (Halay Tibor 1979: 14, vö.: 1982: 10–11.) Vagyis a termelőszövetkezeti parasztság nem osztály, de osztállyá válása lezárult. Fokozandó a logikai ellentmondást hozzáteszi: „Így perspektivikusan nem az önálló paraszti osztály, hanem a munkásosztály és a parasztság közeledése tűnik élénk.” (Halay Tibor 1979: 14, 1982: 11.) A logikai bakugrás célja valamiképpen annak erőszakolt kimutatása, hogy a rétegződés koncepció hívei is elismerik az osztályok közeledését. Következik a harmadik álláspont bemutatása: „A termelőszövetkezeti parasztság, a munkás–paraszt közeledés kutatásában napjainkban egy *mindettől eltérő megközelítési mód* fogalmazódik meg. Ennek értelmében a mezőgazdaság szocialista átszervezése *nem a parasztság osztállyá szerveződését* jelentette, hanem az első nagy lépés volt a parasztság – történelmileg megkésettnek tekinthető – felbomlási folyamatában.” (Halay Tibor 1979: 14, vö.: 1982: 11 – kiemelés tőlem.) Valójában a rétegződés koncepció hívei sem állították soha a parasztság osztállyá szerveződését, így egy pontos rekonstrukció során világossá válna, hogy e harmadik álláspontra nincs is szükség, hiszen semmiben sem tér el a másodiktól. Halay Tibor az elparasztatlanodás lenini koncepcióját mint e harmadik álláspontot árnyalando nem sokkal később hozzáteszi: „Ezen a megközelítésen belül is vannak különböző vélemények. Egyesek a paraszti osztály felbomlását már befejezettnek tekintik, mások pedig egy igen

---

* A Halay Tibor 1979-es bevezetőjéből vett idézeteket a továbbiakban – a helyesírási hibákkal együtt – betűhíven közlöm, a hibákat csillaggal jelzem.

Az 1982-ben megjelenő kötet bevezetőjéből a csaknem változatlanul újraközölt szöveg helyesírási és logikai hibái már jórészt eltűnnek. Vélhetően a Kossuth Könyvkiadó szerkesztője, Recski Ágnes hívta fel a Társadalomtudományi Intézet igazgatóhelyettesének figyelmét írási pontatlanságaira.

előrehaladt, a következő negyedszázadon belül véglegesen lezáródó folyamatról beszélnek.” (Halay Tibor 1979: 14 – kiemelés tőlem.) Mivel az igazgatóhelyettes bevezetőjében *egyetlen hivatkozás sem szerepel*, nem tudhatjuk meg, pontosan ki képviseli szerinte e harmadik álláspontot. Csak valószínűsíthető, hogy a Társadalomtudományi Intézet középutas szakemberei ezt vallják a magukénak.

Érdeemes megvizsgálni, milyen álláspontok fogalmazódnak meg a munkásosztály helyzetéről. Halay Tibor itt is három álláspontot lát, melyek egybevágnak a parasztság megítélésében elkülönülő álláspontokkal. A dogmatikusok munkásosztályról kialakított nézeteit így mutatja be: „Amennyiben a társadalmi szerkezetünk egészében továbbra is a munkásosztály és a parasztság történelmileg kondicionált és a szocialista tulajdon két formáján alapuló különbségét tartjuk meghatározónak, akkor ezen osztályok fogalmi meghatározása is más problémákat vet fel, mint a két másik megközelítés esetében. [...] Ilyen körülmények között az első megközelítés esetében elsősorban az vetődik fel problémaként, hogy milyen változások következnek be a munkásosztály *belső* rétegződésében, hogyan módosulnak a szocializmus jelen időszakában a munkásosztály *határai*. [...] Nem változtat ezen az, hogy az elméletileg meghatározott munkásosztály-fogalom empirikus, statisztikai operacionalizálása számos nehézséggel jár.” (Halay Tibor 1979: 12–13, vö.: 1982: 9–10 – kiemelés tőlem.) A tulajdonviszonyok vagy tulajdonforma, vagyis a sztálini elvek alapján meghatározott munkásosztály elhatárolása valóban igen problematikus – ezt éppen Kolosi Tamás mutatta be kandidátusi disszertációjában még ‘fordulata’ előtt (Kolosi Tamás 1974: 7–10). A rétegződéskonceptiói híveinek tulajdonított második álláspont értelmezése során újra sajátos torzításra figyelhetünk fel: „A második megközelítés esetében nem az válik a fő kérdéssé, hogy mely rétegek sorolhatók a munkásosztályhoz, hanem elsősorban az, hogy a tradicionális munkásosztály különböző rétegei hogyan, milyen pontokon épülnek be a munkamegosztás által meghatározott hierarchikus rétegződésbe. *Ennek megfelelően a munkásosztály fogalma veszít strukturálisan* elhatároló szerepéből és elsősorban a társadalmi fejlődés dialektikus mozgásának történetfilozófiailag és politikailag értelmezhető központi kategóriájává válik.*” (Halay Tibor 1979: 13, vö.: 1982: 10 – kiemelés tőlem.) Talán említeni sem érdemes, hogy a rétegződéskonceptió híveinek tulajdonított, az idézetben kiemelt álláspont aligha egyezik meg tényleges álláspontjukkal. A harmadik, a dialektika némiképp vulgarizált keretei között a tézist és az antitézist szintetizálni igyekvő, azokat megszüntetve-megőrizve meghaladó harmadik álláspont feltehetően a Társadalomtudományi Intézeté, a következő: „A harmadik megközelítés lényegileg hasonló módon kezeli a munkásosztály kategóriáját, erőteljesebben hangsúlyozva, hogy a régi strukturális* viszonyok

leépülése és az újak kiépülése közepette *nem jelölhető ki egyértelműen a munkásosztály határai*. Így az elsődleges probléma, hogy ma még kevésbé ismerjük a szocialista termelési viszonyokon felépülő társadalomszerkezetet, nem rendelkezünk az ennek megfelelő, ennek elemzésére alkalmas kategória-rendszerrel.” (Halay Tibor 1979: 13, vö.: 1982: 10 – kiemelés tőlem.) Munkásosztályról tehát eszerint is érdemes beszélni, bár határainak kijelöléséhez a Társadalomtudományi Intézet munkatársai még nem tudtak kellően korszerű eljárásokat kidolgozni.

A termelőszövetkezeti parasztsággal és a munkásosztállyal kapcsolatos álláspontok áttekintése után különösen érdekesnek ígérkezik a kérdés, milyennek látta a Társadalomtudományi Intézet igazgatóhelyettese a társadalomszerkezetről a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején kialakított koncepciókat. Mint fogalmaz: „A társadalmi struktúra változásáról folytatott vitákban – mind elméleti, mind empirikus vonatkozásokban – többféle nézőpont és szemléletmód éreztette hatását. Ezek közül három sűrűsödött hipotézissé és vált koncepcióvá, melyeket – kissé leegyszerűsítve – az alábbiakban fogalmazunk meg” (Halay Tibor 1979: 10, vö.: 1982: 8). Az első hely itt is a sztálini dogmatikus állásponté: „a) Társadalmunk tagozódását *továbbra is a munkásosztály és a szövetkezeti parasztság osztálykülönbsége határozza meg, s hozzájuk kapcsolódik mint réteg az értelmiség*. A tulajdonviszonyoknak primátusuk van, s minden más struktúra-determináns* a tulajdonviszonyokkal függ össze. A tulajdonviszonyok képezik az antagonisztikus osztályellentétek alapját, szerepük meghatározó volt a tőkés társadalom osztálystruktúrájában, de meghatározó marad a szocialista körülmények között is – immár antagonizmus nélkül és kizsákmányolásmentes körülmények között – mindaddig, amíg az állami és a szövetkezeti tulajdon elkülönül egymástól.” (Halay Tibor 1979: 10–11, vö.: 1982: 8 – kiemelés tőlem.) Pontosan jelzi a szakmán belüli viszonyokat az a megdöbbentő tény, hogy a hatvanas évek vitái után, Hegedüs András, Ferge Zsuzsa, Kemény István, Szelényi Iván, Konrád György, Andorka Rudolf és a ‘korai’ Kolosi Tamás munkái és részletesen kifejtett érvei után, 1979-ben ezt az álláspontot *még mindig legitimként* mutatja be az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének igazgatóhelyettese. A sztálini ‘modell’ bemutatásával nem pusztán a múlt vitáinak egy álláspontját ismerteti, hanem a könyvsorozatban is megjelenő legitim szemléletmódot. A dogmatikusok nézeteinek összefoglaló ismertetését így folytatja: „Meg kell jegyezni, hogy a társadalmi rétegződés struktúráló* hatását, az osztályokon belül kifejlődő új társadalmi képződmények szerepét, jelentőségét *e felfogás képviselői is elfogadták, csak másodlagos szerepet tulajdonítottak nekik társadalmunk fejlődésében*. Továbbá látni kell, hogy a tulajdonviszonyok kategóriáján – mint később a tulajdon-vitában is előfordult – többnyire a

tulajdonformát, azaz a tulajdonviszonyok jogi aspektusát értették, bizonyos fokig elszakítva annak reális tartalmától.” (Halay Tibor 1979: 11, vö.: 1982: 8 – kiemelés tőlem.)

Hegedüs András és Ferge Zsuzsa álláspontját így foglalja össze: „b) A másik koncepció a társadalmi rétegződést tekintette alapvetőnek társadalmunk tagozódásában. Elméleti tételezése az volt, hogy a szocialista társadalomban funkcionáló kétféle tulajdon – az állami és a szövetkezeti – nagyon közel áll egymáshoz, gyakorlatilag azonos jellegűnek tekinthetők, következésképpen a tulajdonviszonyok struktúráló* hatása megszűnőben, vagy legalábbis »leépülőben« van. Az egyneműsödő tulajdonviszonyok közepette mindinkább a munkamegosztás kerül előtérbe, mint a társadalmi rétegződést determináló tényező. E felfogás képviselői azt is megfogalmazták, hogy a munkamegosztás történetileg is megelőzi a tulajdont. Következésképpen a társadalom alapvető különbségei már nem az osztályok – munkásosztály és parasztság – között húzódnak, hanem a különböző munkajelleg-csoportok között. Az osztályviszonyok megszűnése, vagy »leépülése« ezzel befejezetté vált, s mivel társadalmunk megszüntette osztálytársadalom jellegét, a társadalmi tagoltságban csak a rétegek értelmezhetők.” (Halay Tibor 1979: 11, vö.: 1982: 9.) Az összefoglaló Ferge Zsuzsa koncepciójának viszonylag korrekt rekapitulációja; a köztes helyet kereső harmadik álláspont ezúttal is az, amely a Társadalomtudományi Intézethez a legközelebb áll. „c) E két markáns struktúra-felfogás mellett kialakult egy harmadik nézet is. Ennek lényege az, hogy a szocialista társadalom jelenlegi szakaszában a társadalmi különbségek alapvető szintje az osztályok közötti különbségekről egyre inkább áttevődik az *osztályok belső rétegződésére, illetve a társadalom egyéb* – tradicionális vagy újonnan kialakuló – *rétegeire*. De ez az áttevődés folyamat jellegű, s korántsem befejezett, tehát a megmaradt osztály jellegű különbségek »leépülése« és az új, réteggülönbségek kifejlődése valószínűleg hosszabb időn keresztül jellemzi majd társadalmunkat. Azaz, az adott periódusban – a 60-as évek végén – társadalmi tagozódásunkban még fennálltak és funkcionáltak az osztály jellegű különbségek, de mellettük már megjelentek, s mindinkább előtérbe kerültek a réteggülönbségek.” (Halay Tibor 1979: 11–12, vö.: 1982: 9 – kiemelés tőlem.)

A szintén pedáns összefoglalóhoz fűzött további megjegyzések alapján annak kérdésére is választ kaphatunk, voltaképpen kinek az álláspontja formálja a Társadalomtudományi Intézet mindenkor köztes, kétfrontos elhatárolódást követő állásfoglalásait: „Ami pedig az elméleti háttérrel illeti, e nézet képviselői szerint a munkamegosztás és a tulajdonviszony nem állítható szembe egymással, *ui. a marxista elméleti rendszerben »magántulajdon és munkamegosztás azonos kifejezések«*; és arra hívták fel a figyelmet, hogy a termelési viszonyok kategóriáján belül eddig inkább csak a tulajdon-

és a munkamegosztási viszonyok szerepét elemezték, pedig *az elosztási viszonyok* kategóriája is igen fontos strukturáló elem (pl. a társadalmi többlettermék elosztásának mechanizmusa).” (Halay Tibor 1979: 12, vö.: 1982: 9 – kiemelés tőlem.) A marxi megfogalmazás – ‘magántulajdon és munkamegosztás azonos kifejezések’ – idézőjelek közötti citálása a szövegben az egyfelől Wirth Ádám és Buza Márton, másfelől pedig Hegedüs András és Ferge Zsuzsa álláspontjától *egyszerre elhatárolódó Kolosi Tamás érvelését és állásfoglalását idézi*. 1971-ben megjelent doktori munkájában, melynek szövegrészei minimális változással 1974-ben publikált kandidátusi disszertációjában is megjelennek, Kolosi Tamás így érvel: „Ha azt állítjuk, hogy ez a megkülönböztetés, amely vagy a társadalmi munkamegosztást vagy a tulajdonviszonyokat tartja a társadalmi struktúra meghatározójának, nem megfelelő, hanem csak a kettő együtteséből lehet kiindulni, akkor ezt nem a kompromisszum kedvéért tesszük. [...] Amikor tehát a munkamegosztás és a tulajdonviszony primátusán vitázó mindkét álláspontot elvetjük, akkor nem a valódi alternatíva helyett keressük a kompromisszumos megoldást, hanem éppenséggel *a valódi alternatívát kutatjuk a már felállított hamis alternatívákkal szemben*” (Kolosi Tamás 1971: 85 – kiemelés az eredetiben, vö.: 1974: 128–129). Nem sokkal később így folytatja: „Mivel – mint már Marx bizonyította – a tulajdonviszonyok és a társadalmi munkamegosztás nem választható szét egymástól, nem a termelési viszonyok két eleme, hanem ők maguk a termelési viszonyok, meglehetősen nehézsgbe ütközik bármelyikük elsődlegességének bizonyítása” (Kolosi Tamás 1971: 86, vö.: 1974: 130).

Halay Tibor szövegéből tehát Kolosi Tamás beszél. Halay Tibor társadalomstruktúrára vonatkozó minimális publikációs tevékenysége nem teszi valószínűvé, hogy a kutatási irányzatok áttekintését saját tapasztalatai alapján foglalta volna össze. Erre utalnak a szöveg logikai inkohereciái is. És erre utal az is, hogy amikor Halay Tibor felhívja a figyelmet, hogy ‘a termelési viszonyok kategóriáján belül eddig inkább csak a tulajdon- és a munkamegosztási viszonyok szerepét elemezték, pedig *az elosztási viszonyok* kategóriája is igen fontos strukturáló elem (pl. a társadalmi többlettermék elosztásának mechanizmusa)’, akkor abban már a nyolcvanas évek elején elvégzendő, rétegződésmodell-vizsgálatot tervező Kolosi Tamás kutatási terve jelenik meg. Az nevezetesen, hogy a ‘közeledő osztályok’, és a ‘fokozódó rétegződések’ láttán a társadalom egyenlőtlenségi rendszerét és rétegződését mindenekelőtt *az elosztási viszonyok elemzésével*, vagyis a társadalmilag megtermelt többlettermék eloszlásának többdimenziós vizsgálatával kell megragadni.

***

Mielőtt azonban e nyolcvanas évek elején megkezdett kutatássorozatot – mely részletesen vizsgálja a magyar társadalom szerkezetét, rétegződését és egyenlőtlenségi rendszerét – áttekintenénk, érdemes alaposabban megvizsgálni két olyan vizsgálatot, amely az eddig tárgyalt kutatási koncepcióknál sokkal nagyobb hangsúlyt helyez a társadalom szerveződésének *kulturális aspektusára*: az életmódra, illetve a művészeti alkotások és kulturális javak fogyasztására. Mind Losonczi Ágnes Békés megyében végzett életmódkutatása, mind Józsa Péter befogadásvizsgálatai fontos hozzájárulásként értékelhetők a hetvenes évek magyar társadalmának kulturális tagolódásának megismeréséhez.

Szigorúan véve mindkettőre igaz, hogy a magyar szociológia 1963 és 1975 közötti újjáalakulásának termékei, mégsem az abban az időszakban létrejött művek között tárgyalom őket. Ha Losonczi Ágnes és Józsa Péter kutatássorozatának bemutatására is az előző fejezetben kerülne sor, a hetvenes évek közepére datált cezúra is markánsabban jelenne meg. Még jobban láthatóvá válna az az intellektuális beszűkülés, a kutatások szabadságának és kreativitásának azon elfojtása, amely a szakma korábban kivívott részleges autonómiáját is csaknem végzetesen visszametszette. Losonczi Ágnes és Józsa Péter munkái a magyar társadalom kulturális, életmódbeli tagolódásáról tájékoztatnak – mindenekelőtt a hatvanas évek végétől a nyolcvanas évek elejéig tartó időszak vonatkozásában. Az a mód, ahogyan a társadalmiságot konceptualizálják, a Társadalomtudományi Intézet megközelítésmódjának és kutatási eredményeinek implicit kritikájaként is olvasható. Ez az oka annak, hogy a hetvenes évek *második* felének tudományos termékei mellett tárgyalom őket.

2. Életmód, kulturális fogyasztás, ‘tudati tükröződések’

2.1. Életmódkutatás Békés megyében – Losonczi Ágnes

Losonczi Ágnes zeneszociológiai kutatásokkal kezdi társadalomkutatási pályáját. Bartók Béla programja nyomán (‘legyen a zene mindenkié!’), a műalkotások befogadásának demokratizálódásától a társadalmi kényszerek alóli felszabadulás – utólag naivnak bizonyuló – optimizmusa, majd ennek szertefoszlása fordítja a zene szociológiai tanulmányozása felé. A hatvanas évek végén, a társadalmi viszonyokat gyorsan és mélyre hatóan átalakító radikális társadalmi változás lehetőségébe vetett hit elvesztésével, ki kíván tekinteni a voluntarisztikus társadalomformálásban hívők elzárkózónak érzékelt köréből, melyre kiváló

lehetőséget kínál egy adódó kutatási megrendelés. Losonczi Ágnes így emlékezik: „Szociológusi pályámnak egyik jelentős állomása volt 1968–69-ben a Békés megyei kutatás. Erdei Ferenc szólt Hegedüs Andrásnak, hogy a megyében szívesen látnának szociológusokat, segítsenek megérteni, mi is történik a békési társadalomban. Hegedüs András megkérdezett: »Ágnes, nem akarja megváltani Békés megyét?« Persze hogy vállaltam.” (Losonczi Ágnes 1999: 28–29, vö.: 1977: 769.) Békésbe eredetileg azért hívták, mert a megye népművelési osztályának vezetői nem értették, miért maradnak üresek az egyre-másra épülő művelődési házak, miközben folyamatosan különböző kulturális programokat kínálnak. Losonczi Ágnes kutatása a hatvanas évek végén indult meg, 1977-ben megjelent könyve, *Az életmód az időben, a tárgyokban és az értékekben* kéziratát 1973-ban adta le, az előszót hozzá 1975 őszén írta (Losonczi Ágnes 2003: 58, 60). A hosszú ‘átfutásnak’ nem a nyolcszáz oldalas kötet szerkesztési munkájának elhúzódása volt az egyetlen oka. Mint visszaemlékezve mondja: „ekkoriban nem fújtak kedvező szelek a vári Akadémiai Szociológiai Intézet felett; igazgatókat leváltották, legjobb kutatóink fölött hivatalos akadémiai grémium ítélkezett, s *nézeteik miatt alkalmatlannak minősítette őket* az akadémiai intézeti státusra, s el is távolította onnan őket” (Losonczi Ágnes 2003: 58). Ennek, valamint a négy évig tartó érlelésnek, engedélyezési folyamatnak köszönhetően az eredetileg kétszázvalahány oldalasnak induló életmódkönyv ötszáz oldallal bővült. „Egyik kérdés nyitott utat másik felé: népművelési kérdésekből lett az életmódkutatás, Sas Judit családkutatása, értékszociológiai elemzés, a történeti modellek hatásának vizsgálata.” (Losonczi Ágnes 1999: 29.)

Munkája bevezetőjében a szociológiáról írja Losonczi Ágnes: „miközben az ember intézményeiről, »státusáról«, különféle »struktúrákban« elfoglalt helyéről, kommunikációs viszonyairól, »objektívációiról« és »relációiról« halmozódnak az ismereteink, e gyarapodó ismeretek halmazában részlemmé válik s eltűnik *az ember*, aki pedig a maga adott, egyedi életében, létfolyamatának egészében éli át mindazt, amit tudományunk és az egyéb tudományok tökéletesedő módszerei egymástól elváló pontos részekre bontva analizálnak.” (Losonczi Ágnes 1977: 9 – kiemelés az eredetiben.) Losonczi Ágnes az ember és részekre bontott életének egységét kívánja rekonstruálni, a mindennapi élet megélhetésért folytatott küzdelmének módját – az ebben az értelemben vett *életmódot*. Mint írja: „Specializálódó intézményrendszerek, öntörvényű struktúrák, egymástól függetlennek látszó izolátumok hálózják be a társadalmi életet, s valós, hatékony egységükben csak az emberek mindennapi életében jelentkeznek, és csak az emberi életben válnak érzékelhetően összefüggő folyamattá. Ez a munka törekvése szerint *ezt az »egészet« keresi, a szétbontott világnak az emberi életben megélt egységét.*” (Losonczi Ágnes 1977: 9–10 – kiemelés tőlem, vö.: 2003: 61.)

Ez az emberközpontúság, humanisztikus viszony a kutatás tárgyához a kiindulópontja a társadalmi feltételrendszer vizsgálatához: a kutatás középpontjában a kényszerek indította, lehetőségek és képességek által formálódó szükségletek kielégítésének társadalmi módozatai állnak (Losonczy Ágnes 1977: 32–33). Az élethelyzet (a strukturális pozíció, az anyagi-tárgyi környezet mint az élet lehetőségfeltételei – az ‘objektív oldal’), és az adott léthelyzetben kialakuló gyakorlatok (a cselekvők helyzetdefiníciói és vágyai, a felmért kényszerek és lehetőségek, a cselekvés szokásszerű formái, tudatos és tudattalan stratégiái – vagyis a ‘szubjektív’ oldal) mint egymással kölcsönhatásban állók érdekesek Losonczy Ágnes számára. A kettő viszonyának ‘dialektikus’ voltát, a szükség és a hiány konstatálásából fakadó *szükségletek* kielégítésének – a létfeltételekhez igazodó – *kulturális mintáit* hangsúlyozza (Losonczy Ágnes 1977: 34–47). Mint megfogalmazza: „az életmód »sémájának« két oldalát és azoknak kölcsönösen meghatározó szerepét kell megvizsgálunk: a szorosán vett objektív adottságokat, amelyek a *létfeltételek* mérhető, objektív alakulatait illetik, másfelől ezeknek a »kezelését«, »stilizálását«, ahogyan a társadalmon belül a szimbolikus elkülönülést kifejezik. Ez utóbbiakban tárul fel a *kulturális minták* léte és szerepe. Ezeket analitikusan és empirikusan is elkülöníthetjük egymástól: vizsgálhatjuk a kettő viszonyát. Míg a létfeltételek az osztályhelyzethez és a társadalmi termelési helyzethez kapcsolódnak, addig a kulturális minták általában a »rendi« elemnek, annak a stilizálásnak kifejezői, amely egy *valóságos* helyzetet jellemez, s amelyben az elkülönülés vagy a megkülönböztetés szokássá, magatartássá, modorra stilizálódott, vagy pedig kifejez egy *tendenciát*, annak érdekében, hogy az életfeltételeket ebbe az irányba változtassák, ha a társadalmi fejlődés erre szabad lehetőséget biztosít.” (Losonczy Ágnes 1977: 44–45 – kiemelés az eredetiben.) Ebben a koncepcióban egészen tiszta formájában jelenik meg egyfelől az osztály(helyzet) és a rend (Stand) weberi, másfelől pedig a létfeltételeket kifejező ‘struktúra’, valamint a szimbolikus megkülönböztetésekre (az élet stilizálásával, az életstílussal a saját kiválóság reprezentálására, egyúttal a közönségességtől való elhatárolódásra is szolgáló) ‘praxis’ bourdieu-i megkülönböztetése (vö.: Weber, Max 1967 [1920], 1987 [1920]; Bourdieu, Pierre 1971 [1966], 1978 [1966], 1982 [1979]).

A megfogalmazás, mely szerint a kulturális minták jellege „kifejez egy *tendenciát*, annak érdekében, hogy az életfeltételeket ebbe az irányba változtassák, ha a társadalmi fejlődés erre szabad lehetőséget biztosít” (Losonczy Ágnes 1977: 44–45 – kiemelés az eredetiben), kulcsfontosságú a koncepció történeti beágyazottságát illetően. A kulturális minták – mint Losonczy Ágnes hangsúlyozza – a jövőre vonatkozó szándékokat is kifejeznek. Azt, hogy az adott életstílus, kulturális minta képviselője *mivé kíván válni*. Vektorszerűen a

jövő megcélzott állapota felé mutat, jelölve már a jelenben a jövőre irányuló szándékokat. Az el nem múló múlt jelentősége azonban még nagyobb a kulturális minták jelenbe örökítődésének megértésében. A múlt örökségét a 'történeti életmód-modellek' formájában igyekszik számba venni, kísérletet téve a jellegzetes történeti csoportok tipikus életmód-mintáinak körvonalazására. Minderre azért van szükség, mert Losonczi Ágnes szerint a múltat nem kizárólag azok hordják magukban, akik azt átélték, hanem azok is, akiket olyanok neveltek, akik átélték. A vizsgált nemzedékek magatartásmintáira a neveltetésükre döntő befolyással bírók neveltetése is hatással van (Losonczi Ágnes 1977: 55–63). „Következésképpen a szocializációs szisztéma, a társadalmi emberré nevelés értelmében a második generáció is magában hordja azt, amit viselkedésében, intelemben, ítéletből, igazodásból, értékekből az előtte levő generáció közvetített számára. Még a tagadás sem mindegy, hogy minek az igelése *ellenében* jön létre” (Losonczi Ágnes 1977: 59 – kiemelés az eredetiben). Mint utólag elmondja, ennek azért látta különös szükségét, mert a kutatás során „megfigyelhattünk egy sor érthetetlen, megérthetetlen dolgot. Az örökbefogadott lelenc, a gazdasági cseléd gyereke, amikor hatalmat kapott, dzsentri módra kezdett élni és viselkedni, bár soha életében nem találkozott eleven dzsentrivel. A faluba visszakerült paraszti származású értelmiségi fiatal viselkedése jobban emlékeztetett a régi közjegyzőre, szolgabíróra, tisztartóra, mint akár saját szüleiére, akár városi társaiéra – jóllehet soha életében nem láthatott eleven közjegyzőt vagy szolgabírót.” (Losonczi Ágnes 2003: 69.)

A történeti magatartás- és életmódminták áttekintésében Losonczi Ágnes a második világháborút megelőző időszakra vonatkozóan egy merev, rendiesen tagolt társadalom képét rajzolja meg (vö.: Losonczi Ágnes 1977: 75–244). A szintek és rendek között ritka az érintkezés, a házasodás, a 'keveredés'. A társadalmi szereplők, miközben 'lefelé' elhatárolódnak, 'felfelé' igyekeznek, 'felül' azonban a legtöbb esetben már nem szívesen látottak: a társadalom rendi elzárkózásba merevül (Losonczi Ágnes 1977: 245–248). „Az elzárkózás a társadalmi hierarchián belül egyik tipikus ismérve ezeknek a részben feudális, részben a feudális értékek bűvöletében kapitalizálódó agrártársadalmaknak. Mert a fentről lefelé tartott merev distancia, az önmagát minden alacsonyabb társadalmi helyzetben levő rétegtől tudatosan elzáró magatartás elsősorban »fentről lefelé« alakult ki, de – számos ok miatt – visszafelé is hatott.” (Losonczi Ágnes 1977: 246.) Ez utóbbi számos ok közül éppen a 'felsőbb' életmód-típusok *legitim módon* el nem sajátíthatósága, s ennek társadalomstabilizáló jellege a legfontosabb. De nem csak ez: „A *teljes társadalmat* áthatotta ez az elkülönült, kasztszerűen kötött és mozdíthatatlan rend, s ez a séma nemcsak »fentről lefelé« védett a lecsúszás ellen, kinek-kinek biztosította a saját kapott, öröklött vagy szerzett státusába való

kapaszkodást, hanem a védekező vagy a visszaadva védekező öntudat sem engedte most már »lentől felfelé« a keveredést, azt, hogy hagyja saját alacsonyabbra becsült osztályának erkölcsi fellazulását.” (Losonczi Ágnes 1977: 251 – kiemelés az eredetiben.)

Mindez máris átvezet az életmód anyagi-tárgyi feltételeinek vizsgálatához, hiszen a tárgyak, a berendezések, az anyagok, a lakások és lakókerületek, különösen pedig a települések, falvak és városok szerkezete lassan változó, nemzedékeken átívelő kulisszái az emberi életnek. Akárcsak ezek, jelentésteliek, következésképpen szociológiailag olvashatóak az étel és az étkezés, a gesztus, a szóhasználat, a testtartás, az eszközhasználat módozatai is (Losonczi Ágnes 1977: 248–253). Anyagi-tárgyi világot tekintve ez az a múlt, amiből meg kell érteni a jelent, ebből a második világháború alatt és után szétrobbantott struktúrából – mondja Losonczi Ágnes –, melynek elemei nem tűnnek el, hanem egy új szerkezetbe szervezve, abban újrendeződve élnek tovább (Losonczi Ágnes 1977: 253–254). Az új rendszer a régi tagadására épült ugyan, ám a régi struktúra robbantásától – a feudális és a kapitalista tulajdon megszüntetésétől és az azon felépülő társadalom szétzúzásának szándékától – a régi alkotóelemek még nem pusztulnak el. A törmelékek – egyebek mellett az anyagi-tárgyi alkotóelemek és használatuk módja – beépülnek a régi tagadására alapozó új szerkezetbe (Losonczi Ágnes 1977: 254–260).

Losonczi Ágnes részletesen vizsgálja a pénzhez való viszonyt, a jövedelmet és felhasználásának mikéntjét mint az életmód alapját. Sokrétű, színes leírását adja az anyagi lehetőségeik alatt fogyasztóknak (aszketáknak, halmozóknak, spórolóknak, takarékoskodóknak és puritánoknak) és az azokon felül költők típusainak (hedonistáknak, pazarlóknak, presztízs fogyasztóknak, hullámszóknak) – akárcsak a keresetüket viszonylag racionálisan és optimálisan felhasználókat. Elkülöníti motivációikat, a pénzfelhasználás eltérései mögött megbúvó, sokszor tudattalan megfontolásokat (Losonczi Ágnes 1977: 278–311). Gazdag és életteli leírását adja a táplálkozással összekapcsolódó szokásoknak, a lakáselosztásnak és -használatnak, az autóhoz fűződő eltérő viszonyulásoknak (Losonczi Ágnes 1977: 350–467). A különböző anyagi-tárgyi feltételek mentén strukturálódó léthelyzetek etnografikus leírását végső soron a *szükséglet*, különösen pedig a *tárgyi szükséglet* kategóriája fogja össze (Losonczi Ágnes 1977: 311–350). A szerteágazó elemzési szálakat elméletileg-fogalmilag még igen, módszertanilag és statisztikailag azonban már nemigen sikerül egyben tartani és áttekinthető kategóriarendszerbe szervezni. Az adatok és leírások szétúsznak egy végső soron egységes kereteket biztosító elemzési apparátus híján. A páratlanul sokrétű és gazdag részelemzések szintetizáló-rendező összefogás nélkül a mű második felétől kezdve jószerivel áttekinthetlenné és kezelhetlenné válnak.

*Az életmód az időben, tárgyokban és az értékekben az értékek vizsgálatához elérkező utolsó részében az életvitel szervező elveiről, a mindennapi élet gyakorlatainak értékorientációjáról és ezek összefüggéseiről (mindenekelőtt a munkáról és az emberi együttélés kölcsönhatásáról) kíván számot adni. Losonczi Ágnes az érték kategóriájának szintén rendező szerepet szán. Mint írja, az értékkel olyan „kategóriához jutottunk, amely a »szükséglet« kategóriához hasonlóan sok gondolati rendszerben, sokféle ideológiai és módszertani megközelítésben jelentkezik középponti kategóriaként. [...] Ebben a munkában abban az értelemben használjuk – empirikus módon ugyan, de valamelyest elméleti vonatkozásait átgondolva –, hogy az életfeltételek szervezésében mint egyik *rendező és magyarázó elv* milyen téren tölt be milyen minőségű szerepet.” (Losonczi Ágnes 1977: 519, 1. l.j.) E kísérlet, ha nem jár is kudarccal, a hatalmas empirikus anyag megtartásának és rendezésének feladatát nem tudja ellátni, ami különösen a társadalmi struktúra és az értékek viszonyának rekonstrukciós kísérleténél válik láthatóvá (Losonczi Ágnes 1977: 658–693). Egyik oka ennek az lehet, hogy nem áll a rendelkezésre egységes társadalomkép. A jövedelem vizsgálatánál a munkajelleg-csoportosítást, az ‘életmezők és értékek a társadalmi feltételek rendszerében’ áttekintésekor egy négykategóriás modellt használ (Lent–Közép munkás–Közép adminisztrátor és szellemi–Magas), másutt – a kulturális ellátottság szintmutatóinál – egy öt kategóriából álló tipológiát (kulturált, kulturálisan magas, közepes, alacsony szintű, illetve kulturálisan elesett) használ. E különféle osztályozási rendszerek között végső soron nem láthatók az összefüggések – a rendező feladatot a legjobban még a társadalmi szituáció és a rendelkezési lehetőségek összefüggését bemutató négykategóriás áttekintő táblázat látja el (Losonczi Ágnes 1977: 680–681).*

E szerint a társadalomszerkezet alján (‘Lent’) a létfenntartás elemi feltételeiért folytatott mindennapi küzdelem, a túlélés terhe rendkívüli módon beszűkíti az életmód viszonylagos autonómiáját. A hatvanas évek végének Békés megyei viszonyait vizsgálva mindenekelőtt a kiterjedt nélkülözés volt szembeütő a kutatók számára. Losonczi Ágnes így emlékezik: „A táplálkozás színvonalának és szokásainak eredményei fejbe verően figyelmeztettek arra, hogy a létfenntartás elemi feltételei sem oldódtak meg: elégtelen a táplálkozás tartalma és színvonala. Akkoriban, a propaganda szerint, a szocialista társadalomban megszűnt az éhezés Magyarországon. A kutatásból ezzel szemben az igazi mennyiségi és minőségi éhezés adatai tárultak föl előttünk, tehát az, hogy az emberek közül sokan nem jutnak elegendő élelmiszerhez, és még nagyobb az elégtelenül és rosszul táplálkozók aránya. Ez nagy megdöbbenést okozott.” (Losonczi Ágnes 2003: 62.) És tovább: a vertföldű vályoglakások nagy aránya és a tüdőbetegségek közötti nyilvánvaló összefüggés,

az élet anyagi feltételeinek szűkössége széles csoportokban, vagyis a „társadalmat átvilágító szociológiai tények bizonyítékanyaga szembefordult a propaganda és az ideológia ködösítéseivel. Az elfogadó csendben különösen nagyot szólt a legegyszerűbb tény közlése is – ha szemben állt a fennen hirdetett állításokkal.” (Losonczy Ágnes 2003: 60.)

De nem csak a társadalom talpazatán élők nyomorúságos létviszonyairól fogalmaz meg fontos állításokat és ad életteli leírást, hanem a szűkösségből lassan kiemelkedő családok életmódjában tovább élő rögzüléseket, kompenzációkat és ezek életvitelbeli stilizálódását is érzékletesen rajzolja meg. Nem ítéhető el az elhízás, hogy valakinek ‘mindene a hasa’, ha mögötte az éhségneurózis, az éhezéstől *generációkon átívelő félelem* munkál. „A »hiány társadalmában« nem kérdés, hogy a tárgyak tényleg fölébe kerekedhetnek az emberi céloknak. Kialakulhat a szükségletek kielégítési spirálja: először az alap-, az elemi szükségletek kielégítése történik, majd jön a »jóllakni nem tudás«, később a »jobban élni«, ennél is később a »másoknak megmutatni«, végül a »semmitől semmi nem elég« attitűdje.” (Losonczy Ágnes 2003: 66.) Miközben vitába száll a kor hivatalos álláspontjával, a kispolgári maradványok, a hörcsög-életmód jóllakott helyzetből folytatott bőséges ostromozásával, jelzi, hogy bár *elítélni* valóban nem lehet a hosszú nélkülözés után az anyagi javak felhalmozásában a szabadság szimbólumait elsajátítani vágyó magyar társadalom zömének életmódját, örvendezni sem igen lehet a felett, hogy azt elsődlegesen egy primer, birtokolni vágyó, materiális értékrend szabályozza. Könyvének végén felteszi a kérdést: „Ki tudunk-e kerülni vajon abból a világból, ahol egyértelműen az anyagi vezérlés érvényesül, ami a tárgyakban méri az emberi élet értelmét és az értéket? A nagy szegénység s a nagy gazdagság egyaránt az anyagi központúság felé visz. A szegénység, mert attól az emberi élet súlyos korlátai nem engedik a kibontakoztatást, s csak a látható gazdagság mutatja az élet megoldásának útját; a gazdagság pedig, mert abban az erre tett élet beteljesült bizonyítéka dokumentálható, minden tett érdeme és eredménye a gazdagság, és más mértékkel nem tanultak mérni.” (Losonczy Ágnes 1977: 734.)

Losonczy Ágnes célja az emberközpontú, a létviszonyokat azok totalitásában feltáró társadalomkritika kidolgozása volt (vö.: Losonczy Ágnes 1977: 725–742.). Ez az emberközpontú kutatási program egyszerre tekinthető az empirikus-analitikus társadalomkutatás szempontjából műkedvelőnek, a megértő társadalomtudomány felől nézve pedig az emberi élet szerves egységét annak totalitásában rekonstruálni igyekvő holisztikus és humanisztikus megismerési kísérletnek. Az értékelő szempontok érvényesítése helyett álláspontom szerint e kutatási koncepciónak az eddig tárgyalt kutatói állásfoglalásoktól való eltérése érdemel említést. Losonczy Ágnes az élethelyzetek és a rájuk adott válaszok

összefüggéséből a mindennapi élet gondjain úrrá lenni próbáló egyének tudattalan és tudatos stratégiáit vizsgálja. Kérdése, hogy mindennapjaik során hogyan élnek az emberek. Ez a nézőpont Kemény István életformára összpontosító kutatói érdeklődéséhez áll a legközelebb, a legtávolabb pedig azoktól a megközelítésektől, amelyek mintegy felülről, a ‘rendszer’ vagy a ‘struktúra’ felől letekintve vizsgálják az egyének, háztartások, családok életkörülményeit, életfeltételeit – s csoportosítják őket az élethelyzet hasonlósága vagy eltérése alapján osztályokba, rétegekbe vagy más, valóságos csoportoknak látni kívánt, nominális kategóriákba. Mind a gazdasági-rendelkezési hatalom szempontjából kialakított, társadalomkritikai élű osztályelemzések (a hetvenes évek első felében mindenekelőtt Szelényi Iván és Konrád György, illetve Kolosi Tamás munkái), mind az objektív élethelyzet és életkörülmények szerinti tagolódásra fókuszáló réteg- és munkajelleg-csoportosítás (Ferge Zsuzsa, Hegedüs András, Andorka Rudolf) szem előtt téveszti azt a kérdést, ami iránt igazán csak Kemény István és Losonczi Ágnes érdeklődik: ténylegesen mit kezdenek az emberek objektív léthelyzetükkel?

Losonczi Ágnes e kutatási program kialakulását visszatekintve így látja: „Nagyjából világos volt, melyek azok a csapdák, amelyeket el kell kerülni. Először is az apológiát. *A társadalomra irányuljon a figyelmem, ne a hatalom működésére* – akár annak igazolásaként, akár szimpla opponálásaként. [...] E két élmény [az ’56 előtti és utáni elnyomás] eldöntötte: biztosan nem a Rendszer eszmei erősítése lesz az utam. De elégtelennek bizonyult számomra az apológia negációja is. Ez helyes is, kell is, ám még ha közelebb van is az igazsághoz, mint ellentettje, *a hatalom logikájába helyezkedik, amikor annak állításait tagadja, és nem a társadalom megismerése, megértése felé vezet.*” (Losonczi Ágnes 2003: 59 – kiemelés tőlem.) Egységes, rendszerezett társadalomképet ugyan nem tudott felkínálni, de a társadalom megismerése felé vezető útra lépve – Kemény Istvánhoz hasonlóan – Losonczi Ágnes is rengeteget tett a magyar társadalom valóságos viszonyainak megértéséért. „Nem kívülről és felülről akartam megérteni a saját társadalmunkat, hanem lentről és bentről. [...] »Katapultáltam« magam saját helyzetemnek – s a vele járó nézetvilágnak – kötöttségeiből, attól távol kezdtem kutatni a társadalmi létfeltételek kérdéseit. (Valahányszor kutatási terepet választhattam, a fővárostól minimum száz kilométernél messzebb fekvő helyre mentem.) Bár senki nem tudja felemelni azt a kosarat, amiben benne ül – ez müncheni feladat lenne –, azért jó, ha időnként kiszáll a kosárból, körbejárja, megnézi, hol is van, miben is van benne – ez elemi szociológusi kötelesség.” (Losonczi Ágnes 2003: 60.)

2.2. Műalkotások befogadásának vizsgálata és a 'kulturális blokkok' – Józsa Péter

Ahogy Losonczy Ágnes békési életmódkutatásának kiindulópontja népművelési kérdésekből indult, úgy az 1969-től a Népművelési Intézetben kutató Józsa Péter motivációi között is kulcsszerepet játszik az *ízlésnevelés*, a műalkotások befogadása által elérhető *társadalomjobbítás* (Kamarás István 2002: 106–107). A hatvanas évek végén megkezdett és Józsa Péter 1979-ben bekövetkező váratlan halálával tragikusan korán lezáruló komplex kutatássorozat kiindulópontja és kezdeti célja a 'kulturális blokkok' mint a kulturális fogyasztás terén 'tipikus beállítottságot mutató csoportok' feltérképezése Budapesten. A vizsgálatsorozat e kezdeti szakaszának középpontjában, mint az 1970-ben elkészülő kutatási tervezet sokat mondó alcíme jelzi, 'a kulturális fogyasztásban érvényesülő szelekciós és feldolgozó mechanizmusok összefüggése az általános mentalitással és az értékrendszerrel' áll (Józsa Péter 1974 [1970]). Józsa Péter szerint a kulturális fogyasztás, illetve a műalkotások befogadása nem érthető meg pusztán a társadalmi munkamegosztásban, a termelési folyamatban elfoglalt helyzetből vagy az iskolázottsági szintből. A kulturális javaknak a fogyasztókra gyakorolt hatása, a művek *kiválasztása és értelmezése, feldolgozása és befogadása részleteit tekintve* a társadalomszerkezetben elfoglalt helyzet általi mechanikus determinációnál jóval összetettebb folyamat, ezért árnyalt megértése is komplex (esztétikai, szemiotológiai, szociológiai) elemzést igényel (Józsa Péter 1976 [1963], 1976 [1967], 1976 [1968]).

A kutatássorozat motivációjáról Józsa Péter így vall: „1954-ben könyvkiadóban dolgoztam. Munkatársaim, s nemcsak az egyetemet végzettek, eseményekre, problémákra nyitott, érdeklődő, olvasó emberek voltak, a szellemi légkört kétségtelenül bizonyos intenzitás, látszólag kulturális homogenitás jellemezte. Egyszer azután a »vállalati közönségszervező« jóvoltából jó néhányan felkerekedtünk, és megnéztük a szigeti Szabadtéri Színpadon, igen tisztességes előadásban, a *Szentivánéji álmot*. Előadás végeztével egy nálam néhány évvel idősebb asszony, kéziratelőkészítő, odafordult hozzám, és a világ legőszintébb hangján kérdezte: »Mi volt ebben az érdekes? Miért kellett ezt megnézni?« 25 éves »humán« fejemmel egyszerűen szentségtörésnek éreztem a kérdést, és semmit sem tudtam mondani. Teljesen véletlenül ugyanazon a héten Bartókon szólalkoztam össze mintegy tíz évvel idősebb, igen művelt és tájékozott fordító kollégámmal, aki ti. kifejtette, hogy amit Bartók csinált, nem minősíthető zenének. Ezt az álláspontot már jól ismertem, meglepetésről itt nem volt szó, csak a két eseményt nyilván összekapcsolta időbeli közelségük. Az asszony kérdését ma már nem érezném szentségtörésnek, s a Bartókkal kapcsolatos álláspontot sem pusztá

ízlésbeli korlátoltságnak vagy elmaradottságnak. Felelni azonban már tudnék a kérdésre.” (Józsa Péter 1974a: 5 – kiemelés az eredetiben.) E hosszabban idézett két anekdota fontos szerepet játszik a kutatássorozat kérdésfeltevései szempontjából. Visszaemlékezve e történeteket olyan *irritáló kulcsélményekként* teszi közzé, melyek *feldolgozási folyamata* valóban ösztönözte vizsgálatai kérdésfeltevéseinek megfogalmazását: „Az idézett naiv kérdésben tehát nem az a probléma, hogy hogyan »merték« feltenni: egyszerűen azért merték, mert az illető vagy nem ismerte, vagy nem tartotta magára nézve kötelezőnek, vagy saját társadalmi helyének szubjektív értelmezése szempontjából nem tartotta fontosnak azt a normarendszert, melynek értelmében Shakespeare-t élvezni kötelező. S még csak nem is az az igazi probléma, hogy miért nem hatott az illetőre az a garabonciás zűrzavar, amit *Szentivánéji álom*nak hívunk. Az igazi probléma úgy szól: miért hatott rám, és rá miért nem? Sőt, *mi* hatott rám, és mi valaki másra? Tulajdonképpen ez volt annak a kérdésnek a tartalma. Nemcsak én csodálkoztam, hogy neki nem tetszett; elsősorban ő csodálkozott, hogy nekem tetszett. S neki a csodálkozáshoz ugyanúgy joga volt, mint nekem a magaméhoz.” (Józsa Péter 1974a: 5–6 – kiemelés az eredetiben.)

Józsa Péter a népművelést nem pusztán ismeretterjesztésként, hanem a kulturális fogyasztás folyamatának *befolyásolásaként* fogja fel – aminek célja végső fokon a művészeti alkotások befogadásának társadalmi feltételrendszerét *megteremtve* a társadalmi *emancipáció ösztönzése* –, s amelyhez nélkülözhetetlen az esztétikai élmény hatásmechanizmusának felderítése (vö.: Józsa Péter 1974 [1970]: 9–10). Ez a – mint látható – rendkívül nagy ívű kutatási program elsődlegesen *szociológiai* mozzanata, amely a hetvenes évek elején már valamelyest háttérbe is szorul, a viszonylag homogén befogadó közönségekként felfogott kulturális blokkok és a műalkotások *kölcsönhatásának* megismerési vágya. Józsa Péter megfogalmazásában: „Azt, hogy az emberek hogyan szelektálják, hogyan fogadják be, hogyan értelmezik, hogyan dolgozzák fel a kulturális javakat, nem (legalábbis semmiképpen sem elsődlegesen) az iskolázottsági *szint* határozza meg, hanem több szinten működő faktorok bonyolult együttese, amelyek a kulturális fogyasztás terén mintegy prediszponálják az egyént.” (Józsa Péter 1974 [1970]: 9 – kiemelés az eredetiben.) A társadalomszerkezet eddig tárgyalt koncepcióihoz képest radikálisan újszerű módon a befogadói közönségekhez hasonlító kulturális blokkokat *mint sajátos és tipikus prediszpozíciókkal bírók* közösségét határozza meg (Wessely Anna 1998: 22, 48. l.). Józsa Péter megfogalmazásában: „Feltevésem szerint először is minden adott társadalomban e prediszpozícióknak néhány nagy típusa figyelhető meg, úgyhogy e típusok szerint *blokkok* keletkeznek, azaz a kulturális fogyasztás terén hasonló beállítottságú egyénekből álló és önmagukat a kommunikáció

különböző formái révén szinte szervesen fenntartó sokaságok, másodsor e diszpozíció közvetlenül és szorosan összefügg az általános mentalitással, az értékrendszerrel, az életfelfogással, az erkölcsi nézetekkel stb.” (Józsa Péter 1974 [1970]: 9 – kiemelés az eredetiben.)

E definíció több mozzanata is figyelmet érdemel. *Egyrészt*: a ‘hasonló beállítottságú’ vagy – mint a kutatási tervezet címében olvasható – ‘tipikus beállítottságot mutató’ kitétel a már tárgyalt sajátos prediszpozíciókkal jellemezhető közönség fontos ismérve. *Másrészt*, kiemelendő, hogy e ‘blokkok’ ‘sokaságok’ – mindkettő érzékeny és finom elhatárolódást jelez a halmazelmélet mintájára éles és stabil határvonallal elkülöníthető, következésképpen felettebb ritkán előforduló ‘csoport’ koncepciójától (melyet jóllehet Józsa Péter szintén használ, az idézett definícióban mégis óvatosan kerül). E ‘blokkok’, illetve ‘sokaságok’ átmeneti eseteket is megengedő, éles határokkal nem rendelkező, lazább szerkezetű sűrűsödések valamely ideáltipikusan elképzelhető ízléstípus kristályosodási magja körül. *Harmadrészt*: e blokkok ‘önmagukat a kommunikáció különböző formái révén szinte szervesen fenntartó’ sokaságok, vagyis olyan interakciós közösségek, amelyek a műalkotások szelekciója és interpretációja révén szerzett tapasztalataik megosztásával és együttes feldolgozásával kommunikatív úton létrehozott és megosztott esztétikai élményekre tesznek szert. Az élmény ilyen módon *kohéziót teremt*, mint ahogyan a társas kohézió is előfeltétele a kulturális javak és művészeti alkotások közösen osztott olvasata kialakításának. Ez Józsa Péter felfogását Stanley Fish ‘értelmezői’, illetve ‘értelmezési közösségekről’ (*interpretive communities*) kialakított koncepciójával rokonítja (ld.: Fish 1980, 1996 [1980]; vö.: Kálmán C. György 2001; Hajdu Péter 2001). Végül *negyedrészt* a feltevés, hogy ‘e diszpozíció közvetlenül és szorosan összefügg az általános mentalitással, az értékrendszerrel, az életfelfogással, az erkölcsi nézetekkel’, szélesebbre tárja a kulturális blokk érvényét, amikor végső soron „ízlésblokként”, ‘ízléskultúraként’, másutt ennél is tágabban: meghatározott típusú ‘szubkultúraként’, illetve ‘társadalmi miliőként’ tekint rá (Józsa Péter 1974 [1970]: 9, 11; vö.: Wessely Anna 1998: 22). Józsa Péter a kulturális blokkok koncepciójával a társadalom kulturális tagoltságát egymástól viszonylagosan elkülöníthető foltokból álló *patch work* takaróként fogja fel, melyben e sajátos prediszpozícióknak, viszonylag tartós beállítottságoknak kulcsszerepük van. Mint írja: „Korunk gyakorlatának számtalan bizonyága szerint [...] homogén szubkultúrák »tenyésztésében« döntő szerepe van azoknak a tudati faktoroknak, amelyek ezt az életkörülmények összességéből előálló szubkultúrát igazolják, értelmezik és a megfelelő viselkedérendszerrel vezérlik. Ilyen értelemben a valamely szubkultúra talaján kialakuló »mentalitás« [...] viselkedés-meghatározó, végső

oron, minthogy viszonylag önálló mozgása van, ösztársadalmi vetületben státus-képző faktor.” (Józsa Péter 1974 [1970]: 9.)

Látható már ebből is, hogy Józsa Péter óriási kutatási feladatot tűzött ki maga elé, amikor a kulturális blokkok rekonstrukcióját célzó kutatási tervezetet elkészítette. Kamarás István méltán jellemzi úgy, mint akinek – annak ellenére, hogy korai halála miatt sajnálatos módon csak „egy évtizedet foglalkozhatott művészetszociológiával” – „nagy formátumú, évtizedekig tartó kutatást igénylő elképzelései voltak” (Kamarás István 2002: 106). A kutatási program ambíciózusságának Józsa Péter is tudatában van: „E tekintetben egyelőre olyan alapvető kérdések tisztázatlanok, melyeknek megoldása lényegében az emberrel foglalkozó összes tudományok több évtizedes munkáját és együttműködését igényli.” (Józsa Péter 1974 [1970]: 10.) A kutatássorozat megvalósíthatóságának korlátait érezve a tervezet második felében jelzi: „A feltételezett blokkoknak különféle értékrendszerekkel, általános mentalitásokkal való összefüggésére vonatkozólag *ebben a stádiumban* semmiféle konkrét feltevés nem fogalmazható meg, mert az értékrendszerek budapesti differenciálódásáról semmiféle megbízható adat nem áll rendelkezésre, más szóval a vizsgálatnak kell arra törekednie, hogy a különböző kulturális blokkok mögött felfedezze a különböző értékrendszereket.” (Józsa Péter 1974 [1970]: 17 – kiemelés tőlem.)

Kutatási tervezetének koncepciózussága még lenyűgözőbb, ha tekintetbe vesszük, hogyan kapcsolja össze e nagyszabású kutatási programot a népművelői tevékenység céljával (vö.: Józsa Péter 1986 [1970]). „Ha tehát a valamely társadalmon belüli »mentalitásblokkok« csoportosulásokat reprezentálnak, továbbá ha a mentalitásblokkok nagyjában-egészében fedésben vannak a »kulturális blokkokkal« – vagyis a kulturális fogyasztás terén megnyilvánuló viselkedés voltaképpen az általános mentalitás, az egész életfelfogás egyik érvényesülési formája, akkor a »kulturális fogyasztás befolyásolása« *nem más, mint a mentalításra kifejtett hatás*, tehát végső soron – egyelőre kétségtelenül meglehetősen kiszámíthatatlan áttételekkel – *a társadalmi viselkedés befolyásolását jelenti*. Ezért a népművelő tevékenység társadalomformáló tevékenység.” (Józsa Péter 1974 [1970]: 9 – kiemelés az eredetiben.) A kulturális blokkok feltérképezése a társadalomformáló népművelés elengedhetetlen előfeltétele: „csak ennek a »térképnek« a felrajzolása után, a fogyasztásra kínált kulturális javaknak a társadalmi viselkedés szempontjából való funkcionális tipizálása és a hatásmechanizmusok általános megértése után lehet a célokat is kitűzni: csak akkor lehet eldönteni, hogy *milyen* kultúrát akarunk adni *milyen* rétegeknek, ha tudjuk, hogy az ilyen vagy olyan kultúra »mit jelent« – az adott réteg determinált szituációjában – a társadalomhoz

való viszonyban kifejezve” (Józsa Péter 1974 [1970]: 10 – kiemelés az eredetiben, vö.: 1986 [1970], 1986 [1972].)

A kutatási tervzetben Józsa Péter a kulturális blokkok három fő formájának elkülöníthetőségét feltételezi. Mint írja, a blokkok létezhetnek: „1. Tradicionális közösségek alakjában, melyeknek két alfaja a zárt »közösség« (például cigánytelepülés) és a nyitottabb »társadalom« (a mai falu) a kettő közötti átmeneti formákkal (amilyen például az a nagyvárosi lakónegyed, ahol zömmel ortodox zsidók élnek). 2. Fizikailag nem együtt élő egyének tömegeként. 3. Végül a munkamegosztás által kitermelt újfajta csoportosulások sokasága alakjában (például az általános iskolai vagy a középiskolai tantestületek, egyáltalán, számos sajátos légkörű munkahely stb.)” (Józsa Péter 1974 [1970]: 15.) Míg az elsőt és a harmadikat valóságos csoportként, tényleges interakciós egységként jellemzi, addig második szervezettsége sokkal lazább (inkább névleges, „eszmei” csoport), ugyanakkor, mint megjegyzi: „más-más intenzitással és jelleggel ugyan, de mindkét esetben folyik a blokkot fenntartó *kommunikáció*.” (Józsa Péter 1974 [1970]: 15 – kiemelés az eredetiben.) E blokkformák meglehetősen változatos elrendeződéssel jellemezhetők, az egymás melletti, másokba átnyúló vagy egymásba beágyazott blokkok a társadalom kulturális tagoltságának sokrétű és sokszínű képét előlegezik meg: „Valószínűnek látszik, hogy valamely adott társadalomban van néhány (három-négy-öt) nagy, *alapvető* blokk, belső változatokkal, alblokkokkal, amelyek azonban átnyúlnak egymásba, keresztezik egymást stb.” (Józsa Péter 1974 [1970]: 15 – kiemelés az eredetiben.)

Kialakulásukról, fennmaradásukról, megváltozásukról egyfelől makrotársadalmi meghatározottságú hatásmechanizmusok sora, másfelől a hozzájuk csatlakozók tudattalan választásai és a köztük kialakuló kommunikáció dönt. A bevonódó egyének jellemzően nem racionális mérlegelés és explicit szándék alapján választanak maguknak blokkot, de nem is predesztináltak az elköteleződésre. Józsa Péter nagyon pontos és érzékeny leírása több ponton Pierre Bourdieu-t idéző szociológiai kondicionáltságot lát: „a valamely társadalomban *létező* blokkokat *adottságnak* kell venni, s az egyén szempontjából az vizsgálható, hogy ezek közül miért ezt »választja« (tudattalanul) és nem amaszt. Feltevésem szerint a »választást« (vagy »csatlakozást«) a következő fő tényezők determinálják: a) a gyermekkor (a szülők és néha más nagy hatású személyek, például az általános iskolai tanítók kulturális blokkja); b) az iskolázottsági szint; c) a képzettség fajtája (műszaki, humán stb.); d) a társadalmi helyzet munkakör, jövedelem, életmód stb.); e) lakónegyed; f) a mindennapi munka közege, légkörével, modelljeivel stb.; g) az általános világnézet és értékrendszer; h) a pszichológiai alkat.” (Józsa Péter 1974 [1970]: 15–16 – kiemelés az eredetiben; vö.: Kolozsi Ádám 2006.)

Pierre Bourdieu habitusfogalmának konkretizálásaként, kibernetikai átírásaként hat az a leírás, amelyet az egyes blokkokhoz tartozók tudatához tartozó ‘vezérlő automatáról’ ad. Mint fogalmaz: „Az, hogy az egyén *egy bizonyos fajta* kulturális blokkhoz tartozik, azt jelenti, hogy a tudatában működik egy »vezérlő automata«” (Józsa Péter 1974 [1970]: 16 – kiemelés az eredetiben). A ‘vezérlő automata’ Józsa Péter megfogalmazásában „egy bizonyos fajta rendszer szerint *szelektálja* – elfogadja vagy elutasítja – a kulturális javakat, továbbá *értelmezi*, illetve esetenként átértelmezi őket.” (Józsa Péter 1974 [1970]: 16 – kiemelés az eredetiben.) Hasonlóan a habitushoz, ennek is van egy többé-kevésbé tudatos és egy kiterjedtebb és mélyebb, tudattalan szintje. „Az első szint a sztereotípiá- és előítélet-rendszer, melynek rendező gócai többé-kevésbé tudatos fogalmak és jelképek. [...] A második (mélyebb) szint tulajdonképpen egyidejűleg működik az első, tudatosabb szinttel. [...] Az automatának ezt a működési szintjét jobb híján »szelektív rezonálási rendszernek« nevezném. Belsőleg természetesen minden, csak nem egysíkú: így például egy filmre való reakcióban a film színvilágától sajátos nyelvezetén, látásmódján át általános hangulatáig és az általános mondanivalóban érvényesülő implicit értékrendszerig több síkban (mintegy hierarchikusan) egymás fölé rakódó tényezők játszanak szerepet.” (Józsa Péter 1974 [1970]: 16.) A műalkotások és kulturális javak észlelése és értelmezése, kiválasztása és feldolgozása, vagyis befogadása e tudatos és tudattalan szinten működő, az életút során szerzett tapasztalatok és meghatározó élmények kondicionálta osztályozó rendszer eredménye (vö.: Józsa Péter 1986 [1976]). Józsa Péternél e kibernetikai, illetve rendszerelméleti koncepciók – mint ‘vezérlő automata’ vagy ‘szelektív rezonálási rendszer’ – átvételét az magyarázza, hogy az ötvenes évektől fordítóként dolgozva e témák első kézikönyveit *is* ő ülteti magyarrá (vö.: [Józsa Péter (ford.)] 1963; Kindler József–Kiss István [szerk.] 1969).

A kutatás célja végső soron a három-négy „legélesebben körülhatárolhatónak látszó kulturális blokk létezésének empirikus igazolása Budapest lakossága körében.” (Józsa Péter 1974 [1970]: 17.) Józsa Péter megad ugyan hipotetikus blokkokat, ám ezek a „merőben feltételesen és tisztára csak jobb híján” rétegekategoriókról elnevezett egységek – „a »humán elit«; a műszaki értelmiség; az egészségügyiek; a pedagógusok; a szakközépkáderek; gyárnegyedben élő szakmunkások; kertvárosi szakmunkások; belterületi kispolgárok; fiatal segédmunkások” – „teljesen esetlegesnek” bizonyulhatnak, inkább csak a mintavételhez lesznek „irányadók” (Józsa Péter 1974 [1970]: 17–18). Az eredetileg tervezettől némiképp eltérően Józsa Péter elsősorban regények, filmek, másodsorban festmények és zenei szemelvények befogadásának részletes vizsgálatával próbált kulturális blokkokat elkülöníteni.

Az 1970-ben készült kutatási tervezet és a meginduló befogadásvizsgálatok után 1972 és 1975 között jelennek meg az első eredményeket közlő kötetek, összefoglalók és a részletes dokumentáció (Józsa Péter 1972, 1973, 1974b, 1975a, 1975b). A kutatássorozat hangsúlyai azonban eközben megváltoznak, és a kulturális javak és művészeti alkotások fogyasztóinak *társadalmi tagolódását* firtató kérdés – a blokkok feltérképezése – az újabban felvetődő kérdések mögött apránként háttérbe szorul. Előbb a társadalmi tudat szemiológiájának kidolgozása, majd a kulturális, illetve művészeti értékek befogadása kezdi különösen foglalkoztatni. A fogyasztók és befogadók társadalmi-kulturális tagoltságának rovására az esztétikai élmény képződése, a műalkotások hatásmechanizmusának szociológiai és szemiológiai vizsgálata kerül előtérbe (Kamarás István 2002: 108–109). Mindenekelőtt ez az oka annak, hogy a megkezdett kutatássorozat viszonylag részletes dokumentációja ellenére (vö.: Józsa Péter 1975a, 1975b) a kulturális blokkok rekonstrukciója végül elmarad, miközben filmek, irodalmi művek, zenei és festészeti alkotások recepciójáról számos rendkívül érdekes és részletgazdag esettanulmányt közöl (Józsa Péter 1972, 1973, 1974, 1976, 1986). A beváltatlan programot egyes tisztelő és megemlékező próbálkozások ellenére Józsa Péter egykori munkatársai és tisztelői sem pótolhatták (vö.: S. Nagy Katalin szerk. 1995; Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor 1995; A. Gergely András 1995).

Nem sokkal váratlan halála előtt egybeszerkesztett kötetének bevezetőjében írja: „A vállalkozás, amelynek első szakasza után [e kötet] pontot tesz, a józan ész számára reménytelennek vagy legalábbis egy emberélet folyamán kivihetetlennek tűnhet.” (Józsa Péter 1986 [1978]: 9.) A kulturális blokkok feltérképezése ilyen rövid idő alatt – az 1970-ben írt tervezet után tragikusan korán, nem sokkal 50. életévének betöltése előtt, 1979. március 13-án elhunyt – valóban kivihetetlennek bizonyult. A kutatási tervezet ambiciózus célkitűzéseinek beváltatlansága, a hallatlanul eredeti társadalomkép megrajzolásának elmaradása jóllehet óriási veszteség a magyar szociológia számára, nem róható föl Józsa Péternek. A kutatási tervezetben foglalt páratlanul ígéretes koncepció a kor magyar szociológiája talán legműveltebb szerzőjének rendkívül széles körből merített ismereteit egyesíti (vö. pl.: Józsa Péter 1976 [1974], 1976 [1975]). Számos szaktudomány (kommunikációelmélet, kultúra- és művészetszociológia, esztétika, művelődéstörténet, szemiológia) alapművét négy nyelvből magyarra ültető fordítóként és kutatóként egy páratlanul inspiráló, de teljes egészében valóban végrehajthatatlan kutatási programsorozatot indított el.

Kísérlete még beváltatlanul is radikális kritikája a társadalmi struktúraelemzés azon hagyományának, amely mint érdektelentől eltekint a kulturális tényezőtől, az egyéntől mint észlelni, érzékelni, szelektálni, értelmezni, feldolgozni és befogadni képes cselekvőtől, az

interakciós közösségekben sajátos önfenntartó kommunikáció által megszerveződő *valóságos blokk-képződéstől*, a cselekvők társadalmasulásának *tényleges mintázataitól*. Ha a társadalom szerkezetét valóban mindenekelőtt a társadalmi cselekvők szerveződésekként fogjuk fel, nem pedig az életkörülmények, az életesélyek, a hatalommal vagy más, releváns erőforrásokkal való rendelkezés – ettől természetesen korántsem független – szocioökonómiai struktúrájaként, akkor a második világháború utáni hazai társadalomkutatási hagyományban Kemény István és Losonczy Ágnes mellett Józsa Péter műve is megkerülhetetlennek bizonyul. A társadalom kulturális-kommunikációs szerveződése természetesen nem ‘lebeg’ ‘szabadon’, nem független az objektív gazdasági-társadalmi és politikai javaktól, intézményektől és szerkezetektől. Mégis tagadhatatlan, hogy ez – az akkoriban – ‘tudati’, illetve az ‘alappal’ szemben ‘felépítményi’ szerkezetként, később jellemzően ‘szubjektív’, illetve ‘puha’ szerveződésként felfogott kulturális-kommunikációs jelenségegyüttes *viszonylag önálló* az ‘objektív’ és ‘kemény’ struktúráktól. Az autonómia foka, az öntörvényűség viszonylagosságának mértéke természetesen mindenkor vitatható (és vitatott is) – kutatási problémától függő empirikus kérdés. Az autonómia eliminálása azonban csak kutatói konstrukcióként, artefaktumként előállított ‘objektív helyzetek’ viszonyrendszeréhez vezethet. Olyanhoz, melynek termelésében a hetvenes évek második felétől a rendszerváltásig az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete játszik vezető szerepet. Jóllehet történt kísérlet ott is a szubjektív, tudati tükröződések megragadására, a vizsgálat módja jelentősen különbözik mind Kemény István, mind Losonczy Ágnes, mind Józsa Péter vizsgálati pozícióitól.

2.3. ‘Réteghelyzet’ és ‘rétegtudat’ – a Társadalomtudományi Intézet a ‘tudati tükröződések’ nyomában

A Társadalomtudományi Intézet hetvenes évek végén lezajló kutatási programsorozatának egyik ága a társadalmi rétegződés tudati tükröződésének vizsgálatára irányult. A *Társadalmi struktúránk fejlődése* kötet sorozat második, ‘Rétegződés, mobilitás, egyenlőtlenség’ alcímű kötetében így meg is jelenik egy összefoglaló előtanulmány a témával megbízott kutatócsoport tollából (Kolosi Tamás–Papp Zsolt–Gombár Csaba–Pál László–Bara János 1979). ‘A társadalmi egyenlőtlenségek tudati tükröződése és az ezzel kapcsolatos értékorientációk’ című kutatási jelentés, majd az egy évvel később a kutatási eredményeket összegző kötet, a *Réteghelyzet – rétegtudat* a már jól ismert hivatalos társadalomkép

alaptételeiből indul ki. A sztálini ‘modell’ felújításaiként értékelhető ‘osztályok’ közelednek egymáshoz, csökkennek, illetve fokozatosan megszűnnek a köztük lévő különbségek, eközben a nem osztályjellegű különbségek tovább élnek, az egyenlőtlenségek rendszere ezért mindenekelőtt rétegződés formáját ölti (Kolosi Tamás és mtsai. 1980: 5). Kutatásuk voltaképpen kérdése ebből az alapállásból következik: hogyan alakul a rétegződés ‘tudati tükröződése’? Hogyan jelennek meg az egyenlőtlenségek szubjektíve a szocialista tudatban? Hogyan alakul ‘réteghelyzet’ és ‘rétegtudat’ viszonya? (Kolosi Tamás és mtsai. 1980: 6.) A kérdésfeltevés különös jelentőségét az adja, hogy a szocialista társadalom *fejlődése* ellentmondásba kerülhet az *egyenlőség* elvével. A nagyobb egyenlőtlenségek megengedése (a ‘differenciálás’) hajthatja a fejlődést, de értelemszerűen az egyenlőségszmény szükségszerű csorbulásával jár együtt (Kolosi Tamás és mtsai. 1980: 7). A konkrétan is vizsgált kérdések így hangzanak: az egyes csoportok és rétegek mennyiben tulajdonítják az egyenlőtlenségeket a teljesítménynek? A társadalomszerkezetben viszonylag ‘alul’ levők, illetve a ‘lefelé’ mobilak mennyiben tartják fontosnak az egyenlőséget (és az egyenlősítést), illetve a teljesítményt (és az a szerinti differenciálást)? Hogyan vélekednek erről a ‘felsőbb’ rétegek, illetve a ‘felfelé’ mobilak? (Kolosi Tamás és mtsai. 1980: 26–27). A kutatás látens kérdése voltaképpen az, mennyiben legitimálhatók az egyenlőtlenségek a fejlődéssel, a teljesítménnyel és a differenciálással, illetve mekkora egyenlőtlenséget tart a lakosság *még elfogadhatónak* a fejlődés fokozásához.

E kérdésfeltevésekből már valamelyest érzékelhető, hogy a kutatás megismerési érdeke nem annyira a valóságos társadalmi szerkezet feltárására irányul, mint inkább döntéselőkészítő célokat szolgál. Ez a beállítottság egy – Kolosi Tamás kifejezésével – ‘pártintézet’ részéről természetesen érthető és nem is teljességgel meglepő, ha a kutatások finanszírozását ‘közpolitikai’ kérdések megválaszolásához kötik. Mégis hangsúlyozandó, mert rávilágít a szakma viszonylagos autonómiájának felettébb szűkös voltára. A társadalomkutatók – ebben a helyzetben – akkor és azt kutathatnak, vizsgálataikat akkor finanszírozzák, ha (mai kifejezéssel élve) azok *policy*-funkciót is ellátnak: amennyiben hozzájárulnak (köz)politikai döntések előkészítéséhez, megalapozásához, esetleg igazolásához. A politika szorításában a kutató elsődleges érdeke és cselekvési stratégiája arra irányul, hogy kutatási programját mint a döntéselőkészítéshez és (köz)politika-megalapozáshoz *nélkülözhetetlenül szükséges tudja bemutatni* a megrendelést finanszírozó vezetőknek.

Kolosi Tamás, a Társadalomtudományi Intézet kutatási irányzatait a hetvenes évek második felétől személyében is megjelenítő vezető kutató minderről így vall 2003-ban,

visszatekintve: „a politikai közéletben is furcsa helyzet alakult ki a hetvenes évek közepére. A gazdasági reform körüli összecsapások, a politikai mezőben zajló harcok azt eredményezték, hogy a pártvezetésen belül létrejött egy olyan »irányzat«, egy olyan »frakció«, amelyik úgy gondolta: *egy szaktudományként funkcionáló szociológia bizonyos kérdésekben segítségére lehet.*” (Kolosi Tamás 2003: 105 – kiemelés tőlem.) A ‘szaktudományként funkcionáló’ szociológia kitétel jelentése itt ‘a kritikai szerepét feladó szociológiát’ jelent. Mindez nyilvánvalóvá válik, ha figyelembe vesszük, hogy az 1972 és 1975 közötti represszió, különösen a Szelényi Ivánnal történtek, akit Kolosi Tamás egyik legjobb barátjának is vallott, Kolosi Tamásban azt a meggyőződést alakította ki, hogy fel kell hagyni a kritikai szociológiával. A fenti idézettel azonos lapon így fogalmaz: Szelényi Iván „»eltávolítása« engem különösen megrázott és mindenféleképpen abba az irányba nyomott, hogy *abba kell hagyni mindenfajta kilátástalan, reménytelen társadalomkritikai, ideológiakritikai orientációjú szociológiát. Egyetlen lehetőségünk van – hogy a szociológiát a szaktudomány irányába próbáljuk meg elmozdítani.*” (Kolosi Tamás 2003: 105 – kiemelés tőlem.)

A kritikai funkciójától megfosztott, szaktudományos szociológia előtt tehát megnyílik az út. Kolosi Tamás álláspontja szerint csak így (volt) lehetséges valamennyi viszonylagos autonómiát visszanyerni, a mozgásteret óvatosan és *ügyesen*, fokról-fokra növelni. Az együttműködés stratégiájának köszönhetően ezért – mint Kolosi Tamás mondja – „ekkoriban (és még egy jó ideig) meglepően könnyű volt pénzt, paripát, fegyvert szerezni még az egyeduralkodó (s így a kutatási pénzek felől is döntő) politikáival nem egyező szempontok mellé elköteleződő különböző szociológiai projektek megvalósításához is.” (Kolosi Tamás 2003: 105–106 – kiemelés tőlem.) Ilyen kutatási projektek sorozata a *Társadalmi struktúránk fejlődése* című háromkötetes munka, melyet a belső borítók tanúsága szerint „»A mai magyar társadalom osztály- és rétegszerkezete« című kutatási főirány tématanácsa és az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete »Társadalmi struktúra és szocialista tudat« kutatócsoportja” adott közre (Várnai Györgyi szerk. 1979: 4; P. Kálmán Katalin szerk. 1979: 4; Bíró Erzsébet szerk. 1979: 4). És természetesen ebbe a vizsgálatsorozatba illeszkedik az 1980-ban megjelenő *Réteghelyzet – rétegtudat* című kutatási összefoglaló is (Kolosi Tamás és mtsai. 1980: 6).

Az egyenlőtlenségek ‘tudati tükröződésének’ problémája az ‘objektív élethelyzet’ mellett figyelmet szentel a ‘szubjektív helyzetmeghatározásnak’ is, de távolról sem úgy, ahogyan azt Losonczi Ágnes vagy Józsa Péter kutatásainál láttuk. A ‘tükröződés’ metafora pontosan jelzi azt az elméleti pozíciót, amely Lenin alapján mechanikusan értelmezi a marxi determinista álláspontot, egyúttal tartózkodik a szubjektív helyzetdefiníció valóságos

cselekvésformáló jelentőségének elismerésétől. Nem tulajdonít érdemi jelentőséget a szubjektív helyzetdefiníciótól függő cselekvésstratégiáknak, mert különben be kellene látnia, hogy a társadalmi struktúrák – változatlan vagy változó formában történő – újratermelődése e cselekvéseken keresztül megy végbe. A réteghelyzetnek a rétegtudatban történő visszatükröződésére vonatkozó kutatási kérdés – miként azt a ‘tükör’ és a ‘tükröződés’ metaforái jelzik – voltaképpen csak a ‘valóságos’ struktúrák szubjektív ‘torzulásainak’ megismeréséig merészkedik, de társadalomformáló képességet sem közvetlen, sem közvetett módon nem tulajdonít a tudati struktúráknak. Az állásfoglalásként értelmezhető kutatási koncepció valahogy így hangzik: a valóságos szerkezeteket és folyamatokat mi, kutatók derítjük fel – bár mellékes kérdésként az sem érdektelen, hogy a ‘valóság’ hogyan ‘tükröződik’ (torzul) a ‘szocialista tudatban’. De ez a korlátozott érdeklődés is főként a rendszer legitimitációjára, ill. legitimálhatóságára fókuszál. A szubjektív társadalomképre és e társadalmi térképen belül elfoglalt helyre – mint látni fogjuk – még kíváncsi ugyan, de azt már nem feltételezi, hogy a szubjektív helyzetmeghatározás a társadalmi cselekvések szerveződésének kiindulópontja, s hogy a társadalmi struktúrákat e cselekvések is formálhatják (megváltoztatva vagy változatlan formában újratermelve azokat). A társadalmi cselekvésnek és cselekvőknek ez a kutatás sem tulajdonít társadalomformáló képességet, így – ebből a szempontból – semmivel sem feltételez nagyobb relatív autonómiát a *structure*-rel szembeni *agency*-nek, mint a mechanikus determinációt feltételező ortodox ‘marxista’ álláspont.

A *Réteghelyzet – rétegtudat* kutatási váza igazolja ezt az állítást. A ‘tudati tükröződés’ folyamatábrája szerint a ‘réteghelyzet’ egyik úton az ‘ideológiai szférán’, másik úton pedig a ‘megtapasztalható réteghelyzeten’ keresztül formálja a ‘rétegtudatot’ (Kolosi Tamás és mtsai. 1980: 28.) A nyilakkal jelzett hatásmechanizmusok modelljének egy másik változata szerint a ‘társadalomszerkezet’ felől egyrészt az ‘ideológiai szférára’, másrészt pedig a ‘konkrét, megtapasztalt életkörülményekre’ mutatnak nyilak, melyekből kettős hatás eredményeként az ‘egyenlőtlenségtudat’ következik (Kolosi Tamás és mtsai. 1980: 147; vö.: Kolosi Tamás–Papp Zsolt 1983 [1979]). Visszafelé, a ‘rétegtudat’ felől sem közvetlenül, sem közvetetten nem vezetnek utak (nyilak, hatások) a ‘réteghelyzet’, a ‘társadalomszerkezet’ felé. A ‘szubjektív tudattartalmak’ eszerint nem hatnak vissza az ‘objektív léhelyzetre’ vagy ha mégis, erre nem terjed ki a megismerési érdek(lődés). A cselekvő mintegy ‘alulról’, a mikroszintről nem formálhatja a ‘felső’, makrostruktúrát – vagy ez a hatás legalábbis nem fontos, esetleg nem számottevő. Ezért a kötet is úgy épül fel, hogy az első rész és annak öt fejezete a ‘réteghelyzetet’, a ‘társadalomszerkezetet’ és annak kutatási metodológiáját tisztázza (címe:

‘Az egyenlőtlenség-tudat társadalmi háttéré’) (Kolosi Tamás és mtsai. 1980: 31–98), majd azután a második rész és annak négy fejezete ‘Az egyenlőség–egyenlőtlenség-tudat vizsgálata’ címmel a ‘rétegtudatot’ és az egyenlőtlenségekkel kapcsolatos vélekedéseket ismerteti (Kolosi Tamás és mtsai. 1980: 99–161.)

Amire a kutatási érdeklődés kiterjed, arra többé-kevésbé válasz is kapható az elemzésből. A kötetben belül Kolosi Tamás és Papp Zsolt közös munkája az a fejezet (‘Egyenlőség és teljesítményelv’ címmel) (Kolosi Tamás–Papp Zsolt 1983 [1979]), amelyből megtudható: az egyenlőség egyik rétegnél sem kiemelt érték, összességében keveseket foglalkoztat – egy ideológiailag inspirált kérdésfeltevés esetében ez érthető is (Kolosi Tamás és mtsai. 1980: 99–100). A válaszokból mégis egyértelműen kitűnik, hogy a magasabb társadalmi helyzetben lévők számára – tendenciaszerűen – fontosabb a teljesítményalapú differenciálás, míg az egyenlősítésért síkra szállók az alacsonyabb társadalmi állásokat betöltők között vannak többen (Kolosi Tamás és mtsai. 1980: 100–105). Valamennyi réteg a maga tulajdonságait és a munkájához tartozó specifikus készségeket értékeli fel: míg a munkások a fizikai munka nehézsége miatt várnának magasabb juttatásokat, az értelmiség képzettségét és a szellemi igényvétel értékeli magasra (Kolosi Tamás és mtsai. 1980: 105–108). A termelési hierarchia, illetve a beosztás szerint differenciálnának azok – a vezetők és az értelmiségiek –, akik felül állnak ezekben a hierarchiákban (Kolosi Tamás és mtsai. 1980: 108–110). Az értelmiségiek és a munkások rétegtudata viszonylag kiforrott, a vezetők és a középszintűeké meglehetősen diffúz (Kolosi Tamás és mtsai. 1980: 124–128). Az értelmiségiek és különösen a vezetők vonzódnak az evolucionista és funkcionalista egyenlőtlenségmagyarázathoz, a munkások körében ezzel szemben leginkább a fatalista-beletörődő és a fennálló rendet megkérdőjelező kritikai magyarázatok az elterjedtek (Kolosi Tamás és mtsai. 1980: 131–134). A tendencia szerint tehát a munkások sokkal inkább hajlanának az egyenlősítésre, mint a társadalomszerkezet felsőbb szintjein állók, de az egyenlőséget mint eszményt senki sem tartja igazán fontos értéknek. A munkások inkább megvalósíthatatlannak, az értelmiségiek inkább meg nem valósítandónak tekintik (Kolosi Tamás és mtsai. 1980: 134–135).

Összefoglalva megállapítják: minél magasabb a társadalomszerkezetben elfoglalt helye valakinek, a tapasztalatok szerint tudatára annál erősebb az ideológiai szféra befolyása. *Fentebb* általában véve differenciáltabban, ugyanakkor ideologikusabban gondolkodnak, fokozott hajlam figyelhető meg a saját előnyök legitimálására, az egyenlőtlenségek öngazoló és ideologikus magyarázatára. *Lentebb* ezzel szemben a differenciálatlanabb tudat jellemző, kevésbé ideologikusak, közelebb állnak az egyenlősítés gondolatához (gyakran annak

szélsőséges változataihoz is), és nagyobb arányban hajlanak az egyébként az egész társadalomra jellemző fatalista, a sors adottságaiba beletörődő álláspont felé (Kolosi Tamás és mtsai. 1980: 147–151). A megkérdezettek több mint 80%-a a társadalomszerkezetben ‘középre’ helyezi magát, csak 3% helyezte magát ‘felülre’, és kb. 20% ‘alulra’. A megkérdezettek társadalomképe így a – húsz évvel későbbi elnevezéssel élve – a ‘terhes babapiskótához’ állt a legközelebb a felkínált társadalomképek közül; az alternatívák a ‘piramis’, a lényegi egyenlőséget kifejező ‘ellipszis’, valamint a ‘lombik’, vagyis az a társadalomkép volt, amely szerint kevesen vannak középen, többen felül és a legtöbben alul helyezkednek el (Kolosi Tamás és mtsai. 1980: 114–118). A megkérdezettek 70–80%-a igazságosnak látja helyzetét, a munkások mindazonáltal kevésbé elégedettek, mint a szellemi foglalkozásúak (Kolosi Tamás és mtsai. 1980: 119). Kiemelendő végezetül, a legtöbben jobbnak érzékelik helyzetüket a szüleikénél, sokan még a ‘lecsúszók’ közül is. Egyedül a korábbi státusukból sokat veszítő, kifejezetten nagyot zuhanó csoportok bizonyultak elégedetlennek (Kolosi Tamás és mtsai. 1980: 120–124).

3. A Kolosi Tamás vezette rétegződésmodell-vizsgálat

Összevetve a hetvenes évek három olyan kutatássorozatát, amely valamilyen formában számot vet a társadalomszerkezet életmódbeli, kulturális, illetve tudati szerveződésével – Losonczy Ágnes, Józsa Péter és az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete Kolosi Tamás vezette kutatócsoportját –, szembevetendő eltérések válnak láthatóvá. Amíg Losonczy Ágnes és Józsa Péter mindenekelőtt Max Weber és Pierre Bourdieu érzékeny és árnyalt társadalomelméletének felhasználásával szemléletileg rendkívül igényes kutatásokba kezdett, addig a ‘tudati tükröződések’ vizsgálatára szerveződő kutatócsoport koncepciója nem sokkal több, mint egy egyirányú hatásmechanizmust feltételező, döntéselőkészítési célokat szolgáló szaktanulmány. Ha a vizsgálatok empirikus szakszerűségét és kivitelezettségét hasonlítjuk össze, akkor el kell ismerni: a Társadalomtudományi Intézet munkatársai professzionálisan végigvitték a vizsgálatokat, Losonczy Ágnes óriási erőfeszítések ellenére végül nem jutott egységes társadalomképhez, és sajnálatos módon Józsa Péter sem tudta valóra váltani tervét, a kulturális blokkok rekonstrukcióját.

Hozzá kell azonban tenni: kutatási erőforrásaik, ‘támogatottságuk’ sem tekinthető egyformának. Az MTA többszörösen megregulázott Szociológiai Kutatócsoportjának, illetve Kutatóintézetének munkatársaként Losonczy Ágnes békési kutatása, valamint a Népművelési

Intézet Kutatási Osztályának korát messze megelőző, zseniális kutatási tervét produkáló Józsa Péter vizsgálatsorozata nem rendelkezhetett a Társadalomtudományi Intézet rendelkezésére álló támogatással és erőforrásokkal. Ha mindehhez azt is hozzá vesszük, hogy a békési vizsgálatot Losonczi Ágnes a hatvanas évek végén, kulturálisfogyasztás-kutatását Józsa Péter pedig a hetvenes évek elején kezdi meg, és a hetvenes évek közepére lényegileg le is zárulnak, csak akkor tárul fel az a *drámai mértékű intellektuális visszafejlődés*, ami a politikai szorításában összeszoruló szakmát a hetvenes évek közepén sújtotta. Losonczi Ágnes és Józsa Péter Kemény Istvánnal, Konrád Györggyel, Szelényi Ivánnal és egy újraértelmezett, ‘autentikus’ Marx-olvasat felől az osztályszerkezetet rekonstruálni kívánó ‘korai’ Kolosi Tamással párhuzamosan végezte kutatásait. És tágabban: Hegedüs Andrással, Márkus Máriával, Ferge Zsuzsával, Heller Ágnessel, Márkus Györggyel, Vajda Mihállyal, Kis Jánossal és Bence Györggyel. Ha tehát a Társadalomtudományi Intézet *Társadalmi struktúránk fejlődése I–III.* köteteit a legkésőbb a hetvenes évek közepéig tartó intellektuális pezsgéshez viszonyítjuk, *pusztító erejű szellemi regressziót konstatálhatunk.*

A hetvenes évek második felének fejleményeit mint a szociológia ‘professzionizálódásának’, szaktudományá válásának korszakát ünnepelni nem teljes tévedés ugyan, de mindenesetre féloldalas értelmezés. Az alighanem kétségtelenül lejátszódó professzionizáció ugyanis intellektuális devalvációval, radikális autonómiakorlátozással járt együtt. És nem csak ezzel. Egyfelől megszakadt a hatalom és az ideológia *kritikai-szociológiai átvilágításának* hagyománya (mindenekelőtt Konrád György, Szelényi Iván és Hegedüs András kiszorulásával). Másfelől azonban nagyon meggyengült a társadalom valóságos szerveződésének, kulturális fogyasztási mintáinak, életmód- és életformatípusainak *megértő szociológiai felfejtését* végző irányzata is (mindenekelőtt Kemény István, Losonczi Ágnes és Józsa Péter kiszorulásával, marginalizálódásával, illetve kilépésével). Ami a szociológiában maradt, egyrészt egy professzionális, de a szociotechnikához végzetesen közel kerülő ‘szociológia’ (mindenekelőtt a Társadalomtudományi Intézetben, főként Kolosi Tamás részéről). Másrészt egy szintén szaktudományossá váló, de sok tekintetben autonómiáját, jelentőségét és érdekességét veszítő társadalomkutatás (mindenekelőtt az MTA Szociológiai Kutatóintézetben és a Központi Statisztikai Hivatalban). A hetvenes években kezdik meg működésüket a szociológiai képzést kínáló első egyetemi tanszékek és szakok is (mindenekelőtt az ELTÉ-n, valamint a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen), a struktúrakutatás területét a hetvenes évek második felében mindazonáltal a Társadalomtudományi Intézet uralja. Részben úgy, hogy ‘A mai magyar társadalom osztály- és rétegszerkezete’ című kutatási főirány, illetve ‘A társadalmi struktúra és a szocialista tudat’

című kutatási program keretében a fenti intézmények munkatársait is bevonja a munkába. Mint a Társadalomtudományi Intézet igazgatóhelyettese, Halay Tibor fogalmaz a *Társadalmi struktúránk fejlődése* c. kiadványsorozat bevezetőjében: „Hazai kutatóbázisunk számos alkotóműhelye (tudományos intézetek, egyetemi tanszékek), ismert kutatója vesz részt a munkában, *a koordináló bázis-intézet szerepét pedig a Társadalomtudományi Intézet látja el.*” (Halay Tibor 1979: 7 – kiemelés tőlem.)

Az MSZMP KB Intézete alighanem azért látja el a ‘koordináló bázisintézet’ szerepét, mert a társadalmi struktúra és a szocialista tudat kutatása politikailag és ideológiailag is igen érzékeny terület. Halay Tibor írja: „Ezenkívül igen szoros affinitás tapasztalható a társadalmi struktúráról alkotott *tudományos elmélet és az ideológiai tételezések között, vagyis erősen politikai töltésű kérdésről van szó, amely mind tudományos, mind ideológiai-politikai területeket* egyaránt érint.” (Halay Tibor 1979: 9, vö.: 1982: 7 – kiemelés tőlem.) Ennek ellenére a hivatalostól eltérő nézeteket – nagyvonalúan – nem kívánják korlátozni, éppen ellenkezőleg: „A mai kutatások során, az elkészült tanulmányok és kutatások vitáiban [...] különböző elméleti-metodológiai nézőpontok jelentkeztek. A munkát irányító Tématanács óvakodott attól, hogy ezeket, a praktikus egység céljából, mesterségesen, valamiféle elvi kompromisszummal elmossa. Az a véleményünk, hogy a problémák csak mélyreható kutatások és *őszinte tudományos viták* folyamatában tisztázódhatnak. Ebből adódik, hogy a jelzett különböző megközelítések a sorozatunkban közölt tanulmányokban is tükröződnek” (Halay Tibor 1979: 12 – kiemelés tőlem.) Valóban ez lehet az oka annak, hogy a háromkötetes munkában egyszerre olvashatók Wirth Ádám, Huszár Tibor, Ferge Zsuzsa és Andorka Rudolf tanulmányai – valamennyien szerzőtársakkal együtt jegyzett munkákkal mint egyes kutatócsoportok vezetői szerepelnek. A társadalmi struktúra és tudat hazai kutatása a Társadalomtudományi Intézet ernyője alatt ilyen módon *ragyogóan ellenőrizhetővé* vált.

Az Intézet keretei közé terelt munka azonban még egy fontos – korábban már jelzett – funkciót is elláthatott: a politikai döntések előkészítésének és megalapozásának feladatát. Újra Halay Tibort idézem: „Az itt közreadott három kötet tanulmányai a magyar társadalom struktúrájával foglalkozó kutatómunka egyes – az utóbbi években elért – eredményeit tartalmazzák, illetve jelzik a tudományos elemzések mai problémáit, jövő irányait, *és több vonatkozásban ajánlásokat, gyakorlati javaslatokat* is megfogalmazznak a *politika, a társadalomirányítás számára.*” (Halay Tibor 1979: 7 – kiemelés tőlem.) Valamivel később: „Társadalmunk szerkezetének pontos ismerete ma is nélkülözhetetlen a »konkrét helyzet konkrét elemzésében«, azaz gazdasági, politikai, szociális vagy éppen kulturális *döntéseinek előkészítésében.*” (Halay Tibor 1979: 9, vö.: 1982: 7 – kiemelés tőlem.) A gondolatmenetet

zárva, az eredményeket áttekintve így fogalmaz: „úgy érezzük, a kutatási időszakban *a politikai gyakorlat számára is* hasznos eredményekhez jutottunk. Az adott tudományos vállalkozásnak *éppen ez utóbbi volt a közvetlen célja*. Az elmúlt évtizedben [...] különösen előtérbe került *a társadalomirányítás tudományos megalapozásának kérdése és jelentősen növekedett az érdeklődés a kutatási eredmények gyakorlati alkalmazása iránt*. Több hazai és nemzetközi tanácskozás témája volt e problémakör, a *vezető társadalomtudósaink elemzéseket és javaslatokat dolgoztak ki*. A tapasztalatok szerint *a társadalmi igények kielégítésére* ma már felkészültebbek a társadalomkutatók, *nagyobb tapasztalattal rendelkeznek a közvetlen gyakorlati célú kutatásokban*. A különböző szintű párt- és állami szervek *folymatosabban élnek a megrendelés lehetőségével*, az eredmények felhasználásával, mint az Agit.Prop. témák is bizonyítják. Az elmúlt tíz esztendőben több jelentős társadalmi döntésben realizálódott *a tudomány és a gyakorlat kapcsolata*. [...] A tudomány és a gyakorlat (politika) kölcsönös kapcsolatának jelzett eredményei és problémái a struktúra-témával kapcsolatban is tapasztalhatóak. *Abban bízunk, hogy e háromkötetes sorozat ilyen vonatkozásban is dokumentálja az előrelépést.*” (Halay Tibor 1979: 16–17 – kiemelés tőlem.)³⁵

Ez tehát az a szélesebb kontextus, amiben a hetvenes évek második felétől a hazai struktúrakutatók dolgozhatnak. A társadalmi struktúrakutatás terepét voltaképpen az MSZMP KB Társadalomkutatási Intézete veszi birtokba, a politika elvárásai mindenekelőtt rajta keresztül fejtik ki hatásukat. Az Intézet így egyszerre ellenőrizheti a vizsgálatokat és teheti azokat ‘a gyakorlat (politika)’ számára hasznossá, miközben a sajátosan leszűkített autonómia és a zárt nyilvánosság keretében ‘őszinte tudományos viták’ nagyvonalú fórumaként mutathatja be magát. Önmagában az a tény, hogy Lakos Sándor³⁶ és Halay Tibor a struktúrakutatást uraló Társadalomtudományi Intézet vezetői lehettek, pregnánsan fejezi ki a szociológia szakmai autonómiájának alacsony fokát – függőségét a politikától.

---

³⁵ Halay Tibor 1979-es bevezetőjét mindezen túl különösen helyesírási hibái teszik emlékeztetővé; különösen az, ahogyan a ‘struktúrát’ visszatérően, de nem következetesen rövid u-val, a ‘strukturáló’, illetve ‘strukturális’ kifejezéseket viszont rendre hosszú ú-val írja.

³⁶ A Társadalomtudományi Intézet igazgatóját, Lakos Sándort, Huszár Tibor egy néhány évvel ez előtti tévéinterjúban egyszerűen „bolond”-nak nevezi, aki mindenekelőtt annak köszönhetné vezetői tisztségét a Társadalomtudományi Intézetben, hogy Kádár János személyes támogatását élvezte – Kádár Jánossal sakkozott (Huszár Tibor 2010: 28’–29’). Huszár Tibor véleményében szerepet játszhat az is, hogy a Társadalomtudományi Intézet első igazgatójának még őt szánták. Hegedüs Andrásról tudható: „1966-tól komplex tervet dolgoztak ki a Társadalomtudományi Intézetnél, hogy az legyen a hivatalos szociológia bázisa Huszár Tibor irányításával.” (Hegedüs András 2007 [1986]: 12.) Az MSZMP KB intézetének első igazgatója mégis Lakos Sándor lett.

A hetvenes évek második felében a szociológia ‘professzionizálódásának’, ‘szaktudománnyá válásának’ ez a voltaképpen oka és egyben ára is. Kolosi Tamás egy korábban már idézett előadásában elmondja, a hetvenes évek közepére a pártvezetésen belül létrejött egy olyan frakció, amely hasznosnak, támogatandónak és finanszírozandónak látott *egy szaktudománnyá váló szociológiát*, amennyiben az hajlandó bizonyos kérdésekben a segítségére lenni (Kolosi Tamás 2003: 105). Az idézet így folytatódik: „Így hát a hetvenes évek második felében néhányan elhatároztuk: megpróbálunk tető alá hozni egy olyan projektet, amelynek segítségével mindazt, ami az újjáéledő szociológiában a hatvanas, hetvenes években a társadalom szerkezetével kapcsolatban felhalmozódott, megpróbáljuk integrálni. A társadalmi szerkezet kutatásának egy olyan projektje indult el így, amelyben a kimondott struktúra-kutatások mellett saját jogon kaptak helyet Ferge Zsuzsának, Gázsó Ferencnek az oktatásügy egyenlőtlenségeivel kapcsolatos kutatásai, az ELTE Szociológiai Intézetének a különböző értelmiségi csoportokkal kapcsolatos kutatásai, Gábor R. István és Galasi Péter a második gazdaságról, Juhász Pál és Magyar Bálint a mezőgazdaságról és a parasztság strukturálódásáról tájékozódó kutatásai – minden lehetséges téma tehát, ami a társadalom egyenlőtlenségi rendszereivel, a társadalom szerkezetével kapcsolatos.” (Kolosi Tamás 2003: 106 – kiemelés tőlem.)

A hetvenes évek második felének átfogó kutatássorozatáról mondja összegzésképpen: „Ez a projekt különböző állami forrásokból támogatott kutatásokra épült. Biztos, hogy mindannyiunknak, akik részt vettünk ebben a folyamatban, más és más volt a célunk. Nekem, ma már őszintén elmondhatom, tulajdonképpen kettős céлом volt. Az egyik az volt, hogy így, kollektív munkával, az összegyűjtött anyag révén viszonylag jó áttekintő képet kapjunk a magyar társadalom szerkezetéről. A másik, *talán még ennél is fontosabb* célom *annak demonstrálása* volt, hogy mindaz, amit így különböző kutatásokban sikerül(het) feltérképezni és összegyűjteni, arra az alapkérdésre, hogy hogyan strukturálódik a hetvenes évek második felének magyar társadalma, *egész egyszerűen nem ad választ.*” (Kolosi Tamás 2003: 106 – kiemelés tőlem.) Az utólagos reflexió cél- és értelemtulajdonítása több szempontból is problematikus lehet – itt mindenesetre figyelemre méltó, hogy ha utólagosan, visszatekintve is, a kutatási projekt egyik vezető alakja bevallja: fontos célja volt a kutatási projekt kudarcának demonstrálása. Ezzel mindazonáltal egy fölérendelt cél eléréséhez kívánt érvet nyerni. A gondolatmenet így folytatódik: „Tehát előbb-utóbb lehetőség lesz majd arra hivatkozni, hogy »Hölgyeim és Uraim (akkoriban persze inkább azt mondtuk: kedves elvtársak), itt lenne az ideje egy nagy, átfogó, alapvető ‘társadalmi rétegződés’-, ‘társadalomstruktúra’-vizsgálat lefolytatásának.« S szép lassan össze is kezdett állni egyfajta

lobbi annak szorgalmazására, hogy a nyolcvanas évek elején hozzá lehessen fogni a társadalmi rétegződés kutatásához, a rétegződés-modell vizsgálat előkészítéséhez és lefolytatásához.” (Kolosi Tamás 2003: 106–107 – kiemelés tőlem.)

3.1. A társadalmi struktúra koncepciójának különös viszontagságai

A nyolcvanas évek elejére a ‘lobbi’ összeállt és elérte célját: 1981–1982 folyamán felvették az adatokat a Kolosi Tamás vezette ‘rétegződésmodell-vizsgálathoz’. „A Központi Statisztikai Hivatallal együttműködve 1981. év folyamán, mintegy 50 000 emberre kiterjedő adatgyűjtés-sorozatot hajtottunk végre [...]. Vizsgálatunk erre épül úgy, hogy ezen sokaságból kiválasztottunk egy, a népesség 2 ezrelékét reprezentáló almintát (mintegy 18 000 tizennyolc évnél idősebb személy és ezek családjai), és 1982 január–februárjában ezen a mintán folytattunk kérdőíves vizsgálatot.” (Kolosi Tamás 1982c: 7.) Mint Kolosi Tamás büszkén írja: „kutatásunk olyan részletességű adatbázison alapszik, amilyenre igencsak kevés példát lehetne mondani a »világirodalomból«” (Kolosi Tamás 1982a: 54). E hatalmas, óriási költségigénye miatt azóta is páratlan méretű adatbázis részletes elemzése előtt, már 1982-ben megjelenik a vizsgálat eredményeit közlő könyvsorozat első kötete *Elméletek és hipotézisek* címmel, melyben a Társadalomtudományi Intézet kutatói tisztázzák a kutatássorozat koncepcionális kérdéseit (Várnai Györgyi szerk. 1982). A legszembetűnőbb újdonság az *osztály fogalmának eltűnése*. Osztályokról semmilyen értelemben nem esik szó, Kolosi Tamás bevezetője mind a marxi, mind a sztálini felfogás alapján meghatározható osztályelméletet számúzi a kutatásból (vö.: Kolosi Tamás 1982a). A hetvenes évek első felének az osztályelemzésért harcosan síkra szálló Kolosi Tamása végleg eltűnik, korábbi módszerét, a Marx-exegézissel rekonstruált osztályelemzést az általa a ‘professzionizálódás’ értelmezési keretébe illesztett többváltozós matematikai-statisztikai modellezés, vagyis a ‘polgári’ szociológia empirikus-pozitívista metodológiája váltja fel. Az új szemlélet új fogalmiság kialakítását és definiálását igényli – a ‘Struktúra, rétegződés, metodológia’ című bevezető tanulmány ezt a tisztázó feladatot látja el (Kolosi Tamás 1982a).

Szembetűnő ugyanakkor, hogy társadalmi struktúra és társadalmi rétegződés elkülönítése továbbra is központi jelentőségű Kolosi Tamás gondolkodásában (vö.: Kolosi Tamás 1982a: 22–29, 1987: 27–47). Elhatárolásukat még doktori, illetve kandidátusi értekezésében vezette be (Kolosi Tamás 1971: 9–12, 1974: 57–60, 87–89, 132–140). Célja akkor az volt, hogy kimutassa: mind a rétegződéskoncepció hívei (Hegedüs András és Ferge

Zsuzsa), mind a sztálini ‘modellt’ védelmezők (Wirth Ádám és Buza Márton), jóllehet rendre Marxra hivatkoznak, mégis félreértik Marxot, végső soron *csak a rétegződés koncepcionális keretein belül vitatkoznak* (Kolosi Tamás 1974: 125–131, 133–134). Szerinte Marx Sztálin általi félreértésének tévútjára lépve mindkét oldal lemond az ‘autentikus’ marxi *osztályelemzésről* (a voltaképpeni struktúraelemzésről), ezért annak ambiciózus feladatát neki kell elvégeznie (Kolosi Tamás 1974: 137). Ennek fényében meglepő lehetne, hogy csaknem egy évtizeddel később már hallani sem akar osztályokról és osztályelemzésről, ha nem ismernénk a szakma radikális átalakulását. 1982-ben a társadalmi struktúra osztályelemzéstől megfosztott értelmezési kerete még megmarad Kolosi Tamásnál, de figyelmét már mindenekelőtt a magyar társadalom *egyenlőtlenségi rendszerére, a társadalmi rétegződésre* összpontosítja. Mint írja: „Jelen kutatásunk elsődlegesen rétegződéskutatás. Alapproblémái is alapvetően rétegződési problémák. A struktúra és a rétegződés terminológiai megkülönböztetése is azt a célt szolgálta, hogy *egyértelműbben fogalmazhassuk meg a rétegződésvizsgálat alapvető kérdésfeltevéseit és érvényességi körét.*” (Kolosi Tamás 1982a: 28–29 – kiemelés tőlem.) Ugyanazt a stratégiát választja tehát, amiért Hegedüs András és Ferge Zsuzsát néhány évvel azelőtt még oly hevesen bírálta. A minduntalan Marxra hivatkozó rendszer a nyolcvanas évek elejére tehát legambiciózusabb marxista szociológusát is lebeszélte az ‘autentikus’ marxi osztályelemzésről.

Kolosi Tamás definíciói értelmében a *struktúra* elmélete arra a kérdésre ad választ, hogyan *működik* a társadalom, hogyan jellemezhető a társadalmi viszonyok *újratermelésének módja*. A struktúra meghatározza a *rétegződést*, mely az életkörülményekben kifejeződő társadalmi *különbségek* rendszereként fogható fel, s amely a társadalmi *differenciálódását*, a társadalom *tagolódását* jelenti. A *struktúra* inkább elméleti, *analitikus* fogalom, mely magába foglalja a *strukturáló mechanizmusok* elméleti leírásán túl a társadalom *integrációs modelljeinek* konceptualizálását is; a *rétegződés* ezzel szemben inkább empirikus, *leíró* fogalom, feladata a társadalom differenciáltságának, *egyenlőtlenségeinek* fogalmi rendezése. Struktúra és rétegződés mindazonáltal csak metodológiai okokból szétválasztandók, ténylegesen természetesen nagyon is összefüggnek egymással: a struktúrát részben a rétegződéskutatásból származó empirikus tényekre támaszkodva *elméleti és történeti elemzéssel* lehet megragadni, a rétegződés felderítéséhez *empirikus statisztikai módszerek* igénybe vételére van szükség – ehhez pedig csaknem nélkülözhetetlen valamiféle (legalább implicit) struktúrákép előzetes kialakítása (Kolosi Tamás 1982a: 23–28, 1987: 27–47). Kolosi Tamás szerint tehát a társadalmi *struktúra* mint a társadalom működésének módja, strukturáló és integráló mechanizmusainak összessége meghatározza a társadalom *rétegződését*, illetve

egyenlőtlenségi rendszerét. A kutatássorozat ambiciózus célkitűzése, hogy mindhárom tárgyról – struktúráról, rétegződésről, egyenlőtlenségről – képet alkosson a nyolcvanas évek (elejének) Magyarországra vonatkozóan (vö.: Kolosi Tamás 1987).

Feltűnő ugyanakkor, hogy a társadalmi viszonyok összességként meghatározott társadalmi struktúrát milyen szűken definiálja, amikor pontosítja koncepcióját. Hetvenes évekbeli munkáiból saját korábbi meghatározását idézi: „a társadalmi struktúra a társadalom emberi viszonyokban megjelenő, a tevékenységek elkülönültségében és összefüggésében feltárulkozó *termelőtevékenységet*, az azt szabályozó *érdekvizonyokat* és *politikai intézményesültséget* egyaránt magába foglaló viszonyok összességét jelenti” (Kolosi Tamás 1982a: 26 – kiemelés tőlem, az eredetiben végig kurziválva, vö.: 1987: 33; forrásai: 1983 [1972], 1974: 63, 88). Termelőtevékenység, érdekvizonyok és politikai intézményesültség tehát a három kulcsszó, *praktikusan* ezeknek az emberi viszonyokban megjelenő összefüggéseire szűkül le a ‘társadalmi viszonyok összessége’ tág megfogalmazása. Érintkezések sűrűsödéséről, interakciós mintázatokról, helyzetdefiníciók és cselekvésstratégiák hasonlóságáról, a társadalmasulás formáiról, valóságos társadalmi kapcsolatokról, tényleges csoportképződésről a társadalomszerkezet kapcsán *szó sem esik*.³⁷

A kutatássorozat megtervezésekor a társadalmi struktúráról kialakuló vitát szintén közreadta az első kötet (vö.: Gombár Csaba 1982; Papp Zsolt 1982a). Gombár Csaba – szemben Kolosi Tamás meghatározásaival – éppen e fent jelzett, a társadalom valóságos *strukturálódásának, szerveződésének*, gondolkodó és célkövető egyének *történetileg meghatározott társadalmasulásának* eredményeként látja struktúrát (Gombár Csaba 1982: 63). Megállapítja, hogy sem a társadalom, sem a politika, sem a társadalomtudomány nem rendelkezik közmegegyezéssel strukturaképpel, a tudomány rombolja a munkás–paraszt–értelmiség-felosztáson alapuló politikai-ideológiai társadalomképet, de mindaddig nem tudott jobban állítani a helyére (Gombár Csaba 1982: 61–62). Felvet egy első hallásra abszurdnak ható eshetőséget: „lehetséges ugyanakkor az is, hogy ennek a mi kis *társadalmunknak nincs is struktúrája*.” (Gombár Csaba 1982: 62 – kiemelés az eredetiben.) Gombár Csaba leszögezi:

---

³⁷ E kritikát – Gombár Csaba és Papp Zsolt mellett – Hadas Miklós és Nagy Endre szintén megfogalmazza (Gombár Csaba 1982; Papp Zsolt 1982a; Hadas Miklós 1990: 10–14; Nagy Endre 1990). A továbbiakban a nyolcvanas évek vitái és kritikái mellett Hadas Miklós és Nagy Endre rendszerváltást követő kritikái megjegyzéseit is ismertetem és hivatkozom, miközben valamennyit új összefüggések kiemelésével egészítem ki. Ez utóbbira az ad módot, hogy sem Hadas Miklós, sem Nagy Endre nem vizsgálta Kolosi Tamás teljes életművét. Nyilvánosan kifejtett folyóiratcikk terjedelmű kritikáik – érthető módon – nem térnek ki Kolosi Tamás koncepciójának olyan részletes bemutatására és bírálatára, mint e dolgozat a következő oldalakon.

magánvaló (an sich) *szerkezetek* – hasonló helyzetben lévő, az objektív viszonyok rendszerében hasonló pozíciót elfoglaló egyének – természetesen vannak, a Kolosi Tamás vezette vizsgálat is ilyeneket fog a felszínre hozni. A *magáért való* (für sich) *szerkezetek* – vagyis amikor a cselekvők hasonló helyzetben érzik magukat, valóságos kapcsolatok kötik össze őket, közösséget vállalnak egymással, és hajlanak az azonos irányú cselekvésre – azonban nem *látszanak* (Gombár Csaba 1982: 63–64).

‘Nem látszanak’ – ez jelentheti azt is, hogy ‘nincsenek’, de azt is, hogy „van egy lényegi szerkezet, *csak* *hogyan a struktúrakutatókból évtizedek óta hiányzik a spiritusz ennek meglegeléséhez.*” (Gombár Csaba 1982: 62–63 – kiemelés tőlem.) Kolosi Tamásnak, de talán a második világháború utáni ‘hivatalos’ struktúrakutatás átfogó bírálatának is tekinthető az ebből levont kritika: „Ha csak röviden is, de szembenézünk közgondolkodásunk és tudományos közvélekedésünk ideológiává párolt ökonomizmusának *igen erős hatásával*, amelynek eredményeképpen *sokan mindent a gazdasági viszonyokban keresnek* [...], akkor az ugyan igaz, hogy gazdasági viszonyaink vannak, s ebből meghatározott elméletek szerint *illene strukturálnia egy társadalomnak*. A gazdasági viszonyok kirajzolta szerkezet azonban *csak puszta ökonómiai absztrakció és nem társadalmi struktúra*, ami viszont *mindig önelvűen alakul*. Önelvűen abban az értelemben, hogy a társadalom tagoltsági egységei *történelmi meghatározottságúan, saját előformáik által befolyásoltan változnak, és ez a gondolkodó, célkövető emberek csoportminőségű alkotmánya.*” (Gombár Csaba 1982: 63 – kiemelés tőlem.) Lehet tehát, hogy a magáért való struktúrák azért *nem látszanak*, mert a kutatók vagy rosszul, vagy rossz helyen keresik őket. Mert feltételezik, hogy a gazdasági struktúrából valamiképpen mégis *levezethető* a társadalmi struktúra – hogy utóbbi *mégsem* ‘önelvűen’ alakul. Gombár Csaba tehát a társadalmiság, a társadalomszerkezet *autonómiájának*, vagy legalábbis *relevanciájának* elvitatását teszi szóvá. Gombár Csaba kritikája Kolosi Tamás koncepciójának elevenébe talál. Kolosi Tamás ‘termelőtevékenység, érdekviszonyok és politikai intézményesültség’ hármában gondolkodó struktúrakoncepciója *a társadalom gazdasági és politikai alapszerkezetét* írja le. Ennek oka, hogy ezt még a hetvenes évek első felének ‘korai’ Kolosi Tamása alkotta meg (Hadas Miklós 1990: 11). Akkor pedig még egészen más célokat szolgált: az *osztályelemzés* struktúraelméleti megalapozását.

Kolosi Tamás a hetvenes évek első feléből idézett struktúradefiníciója az 1974-es kandidátusi disszertációban *még kimondottan e polito-ökonómiai szerkezet* leírását célozza. Amellett érvel, hogy a társadalomstruktúrát (akkor még: osztályszerkezetet) a *termelés társadalmi struktúrájából* – az *alapstruktúrából* – kell megérteni, majd nagyrészt, de nem

kizárólag ebből vezeti le az *érdekstruktúrát*, aminek kifejeződése a *társadalom politikai struktúrája* (Kolosi Tamás 1974: 61–63, 87–89). A képlet a következő: termelés → érdek → politika = társadalom. Másképpen: társadalomszerkezet mint totalitás = termelőtevékenység + érdekviszonyok + politikai intézményesültség. Gombár Csaba kritikája tehát pontos, Kolosi Tamás hetvenes évekből származó, de azóta osztálytalanított struktúrakoncepciójának központi fogyatékoságára mutat rá. Ha ezen túl – némiképp előreutalva – figyelembe vesszük azt is, hogy az osztályok *valójában nem veszték el nyomtalanul*, csak ‘strukturális csoportokká’ alakultak (neveztek) át, akkor a hetvenes évekbeli koncepció csaknem sértetlen továbbélését konstatálhatjuk. Kolosi Tamás egyszerűen csak a struktúra és az osztályviszonyok elemzéséről átváltott a rétegződés és a réteggülönbségek vizsgálatára, az osztályokat pedig – megszüntetve-megőrizve – ‘strukturális csoportoknak’ nevezte át. A Gombár Csaba által szóvá tett *valóságos* társadalmassulás, illetve *tényleges* csoportképződés iránt azonban *továbbra sem* fokozódott az érdeklődése. A társadalom szerveződésének *a múlt általi meghatározottsága*, a társadalmi struktúra *történeti formálódása*, amit – az itt tárgyalt szerzők közül – különösen Kemény István és Losonczi Ágnes hangsúlyozott, Kolosi Tamás számára nem bír különösebb jelentőséggel. Ez magyarázza, hogy Gombár Csaba szerint a társadalomszerkezet kutatása adott formájában történetietlen, „egyszerre múlt nélküli és jövőtlen” – s ezért *megváltoztatandó* (Gombár Csaba 1982: 67).

Gombár Csaba két lehetséges választ is lát arra a kérdésre, hogy van-e társadalomnak magáért való struktúrája, s ezek közül csak az egyik a nemleges. A másik lehetséges válasz, hogy van, ráadásul történetileg *több, egymásra torlódott* szerkezet él együtt, egymás mellett (Gombár Csaba 1982: 70–80). Fernand Braudelre, Immanuel Wallersteinre és Erdei Ferencre hivatkozó érvelése szerint a társadalomfejlődés centrumaiban a szervesnek tekintett társadalomfejlődés viszonylag egységesebb struktúrákat formálhat ki (Gombár Csaba 1982: 67–70). A peremterületeken azonban, mint amilyen Közép-Kelet-Európa, és ahová történetileg meghatározott módon Magyarország is tartozik, a *különféle struktúraformák gyakran egymásra torlódnak, egymásba oltódnak és keverednek egymással* (Gombár Csaba 1982: 70–74). Konklúziója szerint a társadalomszerkezet kutatásának inkább ezt a történetileg kifomálódó többes, egymásra torlódó struktúrát kellene *rekonstruálnia*, ahelyett, hogy pusztán a hasonló helyzetben lévők magánvaló struktúráit *konstruálná meg* matematikai-statisztikai eszközökkel (Gombár Csaba 1982: 79–80).

A vitához Papp Zsolt is hozzászól, Kolosi Tamás és Gombár Csaba álláspontját értelmezve a társadalmi integráció két típusára emlékeztet (Papp Zsolt 1982a). David Lockwood (2000 [1956]) klasszikusnak számító megkülönböztetését alapul véve Kolosi

Tamás kutatási tervét a *rendszerintegrációt*, vagyis a funkcionális összefüggések eredményeként objektíve adott társadalmi helyzeteket felderítő társadalomszerkezet-kutatásokhoz sorolja, míg Gombár Csaba álláspontját mint a *szociális integráció*, azaz a normavezérelt cselekvés szervezte társadalmasulás, a valóságos csoportképződés iránt érdeklődő struktúrakutatási irányzat mellett síkra szálló koncepciót azonosítja (Papp Zsolt 1982a: 83). Előbbi az *objektív életkörülmények és létfeltételek* azonosságait és különbségeit képes felderíteni, ezek alapján *csoportosít*; utóbbi a *szubjektív, megélt, tudatosodó csoportképződést* próbálja feltérképezni (Papp Zsolt 1982a: 83, 86). Mindkét álláspont jogosultságát elismerve Papp Zsolt az amerikai W. Lloyd Warner kutatásait ajánlja a vitapartnerek figyelmébe, amelyekben Warner összekapcsolta e két vizsgálati szempontot (Papp Zsolt 1982a: 86–87). Papp Zsolt hangsúlyozza, hogy a két lehetséges kutatási irányzat nem oltja ki egymást, elvben mindkettő szempontjai érvényesíthetők egyszerre vagy egymás mellett, nem játszhatók ki egymással szemben. Mindkét fél álláspontját értelmezve és érvényességét elismerve egyrészt békítőleg lép fel, másrészt inkább Gombár Csabával vitatkozva azzal érvel, hogy az államszocializmus több évtizedes társadalomformáló hatása jórészt szétrombolta, illetve elnyomta a korábbi magukért való struktúrákat, újak képződését pedig vagy akadályozta, vagy a rendszertől tette függővé, vagy eleve maga építette ki. A társadalom szövetét és a szociális integrációért felelős kötőanyagot, ahol csak tudta, széttepte és feloldotta, ezért *maga a társadalmi valóság az*, amely a *rendszerintegráción* keresztül megnyilvánuló arcát mutatja a kutató felé. Annak oka pedig, hogy a kutatók – így Gombár Csaba is – felfedezi a szociális integráció jelentőségét, mindenekelőtt abban van, hogy a hetvenes években a rendszer ismétlődő funkciózavarai újra láthatóvá tették a szociális integrációt biztosítani hivatott formák *hiányát*, a korábban elnyomott, majd megtépázva újra felbukkanó életmód-minták és identitások *töredékeit és maradványait* (Papp Zsolt 1982a: 87–92).

Papp Zsolt tehát nemcsak békíti a vitatkozókat, hanem szociológiai magyarázattal is előáll a vita kipattanásának lehetséges okairól – ‘mediátorként’ is fellép. Gombár Csaba érvére metaforikusan így válaszol: „Ha a tejfölben elkeverjük – mondjuk – a borsot, akkor a bors nyilván megőrzi a maga minőségét, de ebből még nem következik, hogy ne kellene a tejfölt kavaró kéz és kavargás erővonalainak jellege után kérdezni.” (Papp Zsolt 1982a: 90.) Mindkettőjüknek címzett zárómondatában így fogalmaz: „Nem a társadalmi rétegződés vizsgálati paradigmája tehet arról, hogy hazánkban nincs e rétegződésnek közösségi dimenziója – ugyanakkor alighanem elérkeztünk ahhoz a ponthoz, amikor a rétegződésvizsgálat már nem engedheti meg magának, hogy az identifikációs mozzanat

korlátozottságából-töredékességéből az általa képviselt vizsgálati szemszög egyedülvaló létjogosultságára következtesen.” (Papp Zsolt 1982a: 86–87.) A kérdés ekkor már csak az, Kolosi Tamás mit fogad meg munkatársai kritikai megjegyzéseiből. A kutatás vezetőjeként neki van a lehetősége arra, hogy a szociális integráció szempontját valamilyen módon beemelje a vizsgálat szempontrendszerébe.

3.2. Az ‘L-modell’

A végkövetkeztetést előre bocsátva leszögezhető: Kolosi Tamás nem hagyta figyelmen kívül a vita tanulságait, a szociális integráció struktúráinak megjelenítése mégis súlyos kudarccal zárul.

Láttuk, hogy Kolosi Tamásnál a társadalmi struktúra totalitását a *termelőtevékenység*, a részben ebből levezetett *érdekviszonyok*, és ezek *politikai intézményesültsége* alkotja. Folyamatábraszerűen: a termelés társadalmi struktúrája (alapstruktúra) → érdekszerkezet → a társadalom politikai struktúrája (Kolosi Tamás 1974: 61–63, 87–89, 1982a: 26, 1987: 33). Beláttuk továbbá, hogy ez a szerkezetmodell a Gombár Csaba szerint mindig ‘önelvűen’ szerveződő társadalom relatív autonómiáját nemigen ismeri el, pontosabban csak az öntörvényűség minimumát tulajdonítja neki. Ezt Kolosi Tamás részéről történeti érvelés alapozza meg: „A szocialista fejlődés alapmodelljeként – nálunk a negyvenes évek végétől – egy olyan társadalomszerkezet jelent meg, amely egyfelől elkerüli, illetve megszünteti a tőkés fejlődésre jellemző utat: a »politikai állam« és a »civil társadalom« (Marx) kettéválását, biztosítja a politikai szféra autonómiáját, másfelől nem engedi érvényesülni a tőkés árutertermelés és a tőkeviszony automatizmusait, hanem annak helyébe a politikai szféra által meghatározott, tervszerű, centralizált redisztribúciót lépteti (Polányi). Harmadrészt pedig a redisztribúció egyik alapszempontjává teszi az egyenlőséget, tehát az örökölt egyenlőtlenségek ha nem is egyenes vonalú és sokszor éppen újonnan létrehozott egyenlőtlenségeken keresztül vezető, de mindenképpen fokozatos megszüntetését.” (Kolosi Tamás 1987: 33–34, vö.: 1982a: 26, 1982d: 2–4, 1987: 92–98, 1988: 15–19). Ha a politikai állam, valamint a termelés és az elosztás általa irányított rendszerei szoros ellenőrzésük alá vonják a ‘civil társadalmat’, akkor annak autonómiája *valóban minimálisra korlátozódik*.

Csak hogy Kolosi Tamás már a nyolcvanas évek elején belátja: „*Napjainkra azonban mindenképpen tény, hogy a politika primátusa mellett megmaradt, illetve újra létrejött a »civil társadalom« egyfajta relatív autonómiája; a centralizált, politikailag meghatározott*

redistribúciót egy olyan részleges és decentralizált rendelkezési mechanizmus váltotta fel, amely fokozottan veszi figyelembe a gazdasági racionalitás szempontjait és működésébe beépítette az ártermelés automatizmusait, társadalompolitikai alszempontjai pedig lényegesen gazdagabbak a korábbi nivelláció-központúságnál.” (Kolosi Tamás 1982a: 26, vö.: 1987: 34, 99–111, 1988: 19–33 – kiemelés tőlem.) Ebből egyfelől levonható a következtetés: ahogyan nyílik a ‘civil társadalom’ mozgástere és bővül relatív autonómiája, úgy fokozódhat a szociális integráció magáért való struktúráinak formálódása, s ezért Kolosi Tamásnak is ‘lazítania’ kellene a szorosabb kapcsolatot feltételező, hetvenes évek eleji struktúramodelljén. Másfelől azonban adódik ebből az a konzekvencia is, hogy ha Kolosi Tamás *valóban* érdeklődne a társadalmassulás mintázatai iránt, akkor fokozott figyelmet kellene szentelnie a *piaci* viszonyoknak, különösen pedig a ‘*második gazdaság*’ *társadalomszervező* erejének. Ez utóbbit, teoretikusan, a magánvaló struktúrák objektív helyzetének számbavételével meg is teszi – ez alkotja később a nevéhez kapcsolódó L-modell vízszintes szárát. *A konkrét társadalmassulás magáért való struktúráival azonban később sem törődik* – ennek részletes elemzésével Szelényi Iván és munkatársai állnak majd elő az 1988-ban megjelenő *Socialist Entrepreneurs* című könyvükben (Szelényi Iván 1992 [1988]).

Kolosi Tamást nem a *szűk* értelemben vett társadalom, a politikai államtól és a termelés rendszereitől elkülönülő, viszonylag öntörvényű ‘civil társadalom’ szerveződése foglalkoztatja, hanem a *tág* értelemben vett társadalom struktúrája. Azé a tágabb értelmű társadalomé, amely totalitásként magába foglalja a termelés társadalomszerkezetét, az érdekviszonyokat és a társadalom politikai szerkezetét is. Másképpen: nem a társadalom társadalmának társadalmassulása, a magáért való szociálintegratív struktúra érdekli, hanem a társadalom politikai-gazdasági szerkezete, a rendszerintegráció magánvaló struktúrája. Ez az oka annak, hogy nem tulajdonít számottevő mértékű relatív autonómiát a szocialitásnak, hogy a *struktúra* (*structure*) mellett sehol sem jelenik meg a *cselekvés* (*agency*) szempontja, és hogy elemzéseiből hiányzik az észlelő és érzékelő, értelmező és gondolkodó, másokkal nem pusztán termelési, de *érintkezési viszonyokba is lépő*, akarattal bíró cselekvő. Nem látja a cselekvések összegződéséből társadalom- és struktúraformáló erővé összegződő kollektív akaratot, vagy ha látja is, nem tulajdonít neki különösebb jelentőséget. Megállapítja például, hogy a „második gazdaság tehát a piaci viszonyok szervezte gazdaság önálló szférájává szerveződött” (Kolosi Tamás 1987: 107, vö.: 99–111, 1982d: 10, 6–11.), de a *Tagolt társadalomban* nem jár érdemben utána, kik és hogyan próbálják ezzel saját *életlehetőségeiket tágítani*.

Pedig Gombár Csaba éppen erre próbálta felhívni a figyelmét, amikor hangsúlyozta, hogy „valamely vágy, törekvés, megfogalmazott cél a politikai transzformációk során strukturáló tényezővé válik a társadalom szerkezetét illetően.” (Gombár Csaba 1982: 64.) Ennek még joggal ellene vethető, hogy e tényezőknek csak akkor van jelentőségük, ha politikailag összegződhetnek, ha tehát „van, ha lehet ilyen transzformáció.” (Gombár Csaba 1982: 64.) Márpedig – folytatja Gombár Csaba – „nagy biztonsággal előlegezhetjük azt az állítást, hogy ilyen formálódásokra a mi politikai rendszerünkben nincs, vagy alig van lehetőség.” (Gombár Csaba 1982: 64.) A ‘második gazdaság’ kialakulása azonban végső soron mégiscsak sajátos magánvállalkozásokból szerveződik, a társadalmassulás vizsgálata során pedig éppen az ilyen „moccanások, az elmozdulások válnak fontossá, mint amelyek egyúttal az új lényeg hordozói is, és amelyek egyáltalán fényt vethetnek az önmagában fényvesztett főnállóra.” (Gombár Csaba 1982: 65 – kiemelés tőlem.) *Tagolt társadalom* címmel megjelenő nagydoktori disszertációjában Kolosi Tamás a ‘strukturális csoportok’ elmosódó határainak hozzávetőleges megrajzolásakor mégis beéri az ‘önmagában fényvesztett főnálló’ tipizálásával és kategorizálásával.

Az L-modellnek nevezett struktúraelmélet voltaképpen két, egymással összefüggő sémát jelent. Kiköti: „Jóllehet minden sematikus ábrázolás erős leegyszerűsítéseket tartalmaz, a szemléletesség kedvéért mégis érdemes megkísérelni, hogy sémába foglaljuk össze a hatvanas évek közepétől Magyarországon kialakult modellt.” (Kolosi Tamás 1982d: 11, 1987: 108, 1988: 31.) Az egyik séma a ‘gazdaság társadalomszerkezetének’ újratermelési rendjét megjelenítő ábra, amely egyfajta intézményes struktúrát ábrázol. Ez egy olyan strukturális tér, ahol az egyes szereplők (egyének és csoportok) küzdelmeiket vívják, de magukat a cselekvőket és játszmáikat ezen nem tünteti fel – arra a ‘strukturális csoportok’ feltérképezése során, csak majd a másik sematikus ábrán tesz kísérletet. Mindkettőről írja: a modellt „egy olyan »L« alak feszíti ki, ahol az »L« egyik szárát a redisztributív, másik szárát a piaci viszonyok jelentik.” (Kolosi Tamás 1982d: 10, 1987: 108, 1988: 31.)

Az első a redisztributív viszonyok dimenziója: ez elsősorban a ‘gazdaságsszervező és -irányító állami, párt- és társadalmi szervek’, valamint az ‘intézményi szinten elkülönülő termelők’ között feszül – ez az ‘első gazdaság’ (Kolosi Tamás 1982d: 11, 1987: 109, 1988: 32). Kettős viszonyt jelenít meg: egyrészt ‘hierarchikus függőségi viszonyokat’ jelöl, másrészt egy ‘érdekcsoportokra és elkülönülő szakszerűségekre tagolt döntési mezőt’ láttat, amelyről megtudhatjuk, hogy „a gazdálkodó egységek és a gazdaságsszervező központ között a termeléssszervezés tárgyában” itt folyik az „érdekegyeztetés, az úgynevezett szabályozóalku” (Kolosi Tamás 1982d: 8, 1987: 101, 1988: 26 – kiemelés az eredetiben, vö.: 1982d: 8–9, 11,

1987: 101–105, 109, 1988: 26–29, 32). A piaci viszonyok mindenekelőtt a ‘második gazdaságban’ ‘kisárutermelést’ folytató, ‘individuális szinten elkülönülő termelők’ aktivitását szabályozzák, de a reform óta megjelentek az első gazdaságban is, oldva ezzel a központ és az intézményes termelők közötti hierarchikus függőséget, egyúttal kialakítva a ‘szabályozóalku’ terepeként szolgáló ‘döntési mezőt’ (vö.: Kolosi Tamás 1982d: 9–11, 1987: 105–109, 1988: 29–32).

Mindebből világossá válik, hogy strukturális teret meglehetősen kusza hatalmi és érdekviszonyok feszítik ki. A gazdaságirányító és -szervező központ intézményes tagoltsága a reformok kezdetétől fogva fokozódó érdektagoltságot, egymást erősítő és kioltó, már-már áttekinthetetlenül széttöredező érdekviszonyokat alakít ki. Az ágas-bogas viszonyrendszert jól érzékelteti, hogy nemcsak a központi-pártállami beavatkozás politikai és szervezeti, valamint a gazdasági-piaci automatizmusok rentabilitási szempontú érdekviszonyai kereszteződnek; „nemcsak a piac és a redisztribúció összefonódásáról beszélhetünk, hanem részint a piaci viszonyokba redisztributív eszközökkel való *beavatkozásról*, részint pedig a két típusú redisztribúció összefonódásáról is, nevezetesen arról, hogy a többletermék újraelosztását végző hagyományos redisztribúció mellett, éppen a hierarchikus függőségi viszonyokon keresztül, fennmaradt *a többletermék létrehozásának feltételeit is* elosztó redisztribúció.” (Kolosi Tamás 1982d: 8, 1987: 102, vö.: 1988: 27 – kiemelés tőlem.)

Noha Kolosi Tamás nem hangsúlyozza, pontosan tudható, hogy a társadalom többsége kívül marad az első, hivatalos gazdaság befolyásolásáért folytatott küzdelmen. Nem vehet részt benne, vélhetően nem is igen igazodik ki a ‘bürokratikus koordináció’ termelési, elosztási, politikai és szervezeti döntéseinek és egymást keresztező törekvéseinek áttekinthetetlen forgatagában. A teljesítményvisszatartással, a munkaszervezet hathatós befolyásolásával önmaguknak sajátos alkupozíciót kivívó *kulcsmunkások*, egyfajta *szakmunkás-elit* kivételével a redisztributív viszonyok formálására jobbra csak a tág értelemben vett ‘szellemi dolgozóknak’ nyílik lehetőségük. Állami, párt- és tömegszervezeti funkcionáriusok, döntéshozók és -előkészítők, igazgatók és szakértők, bürokraták és technokraták, a munkajelleg-csoportok nyelvén: ‘vezetők és értelmiségiek’ erőtere ez.

Ezen túl azonban ott van „a családok 70–75%-át érintő” második gazdaság is (Kolosi Tamás 1987: 106, 1988: 30, 14. l.), amelynek létét Kolosi Tamás jelzi és röviden tárgyalja is ugyan, de amelynek – minthogy „társadalmi rendszerünkben következően szinte teljesen kizárt az anyagi előnyök politikai-hatalmi előnnyé” konvertálása (Kolosi Tamás 1982d: 13, 1987: 115) – *nem tulajdonít különösebb jelentőséget*. A második gazdaság kialakulásának okai között is elsőként a politikai mozzanatot említi, méltatva „a civil szféra relatív autonómiáját

meghagyó politikai tolerancia” állítólagos nagyvonalúságát (Kolosi Tamás 1987: 106 – kiemelés tőlem). Ez tehát az L-modell mint „A gazdaság társadalomszerkezetének újratermelési sémája” (Kolosi Tamás 1982d: 11, 1987: 109, 1988: 32.)

A következő lépésben Kolosi Tamás kísérletet tesz arra, hogy felvázolja a ‘csoportszerkezetet’, vagyis elhelyezze a főbb ‘strukturális csoportokat’ ezen a térképen. A végkövetkeztetést megelőlegezve elmondható: a *Tagolt társadalomban* mindezt rendkívül zavarosan, már-már áttekinthetetlenül, szakmailag igen alacsony színvonalon viszi véghez. A széles körben ismert, Andorka Rudolf szociológia tankönyve által kanonizált ‘L-modell’ az 1985-ben nagydoktori disszertációként megvédett, majd 1987-ben megjelenő *Tagolt társadalomban* még nem szerepel (vö.: Andorka Rudolf 2006c: 185–186).

Kolosi Tamás előljáróban leszögezi: „Amennyiben ezt a hipotetikusan megrajzolt csoportszerkezeti sémát ténylegesen társadalmi tartalommal kívánjuk megtölteni, tehát egyrészt arra kérdezzük rá, hogy *a séma egyes elemei miként kapcsolódnak a társadalmi újratermelés »L« modelljéhez, másrészt azt vizsgáljuk, hogy az emberek társadalmilag és történetileg kialakult »természetes« csoportjai a séma mely pontjain helyezkednek el*, akkor még inkább hipotézisekre, különböző kutatásokból levonható részkövetkeztetések logikai összesítésére vagyunk utalva.” (Kolosi Tamás 1982d: 12, 1987: 112 – kiemelés az eredetiben.)
Hangsúlyozandó, hogy Kolosi Tamás ‘természetes csoportok’ rekonstrukcióját ígéri!

Elsőként a „redisztributív viszonylatrendszerben hatalmat gyakorlók körét”, „az intézményi struktúra funkcionális vezetői”-t említi; amit pedig nyomban megtudhatunk róluk, az „a vezetők és irányítók *teljes létszáma*”, valamint e hatalmi alakzat „belsőleg *minden szempontból erősen rétegzett*” volta (Kolosi Tamás 1982d: 13, 1987: 113 – kiemelés tőlem). Éppen akkor vált tehát át az általa választott és ígért struktúraelemzésről (a társadalom politikai és gazdasági szerkezeteinek *strukturális elemzéséről!*) a messzemenően differenciált és pozitivistikus *rétegződéselemzésre*, amikor a *hatalom* struktúráit kellene feltárnia. A Kolosi Tamás választotta struktúraelemzési eszközkészlet, a politikai gazdaságtani analízist szolgáló struktúraelemzés pontosan az eltérő *strukturális súlyok*, a *hatalmi viszonyok aszimmetriáinak* feltárására alkalmas – eleve erre a célra dolgozták ki. Éppen *akkor* teszi tehát félre választott eszközeit, *amikor* használhatná őket, és amikor végre *arra* használhatná őket, *amire alkalmasak*. Annak megmutatására, hogy a Kolosi Tamás által a hetvenes évek eleje óta hangsúlyozott *termelési viszonyokból*, az *érdekvizonyokból*, és az ezeket intézményesítő *politikai intézményesülésből* milyen *osztályszerkezet*, milyen *hatalmi struktúra* formálódik. Csakhogy *időközben osztálytalanított struktúraelméletéből éppen azt az eszközt – az osztályelemzést – dobja ki*, aminek használata érdekében *egész struktúraelméletét felépítette*.

Amikor ‘a redisztributív viszonylatrendszerben hatalmat gyakorlók’, másképpen ‘az intézményi struktúra funkcionális vezetői’ *hatalmának leírására volna szükség* – hiszen ne feledjük: az L-modellnek nevezett strukturális tér messze legnagyobb hatalommal rendelkező, „természetes» csoport”-járól van szó –, akkor Kolosi Tamás ‘numerálni’, nem pedig ‘ponderálni’ kezd (Kolosi Tamás 1982d: 12–13, 1987: 112–113). *Létszámukat*, nem pedig *strukturális súlyukat* veszi számba.³⁸

De nemcsak elhagyja az osztályelemzés eszközkészletét, hanem meg is tagadja mindazokat, akik azt valaha is a gyakorlatba ültették. Megtagadja Gyilaszt, akivel ‘nem érthetett egyet’, megtagadja Konrád György és Szelényi Iván osztályelemzését és részben megtagadja saját korábbi osztályelemzését is. Felvezetésként így fogalmaz: „az új típusú redisztributív modell társadalmi leképződéseként *viszonylag mély elkülönülés* jött létre a jórészt nivellált helyzetű, »munkássá« lett tömegek [...], valamint a társadalomszervező központ megszemélyesítői között.” (Kolosi Tamás 1982d: 4, 1987: 97, 1988: 18 – kiemelés tőlem.) A doktori és kandidátusi értekezésében még az ‘autentikus’ marxi osztályelemzést ambicionáló Kolosi Tamás nagydoktori disszertációjában már máshogy értelmezi e ‘mély elkülönülést’: „*Mélységes félreértése* azonban a helyzetnek, amikor ezt *valamiféle »új osztály«* vagy *»új bürokrácia«* létrejöttéként értelmezik, mivel itt a személyek csak egy dologi viszony megszemélyesítői voltak, és az *osztályképződésnek* még a feltételei sem jöttek létre.” (Kolosi Tamás 1982d: 4, 1987: 97, 1988: 18 – kiemelés tőlem.) ‘*Osztályképződésről*’ ír tehát, egy olyan szempontot emelve ki, amelyet korábbi munkáiban sosem tartott az osztályelemzés feltételének (vö.: Kolosi Tamás 1971, 1974). Egy hirtelen fordulattal *a társadalmasulás* folyamatának, a magánvaló osztálystruktúra *magáért valóvá válásának* szempontját érvényesítve szólal meg. Nem világos, pontosan miért ezt választja; talán azért, hogy tagadhassa az osztályok létét – holott ő maga sem most, sem korábban nem vizsgálta érdemben sem az *osztályképződést*, sem annak itt számon kért ‘feltételeit’.

Kolosi Tamás érvelése így folytatódik: „Paradox módon a személyi kultusz, a mindenkire kiterjedő bizalmatlanság légköre és nem utolsósorban a permanens konszolidációképtelenség is csökkentette annak lehetőségét, hogy *ez a dologi viszony*

---

³⁸ Gombár Csaba írja Szekfű Gyulát is idézve: „A tömegesség és számosságok latolgatása során a lényeg elsikkadása kísért. A XIX. és XX. századi magyar társadalom történelmének egyik *strukturális meghatározója* a valahai megyei középirtokosság léte és politikája, »melyet ponderálni volt szokás, mert súlya, tekintélye volt, és nem numerálni, mert így számba se jöhetett volna« (Szekfű [Gyula] 1942)” (Gombár Csaba 1982: 65 – kiemelés tőlem). Ha tehát a pártállami vezetőket Kolosi Tamás létszámuk alapján veszi számba, valódi strukturális súlyuk töredékét látta csak – s ezzel akarva-akaratlanul elrejteti valódi hatalmuk nagyságát.

társadalmi viszonyra váljon” (Kolosi Tamás 1987: 97 – kiemelés tőlem, vö.: 1982d: 4, 1988: 18). Kolosi Tamás itt mintha már az ötvenes évekre vonatkozóan is tagadná ‘a redisztributív viszonylatrendszerben hatalmat gyakorlók’ azon képességét, hogy akár mint ‘osztály’, akár mint ‘bürokrácia’ keresztülvigyék strukturális pozíciójukból fakadó társadalomformáló akarataikat. Kolosi Tamás álláspontja szerint „az ötvenes évek végétől részint a *demokratizálódás*, részint az újratermelői modell lassan elinduló változása a dologi elkülönülésnek éppen *leépítése, közvetítéses viszonyra alakulása* irányában hatott.” (Kolosi Tamás 1987: 97–98 – kiemelés tőlem, vö.: 1982d: 4, 1988: 18–19.) Vagyis a dologi elkülönülés leépülése (?) és az ötvenes évek végétől kezdődő *demokratizálódási folyamat* (!) mind az ‘új osztály’ és az ‘új bürokrácia’ létre sem jött hatalmát ásta volna alá.

Kolosi Tamás hangsúlyozza, hogy a hatalom és befolyás ‘közvetítéses viszonyainak’ kialakulásával, vagyis különösen a hatvanas évek közepétől ‘az intézményi struktúra funkcionális vezetőinél’ lényegesen többen részesülnek a köz dolgait érintő döntések befolyásolásának lehetőségében, ezért számos további strukturális pozíciót is megjelöl (Kolosi Tamás 1982d: 13, 1987: 113). „A döntés-előkészítési és végrehajtási folyamatban elfoglalt kulcspozíció, a speciális szakértelem, a politikai és szélesebb társadalmi közvéleményre gyakorolt hatás, a személyes kapcsolatok (lett légyen szó családi kapcsolatokról, a vezérigazgató vagy a miniszter titkárjáról vagy gépkocsivezetőjáról, baráti, társasági kapcsolatról) éppúgy forrását jelenthetik a döntési folyamatokba való bekapcsolódásnak, mint a »hivatalos« érdekvédelmi szervezetekben (párt, szakszervezet, TOT, KISZ stb.) kialakított befolyás.” (Kolosi Tamás 1982d: 13, 1987: 113). Ez a kiegészítés egyfelől valóban fontos szempontra hívja fel a figyelmet: a hatalomgyakorlás *formális* pozíciói mellett az *informális* viszonyok (‘személyes kapcsolatok’) valóban nagyon jelentős szerepet játszhatnak. Az ‘intézményes-hivatalos’ hatalomgyakorlás *érdemi elemzése* nélkül azonban (elvégre az *érdekvizonyok* és a *politikai intézményesültség* is részét képezné a strukturális viszonyoknak!) a ‘titkárnök’ és ‘gépkocsivezetők’ kiemelése a tényleges hatalmi viszonyok kontúrjainak elmosása felé mutat. Még ha elfogadható érvelés is az, hogy nemcsak ‘nyomásgyakorló csoportokról’ („»pressure group«”), hanem ‘nyomásgyakorló személyekről’ („»pressure person«”) is szót kell ejteni, a ‘szocialista összeköttetések’ latba vetése és az ‘érdekkijárási’ fő aktorai *jellemzően* akkor sem a – mégoly magas állású – funkcionáriusokat szolgáló ‘titkárnök’ és ‘gépkocsivezetők’, hanem *e funkcionáriusok maguk* (Kolosi Tamás 1982d: 13, 1987: 113). Vagy legalábbis a tág értelemben véve vezető, illetve döntésbefolyásoló pozícióban lévő szellemi dolgozók – Kolosi Tamás megfogalmazásában ‘értelmiségiek’. „Nemcsak az értelmiségi és vezetői funkciók összeolvadásáról van szó [...].

Szó van arról is, hogy a fent jellemzett közvetítő funkciók többségét is értelmiségiek látják el, ami részint az értelmiségi funkciókból természetesen következik, részint azonban abból is adódik, hogy az *intézményesített érdekközvetítő közösségek* (munkásegyletek, gazdakörök, szakszervezetek, helyi közösségek stb.) szerepe a politikai rendszerben *csökkent vagy ki sem alakult*. [...] Ebből adódóan pedig megnőtt az *egyéni érdekérvényesítések nem intézményesített kollektív érdekérvényesítéssé transzformálásának a jelentősége, amiben az értelmiség vitathatatlan előnyben van.*” (Kolosi Tamás 1982d: 13, 1987: 114 – kiemelés tőlem.)

Az L-modell redisztributív szárán felül tehát a fenti értelemben vett ‘vezetők’ mellett a Kolosi Tamás által ‘értelmiségnek’ nevezett alakulat helyezkedik el. Kutatásának egyik végkövetkeztetése szerint „meglehetősen bonyolult és értelmetlen lenne a vezetők és értelmiségiek rétegelkülönítése, ami továbbra sem jelenti azt, hogy ne lenne lényeges strukturális különbség a vezetői és szakértelmiségi funkció között, csakhogy ezek a funkcionális különbségek társadalmilag, az egyes személyek rétegződési besorolása szempontjából nem képződnek le.” (Kolosi Tamás 1987: 343, 1988: 60–61.)

Valahol itt helyezi el a termelési folyamatban kulcspozíciót betöltő szakmunkás-elitét is. „Ez a csoport a leginkább alkuképes a vállalati vezetéssel folyó érdekegyeztetéseken, ez foglalja el a vállalati társadalmi szervek kulcspozícióit, ebből rekrutálódnak a közvetlen termelésirányítók, és ez az a csoport, amelynek érdekeit elsősorban közvetítik a felettes szervvel szemben szakszervezeti funkcionáriusként viselkedő vállalati vezetők” – írja (Kolosi Tamás 1982d: 13, 1987: 114–115). A nem szellemi dolgozók között kirívó érdekérvényesítési képességük munkaerőpiaci pozíciójukból, szaktudásukból is következik. Az öntudatos szakmunkásokra Kolosi Tamás nem is veszteget több szót. Még kevesebbet szán az L-modell vízszintes szárán, a második gazdaságban részt vevők tárgyalására. A ‘vállalkozó’, ‘kisárutermelő’ kifejezést nem is használja, ellenben „rétegződési szempontból” beszél bizonyos „jelentős inkonzisztenciák”-ról a „felső rétegben” (Kolosi Tamás 1982d: 13, 1987: 115). Ennyi volna a második gazdaság szereplőiről adott *strukturális* leírás!

Mintha csak szándékosan homályosan kívánna fogalmazni, folytatja „a felső és alsó rétegek között” elhelyezkedő „nem hagyományos középréteg” tárgyalásával, amelynek annak ellenére, hogy „a fizikai dolgozók többségét is magába szívta” és hogy „a vertikális egyenlőtlenségi rendszerekben” nem „középső hely”-et foglal el, az átlagos és „általános státusa középén van”, s ezért középre soroltatik (Kolosi Tamás 1982d: 14, 1987: 115–116.) Strukturális elemzés helyett tehát – a később tárgyalandó – eltérő dimenziókban mért státusindexek *átlagaként* megállapított ‘általános státus’ alapján csaknem véletlenszerűen

egymás mellé sorolt társadalmi fragmentumokról beszél (Kolosi Tamás 1982d: 14–15, 1987: 116–119 – kiemelés tőlem). A strukturális tér e régióit Kolosi Tamás szerint három dimenzió tagolja: egyrészt az első gazdaság szempontjából a népesség *munkaerőként való tagoltsága*, másrészt *a második gazdaságba való bekapcsolódásának mértéke és típusa*, harmadrészt pedig – a lehető legtágabban érthető – *társadalmi környezete* (Kolosi Tamás 1982d: 14, 1987: 116).

Ezt követően – némi szabadkozás után – belevág egy meglehetősen esetleges felsorolásba: „»betanított értelmiségi« lét, amely főként a középszintű szellemi dolgozókat jellemzi”; ide tartoznak „a szolgáltatási szféra – fizikai vagy szellemi – szakképzett dolgozói”; „az ipari, építőipari és mezőgazdasági szakmunkásoknak a második gazdaságba intenzíven – de a főállás biztonságát sohasem veszélyeztetően – bekapcsolódó csoportjai”; azok, „akik elsősorban a második gazdaságban funkcionálnak” (!); „az a szakmunkásság, amely jórészt kizárólag az első gazdasághoz kötődik, és érdekérvényesítését is ezen a csatornán keresztül kívánja megvalósítani”(!); a „szakképzettséggel nem rendelkező vagy csak alacsony szintű szakképzettségű munkásság”; a „tradicionális paraszti jellegű munkát végzők” és így tovább (Kolosi Tamás 1982d: 14–15, 1987: 117–118 – kiemelés tőlem).³⁹ Kolosi Tamás szerint viszont „itt nem tekinthetjük sajátos önálló típusnak az egyszerű szellemi, irodai dolgozókat, szakképzetlen kereskedelmi és szolgáltatási alkalmazottakat”, minthogy „ezek a pályák szinte teljes egészében *elnőiesedtek*” (Kolosi Tamás 1982d: 15, 1987: 119 – kiemelés tőlem).⁴⁰ A fejtegetést a szegénységnek „az átlagtól elmaradó, deprivált csoportok” képében megjelenő ‘relatív’ formái, valamint az ‘abszolút szegénység’ jelensége

---

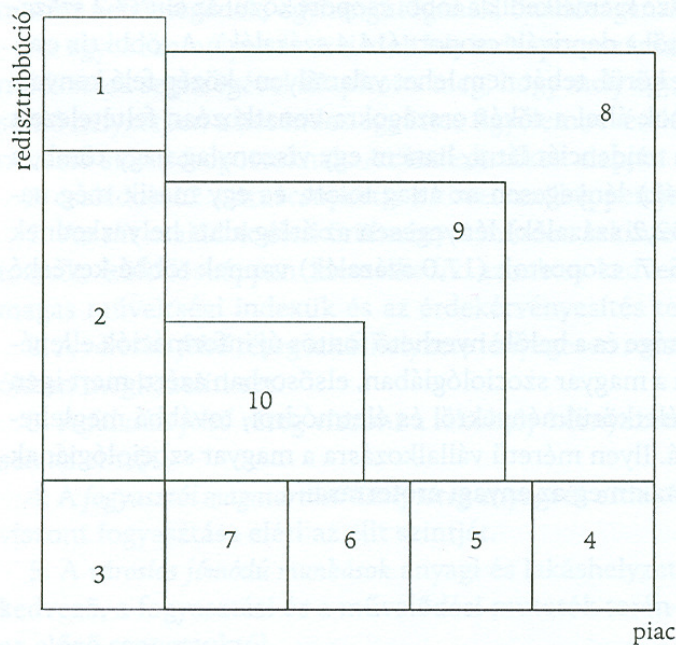
³⁹ A felsorolás olvastán az a Michel Foucault idézte enciklopédia juthat eszünkbe, amely „az állatokat a következőképpen osztályozza: »a) a Császár birtokát képezők; b) a bebalzsamozottak; c) a megszelídítettek; d) szopós malacok; e) szirének; f) mesebeliek; g) a szabadban futkározó kutyák; h) az ezen osztályozásban foglalt állatok; i) amelyek rohangálnak, mintha csak megvesztek volna; j) a megszámlálhatatlanok; k) amelyeket roppant finom teveszőr ecsettel festettek; l) stb.; m) amelyek az imént törték el a korsót; n) amelyek távolról legyeknek látszanak.«” A felsorolást zárva Foucault hozzáteszi: „E csodálatos taxanómiában pontosan egy másfajta gondolkodás egzotikus bája ragad meg minket, az a tény, hogy e tanmesét olvasva *tulajdon gondolkodásunk határain járunk, vagyis számunkra mindezt lehetetlen elgondolni.*” (Foucault 2000 [1966]: 9 – kiemelés tőlem.)

⁴⁰ Akárcsak a Foucault idézte enciklopédiáé, úgy Kolosi Tamás felosztása is sikerrel „számúzi a veszedelmes keverékeket, a címerpajzsok és a mesék az őket megillető rangos helyre kerülnek; nem léteznek itt tüskés szárnyú, sikamlós bőrű felfoghatatlan kételtűek, nincsenek lángokádó, változó formájú, démoni arcok.” (Foucault 2000 [1966]: 9–10.)

zárja, mert – mint fogalmaz – „szórványosan ez is előfordul” (Kolosi Tamás 1987: 119, vö.: 1982d: 15 – kiemelés tőlem).

Összességében tehát a csoportszerkezet strukturális elemzése súlyos kudarccal zárul. Kolosi Tamás „az emberek társadalmilag és történetileg kialakult »természetes« csoportjai”-nak leírását ígéri (Kolosi Tamás 1982d: 12, 1987: 112 – az eredetiben kiemelve), de csak egy meglehetősen gyenge színvonalú, homályos és nehezen áttekinthető, strukturális elemzést jószerivel nélkülöző, kényes kérdéseket nem feszegető, óvatoskodó és taktikázó leírást kapunk. Az osztályok elemzése elsikkad, a ‘strukturális csoportszerkezet’ csak sikertelen átnevezési kísérlete, halovány mása egy politikai gazdaságtani struktúra-, osztály- és hatalomanalízisnek. Kolosi Tamás a *Tagolt társadalomban* nem képes meggyőzően és áttekinthetően elrendezni a strukturális csoportokat az L-modellben.

Vélhetően ennek maga is tudatában volt, mert nagydoktori disszertációjának 1985-ös megvédése után egy évvel megjelenő esszéjében újra megpróbálja rendezni tapasztalatait a magyar társadalom strukturális csoportjairól (Kolosi Tamás 1986: 19–24). E ‘Strukturális csoportok és reform’ című tanulmány, mint szerzője már az első mondatokban leszögezi, „nem tudományos elemzés. Nem a tudomány szigorúan bizonyító eszközeivel dolgozik. Inkább gondolatok, elemzéstöredékek láncolata; sajátos esszé, kutatási részeredmények és állampolgári tapasztalatok keveréke. [...] Ezzel kapcsolatban semmifajta kutatási eredmény, adat nem áll rendelkezésemre. A leírtak tehát jórészt spekuláció eredményei.” (Kolosi Tamás 1986: 19.) Ez utóbbi, a strukturális csoportok rendezésére irányuló kísérlet *mégis sokkal meggyőzőbb*. Olyannyira, hogy a rétegződésmodell-vizsgálat *eredményeit* összefoglaló kötetben a *Tagolt társadalom* kusza struktúráképét elhagyva Kolosi Tamás már ez utóbbit tárja az olvasóközönség elé, immáron nem hangsúlyozva annak nemtudományos, esszéisztikus voltát (Kolosi Tamás 1988: 33–40). Ez az a változat, amely – mások mellett – a *Bevezetés a szociológiába* című tankönyvnek köszönhetően L-modellként rögzül, és szélesebb körben is ismertté válik. A modellt Andorka Rudolf pontosan ismerteti, de pontatlanul hivatkozza, tévesen a *Tagolt társadalom* eredményének tekinti, holott annak nem része (Andorka Rudolf 2006c: 185–186). (Lásd a 2. ábrát!)

- 1 = politikai-államigazgatási vezetők,
- 2 = a redistributív szektor nem vezető középsztű alkalmazottai és munkásai,
- 3 = a redistributív szektor szakképzetlen munkásai, akik nem tudnak a második gazdaságba bekapcsolódni,
- 4 = a magánvállalkozók,
- 5 = latens magánvállalkozók,
- 6 = a magánszektor kisárutermelői,
- 7 = a második gazdaságban részt vevő szakképzetlenek,
- 8 = menedzserek, gazdasági vezetők,
- 9 = a redistributív szektorban és a második gazdaságban egyaránt nagy jövedelmet elérő értelmiségiek, szakmunkások,
- 10 = redistributív szektorban és a második gazdaságban egyaránt közepes jövedelmet elérők.

5.2. ábra ♦ A magyar társadalom szerkezetének „L-modellje” Kolosi szerint

2. ábra: Kolosi Tamás L-modellje Andorka Rudolf interpretációjában (Kolosi Tamás 1986: 23; 1988: 39; Andorka Rudolf 2006c: 186)

Kolosi Tamás az új változatban is fenntartja állítását, hogy a politikai hatalommegoszlás nem hoz létre osztályszerkezetet (Kolosi Tamás 1986: 20, 1988: 34). Így fogalmaz: „Nem rendelkezünk ugyan a hatalom szociológiájára vonatkozó megalapozott kutatásokkal, mégis feltételezzük, hogy a *politikai hatalom* körül Magyarországon nem alakult ki osztályjellegű társadalomszerkezeti egység.” (Kolosi Tamás 1986: 20, 1988: 34 – kiemelés az eredetiben.) A társadalom strukturális terét kifesztítő két fő reláció egyrészt a politikai és államigazgatási vezetők (a „politikai hatalom”) és a közvetlen „termelők” között feszül (ez a „redistribúció” dimenziója), másrészt a „vállalkozók” és a közvetlen „termelők” között (ez a „piac” dimenziója) (Kolosi Tamás 1986: 20, 1988: 35). A 2. ábrán látható L-modell ezen túlmenően már inkább egy négyszög, melynek sarkaiban a politikai vezetők (1. mező), a szakképzetlen, csak az első gazdaságban foglalkoztatott termelők (3. mező), a magánvállalkozók (4. mező), valamint – új elemként – azok a menedzserek és gazdasági vezetők helyezkednek el (8. mező), akik az államszocialista (nagy)vállalatok igazgatóiként vagy termelőszövetkezetek

elnökeiként mind a piaci, mind a redisztributív mechanizmusok viszonylag kedvezményezett pozíciójában vannak (Kolosi Tamás 1986: 20–24, 1988: 34–39). A köztes pozíciókban elhelyezkedők – az 2. ábrán a 2., 5., 6., 7., 9. és 10. mezők szereplői – szintén annak függvényében oszlanak el a strukturális térben, hogy milyen helyzetet foglalnak el az első, illetve a második gazdaságban, milyen jövedelemszerzési esélyeik vannak a redisztributív, illetve a piaci mechanizmusokat érvényesítő társadalmi térben (Kolosi Tamás 1986: 22–23, 1988: 37–39). A ‘strukturális csoportok’ e tipizálási formája már egy sokkal rendszerezettebb, logikusabb, áttekinthetőbb és plauzibilisebb képet tár elénk, mint a *Tagolt társadalom* esetleges felsorolása.

Ez a struktúrakép nem osztálytérkép és a valóságos társadalomszerveződés ‘természetes csoportjainak’ sem tekinthető, feltehetően mégis sokkal jobb közelítés, mint a Kolosi Tamás rétegződés- és egyenlőtlenségkutatásának eredményeképpen előállított ‘státuscsoportok’ vagy ‘rétegek’. Az igazi problémát azonban az okozza, hogy e ‘strukturális csoportok’, valamint a ‘státuscsoportok’ (illetve ‘rétegek’) nem hozhatók érdemi összefüggésbe egymással. *Kolosi Tamás struktúraelmélete nem áll kapcsolatban rétegződéskonceptiójával.*

3.3. ‘Státusok’ és ‘státuscsoportok’ mint nem rendek

Kolosi Tamás a társadalmi szerkezet vizsgálatának elmélet- és kutatástörténeti áttekintésében kitér Max Weber koncepcióira is, aki „megkülönbözteti a gazdaság által meghatározott osztályszerkezetet, valamint az *életforma és a presztízs által meghatározott rendi szerkezetet.*” (Kolosi Tamás 1982a: 14, 1987: 13 – kiemelés tőlem.) Jelzi, hogy „a weberi rendek (Stände) kifejezést angolra a kezdetektől a *státus* kategóriával fordították, és e kategória – mint majd látjuk – más forrásokból is táplálkozva különösen termékenynek bizonyult a társadalmi differenciálódás elemzésében.” (Kolosi Tamás 1982a: 14, vö.: 1987: 13 – kiemelés az eredetiben.) Miután Kolosi Tamás – nem különösebben részletesen, de a lényegét tekintve helyesen értelmezve – bemutatta Max Weber struktúraelméletének alapkategóriáit, *e belátásait* mintegy *elfeledve* így fogalmaz: „Társadalmi státusnak nevezzük az egyének és családok tipikus *élethelyzetét* az egyenlőtlenségi rendszerben. Ez a fogalom *rokon* a Max Weber által használt »Stände«-vel, amelyre az egész szociológiai státusirodalom felépült (Weber, Max 1967 [1920]), *hiszen mindkettőnél az életkörülmények által meghatározott helyzetről van szó.*” (Kolosi Tamás 1987: 125 – kiemelés tőlem, vö.: 1988: 40.) Max Weber

Stand-fogalmánál azonban – mint azt Kolosi Tamás korábban maga is jelezte – nem igazán az ‘életkörülmények által meghatározott helyzetről’ van szó. Az ‘egész szociológiai státusirodalom’ ugyanis, amelyre Kolosi Tamás utal, *Max Weber félreértésén, modernizációelméleti átértelmezésén, illetve kutatástechnikai okokból történő trivializálásán alapul* (vö.: Böröcz József 1997a).

A folyamatot, amelynek során a *Stand* (rend), a *Stände* (rendek), illetve a *ständische Lage* (rendi helyzet) weberi fogalmainak jelentése kifakult, leegyszerűsödött és *status*-szá alakult az amerikai szociológiában, Böröcz József tanulmánya pontosan bemutatja (Böröcz József 1997a). Az eredetileg *specifikus történeti jelentéstartalmakat* is magába foglaló, sajátos *társas konstellációt* leíró kategória végső soron a társadalom atomisztikus alkotóelemeként felfogott egyénnek a társadalmi rétegződés valamely dimenziójában elfoglalt helyzetét kifejező fogalommá vált. Ez utóbbi ‘mérésével’ az elemzés ‘megtisztítható’ a tényleges társadalmi-történeti kontextus mindenféle ‘zavaró elemétől’ és teoretikus ‘problémájától’. „Az ennek eredményeként előálló eloszlás egy statisztikailag tökéletes, elméletileg üres, történetileg és a történeti összehasonlítás számára pedig értelmezhetetlen egyszerű mérés.” (Böröcz József 1997a: 217.) Kolosi Tamás is e ‘státusirodalom’ útjára lép, s végső soron ez nem is csoda: „A kvantitatív pozitívizmussal való szakítás ismétlődő erőfeszítései ellenére az észak-amerikai és az európai szociológiában még mindig *ennek a szemléletnek van elsőbbsége*:⁴¹ fogalmi és módszertani előírásai a szociológiai kutatás közös nyelveként szolgálnak” (Böröcz József 1997a: 217–218 – kiemelés tőlem). A ‘rendi helyzet’ (*ständische Lage*), valamint a ‘rend’ (*Stand, Stände*) weberi fogalmainak ‘*status*’-szá, illetve ‘*statusgroups*’-szá torzulása akkor válik különösen ironikussá, amikor a Talcott Parsons által rossz vágányra terelt fogalom angolszász ‘körútja’ után ‘visszatér’, és immár jelentésében megfakulva és leegyszerűsödve ‘*der Status*’-ként meghonosodik a német szaknyelvben, vagy amikor a rendi hovatartozást megjelenítő jelvények mint ‘*státusszimbólumok*’ köznyelvileg is elterjedtté válnak a magyarban (vö.: Böröcz József 1997a: 218).⁴²

Kolosi Tamás példás módszertani alaposággal és mérés technikai erudícióval *előállított* ‘státusa’ és ‘státuscsoportja’ tehát köszönő viszonyban sincs a weberi értelemben vett renddel, amely – szemben a weberi osztállyal – „rendszerint közösség, még ha gyakran amorf jellegű is.” (Weber, Max 1967 [1920]: 247.) Kolosi Tamás státuscsoportjai nem

---

⁴¹ Az idézet eredetijében szereplő ironikus szójáték: „this approach still enjoys the highest *status*” (Böröcz József 1997a: 217 – kiemelés tőlem).

⁴² Ld. a Wessely Anna szóbeli közlései alapján betoldott szerkesztői megjegyzést Melegh Attilától: Giddens, Anthony 2000 [1993]: 228, * l.j.

közösségek, hanem a társadalmi rétegződésnek az *objektív életkörülményeket* leképezni hivatott sokdimenziós terében a klaszteranalízis eljárása segítségével körvonalazott, azonos általános státusú egyének (más metszetben családok) *aggregátumai* (Hadas Miklós 1990: 11–14; Nagy Endre 1990: 19–20, 24–26). Hasonló elemek pusztá halmazai, melyek *szociológiai értelemben* nem tekinthetők sem csoportoknak, sem közösségeknek. Kolosi Tamás e kettő közötti különbséget elmosva így fogalmaz: „a hasonló státusú egyének összességét – *kissé eltérően* a weberi fogalomhasználatától – státuscsoportnak nevezzük, hiszen *státusaik közössége az, ami együvé sorolja őket.*” (Kolosi Tamás 1982a: 43, 1987: 67 – kiemelés tőlem.) Az eltérés nem kicsi, ugyanis a státusok hasonlóságából vagy azonosságából egyáltalán *nem következik a státusokat betöltők tényleges közössége, vagy együvé tartozása.* (Mindez tüstént belátható, amint alaposabban megvizsgáljuk, hogyan *állítja elő* Kolosi Tamás a ‘státust’, az ‘általános státust’, illetve a ‘státuscsoportokat’.) Semmilyen garancia nincs ugyanis arra, hogy az objektív életkörülmények többdimenziós terében elfoglalt hely, az egymáshoz közelítő általános státus (az egyének Kolosi Tamás által mért különféle státusainak *átlaga*) valóságos közösséget hozna létre. Mint ahogyan azt sem valószínűsíti semmi, hogy a hasonló státusú egyének *potenciálisan nagyobb eséllyel válnának interakciós közösséggé (valóságos csoporttá), mint az egymástól távolabb esők.* Összegezve: Kolosi Tamás státuscsoportjai pusztá csoportosítások, kutatói konstrukciók a valóságos társadalmassulás érdemi esélye nélkül (csak hasonló objektív helyzetű egyének aggregálásából előálló névleges kategóriák), nem pedig valóságos csoportok vagy közösségek – még ha csak ‘amorfi’ jellegűek is. Ennélfogva pedig *semmi közük Max Weber rend-koncepciójához.*

Már csak azért sem, mert Max Webernél a rendek hasonló társadalmi megítélésű, társadalmilag hasonlóan értékelt emberek csoportjai. Rendi *becsületük* (‘presztízszük’) részint hasonló társadalmi *megbecsültségük*ből fakad, részint annak oka. Megengedve, hogy e becsület vélt *becstelenség* is lehet, vagyis nem a rendnek tulajdonított rangban és a tagjainak járó tiszteletben, illetve elismerésben, hanem éppen ellenkezőleg: lebecsülésben, lenézésben és megvetésben van részük, Max Weber számára az érdemi kérdés az volt, miből fakad ez a megbecsültség, mi sajátos becsületük, presztízszük (vagy ellenkezőleg: alábecslésük, lenézésük, megvetésük) *forrása.* Max Weber ismert módon a rendeknek *tulajdonított*, egyúttal a rend tagjainak identitását képző (olykor becsületkódexbe is foglalt) sajátosságokat nevez meg. A megbecsültség vagy lebecsültség forrása lehet az adott rend tagjainak közös és jellegzetes *életvitele* (melyet az élet ‘rendi stilizálására’ utaló weberi megfogalmazás miatt gyakran *életstílus*ként is értelmeznek); *neveltetése* (műveltsége, képzettsége, végzettsége, iskolázottsága); *származása* (családi, vallási, etnikai, nemzetiségi, nemzeti hovatartozása),

illetve *hivatása* (foglalkozása). A gyakorlatban a rendi helyzet kifejeződik *renden belüli házasodásban* (connubiumban, endogám párválasztásban), amikor a rend tagjai igyekeznek saját értékelésüknek megfelelő, 'jó családból' származó partnert választani; *a rend ragjainak közös asztalnál történő étkezésében* (kommenzalitásban); *rendi konvenciók és tradíciók betartásában, valamint betartatásában*; továbbá *monopóliumok kialakításában*, bizonyos fajta nyereségszerzési lehetőségek, javak és szolgáltatások kisajátításában; végül pedig *a tiszta piaci viszonyok és mechanizmusok elutasításában*, bizonyos javak fogyasztásának és tevékenységek végzésének megtagadásában. A rendek tehát különösen hajlanak a társadalmi *elzárkózásra*, a családi-rendi életvilágba a belső házasodás révén történő *bezárkózásra*, szélső esetben a 'kaszttá' merevülésre – vagyis társadalmi megbecsültségükön alapuló privilégiumaik intézményesítésére, írott és íratlan szabályokkal történő bebiztosítására (Weber, Max 1967 [1920], 1987 [1920]).

A társadalmi megbecsültségnek, rangsorolásnak, elismerésnek vagy megvetésnek e szempontjai Kolosi Tamásnál *meg sem jelennek*. Nincs jele annak, hogy kvalitatív, etnográfiai jellegű vizsgálatokkal megpróbálná feltárni az életvitel, a megbecsültség, az értékelés e finom struktúráit, jóllehet Gombár Csaba és Papp Zsolt vitairataikban felhívták erre a figyelmét, és kutatási erőforrásoknak sem lehetett híján. Hivatkozva Max Weber vonatkozó munkáját, így tudnia kell arról, hogy Max Weber szerint ellentétben „a tisztán gazdaságilag determinált »osztályhelyzettel«, »rendi helyzetnek« [»ständische Lage«] emberek létsorsának minden olyan tipikus komponensét nevezzük, amelyet valamilyen, a »becsületre« (megbecsülésre) vonatkozó különleges, pozitív vagy negatív, társadalmi megítélés determinál, oly módon, hogy ez a megítélés sok embernek valamilyen közös tulajdonságához fűződik.” (Weber, Max 1967 [1920]: 247 – kiemelés az eredetiben.) Kolosi Tamásnak tudnia kellene, hogy a státusz mégsem igazán „*rokon* a Max Weber által használt »Stände«-vel”, mondván „mindkettőnél az *életkörülmények által meghatározott helyzetről van szó*” (Kolosi Tamás 1987: 125 – kiemelés tőlem, vö.: 1988: 40.) Tudnia kellene, hogy fogalmainak érdemben nincs köze Weberiéhez, s ezért Weber-hivatkozásai nem legitimálhatják kutatását. Természetesen nem várható el, hogy a weberi úton járjon, s Weber fogalmainak pontos interpretációján alapuló vizsgálatot végezzen. Ám ekkor a státusz és a státuszcsoport tévesen Weber nevéhez kapcsolt elemzési eszközeit sem volna szabad ilyen módon, Weberre hivatkozva alkalmaznia.

Kolosi Tamás, Max Weber elemzési eszközeitől függetlenül építi fel kutatási tervét és vizsgálatát, majd utólag próbálja – sikertelenül – e klasszikus koncepciókkal összefüggésbe hozni. Célravezetőbb tehát, ha saját logikája alapján rekonstruáljuk a kutatás főbb fogalmait, a választott módszereket és eljárásokat.

A társadalmi rétegződést, mint korábban láttuk, Kolosi Tamás a társadalmi különbségek rendszereként, alapvetően egyenlőtlenségek és különbségek (heterogenity) összességéként fogja fel Peter M. Blau ‘nominális’ és ‘graduális’ paraméterek megkülönböztetésén alapuló felfogása alapján (Kolosi Tamás 1982a: 29–36, 1987: 47–63; vö.: Blau, Peter M. 1997 [1977]). Kolosi Tamás feltételezi, hogy e különbségek egymástól viszonylag független ‘rétegződési dimenziókba’ (‘különbségnyalábokba’) rendeződnek (Kolosi Tamás 1982a: 36–40, 1987: 57–62). A ‘státus’ fogalmát csak ezt belátva definiálja mint az „egyének a társadalmi rétegződés egyes dimenzióiban elfoglalt helyét” (Kolosi Tamás 1982a: 40, 1987: 63). A státus azonban közvetlenül nem mérhető, ezért az elsődlegesnek nevezett „különbségek méréséből kell megszerkeszteniünk többé-kevésbé önkényes súlyozással a státus-indexet” (Kolosi Tamás 1982a: 41, 1987: 64). Az egyén egyes dimenziókban elfoglalt helyének meghatározása, státusainak mérése önmagában is számos nehézséget okoz; kérdés azonban, mi a teendő, ha ugyanazon egyén *más* státusokkal rendelkezik a különféle rétegződési dimenziókban. Kolosi Tamás itt – jól ismert módon – Gerhard E. Lenski *státusinkonzisztencia*-felfogására hivatkozik (Kolosi Tamás 1982a: 41–42, 1987: 64–66, 1988: 46–47; vö.: Lenski, Gerhard E. 1997 [1966]: 314–331). Egyszerűbb a helyzet, ha az eltérő dimenziókban mért státus hasonló (konzisztens), mert ekkor az illető egyén ‘szintetikus’ vagy ‘általános’ státusa viszonylag egyszerűen megállapítható. Az inkonzisztens státusúak esetében azonban – idézem Kolosi Tamást – „az általános státus *egy mesterséges képződmény, melyet a kutató hoz létre, különböző manipulációk segítségével.*” (Kolosi Tamás 1982a: 42, 1987: 66 – kiemelés tőlem). A különféle státusok súlyozott átlagából így áll tehát elő a ‘szintetikus’ vagy ‘általános státus’ (Kolosi Tamás 1982a: 42–43, 1987: 66–67, 1988: 46).

Az inkonzisztens státusnak Gerhard Lenski és Kolosi Tamás feltevése szerint egyaránt van *kompenzáló* és *feszültségteremtő* hatása. „A kompenzáló hatás azt jelenti, hogy az egyik dimenzióban elfoglalt alacsony státust egy másik dimenzióban elért magasabb státus kompenzálhatja és így *objektíve* átlagos státus jön létre annak ellenére is, hogy az egyén a saját kedvező státusának jelentőségét éppúgy felértékelheti, mint ahogy megtörténhet a kedvezőtlen státus jelentőségének felértékelése is, és így *szubjektíve* az átlagosnál jobbnak vagy rosszabbnak érezheti helyzetét.” (Kolosi Tamás 1987: 66, vö.: 1982a: 42 – kiemelés az eredetiben.) Vagyis, egy példát véve, a kiemelkedő lakóhely és egy viszonylag alacsony iskolai végzettség kompenzálhatja egymást, amennyiben – a többi dimenzió alapján mért státus alapján – a kutató ezekből ‘mesterséges’ ‘manipulációk segítségével’ előállít egy olyan ‘*objektíve átlagos státust*’, amely sem egyiket, sem másikat nem fejezi ki.

Az inkonzisztens státus *feszültségteremtő hatása* Gerhard Lenski szerint éppen abból adódik, hogy az e helyzetet átélő cselekvő nem tudja összeegyeztetni össze nem illő státusaiból adódó önképét azzal a képpel, amit róla mások alkotnak. Eredetileg, Gerhard Lenski számára, az inkonzisztens társadalmi helyzet *nem pusztán az objektív státusok közötti különbség miatt fontos*; számára – szemben Kolosi Tamással – a státusinkonzisztencia *szubjektív átélése*, és a rá adott lehetséges reakciók sokkal relevánsabbak. A probléma Gerhard Lenski szerint a következő: „az inkonzisztens státusokkal vagy rangsorbeli hellyel rendelkező egyének természetesen hajlik arra, hogy önmagára *a legmagasabb* státus- vagy rangsorbeli hely vonatkozásában gondoljon, és másoktól is ugyanezt várja el. Eközben másoknak, akik vele érintkeznek, határozott érdeke, hogy ennek éppen az ellenkezőjét tegyék, vagyis őt a legalacsonyabb státusra vagy rangsorbeli helyre vonatkoztatva kezeljék.” (Lenski, Gerhard E. 1997 [1966]: 329–330.) Gerhard Lenski szerint az ‘önfelértékelésnek’ ez a ‘természetes’ gyakorlata az inkonzisztens státusú egyének közül sokakban „stressz kialakulásához vezet”, ezért „az ilyen élményeknek” viszonylag nagy eséllyel lehet „az az eredménye, hogy az egyének *a fennálló társadalmi rend* és az azt megalapozó *politikai rendszer ellen lépnek fel*.” (Lenski, Gerhard E. 1997 [1966]: 330 – kiemelés tőlem.) Kolosi Tamás azonban az ilyen mikroszintű interakciós helyzetek élményszinten jelentkező strukturális problémáinak kezelésével *és azok politikai konzekvenciáival* nem foglalkozik. Megelégszik azzal, hogy leszögezi: „A státusinkonzisztencia feszültségteremtő hatása adódhat az objektív és szubjektív általános státus itt jelzett eltéréséből és önmagában az inkonzisztencia létéből akkor, ha a társadalom valóságos vagy tradicionális normarendszerében a státusok rendezettsége tekinthető általánosan elfogadottnak.” (Kolosi Tamás 1987: 66.) Számára a probléma inkább az inkonzisztens státusúak ‘objektív’ ‘általános státusának’ meghatározása. Ezért – mint írja – „az inkonzisztens általános státusokat akkor tudjuk objektíve leírni, ha a kompenzációs hatások alapján *besoroljuk őket a konzisztens státusok hierarchikus elrendeződésébe*, de egyúttal az inkonzisztencia tényét is jelezzük.” (Kolosi Tamás 1982a: 42–43, 1987: 66–67 – kiemelés tőlem.) Gerhard Lenski igazi problémája, a státusinkonzisztencia feszültségteremtő hatása mint mikroszociológiailag, szociálpszichológiailag megalapozott struktúra- és politikaicselekvés-elmélet, így *teljességgel elsikkad*. Ami belőle marad, az csak egy mérés-technikai eszköz és annak néhány megoldandó problémája.

A státuscsoportokat Kolosi Tamás egyrészt *az eleve konzisztens státusúakból*, másrészt pedig az eredetileg inkonzisztens helyzetűek státusindexeinek *átlagolásával* (!) állítja elő ‘mesterséges’ és ‘manipulatív’ összerendezéssel. Olyan csoportosítást végez, amelynek

eredményét (melyek szociológiai értelemben nem csoportok) előbb egy – korábban már idézett – hamis megfogalmazással kvázi-közösségekké avatja (mondván „státusaik *közössége* az, ami együvé sorolja őket”), majd néhány sorral később visszakozik, amikor kimondja: „a státuscsoportok elhatárolása mindig relatív, maguk a státuscsoportok pedig *nem valóságos közösségek*, hanem csak az egyének *mesterséges* – bár objektív ismérveken alapuló – *csoportosításai*.” (Kolosi Tamás 1982a: 43, 1987: 67 – kiemelés tőlem.) A státuscsoportok tehát – most már látható – nemcsak hogy idegenek a weberi társadalomelemzési fogalomkészlettől, nemcsak hogy nem közösségek és nincs is annak szociológiailag elemzett esélye, hogy a potenciálisan sűrűbb belső interakció kritériumát teljesítve valamekkora eséllyel közösségekké váljanak, de *ténylegesen nem is azonos státusúakat fognak egybe*. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy Kolosi Tamás vizsgálata szerint „a népesség kétharmadának társadalmi státusát különböző mértékű inkonzisztencia jellemzi” (Kolosi Tamás 1987: 333), vagyis ‘objektív és általános státusa’ voltaképpen csak inkonzisztens státusindexeinek súlyozott átlaga (egy ‘mesterséges’ és ‘manipulált’ kutatói konstrukció!), csak akkor pillanthatjuk meg igazán a státuscsoport-képzés sajátos alkímiáját. A népesség kétharmada egy olyan átlagos és általános státus alapján sorolatik státuscsoportokba, amely *ténylegesen nem az az inkonzisztens élethelyzet, amelyben voltaképpen él*. Kolosi Tamás definícióját, miszerint „a *hasonló általános státusú* egyének összességét – *kissé eltérően* a weberi fogalomhasználatától – státuscsoportnak nevezük”, összességében tehát *így kell érteni* (Kolosi Tamás 1982a: 43, 1987: 67 – kiemelés tőlem).

3.4. ‘Viszonykijelölő kategóriák’ és társadalmi rétegek

Az egyének ismerveivel meghatározott státus, valamint az egyéneknek a rétegződési dimenziókban elfoglalt objektív státusai alapján történő státuscsoportokba sorolása nyitva hagyja a kérdést, *ténylegesen hogyan helyezhetők el ebben a rétegződésmodellben a családok, mikroközösségek, baráti, ismerősi, munkahelyi vagy más társaságok*. Kolosi Tamás is érzi, hogy az ebben a modellben a társadalmi atomként felfogott egyén „a társadalmi különbségek rendszerében nemcsak mint individuum, hanem mint különböző közösségek tagja is részt vesz. Bizonyos társadalmi különbségek pedig egyáltalán nem bonthatók le az egyén szintjéig.” (Kolosi Tamás 1982a: 43, 1987: 67.) Jó például szolgál erre a család, amelynek státusa még mérhetőnek bizonyul (Kolosi Tamás 1982a: 43–44, 1987: 67–69). De hogyan lehet a mikroközösségeket és magántársaságokat *rekonstruálni* (vagy legalább

megkonstruálni) az egyén- vagy családközpontú mérésekből? E rendkívül nehéz kutatási probléma megoldására vezet be Kolosi Tamás a ‘viszonykijelölő’, másutt ‘szerepkijelölő’, megint másutt ‘viszony-meghatározó kategóriák’ felettébb homályos fogalmát (vö.: Kolosi Tamás 1982a: 45–46, 1987: 69–80).

Mindenekelőtt leszögezi: „Az egyének számára a közösségeknek *viszony-meghatározó* funkciója van, és a közösségek hordozzák az individuumok együtteseinek társadalmiságát. Szociológiai szempontból éppen ezért nem az a tulajdonképpeni kérdés, hogy x vagy y mint individuum milyen státuscsoportokban helyezkedik el” (Kolosi Tamás 1982a: 45, vö.: 1987: 69 – kiemelés tőlem.) Ez fontos belátás Kolosi Tamástól, mert a státusok meghatározása, valamint a státuscsoportok elhatárolása mindeddig inkább technikai és statisztikai jellegű eljárásokat igényelt, amelyek még nem vezettek *szociológiailag is releváns* összefüggések feltárásához (Hadas Miklós 1990: 11–14; Nagy Endre 1990: 19–20, 24–26). Kolosi Tamás szerint: „Az individuális státusok hasonlósága alapján kijelölt státuscsoportokat tehát éppen abból a szempontból kell *értelmeznünk, pontosítanunk, és konkretizálnunk*, hogy mennyiben írják le a *viszony-meghatározó kategóriák* sajátos kombinációinak helyét a társadalmi rétegződésben.” (Kolosi Tamás 1982a: 45, vö.: 1987: 69 – kiemelés tőlem.) Ezen a ponton legalább három kérdés merülhet fel: 1) mik azok a ‘viszony-meghatározó kategóriák’? 2) Honnan származtatja őket Kolosi Tamás? 3) Ha a közösségeknek viszony-meghatározó funkciójuk van, ezek miért csak kategóriák (nem pedig valóságos viszonyok)? Másképpen: hogyan tudnák a státuscsoportok (valójában csak csoportosítások) ‘leírni’ e ‘kategóriákat’? Milyen jellegű műveleteket jelent itt az ‘értelmezés, pontosítás, konkretizálás’ – empirikus esetleg logikai korrekciót? Hogyan segíthetnek e kategóriák a közösségekhez való viszony meghatározásában – névleges csoportosítások valóságos csoportokká alakításában? E kérdésekre csak a *Tagolt társadalom*-ban kereshetjük a választ, melyben az 1982-es megjelenésű műhelytanulmány után már egységesen a ‘viszonykijelölő közösségek’, illetve ‘kategóriák’ kifejezést használja (vö.: Kolosi Tamás 1987: 69–80).⁴³

1) A viszonykijelölő kategóriák mibenlétéről az alábbiakat tudhatjuk meg: „Feltételezzük, hogy vannak olyan viszonykijelölő kategóriák (munkajellegcsoportok, települési csoportok, nemek, szegények és gazdagok stb.), amelyek *sztochasztikus kapcsolatban vannak* a státuscsoportokkal.” (Kolosi Tamás 1987: 72 – kiemelés tőlem.)

---

⁴³ Meglehetősen sokat elárul a kutatás fogalomhasználatának alkímiájából, hogy ami az 1982-es műhelytanulmányban még „viszony-meghatározó *kategóriák*”-ként szerepel, az a korábbi szöveg csaknem változatlan átvételéből építkező monográfiában már „viszonykijelölő *közösségek*”-ké válik – mintha közösségek és kategóriák ilyen egyszerűen felcserélhetőek volnának (Kolosi Tamás 1982a: 45, 1987: 69 – kiemelés tőlem.)

Kolosi Tamás tehát eszerint az *objektív társadalmi helyzet* sajátos kategóriáira⁴⁴ gondol, melyek *valószínűsítik*, hogy „egyes státuscsoportokban a budapesti vezető állású értelmiségiek, más státuscsoportokban a városi jómódú szakmunkások, megint más státuscsoportokban az idős falusi nyugdíjas mezőgazdasági dolgozók lesznek felülreprezentálva” (Kolosi Tamás 1987: 72–73). Kolosi Tamást tehát elsősorban az foglalkoztatja, hogy „milyen viszonykijelölő kategóriák biztosítanak kisebb vagy nagyobb esélyt az előnyök halmozódására. Nem az érdekel bennünket tehát elsősorban, hogy *az egyenlőtlenségi rendszerben milyenek az egyének viszonyai, hanem, hogy milyenek ezen viszonykijelölő kategóriák viszonyai.*” (Kolosi Tamás 1987: 73 – kiemelés az eredetiben.) Definíciófélét csak ezt követően ad: „a viszonykijelölő kategóriák [...] az emberek társadalmi viszonyait jellemző *valóságos csoportosítások*” (Kolosi Tamás 1987: 74 – kiemelés tőlem).

E megfogalmazásból nem érthető, miért pusztán csoportosítás, ha ‘valóságos’. Vagy ha csak csoportosítás, miért és mennyiben ‘valóságos’. Hasonló ehhez az a megfogalmazás is, amely szerint a viszonykijelölő kategóriák „a népesség *természetes csoportosításai*” (Kolosi Tamás 1987: 120 – kiemelés az eredetiben.) Miért csak csoportosítás, ha ‘természetes’, s ha pusztán kategorizáció eredménye, miért lenne ‘természetes’? Megválaszolandó e kérdéseket, a viszonykijelölő kategóriák valamivel később már „valóságos csoportok”-ká, „a népesség [...] természetes csoportosulásai”-vá, sajátos kombinációik pedig egyenesen „*társadalmi rétegek*”-ké avanszálnak (Kolosi Tamás 1987: 74, 122, 75, vö.: 80 – kiemelés az eredetiben). Összefoglalva: Kolosi Tamás a viszonykijelölő *kategóriákat* valóságos *csoportoknak*, egyes kombinációikat pedig társadalmi *rétegeknek* tekinti.⁴⁵

2) Mindez azonban már átvezet annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy honnan származtatja Kolosi Tamás e kategóriákat. „Ezen a ponton ismét a társadalmi struktúra elemzése nyújthat alapvető segítséget. Hiszen a struktúra elemzése alapján többé-kevésbé

---

⁴⁴ Hogy konkrétan miféle kategóriákra, arra csak esetleges felsorolásokból következtethetünk: „A gazdasági aktivitás, a különböző beosztások, a foglalkozási és képzettségi, az ágazati és szektorális kategóriák” mellett ilyeneket is olvashatunk: „falusiak és városiak, gazdagok és szegények stb.”, vagy másutt: „a munkaszervezeti hierarchiában elfoglalt hely (vezetők és beosztottak), a formális szervezeti tagság (párttagok és párttagonkívüliek stb.) és esetleg a munkaerőpiaci érdekérvényesítést is befolyásoló foglalkozási kategóriák funkcionálnak viszonykijelölő kategóriákként.” (Kolosi Tamás 1987: 120, 122, 242, vö.: 240–244.)

⁴⁵ S ez máris magyarázatot ad arra a korábban meglepően ható tényre, hogy hogyan találhatta egymással oly könnyedén felcserélhetőnek a ‘kategóriákat’ és a ‘közösségeket’. Pierre Bourdieu visszatérő megfogalmazása szerint ez az a helyzet, amikor a kutató összetéveszti a ‘logika dolgait’ a ‘dolgok logikájával’ – vagy a csak papíron lévő, magán való osztályokat mint az osztályozási aktusok pusztán eredményeit a magáértvaló osztályok tényleges *megképződésével*.

kijelölhetők azok a viszonykijelölő kategóriák, amelyek a társadalmi helyzet egésze szempontjából alapvetőek.” (Kolosi Tamás 1987: 75.) A viszonykijelölő kategóriákat Kolosi Tamás a társadalmi struktúra elméletéből próbálja levezetni, csak hogy – mint korábban láttuk – e struktúraelmélet az itt tárgyalt *Tagolt társadalomban* még rendkívül töredékes, pontatlan és áttekinthetetlen. Kolosi Tamás ennek ellenére is állítja: „A strukturális viszonyok tehát meghatároznak egyfajta társadalmi rétegződést, nevezetesen a viszonykijelölő kategóriák azon kombinációit, amelyek megfelelnek a társadalmi újratermelési folyamatban elfoglalt hely közössége alapján létrejövő társadalmi csoportoknak.” (Kolosi Tamás 1987: 76 – kiemelés tőlem.) A viszonykijelölő kategóriáknak tehát meg kellene felelniük a *Tagolt társadalom* ‘strukturális csoportjainak’. Az idézett mondatok alighanem egy kudarccal végződő szakmai kísérlet utólag is javíthatatlanul maradó nyomai. A zátonyra futott próbálkozás roncsai jelzik, hogy Kolosi Tamás végül nem tudja struktúrakonceptiójából levezetni a viszonykijelölő kategóriákat, így azok *elméletileg, logikailag és empirikusan is megalapozatlanok maradnak*. Miután pedig e kategóriákat nem tudja struktúraelméletével igazolni, a társadalmi rétegek (mint a viszonykijelölő kategóriák kombinációi) sem levezethetők a struktúramodellből, következésképpen nem állja meg a helyét állítása, miszerint az „így levezetett rétegződésmodell és az ennek alkotóelemeit jelentő társadalmi rétegek [...] a társadalmi struktúra által meghatározott viszonyok alapján konstituálódnak” (Kolosi Tamás 1987: 78). Ez a kudarc különösen azért súlyos, mert eredeti terve szerint „a kutatási folyamat záró stádiuma a státuscsoportok, viszony-meghatározó kategóriák és a strukturális csoportok »egymásra vetítése« és ennek alapján a társadalmi rétegződés aktuális modelljének felvázolása.” (Kolosi Tamás 1982a: 54 – kiemelés tőlem.) A kísérlet sikertelensége végső soron Kolosi Tamás csoportosításainak szociológiai relevanciáját kérdőjelezi meg: „Megítélésünk szerint csak a strukturális és rétegződési elemzés lépésről lépésre való szembesítése, korrigálása vezethet el ténylegesen társadalmilag érvényes következtetések levonásához.” (Kolosi Tamás 1982a: 50.) A terv megghiúsulása ‘a társadalmilag érvényes következtetéseket’ is lehetetlenné teszi.

3) A logikai tartóelemek ingatagsága miatt az egész építmény összeomlással fenyeget: Kolosi Tamás eredetileg azért vezette be a viszonykijelölő kategóriák feletti homályos fogalmát, hogy a közösségeknek az egyének életében betöltött viszonykijelölő szerepét konceptualizálhassa. E kategóriák közösségi tartalma feletti kétséges, hiszen azt csak a ‘természetes csoportokként’ felfogott ‘strukturális csoportokból’ eredeztettségük garantálhatná, ennek kísérlete azonban kétszeresen is kudarccal zárult a *Tagolt társadalomban*. Hiába nevezi Kolosi Tamás e kategóriákat előbb „valóságos csoportosítások”-

nak, majd „valóságos csoportok”-nak (Kolosi Tamás 1987: 74), másutt „a népesség természetes csoportosításai”-nak, valamivel később pedig már „természetes csoportosulásai”-nak (Kolosi Tamás 1987: 120, 122 – kiemelés tőlem), ez csak játék a szavakkal. A gondolatmenetben *semmi sem igazolja*, hogy e (nominális) kategóriák (reális) csoportok volnának, vagy hogy akárcsak kis esélyük is lenne azzá válni. Kolosi Tamás szándéka, hogy a névleges státuscsoportokat az egyén közösségekhez fűződő viszonyait feltárva rétegekké, azaz valóságos csoportokká ‘értelmezze’, ‘pontosítsa’ és ‘konkretizálja’. Ez azonban nem is sikerülhetett, mivel a viszonykijelölő kategóriák sem többek a névleges strukturális kategorizáció eredményeinél, a nekik szánt feladatokat így nem láthatják el (vö.: Hadas Miklós 1990: 11–14; Nagy Endre 1990: 19–20, 24–26).

Kolosi Tamás státusokat mér, inkonzisztens helyzeteket is konzisztenssé átlagol, státuscsoportokat állít elő, hogy azokat a struktúramodelljéből levezetett viszonykijelölő kategóriákkal olyan rétegekké ‘értelmezze’, ‘pontosítsa’, és ‘konkretizálja’, amilyenek strukturális csoportjai voltak. Terve kudarcba fullad, amikor a *Tagolt társadalomban* nem sikerül a strukturális csoportokat feltérképeznie, struktúraelméletéből viszonykijelölő kategóriákat levezetnie, a rétegeket pedig a strukturális csoportokhoz igazítani. Végző soron a státuscsoportok, viszony-kijelölő kategóriák és a strukturális csoportok „»egymásra vetítése« és ennek alapján a társadalmi rétegződés aktuális modelljének felvázolása” (Kolosi Tamás 1987: 54) semmilyen értelemben nem vezet a magyar társadalom *tényleges szerveződésének, valóságos csoportviszonylatainak, társadalmasulási mintáinak megismeréséhez*.

3.5. A kategorizáció technikai és eredményei

Az egyéni és a családi státusok méréséhez Kolosi Tamásnak először is meg kell határoznia a társadalmi egyenlőtlenségek dimenzióit. Mint írja, a rétegződésmodell-vizsgálat technikai és módszertani részleteit taglaló *Státus és réteg* című munkájában, „deduktív-tapasztalati úton tizenöt dimenziót különböztettem meg, melyek konkrét mérési, adatfelvételi problémák miatt tizenegy dimenzióra szűkültek. A további empirikus elemzések [...] azt mutatták, hogy háromszor két-két dimenzió páronként összevonható, így végül a társadalmi státus nyolc dimenziójához jutottunk” (Kolosi Tamás 1987: 129, vö.: 1984). A ‘strukturális egyenlőtlenségekből’, valamint az ‘életkörülmények egyenlőtlenségeiből’ levezetett dimenziók kiválasztása nem mindig indokolható (vö.: Kolosi Tamás 1987: 130). Mint írja,

„magunk is vitatható megoldásnak tartjuk éppen ennek a nyolc dimenzióknak a kiemelését. *Elméleti, empirikus, interpretációs és kutatásunk korlátaiból adódó* megfontolások együttesen vezettek arra az eredményre, hogy e nyolcdimenziós kiindulás mellett döntsünk.” (Kolosi Tamás 1987: 129 – kiemelés tőlem.) A méréselméleti és -technikai problémák, a változótranszformációk és a mintavétel dilemmáinak tárgyalása után részletesen bemutatja a nyolc dimenziót.⁴⁶

A nyolc dimenzióban előálló hatalmas mennyiségű adat információtartalmát faktorelemzéssel redukálja. Ekkor tűnik fel, hogy a ‘második gazdaságban való részvételt’ kifejező státus korrelációja majdnem minden más státussal negatív előjelű (egyedül a családi státus mérésénél mutat minimális pozitív együttjárást az anyagi státussal). Vagyis hét dimenzió többé vagy kevésbé ‘együttmozog’ – valamely dimenzióban elfoglalt magasabb státus, ha minimálisan is, de a másik hat státusdimenzióban is magasabb értéket valószínűsít – , a második gazdaságban való részvételt viszont kifejezetten valószínűtlenebbé teszi. Ahogyan egyre feljebb haladunk a különféle státusdimenziókban, *úgy csökken* a második gazdaságban való részvétel esélye. A második gazdasági részvételt kifejező státus a területi státussal mutatja *a legnagyobb negatív kapcsolatot* (a családi státus mérésénél ez -0.31 , az egyéni státusnál -0.32), ami azt jelenti, hogy a települési hierarchiában lefelé haladva nő különösen a második gazdasági részvétel esélye. Különösen tehát a kisvárosok, községek és tanyák lakói vesznek részt nagy arányban az önellátásra, illetve mezőgazdasági kis(áru)termelésre irányuló főálláson kívüli termelésben (Kolosi Tamás 1987: 183–184). Az eredmények értelmezéséhez fontos tudatosítani, pontosan mit jelent e státusdimenzió: „második gazdasági tevékenységnek tekintettünk minden nem közvetlenül államilag szervezett keresőtevékenységet és jövedelemátcsoportosulást, valamint minden jelentősebb jövedelemmel járó főálláson túli munkavégzést az állami és szövetkezeti szektorban.” (Kolosi Tamás 1987: 152 – az eredetiben végig kiemelve.) E meghatározás szerint a „megkérdezettek 74%-a számolt be a második gazdaságban való részvételről.” (Kolosi Tamás 1987: 151.) Kolosi Tamás hozzáteszi: a második gazdaságból „származó jövedelmekről viszont továbbra sincsenek megbízható adataink [...]. Ezért a második gazdaságbeli tevékenységeknek csak a részvétel *intenzitását* mértük” (Kolosi Tamás 1987: 151 – kiemelés tőlem). Vagyis a társadalmi rétegződés – második gazdaságról leválasztott – hétdimenziós terének alsóbb régióiban, különösen pedig a települési lejtő alsóbb részén élők nagyobb intenzitással, többet dolgozva vesznek részt a

---

⁴⁶ A státusdimenziók a következők: 1) érdekérvényesítési-hatalmi, 2) munkamegosztási, 3) második gazdasági, 4) területi, 5) lakás-, 6) fogyasztási, 7) anyagi és 8) kulturáliséletmód-státus (Kolosi Tamás 1987: 131–182).

második gazdaságban, de az már távolról sem biztos, hogy ők is húzzák belőle a legnagyobb jövedelmet. Megjegyzendő továbbá, hogy a második gazdasági státussal *legkisebb negatív (illetve egyetlen pozitív) korrelációt* mutató másik státusdimenzió az anyagi státus (családilag mérve: 0.4, egyénileg: -0.2), amihez a fogyasztási státus (-0.4 és -0.8) is igen közel áll (vö.: Kolosi Tamás 1987: 183). Ez egyértelműen arra utal, hogy a második gazdasági részvétel – és az abból származó jövedelmek – az anyagiak és a fogyasztás dimenzióiban *kompenzálják a leginkább* a viszonylag kedvezőtlen réteghelyzetet. A családi státusok korrelációnál kiemelendő még a lakásstátussal mutatott *viszonylag alacsony negatív korreláció* (-0.9), ami a második gazdaságból szerzett jövedelmeknek a magánlakás-építésre, valamint a lakókörülmények fejlesztésére fordítását valószínűsítik (vö.: Kolosi Tamás 1987: 183). Ezek az eredmények, különösen pedig a második gazdaságban való részvétel *tömegességére* utaló adatok, igazolják az L-modell külön redisztributív és piaci dimenzióinak megkülönböztetését, vagyis az L-modell érvényességét.

Kolosi Tamás az igen összetett nyolcdimenziós rétegződési tér információkészletét faktorelemzéssel két faktorra redukálja. Az első faktor – szükségszerűen viszonylag nagy információvesztés árán – hét, egymással pozitívan korreláló és többé-kevésbé összekapcsolódó státusdimenzió információját összegzi. Ténylegesen e faktor pontszámai (factor score-jai) képezik az egyének és családok ‘általános’ vagy ‘szintetikus státusát’. Önmagában ez az első faktor a nyolcdimenziós rétegződési tér varianciájának 44%-át magyarázza, ami „a magyar társadalmi rétegződés erősen inkonzisztens jellegét sejteti.” (Kolosi Tamás 1987: 186.) Valóban, a népesség 66%-a valamilyen mértékben inkonzisztens státusúnak bizonyul (Kolosi Tamás 1987: 193–196.) A második faktort (érthető módon) legerősebben a második gazdasági részvétel státusa formálja, ami – mint Kolosi Tamás írja – „megerősíti azt a következtetésünket, hogy a második gazdaságban való részvételt a társadalmi rétegződés önálló, független tényezőjeként kell kezelnünk.” (Kolosi Tamás 1987: 186.) A legnagyobb mértékben *mindkét faktornal* a területi státus korrelál (a családi az elsővel: 0.57, a másodikkal: -0.58, az egyéni az elsővel: 0.58, a másodikkal: -0.59), ami azt jelenti, hogy az egyéneknek és családoknak a területi-települési struktúrában elfoglalt helyzete *mindkét faktor szerint igen nagy jelentőséggel bír*. Ám míg az első faktor (a rétegződés hétdimenziós tere) esetében ez a kapcsolat *egyenesen*, addig a második gazdaság (mint nyolcadik dimenzió) formálta második faktornál *fordítottan arányos* (vö.: Kolosi Tamás 1987: 185–186). Az első faktorra a kulturális státus dimenziója van a legerőteljesebb hatással (korrelációs együtthatójuk a családoknál: 0.89, az egyéneknél pedig: 0.87), de a fogyasztási státusé is jelentős (0.66, 0.68): eléri, illetve meghaladja a munkamegosztási státusét (0.67,

0.62) (Kolosi Tamás 1987: 185–186). A kulturális státus, különösen pedig a megkérdozettek *szüleinek* kulturális státusa óriási jelentőséggel bír az egyenlőtlenségek nemzedékek közötti átörökítésében. Ez a hatás, a tág értelemben vett ‘kulturális tőke’ és a kulturális életmód-minták családi és iskolai átörökítése azonban „elsősorban a társadalmi hierarchia felsőbb mezőiben igen nagy fokú. A magyar társadalomban tehát azt tapasztalhatjuk, hogy miközben a hátrányos helyzetűek jobban elszakadnak az átlagtól, mint az előnyös helyzetűek, az *előnyök nemzedékek közötti átörökítése mégis nagyobb fokú, mint a hátrányoké.*” (Kolosi Tamás 1987: 237–238 – kiemelés tőlem.)

Kolosi Tamás az objektív életkörülmények különbségeit, a társadalmi egyenlőtlenségeket és azok összekapcsolódásait, valamint átörökítésük módozatait tehát igen meggyőzően tárja fel (vö.: Kolosi Tamás 1987: 125–198, 220–238). Amikor azonban hozzálát, hogy az egyének és családok státusait klaszterelemzéssel ‘státuscsoportokba’ rendezze (azaz ‘mesterséges’ és ‘manipulatív’ eszközökkel konzisztenssé tett általános státusok alapján *csoportosítsa*), a korábban tárgyaltakon túl egy újabb, szociológiai szempontból felettébb kérdéses döntést hoz. Az L-modellben felvázolt strukturális tér második dimenzióját (a második faktort) egyszerűen *elhagyja* a státuscsoportok kialakításakor. A döntés indoklásaként így fogalmaz: „Komolyabb *problémát okoz a második gazdasági státus »deviáns« viselkedése.* Azt láttuk ugyanis, hogy a második gazdaság *nem ugyanúgy dimenziója* a társadalmi státusnak, ahogy a többi dimenzió. A második gazdaságban való részvétel mértékéből *egyáltalán nem lehet következtetni* az egyének társadalmi egyenlőtlenségi rendszerben elfoglalt helyére.” (Kolosi Tamás 1987: 192 – kiemelés tőlem.) Jelen esetben tehát az alternatív munkatevékenységek azon szféráját, amelyben „a népesség háromnegyede részt vesz”, állítólagos ‘deviáns’ volta miatt egyszerűen kihagyja az elemzésből (Kolosi Tamás 1987: 192, vö.: 343–345, 1988: 61–62). Érve, miszerint „a második gazdaságban való részvétel mértéke *egyáltalán nincs összefüggésben* az egyenlőtlenségi rendszerben elfoglalt hellyel”, nem állja meg a helyét (Kolosi Tamás 1987: 192 – kiemelés tőlem). A területi-települési státussal -0.58 , ill. -0.59 -es korrelációs összefüggést mutat, mások mellett Szelényi Iván és munkatársai *éppen ezért* vizsgálják a jellemzően vidéki-falusi mezőgazdasági kistermelést mint önmagában is ellentmondásos és ezért különösen érdekes jelenséget: mint szocialista vállalkozásokat, mint polgárosodást az államszocializmusban (vö.: Szelényi Iván 1992 [1988]).

A második gazdaságban való részvétel státusának ‘deviáns viselkedése’ tehát valóban szembeötlő, ezt azonban *éppen ezért kellene* különös jelentőségűnek tekinteni és alaposan vizsgálni, nem pedig mint ‘zavaró tényezőtől’ mielőbb megszabadulni tőle, majd a döntést

utólag, az 'inkonzisztenciákra' hivatkozva statisztikailag is legitimálni (vö.: Kolosi Tamás 1987: 208–209). Így ugyanis Kolosi Tamás státuscsoport-képzésének logikája *már ezen a ponton elválnak saját struktúraelméletétől, az L-modelltől*, amely szerint a „második gazdaság a társadalmi viszonyok újratermelésének jelentős szférája, amit *nemcsak a nemzeti jövedelemhez és a gazdaság működőképességéhez* való hozzájárulása mutat, hanem az is, hogy *a népesség háromnegyede részt vesz benne.*” (Kolosi Tamás 1987: 192 – kiemelés tőlem, vö.: 343–345, 1988: 61–62.) Kolosi Tamás ehelyett mégis arról kívánja meggyőzni olvasóját, hogy *„előzetes várakozásunkkal ellentétben, a második gazdaságban való részvétel nem rétegzik a jelenlegi magyar társadalmat.”* (Kolosi Tamás 1987: 344, 1988: 61 – kiemelés az eredetiben.) Érvelése a következő: mivel réteghovatartozástól függetlenül nagy a második gazdaságban való részvétel aránya, e tényezőnek nincs jelentősége. Valójában azonban *pontosan ezért lenne nagy jelentősége* (ld. még: Kolosi Tamás 1987: 344–345, 1988: 61–62).

A hétdimenziós térben végzett klaszterelemzéssel Kolosi Tamás az egyéni és a családi státus szerint egyaránt tizenkét-tizenkét klaszterre bontja az objektív életkörülmények ismérvkombinációival modellezett népeiséget. A csoportosítás mindenfajta szociológiai-társadalmassulási szempontot nélkülöz.⁴⁷ Az eljárásból levonható banális és semmiképpen sem újszerű következtetések lényegében arra korlátozódnak, hogy megállapítják „a társadalmi egyenlőtlenségek hierarchikus rendszeré”-t, illetve annak „többlépcsős” voltát, a „státusinkonzisztenciá”-t, a „belső differenciáltság”-ot, valamint arra a kijelentésre, hogy a „státuscsoportok leírása csak több dimenzió mentén lehetséges, mivel a népesség maga is sok dimenzióban és nem egyetlen hierarchia mentén rendeződik el.” (Kolosi Tamás 1987: 219–220 – az eredetiben végig kiemelve.) A népesség alighanem annyi ‘hierarchia mentén rendeződik el’, ahányba a kutató *elrendezi* – azaz ahány hierarchiát *feltételez*, és ahányat méréseivel, illetve változótranszformációival adataiból *előállít*.

Azon sincs mit csodálkozni, hogy a népesség alapvetően *hierarchiákba* rendeződik, ha Kolosi Tamás *eleve* csak a vertikális különbségekre hangolja megfigyeléseit: „Korábbi elemzéseinkben [...] kimutattuk, hogy az egyenlőtlenségi rendszer szempontjából a *vertikális*

---

⁴⁷ Az egyéni státus mérése után előálló tizenkét klaszter elnevezései is jelzik a csoportosítás statisztikai voltát és a *szociológiai* interpretáció nehézségeit: 1) elit, 2) városias felső, 3) falusias felső, 4) falusias jómódú munkás, 5) városias jómódú munkás, 6) városias közép, 7) érdekérvényesítő közép, 8) érdekérvényesítő alsó, 9) jómódú falusias alsó, 10) városias alsó, 11) enyhén deprivált, 12) deprivált. A családi státusok alapján: 1) elit, 2) városi felső, 3) falusias felső, 4) fogyasztói közép, 5) városias jómódú munkás, 6) rossz anyagi helyzetű közép, 7) falusias közép, 8) érdekérvényesítő alsó, 9) jó anyagi helyzetű falusias alsó, 10) városias alsó, 11) enyhén deprivált, 12) deprivált (Kolosi Tamás 1987: 202–219).

különbségeknek van központi jelentősége, ezért a dimenziót reprezentáló változó megszerkesztésekor elsősorban az egyes paramétereknek a vertikális egyenlőtlenségekhez való hozzájárulását vettük figyelembe, és olyan skálákat szerkesztettünk, amelyek egy-egy vertikum mentén rendezik el a népességet. [...] A jelen kutatásban [...] a horizontális különbségektől ezen a szinten eltekintünk.” (Kolosi Tamás 1987: 133 – kiemelés tőlem, vö.: 1988: 42.) Ha tehát Kolosi Tamás eldöntötte, hogy a kutatás koncepciójában minden egyes „státusdimenzióban csak a vertikális különbségeket, tehát az egyenlőtlenségeket vesszük figyelembe” (Kolosi Tamás 1988: 42), akkor igazán nem okozhat meglepetést az első számmal jelzett „általános következtetés”: „A státuscsoportok elrendeződésének domináló dimenziója a társadalmi egyenlőtlenségek *hierarchikus rendszere.*” (Kolosi Tamás 1987: 219 – az eredetiben végig kiemelve.) A kutatási koncepció kialakításának, az adatfelvétel, majd az adatfeldolgozás folyamatának (az információk szelekciójának és interpretációjának) végén így állnak elő a kutatási eredmények mint immáron *tapasztalati tények.*

A közelebbről meghatározatlan ‘viszonykijelölő kategóriák’ és a klaszterelemzés segítségével Kolosi Tamás a státuscsoportokat ‘értelmezve’, ‘pontosítva’ és ‘konkretizálva’ tizenegy munkamegosztási réteget képez, elégedetlen ugyanis Ferge Zsuzsa munkajellegcsoportjaival, Kovách Imre tíz, illetve saját korábbi elemzésének kilenc foglalkozási kategóriát megkülönböztető rétegződéskoncepciójával (Kolosi Tamás 1987: 239–269).⁴⁸ Különbféle további tipológiákkal kísérletezve létrehozta a ‘munkamegosztási’ mellett a társadalmi rétegtipológiát is, valamint a családi státusok eloszlásán alapuló rétegződésmodellt (Kolosi Tamás 1987: 269–299), a valóságos csoportképződéssel azonban továbbra sem

---

⁴⁸ Az előállított kategóriák a következők: 1) felső értelmiség, 2) gazdasági vezető, 3) gazdasági értelmiség, 4) betanított értelmiség, 5) művezető és nyugdíjas vezető, 6) inaktív szellemi, 7) szakmunkás-irodai dolgozó, 8) betanított munkás, 9) mezőgazdasági munkás, 10) segédmunkás és inaktív fizikai, 11) paraszt (Kolosi Tamás 1987: 250–256).

Ez a rétegződéstipológia nagyon megnehezíti, csaknem lehetetlenné teszi Várnai Györgyi munkáját, aki a hatvanas évek elejének Ferge Zsuzsa (és Kemény István) által lefolytatott vizsgálatával hasonlítaná össze a nyolcvanas évek elejei adatokat (Várnai Györgyi 1982a). Kolosi Tamás nem törekedett arra, hogy a munkajellegcsoportokat szintén előállítsa (vagy előállíthatóvá tegye) az adatbázisból, pedig ez lett volna a feltétele annak, hogy az 1962–63-as, illetve a az 1981–82-es adatok könnyen és pontosan összehasonlíthatóvá váljanak, s ezáltal a ‘transzláció’, a strukturális viszonyok ‘feljebb csúsztatása’, a rétegek felfelé tolódása, az egyenlőtlenségek alakulása jól nyomon követhetővé váljék (Várnai Györgyi 1982a, 1988). Az összehasonlító munkát a tervek szerint Várnai Györgyi Ferge Zsuzsával végezné el, az együttműködés azonban ebben a formában elmarad. Ferge Zsuzsa a társadalmi viszonyok reprodukciójára fókuszáló szociológiai elméletével ekkor a szociálpolitika társadalomelméleti gyakorlati megalapozásán is dolgozik (Ferge Zsuzsa 1982a, 1982b).

foglalkozik. Mint írja: „Néhány – az életkörülményeket bizonytalannal befolyásoló csoportképződés (etnikum, vallás, történetileg kialakult értéközösségek) kutatását *empirikus adatbázis hiányában nem tudtuk vizsgálni.*” (Kolosi Tamás 1987: 270 – kiemelés tőlem.) Nem tudták vizsgálni, mert e témák vizsgálatára nem *építettek* adatbázist – mégpedig azért nem, mert Kolosi Tamás meggyőződése szerint „társadalmunk utóbbi 35 éves fejlődésében alig-alig jöttek létre csoportidentitásként megélt közösségek vagy [...] szociálintegratív mezők.” (Kolosi Tamás 1987: 269.) Állítása alátámasztására – Hankiss Elemér vonatkozó tanulmánykötete mellett – éppen Gombár Csaba vitairatát és Papp Zsolt egy elemzését hivatkozta (Hankiss Elemér 1983 [1982]; Gombár Csaba 1982; Papp Zsolt 1982a, 1982b).

3.6. A Tagolt társadalom következtetései

Kolosi Tamás az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet vezető kutatójaként végzi nagyszabású rétegződésmodell-vizsgálatát. A hetvenes évek végének a társadalomszerkezetről kialakított alaptéziseit a nyolcvanas években is megerősíti, és újakkal egészíti ki. Az osztálykülönbségek eltűnésének és a rétegződések fokozódásának tétele képezi e kutatás kiindulópontját is. „Kiinduló elméleti hipotézisünk az volt, hogy társadalmi struktúránk *fejlődését* [!] két egymással szorosan összefonódó tendencia jellemzi, az örökölt osztálystruktúra felszámolódása, az osztálykülönbségek eliminálódása és egy újfajta struktúra kialakulási folyamata.” (Kolosi Tamás 1988: 64, vö.: 1987: 331–332 – kiemelés tőlem.) Kolosi Tamás *igazoltnak* látja e feltevést, s ezzel továbbra is közreműködik az osztályelmélet és a sztálini séma *azonosításában*, a Marx érvelésének rekonstrukcióján alapuló osztályelmélet delegitimálásában. Szelényi Iván indulatos megjegyzése is alighanem a Társadalomtudományi Intézet által hűségesen követett dogmának szól: „Az eredetileg felforgató szándékú rétegződéselméletről egyszer csak kiderült, hogy még apologetikusabb, mint a szovjet marxizmus. A szovjet marxisták legalább elismerték, hogy a jelenlegi szocialista társadalmak osztálytársadalmak (noha nem antagonistikus osztályokból állnak – íme a kör négyzögesítése), s az osztály nélküli »kommunista társadalom« még várta magára.” (Szelényi Iván 1990 [1982]: 15.) Kolosi Tamás rétegződésmodellje *valóban kimutatja*, hogy a „hagyományos értelemben vett osztályok szinte teljes egészében szétszóródnak az egyenlőtlenségi rendszert modellező státuscsoportok között.” (Kolosi Tamás 1988: 53.)

Az eszköz, amellyel Kolosi Tamás mindezt kimutatja, s amivel téziseiben is túllép a hetvenes évek második felének tételein, az egyenlőtlenségek és státusok ‘sokdimenziós’ mérése, és az ebből fakadó ‘inkonzisztenciák’ hangsúlyozása. Minthogy az egyenlőtlenségeket több dimenzióban mérte, joggal állapíthatja meg, hogy az „egyenlőtlenségi rendszer *sokdimenzióssá vált*.” (Kolosi Tamás 1987: 332, 1988: 54 – kiemelés az eredetiben.) Valamivel később viszont már azzal érvel, hogy a rétegződés voltaképpen mindig is sokdimenziós volt, részben ideológiai, részben társadalomszerkezeti, részben pedig társadalomelméleti és módszertani tényezők játszottak közre a rétegződés összetett voltának túlzott leegyszerűsítésében, egyetlen fő dimenzióra redukálásában (Kolosi Tamás 1987: 332–333, 1988: 54–55). A nyolcvanas évekre azonban Kolosi Tamás szerint ez a többoldalú „szorítás fellazult”, így „nem a rétegződés sokdimenziósságának a ténye, hanem a sokdimenziósság társadalmi jelentéstartalma tekinthető új tényezőnek.” (Kolosi Tamás 1987: 333, 1988: 55 – az eredetiben kiemelve.) A ‘társadalmi jelentéstartalom’ kellően homályos megfogalmazás ahhoz, hogy alaposabban is szemügyre vegyünk. Az érvelés a következő: a rétegződés sohasem volt egydimenziós, még ha bizonyos ábrázolásokban úgy is tűnhetett. Azért tűnhetett úgy, mert *egyfelől* „a történelmi távlat szükségszerű lényegkiemelő leegyszerűsítés”-e és „az elméleti deduktív megközelítések hegemoniájának metodológiai következménye” erre sarkallta a megfigyelőt, s mert *másfelől* a „korábbi társadalmak uralkodó ideológiája és az erre épült értékrendszer” elfedte a rétegződés ténylegesen többdimenziós voltát (Kolosi Tamás 1987: 332–333, 1988: 54–55).

Alapvetően *két* változásnak kellett tehát megtörténnie, hogy a ‘sokdimenziósság társadalmi jelentéstartalma’ feltárulhasson: *egyfelől* át kell alakulnia a társadalmi valóságnak, *másfelől* a kutatónak másként kell rátekintenie e megváltozott valóságra. Kolosi Tamás csak az előbbit hangsúlyozza: „Míg a korábbi társadalmak sokdimenziójú rétegződésében az uralkodó – tehát nem kizárólagos – struktúra mindig kijelölt egy *uralkodó rétegződési dimenziót* is, addig feltételezzük, hogy jelen társadalomszerkezetünkben a struktúrák sokdimenzióssága eleve lehetetlenné teszi egyetlen rétegződési dimenzió hegemoniájának kialakulását.” (Kolosi Tamás 1987: 332–333, 1988: 54–55 – kiemelés az eredetiben.) Ezzel kapcsolatban legalább két kérdés merülhet fel: 1) miért kezeli itt felcserélhetőként a ‘rétegződési dimenziókat’ és a ‘struktúrák sokdimenziósságát’, ha korábban határozottan megkülönböztette a ‘társadalmi rétegződést’ (és annak *dimenzióit*) a ‘társadalmi struktúrától’? 2) Ha feltételezhetjük, hogy a korábbi társadalmak rétegződése, illetve struktúrája is többdimenziós volt, de az ‘uralkodó struktúra’ ‘mindig kiemelt egy uralkodó rétegződési dimenziót is’, akkor hogyan lehetséges, hogy ‘jelen társadalomszerkezetünkben a struktúrák

sokdimenzióssága *eleve lehetlenné teszi* egyetlen rétegződési dimenzió hegemoniájának kialakulását’?

Kolosi Tamás válasza erre az, hogy ‘jelen társadalomszerkezetünk’ fontos minőségi változáson ment keresztül, ami miatt ‘a struktúrák sokdimenzióssága’ képes arra, hogy ‘eleve lehetlenné tegye’ egy hegemon rétegződési dimenzió kiemelkedését. A minőségi változás oka pedig szerinte részint „az értékrendszer modernizációja”, „részint a szocialista ideológiának a korábbi értékrendszert felbontó hatása” (Kolosi Tamás 1987: 333, 1988: 55). Összefoglalva: az érvelés *az értékrendszer szocialista modernizációjában, illetve a szocialista ideológiában látja a minőségi változást* – annak fő okát, „hogy az egyenlőtlenségi dimenziók korábbi súlyozása *szétforgácsolódott*”, hogy „a strukturális viszonyok és az uralkodó ideológia [...] kétoldalú szorítás[a] *fellazult* és ezért nem következik be a dimenziók hierarchiájának kikristályosodása.” (Kolosi Tamás 1987: 333, 1988: 55 – kiemelés tőlem.) Eltekintve e megfogalmazások képzavaraitól mindez az értékrendszer szocialista modernizációja és a szocialista ideológia *felmagasztalásaként* is értelmezhető. A magyarázat egyszerűen annyi is lehetne, hogy a társadalmi rétegződés és az egyenlőtlenségek rendszere *azért mutatkozik sokdimenziósna, mert kutatója több dimenzióban mérte.*

Ez a magyarázat azonban még nem ad választ arra a kérdésre, mit jelenthet Kolosi Tamás számára „a sokdimenziósság társadalmi jelentéstartalma” mint „új tényező”? (Kolosi Tamás 1987: 333, 1988: 55 – az eredetiben kiemelve.) Választ adhat erre az írás jelenének szembeállítása a szocialista ideológia és értékrendszer modernizáló hatását *megelőző* időszakokkal: „A korábbi társadalmak uralkodó ideológiája és az erre épült értékrendszer az egyenlőtlenségek különböző dimenzióit *nagyon is súlyozottan vetette figyelembe a társadalommal.*” (Kolosi Tamás 1987: 333, 1988: 55 – kiemelés tőlem.) Csak ezzel szembeállítva értelmezhető az az állítás, hogy „nem a rétegződés sokdimenziósságának a ténye, hanem a sokdimenziósság társadalmi jelentéstartalma tekinthető új tényezőnek.” (Kolosi Tamás 1987: 333, 1988: 55 – az eredetiben kiemelve.) *Ez a jelentéstartalom tehát vagy a szocialista ideológia, értékrendszer és modernizáció felszabadító társadalmi hatásának megállapítása Kolosi Tamás részéről, vagy annak ideológiai legitimációja – esetleg mindkettő egyszerre.*

Ahol ‘sokdimenziósság’ van, ott ‘inkonzisztenciák’ is vannak. Kolosi Tamás így folytatja: „Feltehetőleg *ezzel az új jelentéstartalommal* függ össze a státusinkonzisztencia tömegessé válása is. Azt tapasztaltuk, hogy a népesség kétharmadának társadalmi státusát különböző mértékű inkonzisztencia jellemzi.” (Kolosi Tamás 1987: 333, 1988: 55 – kiemelés tőlem.) Mint korábban láttuk, ez nem akadályozta meg a státusindexek súlyozott átlagolásával

(‘mesterséges’ és ‘manipulatív’ eszközökkel) valóságosan nem létező ‘általános státusok’ létrehozását, majd ennek klaszterelemzésével ‘státuscsoportok’, illetve ‘viszonykijelölő kategóriákkal’ ‘pontosított’ és ‘konkretizált’ ‘rétegek’ létrehozását (vö.: Hadas Miklós 1990: 11–14; Nagy Endre 1990: 19–20, 24–26). Kolosi Tamás jelzi, hogy noha mindig is voltak inkonzisztens helyzetek – „a tudós rabszolga, a középkori gazdag szabad városi polgár, az ötvenholdas gazdag paraszt, az elszegényedett dzsentri, a zsidó tőkés vagy a jómódú bérmunkás helyzete” is ilyen –, „ezek a pozíciók az adott *struktúra* szempontjából konzisztensek voltak még akkor is, ha mai rétegződésszemléletünk inkonzisztensnek érzi azokat” (Kolosi Tamás 1987: 333–334, 1988: 55 – kiemelés az eredetiben.) Az 1945 utáni szocialista fejlődésben újabb lökést kapott a tradicionális közösségeket felbomlasztó modernizáció folyamata: a hatvanas évek elejére kialakuló hierarchikus munkamegosztási rétegződésnek eleinte a felső mezőiben jellemzőek az inkonzisztens státusok, majd a hatvanas évek közepétől az „inkonzisztencia »legyűrűzött« a társadalmi hierarchiában.” Így lehetséges, hogy „Magyarországon csak az utóbbi negyven évben vált a státusinkonzisztencia tömegjelenséggé.” (Kolosi Tamás 1987: 334, 1988: 54–55.)

A státusinkonzisztencia elterjedtségének kimutatása a tudományos eredményeken túl politikai jelentéstartalommal is bír. Szelényi Iván írja, hogy a rendszer vezetőivel párbeszédben álló szociológusok között konszenzust látott a tekintetben, hogy „a fejlődés tendenciája a szocialista országokban [...] az egyenlőtlenségek mérséklődése, a társadalom fokozott nyitottsága, vagy ahogy azt még akár a nyolcvanas évek elején is egyesek megfogalmazták: a státusok fokozódó inkonzisztenciája.” (Szelényi Iván 1990c: 26.) Szelényi Iván az inkonzisztens helyzetek bővülésének kimutatását tehát politikai üzenetként is értelmezi, s ezt az értelmezést húsz évvel később Kolosi Tamás maga is visszaigazolja.⁴⁹ Kolosi Tamás írja 1982-ben: „A kutatás 1980–81-ben indult azzal a céllal, hogy a társadalmunk szerkezetében bekövetkezett változások figyelembevételével egy olyan társadalmi *rétegződési modellhez* jussunk, amely viszonylag pontosan kifejezi társadalmunk

---

⁴⁹ Kolosi Tamás szóbeli közlése a ‘Makro, mikro, kvanti, kvali – útban a vegyes módszerek és megközelítések felé?’ című konferencián, ahol Huszár Ákos ‘Probléma és módszer’ című, a státusinkonzisztencia problémáját felvető előadása után előzetesen felkért hozzászólóként fejtette ki álláspontját. Hangfelvétel és írásbeli leirat hiányában csak ‘fültanúság alapján’ összefoglalható állítása szerint a rétegződésmodell-vizsgálat készítésének idején az inkonzisztens státusok elterjedtségének felmutatásával a ‘politikai megrendelők’ számára a szocialista társadalom viszonylagos nyitottsága, a strukturális kötöttségek viszonylag alacsony foka is kimutatható volt. (Vö.: Dupcsik Csaba 2011.) (Az MTA Szociológiai Kutatóintézete szervezte konferenciára 2011. október 27-én, Budapesten, az Országház utca 30 szám alatti Jakobinus teremben került sor.)

tényleges differenciáltságát, és a *tudományos kutatásban*, valamint a *társadalmi politikai gyakorlatban* egyaránt jól használható.” (Kolosi Tamás 1982c: 7 – kiemelés az eredetiben.) A kutatás motivációjáról másutt ezt írja: „Mind a konszolidált reformokon alapuló társadalomfejlődéshez nélkülözhetetlen *társadalompolitika gyakorlatához*, mind ennek *elfogadtatásához*, *legitimációjához* szükségszerű a társadalom differenciáltságát jól közelítő és e differenciálódás mögöttes mechanizmusait is legalább jelezni képes struktúra- és rétegződéskép felvázolása. *Ezek az igények motiválják jelen kutatásunkat.*” (Kolosi Tamás 1982a: 21–22, 1987: 25–26 – kiemelés tőlem, vö.: Halay Tibor 1979, 1982; Lakos Sándor 1981.)

Így kell tehát érteni, ha Kolosi Tamás például ezt írja: „A státusinkonzisztenciák tehát nemcsak az előzetesen várt módon bomlasztják a társadalmi rétegződés hierarchiáját. Az inkonzisztenciák a csúcsokon és a depriváltak között is kialakulhatnak, tehát a rétegződés hierarchikussága és a státusinkonzisztencia korántsem egymást kizáró fogalmak.” (Kolosi Tamás 1988: 57, vö.: 1987: 337.) Nemhogy nem zárják ki egymást, egyszerre hatnak: „Amennyiben tehát azt feltételezzük, hogy társadalmunk rétegződésére – fizikai példával élve – két erő hat: a *hierarchikus jelleg »szétfeszíti«*, az inkonzisztens pedig *»összehúzza«* a rétegződést, akkor társadalmunkban mindkét erő jelenlétét konstatálhatjuk, de a szétfeszítő erő tűnik erősebbnek.” (Kolosi Tamás 1987: 338, 1988: 58 – kiemelés az eredetiben.) Ahogyan tehát – mint láttuk – a ‘sokdimenziósság’, úgy az ‘inkonzisztenciák’ nyelvén tett megállapítások is szert tesznek egy inkább *társadalompolitikai jellegű jelentésre és jelentőségre*. Félig rejtett, homályos nyelv ez, számos esetben azonban *csak ez a politikai mozzanat* nyújt kulcsot a zavaros megfogalmazások megértéséhez. Mégis hogyan lehetne felfejteni például az alábbi passzus értelmét, ha nem tudjuk, milyen ideológiai ‘helyi értéke’ van a ‘hagyományos’ és az ‘új’ egyenlőtlenségeknek? „A struktúra sokdimenzióssága tehát leképeződik az egyenlőtlenségi rendszer és a rétegződés sokdimenziósságában, a tömeges méretű státusinkonzisztenciában. A struktúra radikális átalakulása azonban nem radikálisan új rétegződést hozott létre, nem valamilyen *új típusú egyenlőtlenségek* kialakulása figyelhető meg. Sokkal inkább arról van szó, hogy a *hagyományos egyenlőtlenségek* új módon kapcsolódnak össze.” (Kolosi Tamás 1987: 338, 1988: 58 – kiemelés tőlem.)

Kolosi Tamás több helyütt is hangsúlyozza: a sokdimenziós egyenlőtlenségi tér nem redukálható egyetlen dimenzióra, a tér mégis hierarchikus (pl.: Kolosi Tamás 1987: 332–333, 338, 1988: 54–55, 58). A vertikális tagoltságot legerősebben meghatározó dimenzió, mind az egyenlőtlenségi rendszerben, mind az egyenlőtlenségek nemzedékek közötti átörökítésében, kétségtelenül a *kulturális, életmódbeli* különbségek dimenziója: a kulturáltság és műveltség, a

‘jó’ modor és a ‘jó’ származás – vagyis a ‘kulturális tőke’ – birtoklása, mértéke vagy hiánya (Kolosi Tamás 1987: 340–342, 1988: 59–60). Miközben az államszocialista társadalmakban a negyvenes évek második felétől kezdve minden eszközzel semlegesíteni próbálják az anyagi és gazdasági tökefelhalmozást és -átörökítést, a kulturális tőke megőrzésének, bővítésének és áthagyományozásának útjai nem zárulnak le – mert nem lehet őket lezárni. Kolosi Tamás sajátos megfogalmazásában: „A központi beavatkozások [...] jó néhány egyenlőtlenség esetében nivellálónak bizonyultak, viszont a beavatkozások számára éppen a kulturális életmód egyenlőtlenségei a *legelérhetetlenebbek*.” (Kolosi Tamás 1987: 341, vö.: 1988: 59 – kiemelés tőlem.) Ha ez az eredmény nem érte teljesen váratlanul Kolosi Tamást, kutatását megtervezhette volna eleve e kulturális életmódminták átörökítésének ‘módját’ és ‘útját’ rekonstruálva mikroközösségek, családtörténetek és életutak vizsgálatával is – amiként arra ez idő tájt munkatársaival Szelényi Iván kísérletet tett (Szelényi Iván 1992 [1988]). Nem tette, így a ‘megszakított polgárosodás’ elmélete sem Kolosi Tamás, hanem Szelényi Iván és munkatársai – Manchin Róbert, Magyar Bálint, Juhász Pál és Bill Martin – neveihez fűződik.

A ‘megszakított polgárosodás’ elmélete értelmében – a Kolosi Tamás által is nagy jelentőségűnek látott – kulturális életmódminták a szocialista represszió éveiben bűvópatakszerűen és töredékesen ugyan, de áthagyományozódnak, újratermelődnek. A hatvanas évektől fokozatosan több teret kapnak az érvényesülésre és „igen gyorsan az egyetlen, *minden szempontból legitim* egyenlőtlenséggé” válnak, másképpen: „a kultúra és az ehhez kötődő életmód *hatalmilag is akceptált mintává* és az egyetlen, *minden oldalról legitimizált státusszimbólummá*” válik (Kolosi Tamás 1987: 341, 1988: 60 – kiemelés tőlem). Ha viszont ez így van, és valóban igaz az, hogy – mint Kolosi Tamás írja – „az egyéb társadalmi előnyök csak akkor funkcionálnak valóban társadalmi előnyként, ha kultúrára és ehhez kapcsolódó életmódra átválthatók és át is váltódnak” (Kolosi Tamás 1987: 341, 1988: 60), akkor a kulturális tőke újratermelődésének logikája (a családban, az iskolában, a szakmákban és foglalkozásokban, a magántársaságokban és mikroközösségekben) *Kolosi Tamás részéről is sokkal nagyobb figyelmet érdemelne*. Amennyiben ‘a kultúra és az ehhez kötődő életmód minden oldalról legitimizált státusszimbólummá’ (!) válik, akkor a ‘státus’ és a ‘státuscsoport’ helyett mégiscsak a weberi ‘rend’ vizsgálata lenne célravezető, amely „*a jellegzetes életvitel*”-t, „*a formális nevelés*”-t, illetve „*a megfelelő életformáknak ezek alapján való birtokba vétel*”-ét hangsúlyozza (Weber, Max 1987 [1920]: 307 – kiemelés tőlem). Ha a ‘Stand’ nem ‘státuscsoporttá’, a rendi hovatarozást kifejező ismertetőjegy pedig nem ‘státusszimbólummá’ válna Kolosi Tamás kezei között, akkor a kulturális életmódminták egyenlőtlenségei mögött is felismerné az államszocialista modernizáció által nagyrészt

szétforgácsolt, de ‘a jellegzetes életvitelt’, és ‘a megfelelő életformákat’ a családban, az iskolában és sajátos mikromiliókban áthagyományozó-átörökítő rendi tagoltság forgácsait.

Kolosi Tamás bújtatott nyelven ír – s csak e rejtjelezett nyelv megfejtésével tárulhat fel a ‘tradicionális’ és ‘új’ egyenlőtlenségek közötti különbség valóságos jelentősége is. Korábbi homályos megfogalmazásaival, mint például hogy ‘a struktúra radikális átalakulása nem hozott létre radikálisan új rétegződést, új típusú egyenlőtlenségeket’, hanem „a hagyományos egyenlőtlenségek új módon kapcsolódnak össze”, *voltaképpen ennek a rendi tagolódásnak a részleges visszatértét jelzi* (Kolosi Tamás 1987: 338, 1988: 58). Csak innen érthetőek további kusza megfogalmazásai is: „*társadalmunk rétegződésének meglehetősen sok a konstans eleme [...], ha módosulva is, de lényegében beépülnek a tradicionális egyenlőtlenségek*”, a „*rétegződés fő tendenciáit tehát nem lenne jogos az örökölt egyenlőtlenségek felbontási folyamatoként leírni [...], az eredetileg osztályokhoz kötődő egyenlőtlenségek is elvesztették osztálytartalmukat*”, ‘társadalmunkat’ „*azonban mégsem az alapvetően új tényezők rétegzik*” – e megfogalmazások mind-mind az államszocializmus radikális társadalomátalakító hatásának *korlátosságát* hangsúlyozzák (Kolosi Tamás 1987: 339, vö.: 1988: 58–59 – kiemelés az eredetiben.) A korábbi rendi tagolódást szétszabdalozó szocialista értékrendszer, ideológia és modernizáció *nem végzett*, mert *nem végezhetett kellően ‘alapos’ munkát* – üzeni Kolosi Tamás –, s ennek a politikai vezetésnek is szóló üzenetnek egyszerre van felvilágosító és vészjósló jelentése. A társadalmi szerkezet, rétegződés és egyenlőtlenségrendszer robusztussága és inerciája *nagyobb*, mint az állam irányította társadalomátalakítás szocialista vezetői képzelhetik. A hatvanas évektől újra előbukkannak a ‘darabokra tört polgárvilág’ örökösei, és ‘mindenoldalú’ legitimitásra szert tevő kulturális életmódmintáik áthagyományozása révén tovább működtetik az egyenlőtlenségek átörökítésének és újratermelésének már nem is olyan rejtett folyamatait. Ez a kép végső soron Kolosi Tamás elemzéséből is kirajzolódik, bár kutatási eredményeit a szükségesnél sokkal rejtjelezettebben és homályosabban adja közre.

A *Tagolt társadalom* zárszavában Kolosi Tamás így fogalmaz: „A magyar társadalom strukturális viszonyait, egyenlőtlenségi rendszerét és rétegződését vizsgálva egy sok szempontból *tagolt társadalom* képe kerekedett ki, és elemzéseink azt mutatták, hogy több vonatkozásban is olyan új jelenségeket figyelhetünk meg, amelyek mind a *társadalomkutatásban*, mind a *társadalompolitikában* új megközelítést igényelnek.” (Kolosi Tamás 1987: 345–346, 1988: 62 – kiemelés tőlem.) A könyv címében – *Tagolt társadalom* – foglalt állítás egyfelől banális és evidens, másfelől rendkívül pontos, de a Kolosi Tamás által a kifejezésnek tulajdonított értelemről mégis eltérő. Banális és evidens, mert *minden*

társadalom tagolt; a kérdés éppen az, milyen tényezők tagolják, hogyan, milyen elvek szerint *tagolódik*. Ugyanakkor nagyon is pontos ez a kép – ez egy *Kolosi Tamás vizsgálati módszerei által tagolt társadalom képe*. Egy olyan kutatásé, amely Gombár Csaba kritikája után sem törekedett a *társadalom 'önelvű' szerveződésének*, mégoly sokrétű *tagolódásának* rekonstrukciójára. A tárgy megfigyelés *általi* tagolása és immanens *tagolódása* között természetesen sohasem húzható éles határvonal, a valóságos *különbségek* felismeréséhez is előzetes *megkülönböztetésekre* van szükség. Mégis, Kolosi Tamás munkája az egyik legjobb példája azoknak a társadalmasulás teljes figyelmen kívül hagyásával végzett kutatásoknak, amelyek ugyanakkor semmiféle hatalom- vagy társadalomkritikai elemzéssel nem tüntetik ki magukat.

***

Kolosi Tamás nyolcvanas évekbeli munkássága, különösen a rétegződésmodell-vizsgálat és *Tagolt társadalom* című munkája Gombár Csaba, Papp Zsolt, Hadas Miklós és Nagy Endre bírálatain túl további kritikai reflexiókat is kiváltott. A *Replika*-folyóiratban 1990-ben zajló vitában Andorka Rudolf például Kolosi Tamás „nagy érdemének” tartja „a módszertani professzionalizálódás, a korszerű matematikai-statisztikai módszerek és számítógépek felhasználása terén végzett munkásságát”; álláspontja szerint „Kolosi Tamás intellektuális pályafutása szemlélteti legvilágosabban a magyar szociológia fejlődését” (Andorka Rudolf 1990: 13). Mint fogalmaz: „Kolosi Tamásnak az 1980-as években megjelent munkái a szociológiai világirodalom újabb szakaszát tükrözik. Hétdimenziós elemzése a nemzetközi szakirodalomban megjelent többdimenziós jólétfogalomra és a többdimenziós struktúraelemzésekre támaszkodik. Státuszcsoportjaihoz hasonló képet rajzolt – később – a mai nyugatnémet társadalomról S[tefan] Hradil, amikor a szerinte már elavult osztályok és rétegek helyett »társadalmi helyzeteket« és »társadalmi milióket« különböztetett meg. [...] Kolosi [Tamás] strukturális csoportjai pedig a mai amerikai és nyugat-európai marxizmus legszínvonalasabb irányzatához, E[rik] O[lin] Wright és a vele együttműködő szociológusokhoz kapcsolódnak.” (Andorka Rudolf 1990: 14). Andorka Rudolf nem rejti véka alá, hogy Kolosi Tamás megújulási képessége és munkássága „nagyon imponál” neki, s ezért – méltatandó felismerései jelentőségét – a vitában tételesen összefoglalja Kolosi Tamás azon kutatási eredményeit és megállapításait, amelyek „lényegesen hozzájárultak a magyar valóság jobb megismeréséhez.” (Andorka Rudolf 1990: 13.)

Vitahozzászólásában Róna-Tas Ákos elsősorban Nagy Endre, másodsorban Hadas Miklós kritikáinak pontosítására törekszik. Ő is szót emel a Kolosi Tamással szemben megfogalmazott *ideológiakritikai kifogások* ellen (Róna-Tas Ákos 1990). Nagy Endre szakmai ellenvetései valóban nagyon szerencsétlenül keverednek egy sajátos ideológiakritikai támadás elemeivel. Vitacikkében Kolosi Tamást „ortodox/szélső baloldali etikát” és „jobboldali metodológiát” egyesítő kutatóként azonosítja – ennek félreérthetőségét, megütközést és jogos felháborodást kiváltó voltát ugyanakkor utólag készséggel elismeri (Nagy Endre 1990: 23, vö.: 1991). A vita ideológiai síkra terelődése mindazonáltal némiképp elterelte a figyelmet arról, ami a Kolosi Tamás munkásságával szemben felhozott szakmai kifogásokban *valóban helytálló*. Érdemes ezért most ez utóbbiakat kiemelni. A spekulatív ideológiakritikát Kolosi Tamással és Andorka Rudolfal együtt határozottan és jogosan visszautasító Róna-Tas Ákos is hangsúlyozza, hogy Kolosi Tamás „státuscsoportjai nem reális csoportok”, s hogy a „nominális csoportok esetleges előrelépése reálissá csak a társadalom működésének alapján, vagyis egy struktúrákép alapján [lenne] értelmezhető.” (Róna-Tas Ákos 1990: 19.) Csakhogy Kolosi Tamás „rétegződésvizsgálata *nem kapcsolódik koherens struktúraelmélethez*, azaz a társadalmi egyenlőtlenség leírása nem világítja meg, miként működik a társadalom, miként keletkeznek a vizsgált egyenlőtlenségek.” (Róna-Tas Ákos 1990: 19 – kiemelés tőlem.) Mint e dolgozat részletes elemzése is kimutatta: *mindkét kritika helytálló*, és továbbiakkal kiegészíthető.

Róna-Tas Ákos kimutatja, hogy az egyenlőtlenségi és a rétegződési rendszer vizsgálata empirikusan mégoly rafinált elemzési eszközök bevetésével is *csak akkor* végezhető el szakszerűen, ha kiérlelt struktúraelmélet alapján viszik véghez. Vagyis Róna-Tas Ákos szerint Kolosi Tamás „módszertanának nem az a gyengéje, hogy nem a megfelelő módszereket alkalmazza, hanem az, hogy *egyetlen statisztikai módszer sem lehet megfelelő, ha hiányzik az elméleti keret, amely a módszerbeli döntéseket indokolhatná*. A két kifogás tehát – a státuscsoportok nominális jellege, illetve rétegződés és struktúra egymásra nem találása – *egy és ugyanazon gyökérre* vezethető vissza: az *a priori* struktúraelmélet hiányára. *Csak egy struktúraelmélet* tüntetheti ki a végtelen számú nominális csoport között azokat, amelyek potenciálisan reálisak, és csak *egy struktúraelmélet* alapján végezhető el bármilyen, átfogó rétegződésvizsgálat.” (Róna-Tas Ákos 1990: 20 – kiemelés tőlem.) Az Andorka Rudolf által kanonizált, a Kolosi Tamás-féle strukturális csoportokat bár esszéisztikusan és nem tudományos jelleggel, mégis áttekinthetően és logikusan rendező L-modell (ld. az 2. ábrát) csak a rétegződésmodell-vizsgálat *után* jelenik meg Kolosi Tamás munkáiban – azt még nem inspirálhatta (vö.: Kolosi Tamás 1986: 19–24, 1988: 33–40).

4. Szelényi Iván visszatérése – vállalkozók az államszocializmusban

Az 1975. május 29-én Magyarországot egyszeri határátlépési engedéllyel elhagyó Szelényi Iván családjával előbb Londonba utazik és a Kenti Egyetem ösztöndíjából él, majd 1976 márciusától az ausztráliai Adelaide-be kap tanszékalapítói és tanszékvezető egyetemi tanári kinevezést a dél-ausztráliai Flinders Egyetemen (Szelényi Iván 1989 [1978]: 16–17, 1992c [1989]: 24–27, 1990b: 446–447). Magyar útlevelét csak 1982-ben kapja vissza, tapasztalatokat addig legfeljebb másodkézből szerezhet Magyarországról, kutatási adatokhoz nem fér hozzá. A Konrád Györggyel írt *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* több nyelven (angolul, franciául, németül, japánul, spanyolul, Bernben pedig magyarul) is megjelenik és nemzetközi sikert arat (Konrád György–Szelényi Iván 1989 [1978]). Nagy szerepe van ennek abban, hogy Szelényi Iván 1981-től már az egyesült államokbeli Wisconsin Egyetem (Madison) egyetemi tanára, s ettől kezdve újra szoros munkakapcsolatot tud kialakítani magyar kutatókkal (Szelényi Iván 1992 [1988]: 21–23, 1992c [1989]: 26–27, 1990b: 447–448). 1981-től mindenekelőtt Manchin Róberttel működik együtt, akivel még a hetvenes évek elején kezdett kutatássorozatba Szelényi Iván és Konrád György ‘késleltetett városfejlődésről’ szóló elméletét ellenőrzendő (vö.: Konrád György–Szelényi Iván 1971). Az intenzív falukutatás tíz éves megszakítás után a nyolcvanas évek második harmadától folytatódik, Manchin Róbert pedig engedélyt kap arra is, hogy saját adatfelvételeik mellett a KSH-„felvételek adatait tartalmazó szalagokat [is] Madisonba hozza tudományos feldolgozás céljából” (Szelényi Iván 1992 [1988]: 23).

Szelényi Iván Magyarországról szerzett újabb tapasztalatai alapján felülvizsgálja az értelmiség osztályhatalomhoz vezető útjáról korábban alkotott elméletét (Szelényi Iván 1990 [1986–1987]). Úgy látja, hogy a jószolt osztályszerveződési folyamat megakadt, a pártállami bürokratikus rend nem az értelmiséggel egyezett ki, hanem a második gazdaság – különösen a mezőgazdasági kistermelés – engedélyezésével inkább a közvetlen termelőkkel (munkásokkal és parasztokkal) kötött különalkut. Már nem az értelmiségből és a pártállami bürokráciából formálódó új osztály, hanem egy új kispolgárság kialakulása áll vizsgálódásai középpontjában: „Az osztályelemzés nyelvén kifejezve »új kispolgári osztály« van kialakulóban” – írja (Szelényi Iván 1990 [1986–1987]: 85). E folyamatot ugyan az értelmiség osztályosodásáról Konrád Györggyel írott könyvük fő téziseinek ‘önkritikájaként’ értelmezi, a két osztályszerveződési projekt azonban nem *alternatívája* egymásnak. Konrád Györggyel

közösen írt könyvét önkritikusan felülvizsgáló tanulmányában Szelényi Iván így fogalmaz: „Tíz évvel *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* megírása után még mindig az a véleményem, hogy a kelet-európai szocializmus hatvanas évekbeli fejlődésének fontos irányát ragadtuk meg (noha kissé túláltalánosítottuk következtetéseinket). A hetvenes és nyolcvanas évek nem várt változásai ellenére ma is van lehetőség az [értelmiségi] újosztály-stratégia érvényre jutására s ennek esélye még mindig nagyobb itt, mint a legfontosabb nyugati országokban. Önkritikám [...] csupán elméletünk kiforratlanságára irányul. Ma is úgy gondolom, az elmélet magva akkoriban érvényes volt, s bizonyos fokig azóta is az maradt.” (Szelényi Iván 1990 [1986–1987]: 52). Jól látható ebből is, hogy – szemben Kolosi Tamással – Szelényi Iván figyelme mindvégig az *osztályképződés folyamataira, a társadalmasulás tendenciáira* irányul. Ha osztályokról beszél is, azt nem a sztálini értelemben teszi, hanem mindenekelőtt Erik Olin Wright, illetve John Roemer neomarxista osztály- és kizsákmányolás-elméletére alapozza állításait (vö.: Wright, Erik Olin 1997 [1984]; Szelényi Iván 1990 [1986–1987]; Martin, Bill–Szelényi Iván 1990 [1987]).

Visszakapott útlevelének köszönhetően a hetvenes évek elején megkezdett falukutatásait a nyolcvanas évek elejétől Magyarországon folytató Szelényi Iván a második gazdaság kiterjedtségét mindenekelőtt a mezőgazdasági kistermelés felfutásán keresztül tapasztalja meg. Mint írja: „Mikor 1983-ben és 1984-ben falun jártam, észrevettem, hogy az elmúlt néhány évben új, kétemeletes, villaszerű házak jelentek meg (hagyományosan a magas színvonalú épületek is földszintesek voltak). Amikor érdeklődtem a tulajdonosok foglalkozása felől, rendszerint kétfajta választ kaptam: az egyik csoportba a helyi káderelit tartozott, a szövetkezet vagy a helyi tanács elnökétől a párttitkáron, az iskolaigazgatón át az orvosig vagy az állatorvosig; a másikba sikeres, részidős vállalkozó-gazdálkodók, zöldségtermesztők, akik üvegházakból az első zöldpaprikákat és paradicsomokat viszik piacra minden évben, nagybani sertésenyésztők, szarvasmarhatartók, tv-szerelők és magán-autójavítók stb.” (Szelényi Iván 1990 [1986–1987]: 79–80.) Manchin Róberttel, Juhász Pállal, Magyar Bálinttal és Bill Martinnal együttműködve e ‘szocialista polgárosodás’ önellentmondó folyamatának megértésére és szociológiai magyarázatára törekszenek. Paradox ez a folyamat, mert az államszocialista rezsimek kimondott célja a polgári életforma felszámolása, a *bourgeois* értelmében vett ‘polgár’ megszüntetése. Az államszocializmusban megjelenő ‘vállalkozók’ (*entrepreneurs*), a magántulajdon gyarapítása és a tőkefelhalmozás folyamatának lehetségessé válása, röviden a ‘szocialista vállalkozók’ pusztá létének felmutatása olyan *contradictio in adiecto*, amely kizárólag e szocialista (kis)polgárosodási folyamat tagadásával, vagy az államszocializmus átalakulását implikáló kiegészítő tétellel oldható fel. Szerzőtársaival együtt

Szelényi Iván ez utóbbi utat választja. A kutatásaikat összefoglaló *Socialist Entrepreneurs: Embourgeoisement in Rural Hungary* című monográfiájukban – mely magyarul csak jelentős késsedelemmel és eltérő címen jelent meg (*Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*, Szelényi Iván 1992 [1988]) – a kialakuló ‘szocialista vegyes gazdaság’ és a ‘megszakított polgárosodás’ elméletét dolgozzák ki.⁵⁰

4.1. Polgárosodás a vidéki Magyarországon

Gondolatmenetük kiindulópontja, hogy a szocialista iparosítás, illetve a mezőgazdaság kollektivizálásának kettős nyomása alatt az egykori parasztek és mezőgazdasági munkások proletarizálódási folyamata a várakozások ellenére nem teljesedett ki (Szelényi Iván 1992 [1988]: 27–36). Tömegek kerülnek egyfajta ‘félproletárinak’, ‘utóparasztinak’, ‘parasztmunkásnak’ nevezhető léthelyzetbe, amely a tulajdontól való részleges megfosztottság mellett a paraszti és a munkáséletforma közötti átmenetet, a mezőgazdasági és az ipari munka közötti sajátos köztes pozíciót rögzít.⁵¹ Ez a jellemzően községi-kisvárosi lakosság, melynek jelentős hányada munka- és lakóhelye között napi vagy heti rendszerességű ingázásra kényszerül, kisebb-nagyobb családi gazdaságok kialakításával önellátásra, illetve piaci értékesítésre irányuló mezőgazdasági kis(áru)termelésből egészíti ki jobbára megtartott főállásából, az első, ‘hivatalos’ gazdaságból szerzett jövedelmét. A háztáji gazdálkodás, a termelészövetkezetektől kapott töredékföldeken részmunkaidőben végzett agrártermelés mellett ugyanakkor megjelennek olyan, a termelési tényezőket koncentráló, a tőkét felhalmozó vállalkozások is,

---

⁵⁰ A magyar fordításban a ‘megszakított polgárosodás’ kifejezés helyett következetesen ‘félbeszakadt polgárosodás’ szerepel. Álláspontom szerint a fordító által választott magyar terminus némileg félrevezető, mivel feltételezi, hogy a diszkontinuitás egyszeri és hozzávetőlegesen a folyamat ‘felénél’ következett be, jóllehet a ‘megszakított’ kifejezésből ezek a kétséges implikációk nem következnek. Egy további lehetséges alternatíva a ‘megszakadt’ lehetne, ez azonban homályban hagyja a diszkontinuitás lehetséges okait, holott az elemzés gondolatmenetéből egyértelműen világossá válik, hogy a megszakítottság oka az államszocialista rendszer polgárosodási tendenciákat megakasztó *beavatkozásaiban* van. Juhász Pál, akinek munkáiból ezt az elméletet Szelényi Iván rekonstruálja, szintén „megszakított polgárosodásról” beszél, s Szelényi Iván szóban forgó kötetének hátlapján olvasható összefoglalón is ez szerepel (Juhász Pál 1990: 59; Szelényi Iván 1992 [1988]: 254). A következőkben ezért én is ez utóbbi kifejezést használom.

⁵¹ E folyamat regisztrálása önmagában természetesen még semmiképpen sem új, mások mellett Konrád György és Szelényi Iván, illetve Kemény István is beszámol róla a hetvenes évek elején (Konrád György–Szelényi Iván 1971; Kemény István 1990 [1972]).

amelyek már kifejezetten árutermelést folytatnak, piacra termelnek és profitra törekszenek. Szelényi Iván és munkatársai e jelenségek társadalmi forrásvidékét kutatják: milyen a paraszt-munkások és a vállalkozók társadalmi háttere? A részmunkaidős családi agrártermelést folytatók milyen forrásokból merítik a polgárosodáshoz szükséges készségeket és képességeket? (Szelényi Iván 1992 [1988]: 51–64.) „A legizgalmasabb kérdés persze ez: hogyan lehetséges, hogy három évtizedes szocialista fejlődés után újra megjelennek a magánvállalkozók. Kik ezek az új vállalkozók, hol »rejtőztek« az elmúlt évtizedekben?” (Szelényi Iván 1992 [1988]: 78–79.)

Szelényi Iván három olyan elméletet rekonstruál, amely a mezőgazdasági népesség átalakulási folyamatait próbálja értelmezni. A *proletarizálódási elmélet* az államszocialista rendszer hivatalos magyarázata (Szelényi Iván 1992 [1988]: 65–67). Eszerint a családi agrártermelés, a háztáji gazdálkodás pusztán átmeneti, fokozatosan felszámoló tevékenység, eltűnése pedig a paraszti életkeretek szocialista átalakításának szükségszerű következménye. E gyenge lábakon álló proletarizációs tézissel szembeni első kihívás Márkus István, illetve Kemény István *paraszt-munkás elmélete* felől érkezik (Szelényi Iván 1992 [1988]: 68–72). Eszerint a mezőgazdasági-paraszti népesség proletarizációja nem tökéletes, a mezőgazdasági, illetve ipari munkát végzők (különösen a szakképzetlen segéd- és betanított munkások) jelentős része szegényparaszti sorból érkező, de a paraszti életformától teljességgel el nem szakadó fizikai dolgozó az első gazdaságban, s közben részmunkaidőben családi agrártermelést folytatva a második gazdaságból egészíti ki csekély jövedelmét. Szelényi Iván mindkettőt csak részleges magyarázóerővel bíró elméletnek tartja, ezért kiegészíti a *megszakított polgárosodás* – mindenekelőtt Juhász Pál nevéhez kapcsolt – koncepciójával. Mint írja: „Juhász [Pál] figyelt fel először arra, hogy a piacorientált törpegazdálkodók egy részének viselkedését nem lehet »munkásstratégiaként« értelmezni. A munkahely, a munkahelyi jövedelem, a munkaerő-piaci alkupozíció javulása már nem elsőrendű szempont számukra. Gazdaságukat *vállalkozásként* működtetik, a profit növelésére törekszenek, s kezdenek mind a munkával, mind a tőkével gazdálkodni. *Nem bérmunkások, nem munkások*, sőt még *nem* is permanens *félproletárok*, hanem *vállalkozók, polgárok*. Akik ebbe az irányba haladnak, azok *nem proletarizálódnak, hanem éppenséggel polgárosodnak.*” (Szelényi Iván 1992 [1988]: 72 – kiemelés tőlem.)

A ‘megszakított polgárosodás’ Szelényi Iván által rekonstruált, majd empirikus célból újrafogalmazott elméletének kulcskérdése, hogy *milyen* értelemben vett polgárosodásról van szó. Szelényi Iván felhívja a figyelmet arra, hogy a magyar ‘polgár’ kifejezés, hasonlóan a német ‘Bürger’-hez „egyszerre jelent »állampolgárt« (*citizen*) és »vállalkozót«, »kapitalistát«

vagy »burzsoát« (*entrepreneur, capitalist, bourgeois*). A polgár és a polgárosodás kifejezés kényelmes pontatlansággal, kétértelműséggel használható [...]. A fogalomnak nincs szükségképpen gazdasági tartalma.” (Szelényi Iván 1992 [1988]: 72–73.) Szelényi Iván mégis leszűkíti ezt a tág jelentésmezőt, lényegében a *Besitzbürger*, az *entrepreneur*, a *bourgeois* és a *capitalist* szűkebb értelmére. Mint írja: „Könyvünkben a polgárosodás fogalmát a *vállalkozás* szinonimájaként használjuk, s nem tételezzük fel, hogy a vállalkozás szabadsága automatikusan biztosítja az állampolgári szabadságjogokat.” (Szelényi Iván 1992 [1988]: 78.) A ‘megszakított polgárosodás’ tehát mindenekelőtt a *vállalkozóvá válásról* szól, s nem feltételezi a kulturális, illetve állampolgári értelemben vett polgárság (*Bildungsbürgertum, citizens*) számának vagy arányának bővülését. E polgárosodás mint *gyarapodás és felhalmozás* „fő színtere” márpedig kétségkívül „a második gazdaság” (Szelényi Iván 1992 [1988]: 75).

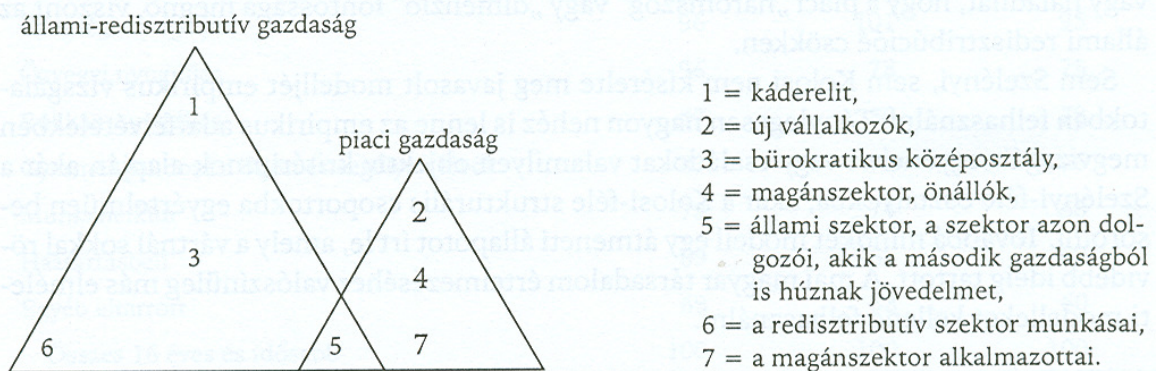
A megszakított polgárosodás folyamata nem tagadja a proletarizálódási és a paraszt-munkás elmélet helytállóságát, bár érvényében korlátozza és kiegészíti. Elismeri, hogy megfigyelhető a proletarizáció is, de „nem olyan egyetemes és nem annyira elkerülhetetlen, mint azt az ötvenes és hatvanas évek teoretikusai gondolták.” (Szelényi Iván 1992 [1988]: 81–82.) Vállalkozónak a falusi népesség hozzávetőlegesen 5–10 százaléka tekinthető, a többség paraszt-munkássá válik, de e mellett természetesen a káderré válás stratégiája is megfigyelhető. Ezeket az utakat Szelényi Iván lehetséges mobilitási pályáknak tekinti, érdeklődése különösen a polgárosodási stratégia megértésére irányul, melyhez tipikus *családtörténeti pályákat* és jellemző *életutakat* rekonstruál (Szelényi Iván 1992 [1988]: 80–84). Feltételezi, hogy a két világháború között, majd a negyvenes évek közepétől polgárosodási útra lépő egyének és családok polgárosodási pályájának negyvenes évek végétől kezdődő megszakítása után, a hatvanas évektől voltaképpen korábbi, családtörténeti meghatározottságú mobilitási pályáikra próbálnak visszatérni. Feltételezi továbbá, hogy a nyolcvanas évek paraszt-munkásai, különösen pedig vállalkozói gyarapodási és polgárosodási aspirációikat családi-baráti és iskolai mikromilókban tették magukévá, s hogy az államszocialista modernizáció kiváltotta proletarizációs nyomást sajátos foglalkozástörténeti ‘búvóhelyeken’ és ‘parkolópályákon’ átvészelve mégis meg tudták őrizni családilag áthagyományozott értékrendjüket és (paraszt)polgárosodásra irányuló ambícióikat (Szelényi Iván 1992 [1988]: 83–84, 90–92).

A vizsgálat szerint a jellemző mobilitási pályák alapján a korábbi uradalmi cselédek és agrárproletárok az államszocialista évtizedek alatt többnyire ‘proletárok’ maradnak, a szegény- és kisparasztok jellemzően ‘paraszt-munkássá’, a középparasztok és az egykori

gazdagparasztok el nem menekülő, falun maradó töredéke pedig főként ‘vállalkozóvá’ válik (Szelényi Iván 1992 [1988]: 155–160). Bár a vizsgálat a ‘megszakított polgárosodás’ elméletének minden elemét igazolni nem tudja, összességében inkább alátámasztja, mint cáfolja. Az elemzésből nem vált igazán világossá a polgárosodási-vállalkozási ambíció átörökítésének mikéntje; feltehetően a ‘kulturális tőke’ áthagyományozásának sikeres stratégiáit érvényesítették a családi-ismeretségi mikromilióban, valamint az iskolai-foglalkozási pályafutás során. A sikeres vállalkozóvá válás szintén előre jelezhetetlennek, ‘megmagyarázhatatlannak’ bizonyult, mint ahogyan a származás hatása sem meghatározó, még ha viszonylag impozáns magyarázóereje is van (Szelényi Iván 1992 [1988]: 203–204). A szocialista polgárosodás jelzi a monolit államszocialista társadalomszerkezet oldódását, és egy olyan, összetettebb struktúra létrejöttét, amely a káderré és a proletárrá válás mellett lehetővé teszi a (kis)polgárosodást: a vállalkozóvá vagy paraszt-munkássá válást is.

Szelényi Iván e négy eltérő mobilitási irány érzékeltetésére dolgozza ki a társadalom szerkezetét ‘kettős piramisként’ értelmező elméletét (Szelényi Iván 1990 [1986–1987]: 77–87, 1992 [1988]: 83–92; vö.: Konrád György–Szelényi Iván 1971; Szelényi Iván 1990 [1978]). Az első piramis az első gazdaságon alapuló, inkább *rendi* tagolódást kifejező redisztributív-bürokratikus struktúra felül a káderelittel, alul a hivatalos gazdaság iparában vagy a mezőgazdaságban dolgozó fizikai munkásokkal, míg a másik, kisebb piramis a második gazdaság kvázi-piaci mechanizmusai által formált *osztály*szerkezetét jelképezi (Szelényi Iván 1990 [1986–1987]: 80, 1992 [1988]: 88). A két piramis talpazatánál lévő közös metszetben a paraszt-munkások találhatók, a kisebbik piramis felső régióiban, a nagyobbik piramis határán az új vállalkozókat helyezi el Szelényi Iván, ezzel is jelezve, hogy míg a paraszt-munkások döntő többsége az első gazdaságból is jövedelmet húz, addig a vállalkozók egy része feladja első gazdaságbéli munkahelyét és kilép a hivatalos gazdaság keretei közül. A lehetséges mobilitási irányok ennek megfelelően Szelényi Iván szerint a következők: egyfelől adott a nagy piramisban felfelé (káderré válás), illetve lefelé tartó mozgás (proletarizálódás); másfelől út nyílik a kisebb piramisba (polgárosodás), azon belül felfelé (vállalkozóvá válás), illetve az alsóbb régiók felé (parasztosodás, paraszt-munkássá válás). Tágabban az első piramis az állami újraelosztásban, az első (hivatalos) gazdaságban végzett munkára, az abból szerzett jövedelmekre, az abban a szerkezetben elfoglalt helyre utal. Az első gazdaság termelőeszközei (a föld, a gépek és üzemek) köztulajdonban vannak, pontosabban: az állam és a szövetkezetek vagyonát képezik. Ezzel szemben a második piramis a kvázi-piaci szerkezetben, a második gazdaságban végzett munkára, az abból szerzett jövedelmekre, az ebben a szerkezetben elfoglalt helyre utal. A második gazdaság termelőeszközei részben magántulajdonban vannak.

Andorka Rudolf e koncepciót Kolosi Tamás L-modellje mellett Szelényi Iván „két háromszög»-modellje”-ként kanonizálta (Andorka Rudolf 2006c: 185; forrása: Szelényi Iván 1990 [1986–1987]: 80). Az eredeti ábrán a két piramis metszete valamivel nagyobb, mint az alábbi, a *Bevezetés a szociológiában* szereplő reprodukción (vö.: 3. ábra). Szelényi Iván további tanulmányaiban azonban olyan ábrázolással is találkozhatunk, amelyben a ‘nagy piramis’ alsó sávja jóval a ‘kis piramisé’ alá nyúlik, a kettő átfedése pedig sokkal nagyobb (Manchin Róbert–Szelényi Iván 1990 [1986]: 229; Szelényi Iván 1992 [1988]: 88).

5.1. ábra ♦ A magyar társadalom szerkezetének „két háromszög”-modellje Szelényi szerint

3. ábra: Szelényi Iván két háromszög-modellje Andorka Rudolf interpretációjában (Szelényi Iván 1990 [1986–1987]: 80, vö.: 1992 [1988]: 88; Manchin Róbert–Szelényi Iván 1990 [1986]: 229; Andorka Rudolf 2006c: 185)

Az ábrát Szelényi Iván így értelmezi: „A kommunista társadalom szerkezetét egyetlen piramissal vagy gúlával lehetett ábrázolni. E piramisban az előrejutást és lecsúszást két tényező együtthatása: az iskolai végzettség és a párthoz, a pártfőnökökhöz való hűség határozta meg. A piramis csúcsán általában azok helyezkedtek el, akik jeleskedtek a hűségnyilvánításokat illetően s bővelkedtek az oklevelekben; a piramis talapzatára azok szorultak, akiknek lojalitásához kétség fért, s akik tanulatlanok, szakképzetlenek voltak. Tehát a csúcson a káderek, alul a proletárok voltak. Az elmúlt években a feudális rendi szerkezettel rokon társadalomszervezet összetettebbé vált, e rendi piramis mellett kialakult egy alternatív, inkább osztály jellegű társadalmi hierarchia, melyben a sikert vagy kudarcot már a piaci ügyesség, szerencse vagy a vagyon határozza meg. Itt a csúcson a vállalkozók vannak, talapzatán pedig bér munkásaik, míg a közbülső helyet a ma már a magyar társadalom nagyobb részét kitevő, a proletár- és kispolgári lét között álló paraszt-munkások, részidejű

vállalkozók, a »második gazdaságban« ügyeskedők foglalják el.” (Szelényi Iván 1992b [1989]: 206, vö.: 1992a [1989]: 32.)

E második gazdaság különös jelentőségét pedig éppen az adja, hogy kibontakozásának első szakaszában inkább csökkenti, mint fokozza a társadalmi egyenlőtlenségeket. Vagyis az államszocializmus klasszikus korszaka után, melyet – Polányi Károly gazdasági integráció módozatait értelmező elméletét alkalmazva – Szelényi Iván alapvetően redisztributív rendszerként jellemez, kialakul egy olyan társadalmi-gazdasági szerkezet, amelyben az egyenlőtlenségek alapvető struktúráját az uralkodó redisztribúció hozza létre, de mellette kiegészítő jelleggel már teret nyernek az egyenlőtlenségeket valamelyest mérséklő piaci mechanizmusok is (Szelényi Iván 1990 [1978]). Az államszocializmus e tekintetben éppen a jóléti kapitalizmus tükörképe: míg az államszocializmusban az egyenlőtlenségeket mindenekelőtt a redisztribúció hozza létre (sőt a lakásgazdálkodás, a fogyasztási javak, valamint a pénzbeli és nem pénzbeli juttatások formájában kimutathatóan még fokozza is), miközben a második gazdaságban is megerősödő piac valamennyire mégis csökkenti, addig a jóléti kapitalizmusban az uralkodó piaci mechanizmusok fokozzák az egyenlőtlenségeket, a jóléti állam formáját öltő redisztribúciós mechanizmusok pedig enyhítik azokat (Manchin Róbert–Szelényi Iván 1990 [1986]). David Stark ezt a ‘tükröző összehasonlítás’ módszerének nevezi, mert „amikor a kapitalizmust a szocializmussal hasonlítjuk össze, akkor úgy teszünk, mintha tükörbe néznénk; a jobb arcfelünk a tükörben baloldalt látszik, bal arcfelünk pedig jobboldalt.” (Szelényi Iván 2003: 113.) Szelényi Iván fontos megállapítása, hogy önmagában sem a piac, sem a redisztribúció nem tekinthető olyan gazdasági integrációs mechanizmusnak, amely egyértelműen fokozná vagy mérsékelné a társadalmi egyenlőtlenségeket. A gazdasági folyamatok társadalmi, illetve intézményes beágyazottságának *módját* hangsúlyozó Polányi Károly elméletét igazolva mutat rá arra, hogy a piac is lehet egyenlősítő hatású (ha hatása korlátozott, szerepe pedig – a redisztribúció mögött – másodlagos), s a redisztribúció is meghatározhatja, sőt még fokozhatja is az egyenlőtlenségeket, ha nem korlátozódik a piaci mechanizmusok melletti kiegészítő szerepre (Polányi Károly 1976 [1957]; Manchin Róbert–Szelényi Iván 1990 [1986]).

Nem függetlenül az ilyen messzire vezető következményektől, Szelényi Iván polgárosodáskonceptiója igen élénk vitát vált ki. Könyve hatására szélesebb társadalomtudományos körökben is vizsgálni és vitatni kezdik a polgárosodás gazdaság-, társadalom- és fogalomtörténetét és jövőbeni esélyeit, a vállalkozóvá válás mintázatait és

perspektíváit.⁵² A nyolcvanas évek második felétől kezdődően e kérdések mindjobban politizálódnak.

4.2. Harmadik út? mint 'harmadikutas' politikai program?

Szelényi Iván magyarul *Harmadik út?* címmel megjelenő könyvének megállapításai szerint a formálódó szocialista 'vegyes gazdaság' a könyv angolul írt eredeti, 1988-ban megjelent változatában még viszonylag életképes, önmagát akár hosszabban is fenntartani képes társadalmi-gazdasági rendszernek tűnik. A magyar fordítás 1992-es megjelenéséig e forgatókönyv már idejét múlttá válik, a *Harmadik út?* több tekintetben is lekési a jelentős társadalmi-gazdasági átalakulásba torkolló történelmi eseményeket. Végző soron Szelényi Iván szerint ez az angol eredetire is igaz: „Azt ma is úgy gondolom, hogy 1986–88-ban az akkori helyzetet pontosan írtam le: [...] akár sikeres könyv is lehetett volna, ha néhány évvel korábban jelent volna meg. A kéziratot 1986 szeptemberének legelején fejeztem be s a könyv csak 1988-ban jelent meg nyomtatásban. Mire a mű a recenzensek kezébe került, a kommunizmus már meg is szűnt, a szocialista vegyes gazdaságról kiderült, hogy rövid történelmi közjáték volt csupán, s megkezdődött a szocializmusból a kapitalizmusba történő átmenet.” (Szelényi Iván 2003: 125–126.) Fokozottan igaz ez az 1992-es magyar kiadásra, melynek 'metateoretikus következtetéseit' ezért Szelényi Iván 'A magyar polgárosodás esélyei'-ről írt 1989-es dolgozatának felhasználásával módosítja (Szelényi Iván 1992b [1989], vö.: 1992a [1989]), majd egy 1991-ben írt új előszót is beilleszt a magyar kiadás elé (Szelényi Iván 1992 [1991]). A könyv koncepciója nem változik ugyan, a gyors változások közben mégis szükségesnek tartja jelezni, mely feltevései, hipotézisei és eredményei tekinthetők meghaladottnak, s melyek állták ki az addigi átalakulások próbáját. Az időközben újrapolitizálódó közélet erőterébe kerülve ugyanis a kötet számos megállapítását, akárcsak Szelényi Iván újabb megszólalásait, politikai állásfoglalásként értelmezik, és mint *harmadikutas politikai programot* vitatják.

---

⁵² Míg a *Replika* folyóirat előbb részletes és jól dokumentált vitát szervez Szelényi Iván könyvéről (*Replika*, 1990. 1 [2]: 24–83), majd a 'Polgárosodás' körkérdésre adott válaszokat közli (*Replika*, 1993. 4 [11–12]: 72–121), addig a *Századvég* folyóirat 'Polgárosodás Magyarországon' címmel önálló számot ad ki, melyben külön részt kap a Magyar Szociológiai Társaság Faluszociológiai szakosztályának polgárosodástanácskozása (*Századvég*, 1991. 7 [2–3]: 5–229.)

Kétségtelenül igaz, hogy Szelényi Iván a vidéki Magyarország polgárosodási tendenciáit ‘népi ellenállásként’, ‘alulról jövő’, ‘csendes forradalomként’ értelmezi, rövidebb elemző írásaiban „egy izmosodó, egymással versenyben felnövő nemzeti tulajdonos polgárság” kialakulásáról beszél, s a „nemzet előtt álló alternatív jövőket mérlegeli” (pl.: Szelényi Iván 1992a [1989]: 31, vö.: 1992b [1989]: 205). A nyolcvanas évek végén újjáéledő népi–urbánus-ellentétben Szelényi Iván témaválasztása és megfogalmazásai álláspontját a népi oldal retorikájához, az (urbánus) értelmiség súlyát relativizáló diskurzív stratégiához közelítik (vö.: Szelényi Iván 1990e). A politikai átmenet zavarosában, 1989-ben például hangsúlyozza: „Az elmúlt hónapok látványos politikai fejleményeinek (ellenzéki mozgalmak és pártok alakulása, egy valóban szabad, polgári nyilvánosság létrejötte) fényében úgy tetszhet, e polgárosodás az értelmiség belügye. Néhány tízezer értelmiségi szinte egyik hónapról a másikra politizálódott s polgárosodott, s át akarja venni az ország sorsának irányítását a kádərbürokráciától, miközben a társadalom nagy többsége közömbös szemlélődő. Egy általam nagyra becsült szociológus kollégám a napokban ezt így fogalmazta meg, talán egy kicsit sértődötten: »A nép nem akarja felszabadítani magát.« Úgy gondolom, ez a közelmúlt magyar történelmének túlságosan »felülnézetű« s nem is egészen pontos olvasata. Ez a könyv éppenséggel éles vita a történelem efféle olvasatával. Értelmiségiek s káderek helyett az elmúlt két évtized történelmi főszereplőinek a polgárosodó parasztokat és munkásokat tekinti.” (Szelényi Iván 1992b [1989]: 207, vö.: 1992a [1989]: 33.)

Szelényi Iván valóban élesen polemizál a ‘nép’ apátiáját és cselekvésképtelenségét kárhóztató, a rendszerváltást az ellenzéki és reformértelmiségi csoportok vívmányaként felmutató értelmezésekkel: „az elmúlt év politikai földindulása ne vezessen félre bennünket! Itt nem passzív tömeg s reformáló, kis értelmiségi elit ellentétéről van szó. A magyar társadalom posztkommunista átalakulása egy több évtizedes folyamat volt. Az utolsó évtizedben ugyan az értelmiség egyre fontosabb szerepet játszott, de magát a folyamatot a magyar társadalom milliói indították útjára, s az ő szívós, lassú víz partot mos munkájuk, viselkedésük lazította fel a kommunizmus szerkezetét, s ütötte a hatalom bástyáin azokat a réseket, melyeken keresztül az elmúlt hónapok demokratizálódó erői keresztülhatolhattak.” (Szelényi Iván 1992b [1989]: 207, vö.: 1992a [1989]: 34.) Szelényi Iván megfogalmazásai valamelyest kétségtelenül a nyolcvanas évek végének és a kilencvenes évek elejének népi-nemzeti retorikáját idézik. „A hatvanas évek közepétől – a kádárizmus legsikeresebb, mert kompromisszumokra leginkább hajlamos évtizedében – [...] egy *csendes forradalom* kezdődött. A társadalom ellenoffenzívába lendült, s a csaknem két évtizeddel korábban félbeszakított polgárosodási folyamat újraindult. Ezt a *csendes forradalmat* a magyar

társadalom milliói vívták a szürke hétköznapokban. Kertjeikben, háztáji gazdaságaikban specializálódó, árutermelő törpegazdaságokat hoztak létre, kitalálták a »második gazdaságot« nemcsak a mezőgazdaságban, hanem a szolgáltatásokban és az iparban is, napról napra növelték autonómiájukat, évről évre csökkentették az állam-úrnál ledolgozott órák számát, s növelték – egészségük terhére, életük árán is – a családi munkaszervezetekben, a magángazdaságban ledolgozott időt. »Gazdasági csodát« hajtottak végre: nem a tervezők, nem a közgazdász reformerek, hanem ezek az ismeretlen, kispolgárosodó magyarok voltak azok, akik kitalálták azt a mezőgazdasági rendszert, mely a kolhozok fojtogató szorításában is képes volt élelemmel ellátni az országot, míg az állami építőipari nagyvállalatok a panelházak áradatával csúfították nagyvárosainkat, a paraszt-munkásból polgárosodó, vállalkozóvá váló magyarok megújították a falusi lakásállományt. A falvakban százezrével építettek, a magyar történelemben először, emeletes házakat, olyanokat, amelyeket a nyugatnémet, holland vagy amerikai munkás is megirigyelhet.” (Szelényi Iván 1992b [1989]: 206–207, 1992a [1989]: 33 – kiemelés tőlem.)

Szelényi Iván azonban már ebben az írásában is jelzi: „Társadalomkutató vagyok, nem politikus. Hivatásom nem programadás, hanem a lehetséges jövők lehető legtágasabb körének felvázolása s azok tehetségemhez képest legtárgyilagosabb értékelése.” (Szelényi Iván 1992b [1989]: 210, 1992a [1989]: 34.) Ennek ellenére a népi-nemzeti nyelvhasználatot idéző megfogalmazásai, könyvének címe, a hazai polgárosodást és a kibontakozó (kis)tulajdonosi csoportokat a világpiaci hatásoktól, különösen a beáramló külföldi működő tőkéttől óvó megfogalmazásai alapján álláspontját mint a *harmadik út ideológusáét* azonosították (pl.: Dupcsik Csaba 1994a: 153–154, 1994b; Kemény István 2010: 130–163, különösen: 103–106). Szelényi Iván ezt az azonosítást mindazonáltal tévesnek látja és visszautasítja (ld. még: Böröcz József 1994). A kötethez 1991-ben írt előszavában így fogalmaz: „Közvetlenül politikai kérdésekkel nem szeretnék foglalkozni. Könyvem célja nem a programadás, hanem az analízis. Most is meg kívánok maradni az elemzés, az alternatív jövők esélyeinek, költségeinek és hozadékainak mérlegelésénél, és nem értékelem ezeket az alternatívákat a jó–rossz dimenzióiban.” (Szelényi Iván 1992 [1991]: 7.) Később így folytatja: „Arra számítottam tehát, hogy Közép-Európában hamarosan az államszocializmus reformján túlmutató társadalmi formációváltás fog bekövetkezni. Mivel az államszocializmusból a fejlett kapitalizmusba való átmenetet a már kifejtett okok miatt nem tartottam se szükségszerűnek, se könnyen járható útnak, a *legvalószínűbb jövőnek* egy új társadalmi formáció kialakulását véltem. Ezt a sajátos, új formációt neveztem ironikusan »harmadik útnak«, vagy szárazabb, leíró terminológiával: »szocialista vegyes gazdaságnak«. [...] Tőlem a »harmadik útnak« mint

a legjobb útnak a gondolata idegen volt, s nem látszott meggyőzőnek, hogy fejlődésben lemaradt régióink mutat majd utat a világnak. A szocialista vegyes gazdaság 1985-ben nem a lehetséges legjobb, hanem a legvalószínűbb jövőnek tetszett a régió számára.” (Szelényi Iván 1992 [1991]: 9–11 – kiemelés az eredetiben.)

Szelényi Iván nem utólagosan mentegetőzik, valóban ezt az álláspontot képviselte már 1989-ben írt tanulmányaiban is: „Nem mondom, hogy csak harmadik út van, s azt sem állítom, hogy ez a stratégia mindenek legjobbika. Azt azonban állítom, hogy egy, a reprivatizáció helyett a deregulációt, a nemzetközi tőkében való reménykedés vagy a káderbürokrácia magántulajdonosítása helyett a hazai polgári fejlődést hangsúlyozó politika igenis lehetséges, s kockázatai mérsékeltebbek, mint az alternatívaként előbb vázolt megoldásoknak. Az Európához vagy Észak-Amerikához felzárkózni kívánókkal nincs vitám, különösen a képviselt értékekkel kapcsolatban nincs.” (Szelényi Iván 1992b [1989]: 216, vö.: 1992a [1989]: 39.) Túlzott optimizmusa miatt már 1989-ben is tévedésnek gondolja a feltevést, hogy Kelet vagy Közép-Európa mutat majd utat „a despotikus Kelet és az anarchikus, enervált Nyugat számára. Ez naivitás! Amikor azt mondom, hogy legvalószínűbb jövőnk a következő egy vagy két évtizedben egy harmadikutas fejlődés, [...] akkor ezt adottságként írom, nem követendő példaképként.” (Szelényi Iván 1992b [1989]: 220, vö.: 1992a [1989]: 41–42.) Végül, a két háború közötti harmadik utas gondolkodókhoz fűződő viszonyát is pontosan jelzi – már a nyolcvanas évek végén. Mint írja: „Ebben az írásban sokat felvállaltam a harmadik út teoretikusainak gondolataiból. Befejezésként néhány vonatkozásban el is kívánom magamat határolni tőlük, Bibó [István]tól kevésbé, Erdei [Ferenc]től és Németh Lászlótól hangsúlyozottabban. Nem fogadom el a harmadikutas ideológusoknak a harmadik utat idealizáló álláspontját, s különösen nyomatékosan el kívánom magamat határolni azoktól, akik a harmadik út lényegét egy, a zsidó és német polgársággal szembeállított polgárosodásban vélték felfedezni.” (Szelényi Iván 1992b [1989]: 220, vö.: 220–223, 1992a [1989]: 42, 1990e: 176–177, 179.)

Könyvében és tanulmányaiban tehát határozottan állítja, nem programot ad, hanem lehetséges jövőket mérlegel, melyek közül a legvalószínűbbnek a ‘szocialista vegyes gazdaság’ kialakulását, az ironikusan felfogott ‘harmadik utat’ látja. A *Századvég* folyóirat népi–urbánus ellentétről szóló vitahozzászólásában, s különösen a könyvéről a *Replika* folyóirat által szervezett vitára adott válaszában azonban ‘homo politicusként’, már-már programadó ideológusként szólal meg – különösen a ‘nemzeti tulajdonos burzsoázia’ létrejöttének, vagy létrehozásának *szükségességét* illetően (Szelényi Iván 1990d, 1990e). Juhász Pállal vitatkozva egy helyütt például ezt írja: „Hadd fogalmazzak egészen világosan és

provokatívan. Meggyőződésem, hogy *a nemzeti tulajdonos polgárság az állampolgári tudatnak, a demokratikus intézményrendszernek szükséges, bár nem elégséges feltétele*. Ebből a megállapításból több dolog is következik: 1. Történeti ismereteim szerint a tulajdonos polgárságnak, a magántőke felhalmozásának *időben meg kell előznie* a tartós önreprodukcóra képes demokratikus intézményrendszer kiépülését. [...] 3. Ahhoz, hogy a tulajdonos polgári osztály szerveződése egybeessék a valóban demokratikus intézmények kiépülésével, történeti tapasztalataink szerint *nemzeti burzsoáziára van szükség.*” (Szelényi Iván 1990d: 75 – kiemelés az eredetiben.)

E megfogalmazások – ‘meg kell előznie’, ‘nemzeti burzsoáziára van szükség’ – valóban jelenthetnek politikai programot is, ha a rendszerváltás forgatagában egy nagy tekintélyű, nemzetközileg is elismert szociológus szájából hangoznak el (vö.: Dupcsik Csaba 1994a, 1994b; Böröcz József 1994). Különösen akkor, ha Szelényi Iván a népi–urbánus ellentétről szervezett *Századvég*-vitához hozzászólva „»homo politicusként«” is állást foglal a ‘baloldali populizmus’ értelmében vett ‘harmadikutas gondolkodás’ mellett (Szelényi Iván 1990e: 276, 277). Szelényi Iván szerint a fiatal Erdei Ferencet és „Bibó [István]t követve ma azt kell mondanunk: a szovjet típusú visszarendeződéssel, s a harmadik világba, neokolonista függő tőkés fejlődésbe való lesüllyedéssel szemben igenis van egy »harmadik, egyedül helyes út«, az az út, amely parttalan, átgondolatlan privatizáció, a nyugati működő tőke korlátozásmentes becsalogatása, a hazai vállalkozások védőrendszerének leépítése helyett olyan gazdasági és társadalompolitikára törekszik, mely biztosítja, hogy az ország népességének lehető legnagyobb százaléka számára legyen reális alternatíva, hogy önálló egzisztenciát kezdjen, saját üzletébe foghasson, illetve biztosítsa a bérből és fizetésből élők tisztességes polgári megélhetésének nemcsak a formális jogi feltételeit, hanem anyagi, foglalkoztatási, nyugdíj- és egészségbiztosítási garanciáit is.” (Szelényi Iván 1990e: 280.) Jóllehet Szelényi Iván a „»harmadik, egyedül helyes út«” kifejezést Bibó Istvántól *idézi*, azt ugyanakkor mint a „magyar baloldali populizmus és a »harmadikutas gondolkodás« *legfontosabb aktuális üzenetét*”-t értelmezi (Szelényi Iván 1990e: 280 – kiemelés tőlem). Ez valóban politikai programként hat. *Harmadik út?* című könyvében és tanulmányaiban ilyen megfogalmazások nem találhatók (vö.: Szelényi Iván 1992 [1988], 1992a [1989], 1992b [1989], 1992 [1991]). Csak egy vitahozzászólásban és egy másik vitát lezáró válaszban *mutat* harmadik utat (Szelényi Iván 1990d, 1990e).

Jóval később, 2003-ból visszatekintve Szelényi Iván anekdotikus formában így értelmezi egykori ‘harmadikutaságát’: „Amikor régi barátom, Juhász Pali, akivel már sok-sok éve szerettünk volna együtt dolgozni, 1985-ben Magyar Bálint társaságában felkeresett

engem Wisconsinban, már első este meghívtam őket vacsorára, s első kérdésem az volt hozzájuk, nem a kapitalizmus restaurációja történik-e vajon Magyarországon. [Juhász] Pali és [Magyar] Bálint olyan mérges lett ettől a kérdéstől, hogy felhőtlen barátságunk azóta sem állt maradéktalanul helyre. [Juhász] Pali valami ilyesmit válaszolt. Miért kellene annak feltétlenül »kapitalizmusnak«, vagy »szocializmusnak« lennie? Miért nem lehet ez valamiféle »harmadik út«, amelyik sem az egyik, sem a másik? Érvük első hallásra rögtön megtetszett nekem, ezért konceptualizáltam a könyvemben a szocialista vegyes gazdaságot harmadik útnak (s adtam ezt a címet magyarul a könyvemnek is). Amikor aztán már – 1989 táján – a »harmadik utat« anatómia sújtotta liberális barátaim körében, abba a gyanúba keveredtem, hogy MDF-es vagyok.” (Szelényi Iván 2003: 124–125.) Szelényi Iván szerint tehát a harmadik út mint értelmezési keret eredetileg szintén Juhász Páltól származik: „Akkoriban [1985-ben] [Juhász] Pali még igencsak sok szimpátiát mutatott a Bibó [István]-féle harmadik út eszméje iránt (akkoriban még én voltam, aki egy kicsit több – bár nem túl sok – lelkesedést mutatott a kapitalizmus iránt, azóta e kérdésben helycserés támadást hajtottunk végre, belőlem lett »harmadikutas«, [Juhász] Pali vállalta fel a 19. századi liberalizmus társadalomfilozófiai premisszáit)” (Szelényi Iván 1990d: 74–75).

Ezzel összefüggésben más okai is lehettek annak, hogy ‘felhőtlen barátságuk azóta sem állt maradéktalanul helyre’. A rendszerváltás hevében Magyar Bálint és Juhász Pál a Szabad Demokraták Szövetségének lesznek markáns képviselői, Szelényi Iván pedig a Magyar Demokrata Fórum ‘baloldali populáris’ szárnyához kerül közelebb. Az egykori barátokból politikai ellenfelek lesznek, s Szelényi Iván maga is kiveszi a részét a pártküzdelmek indulatos értékeléséből. 1990-ben írja: „Az elmúlt év élesedő pártharcaiban s főként az MDF és SZDSZ vetélkedésében mind a »populizmus«, a »népi gondolat«, mind a »harmadik út« vörös posztóvá vált. Az SZDSZ ideológusai sikeresen vontak egyenlőségjelet a népiség és az antiszemitizmus, a »harmadik út« és a »kriptokommunizmus«, illetve az irracionális, misztikus parasztromantika és az Európa-ellenesség között. Az SZDSZ eszmei hadjárata olyannyira sikeres volt, hogy a 1989 végére, 1990 elejére az MDF Antall József vezette középszárnya is tanácsosnak látta, hogy elhatárolja magát mind a populista, mind a »harmadikutas« hagyományoktól” (Szelényi Iván 1990e: 275–276). A baloldali populizmus hagyománya – „mely értékeit ha nem is fenntartás nélkül, de nagyjában s egészében »homo politicusként« magam is vallom” (Szelényi Iván 1990e: 276) – alaposan meggyengül, mind az MDF-en belül, mind a tágabb politikában látványosan teret veszít. Szelényi Iván rövid kacérkodása a harmadik utas politikával rövid úton véget ér, majd rangosabb publikációiból (könyveiből és tanulmányaiból) visszamenőleg is törlődik.

5. Kulturális-interakciós rétegződés – Angelusz Róbert és Tardos Róbert

„A hatvanas évek elejétől a rádióban és a televízióban egyre nagyobb figyelmet fordítottak a műsorpolitika hatásának elemzésére” – mondja egy interjúban Szecskő Tamás, az 1969-ben megalakuló Tömegkommunikációs Kutatóközpont vezetője (Szecskő Tamás 2007 [1987]: 33, 34). A politikai vezetés részéről ugyanakkor arra is igény mutatkozik, hogy az addig megszokottnál *megbízhatóbb* tájékoztatást szerezzen a közhangulatról, a közvélemény és a közgondolkodás alakulásáról, a tömegkommunikáció hatásairól. „Az RTV [Rádió és Televízió] nagy szervezet, védettséget biztosított ennek a kényes munkának. A televíziózás tömegessé vált, a rádiózás elbizonytalanodott, kapkodás jellemezte. Kellett az információ a közönség viselkedéséről: ez létkérdés volt. Az akkori viharok idején is támogatták a célt, az információszerzést, a tömegkapcsolatok ápolását.” (Szecskő Tamás 2007 [1987]: 34; vö.: Terestyéni Tamás 2010). A Tömegkommunikációs Kutatóközpont megszervezésével megbízott Szecskő Tamás az 1967–68-ban az Egyesült Államokban tanul egy éves ösztöndíjjal, majd – mint mondja – az „USA-ból már úgy jöttem meg, hogy hozzá kellett fogni a Tömegkommunikációs Kutatóintézet megszervezéséhez” (Szecskő Tamás 2007 [1987]: 34).

Angelusz Róbert az alapítástól, 1969-től kezdve a Tömegkommunikációs Kutatóközpont munkatársa, 1976-ban publikál először együtt Tardos Róberttel. Nézeteik csaknem egy évtizedes együttműködésben, közös kutatómunkában csiszolódnak össze, mire a nyolcvanas évek közepén egy nagyobb közös vállalkozásba fognak. A Tömegkommunikációs Kutatóközpont utódjaként létrehozott Magyar Közvéleménykutató Intézet, valamint a nyolcvanas évek közepén megalapított TÁRKI együttműködésében 1986–1987-ben elvégzett, háromezer megkérdezettet érintő adatfelvételen alapult az a *Miliők* elnevezésű vizsgálat, amelynek elméleti-koncepcionális kerete előbb a ‘kulturális-kommunikációs’, majd a ‘kulturális-interakciós rétegződés’ nevet kapta (vö.: Angelusz Róbert–Tardos Róbert 1987, 1991 [1987]). A nyilvánossággal, a közvéleménnyel, a tömegkommunikáció társadalmi összefüggéseinek elemzésével összekapcsolt ‘kommunikációs rétegződés’ koncepciója Angelusz Róbertnél már a nyolcvanas évek elején megjelenik – tanúsítja ezt *Kommunikáló társadalom* című monográfiája is (Angelusz Róbert 1983). Tardos Róberttel közösen jegyzett kutatási tervükben ezen túlmutatóan azonban már egy „kifejezetten tudásszociológiai szempontú rétegződésmodell konstruálását” célozzák meg (Angelusz Róbert–Tardos Róbert

1991 [1987]: 9). Motivációikat így foglalják össze: „A tudásszociológiai, ill. véleményvizsgálatok általános tapasztalata szerint [...] az esetek többségében alkalmazott – voltaképpen nem kulturális, ill. tudásszociológiai elemzésre kimunkált – rétegződésmodellekkel a vélemények, gondolkodásmódok különbségeit csak nagyon kis mértékben lehet magyarázni. (Sőt összehasonlítva a korábbi eredményekkel, az a benyomás is megfogalmazható, hogy a rétegződési csoportosítás »diszkriminatív ereje« az elmúlt időszakban még csökkent is). [...] Az eddigi eredmények másfelől számos ponton arra utaltak, hogy a *tudati-kulturális jelenségeket és a gazdasági-társadalmi helyzeteket meghatározó tényezők együttese nem esik egybe.*” (Angelusz Róbert–Tardos Róbert 1991 [1987]: 9 – kiemelés az eredetiben.)

Márpedig Angelusz Róbert és Tardos Róbert éppen ‘a vélemények, gondolkodásmódok különbségeit’, a ‘tudati-kulturális jelenségeket’ kívánja megérteni és megmagyarázni. Olyan tudásszociológiai rétegződésmodell kidolgozására törekednek, amely alkalmas a különféle vélemények, nézetek és ideológiák pluralitásának *empirikus* magyarázatára. Amennyiben – tapasztalataik szerint – ez nem vág egybe az erőforrás-eloszlás struktúrájával, akkor olyan társadalomképet kell rajzolniuk, amely a nézetek, vélemények, mentalitásmódok tagolódását jobban meg tudja ragadni. Mint írják: „A kulturális-kommunikációs rétegződés felfogásunk szerint mindenekelőtt abban tér el a különböző típusú, egyenlőtlenségen alapuló rétegződés-modellektől, hogy olyan interakciós-, ill. mentalitáscsoportokon alapul, amelyek nem ragadhatók meg csupán a több–kevesebb dimenziójában; az ilyen típusú tagolódásban az azonosság–másság legalább ilyen szerepet játszik.” (Angelusz Róbert–Tardos Róbert 1991 [1987]: 11–12.)

A ‘több–kevesebb’ – a *vertikális* tagolódás elve – mellett megjelenő másik szempont, az ‘azonosság–másság’ a társadalmi érintkezés *horizontális* szerveződésére utal: „Az iskolázottságtól nem függetlenül, de részben azt is keresztezve, rajzolódnak ki azok a hasonló *érdeklődési irányok* által jellemezhető csoportok, amelyekben a szabadidő-felhasználás, az ízlés, a téma-irányultság közössége közvetlen interakciós alapot képez. A hasonló érdeklődés, időtöltés, vagy nézetek alapján képződő egyesületek, klubok, társaságok, szervezetek tagsága szintén olyan interakciós csoportot képez, amely átmetszi a pozicionális csoportok határait.” (Angelusz Róbert–Tardos Róbert 1991 [1987]: 10–11 – kiemelés az eredetiben.) E megfogalmazás a társadalmi miliók meghatározása is lehetne. A miliók sajátossága, hogy nem elsősorban a különféle erőforrások eloszlása alapján – jobbára a kutatók alapján – meghatározott ‘csoportosítást’ fejez ki (több az egymással ekvivalens pozíciók összegénél); a miliók elvben tényleges, interakciós csoportok, s mint ilyenek, inkább relacionálisan, mint

pozícionálisan szerveződnek. Mint írják: „Olyan csoportokra gondolunk, amelyeken belül – noha a közvetlen személyes ismertség már csak a csoport mérete miatt sem jellemző – hasonló jellegű kontaktusaik alapján a csoporttagoknak nagyobb az esélyük az egymással való interakciókra, mint más csoportok tagjaival.” (Angelusz Róbert–Tardos Róbert 1991 [1987]: 13.)

Mindez azonban természetesen nem jelenti azt, hogy a miliók az erőforrások eloszlásától teljes egészében függetlenül szerveződnének. Az interakciós csoportok tendenciaszerűen *átmetszik* az erőforrás-eloszláson alapuló hierarchiákat, mégsem függetlenednek teljességgel tőle: „Az érdeklődési irányok horizontális tagolódása mellett – különböző társadalmakban eltérő mértékben – kialakulnak különböző klasszifikációs mechanizmusok által vertikálisan tagolt életstílus-csoportok is. Az erős kulturális tagoltság viszonyai között az intézmények széles körében figyelhető meg az életstílus-fokokozatok szerinti merev elkülönülés, társadalmi távolságtartás. (Ez közvetlenül is megnyilvánul olyan térbeli határtartásokban, mint pl. a közlekedés, a vendéglátás, a szabadidős létesítmények exkluzívabb és »tömegesebb« színterei vagy szellemi téren az elitkultúra és a tömegkultúra kettéválása.)” (Angelusz Róbert–Tardos Róbert 1991 [1987]: 11.) A társadalmi teret egyszerre horizontálisan és vertikálisan tagoló miliók nem mások, mint a legszűkebb, személyes kapcsolatok mikrohálóból összekapcsolódó szélesebb, kiterjedtebb hálózatok. A társadalmi kapcsolathálózatok *relacionális*, és a különféle erőforrásokkal és attribútumokkal jellemezhető egyének *pozícionális* vizsgálatának összekapcsolása (másként: a *struktúra*- és a *rétegződés*kutatás eszközeinek együttkezelése) a nemzetközileg nem példanélküli ugyan, a hazai társadalomkutatásban azonban úttörő és mintaadó innováció (Böröcz József 1993: 444–446).

Angelusz Róbert és Tardos Róbert kulturális-interakciós rétegződéskonceptiója – az eddig tárgyalt elképzelések közül – a legközelebb Józsa Péter ‘kulturális blokkok’ rekonstrukcióját célzó kutatási tervéhez áll (Wessely Anna 1998: 22, 48. lj.) Mint arra *a Hálózatok, stílusok, struktúrák* című kötetüket egyértelmű elismeréssel fogadó recenzens, Böröcz József is rámutat, a kutatási projekt az esetükben sem tekinthető befejezettnek. A rendkívül érdekes és gondolatgazdag elemzések (ekkor még) nem álltak össze egy egységes, „a kapcsolathálózatok és a rétegződés problémájáról” szóló „valódi, azaz a középszintű társadalomelméleti kérdések szerint szervezett szociológiai” művé (Böröcz József 1993: 449). Társadalomképként az eredmény mégis vitathatatlanul különleges és rendkívül inspiráló. Angelusz Róbert és Tardos Róbert szemléletmódja és fogalomhasználata természetesen nem implikálja más hazai társadalomszerkezet-felfogások elvetését, diszkreditálását vagy

megkérdőjelezését. Az általuk képviselt kulturális-interakciós rétegződésmodell nem helyezi hatályon kívül a Ferge Zsuzsa nevéhez kapcsolódó ‘munkajelleg-csoportokat’, Hegedüs András, Andorka Rudolf és a ‘kései’ Kolosi Tamás preferálta ‘rétegeket’, Szelényi Iván, Konrád György, és a ‘korai’ Kolosi Tamás által következetesen érvényesített (részint weberi, részint marxi) ‘osztály-’, illetve – a weberi *Stand* értelmében vett – ‘rend’szemponútú elemzést, vagy a későbbi Kolosi Tamás ‘strukturális-’, illetve ‘státuscsoportjait’. Egy állásfoglalásból nem következik szükségképpen más álláspontok tagadása vagy cáfolata. Egy *implicit vita* mégis megfigyelhető. A kommunikációs-kulturális rétegződésmodell interakciós csoportjait *elsősorban* nem a termelőeszközökhöz fűződő (tulajdon)viszony vagy a társadalom újratermelési folyamatában elfoglalt helyzet határozza meg (mint Marx osztályait); nem a (munkaerő)piaci pozíció vagy a társadalmi megbecsültség (presztízs), a sajátos rendi életvitel (mint a weberi osztályt, illetve rendet); nem a munkamegosztásban elfoglalt hely, a végzett munka jellege vagy – később újrafogalmazva – a különféle erőforrásokhoz való hozzáférés esélyei (mint Ferge Zsuzsa munkajelleg-csoportosítását); nem a teljes népességet reprezentáló mintát többdimenziós elemzés alapján klaszterekbe soroló hasonló életkörülmények (mint Kolosi Tamás státuscsoportjainál). A milióket mint interakciós csoportokat sokkal inkább a valóságos, vagy nagy valószínűséggel potenciálisan létrejövő *társas relációk definiálják*.

Ha sikerül e hálózatokat, egyben csoportosulásokat a megfelelő módszerekkel rekonstruálni, akkor ennyiben ezek *valóságos* (vagy legalábbis nagyobb eséllyel realizálódó) csoportok, nem pusztán *névleges*, kutatói csoportosítások eredményei. A társadalomszerkezet-kutatás azon irányzatai, amelyek ilyen módon reális csoportosulások elhatárolására törekzenek, összességében markánsan eltérnek azoktól, amelyek a termelőeszközökhöz fűződő (tulajdon)viszonyok vagy az azok fölötti *rendelkezés*; a termelési viszonyok, a tőkeviszonyok a társadalmi *munkamegosztás*, a (munkaerő)piac vagy a *foglalkozásszerkezet* kontextusában elfoglalt *azonos helyzet* vagy a különféle tőkékhez, erőforrásokhoz történő hozzáférés alapján sorolnak csoportokat azonos kategóriákba a hasonló érdekekre, életkörülményekre, életesélyekre vagy cselekvési esélyekre utalva. Természetesen mindkét itt vázlatosan jelzett irányzat legitim. Jóllehet számos későbbi kutatásukban pozicionális struktúráképet is használtak, Angelusz Róbert és Tardos Róbert választása inkább a milióket kereső irányzatra esik.

III. A HAZAI SZOCIOLÓGIA KÉPE A ‘MAGYAR TÁRSADALOMRÓL’ 1989–2012

Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz című könyvükben Szelényi Iván és Konrád György a társadalomszerkezet legfelső szegmenseinek osztályképződési folyamatát írta le és jelezte előre egyszerre. Több mint egy évtizeddel később Szelényi Iván a vidéki Magyarország (kis)polgárosodási tendenciájára hívja fel a figyelmet, azt állítva, hogy a ‘bürokratikus uralmi rend’ a hetvenes évek elején mégsem az értelmiséggel egyezik ki, hanem inkább fokozatosan teret enged a ‘második gazdaságnak’ és a ‘paraszt-munkásoknak’, s egy sajátos kisvállalkozói szocializmus felé mozdulással legitimálja hatalmát. A kelet-európai államszocialista rendszerek hosszú válságát követő hirtelen összeomlása váratlanul éri a hazai társadalomkutatókat. *Socialist Entrepreneurs* című könyvének elhúzódo magyar megjelenése idején ezért Szelényi Iván szükségét is érzi, hogy reagáljon a fejleményekre. A *Harmadik út?* 1989-ben módosított zárófejezetében már látja, hogy az általa kibontakozóként leírt ‘szocialista vegyes gazdaság’ rövid közjáték volt csupán, a rendszerváltás nem magyarázható kizárólag az ‘alulról jövő’, ‘csendes forradalommal’ és ‘népi ellenállással’, mert az uralkodó bürokratikus rend bomlása, valamint a formálódó és mindjobban politizálódó értelmiségi ellen-elitiek küzdelmei is hozzájárultak radikális változásokhoz. Korábbi könyvét ismételtén újraértelmezve Szelényi Iván ekkor így fogalmaz: „Azt merem remélni [...], hogy a *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* és a *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon* nem egymást tagadó, hanem egymást kiegészítő könyvek. Egyik sem képes a közép-európai társadalmak vagy még konkrétabban a magyar társadalom teljes valóságát felvázolni, de egymást kiegészítve – remélhetőleg – többet mondanak a társadalmunkat alakító, kimeríthetetlenül gazdag folyamatokról, mint külön-külön.” (Szelényi Iván 1992b [1989]: 227.)

Miközben a *Harmadik út?* megjelenése tovább húzódik – a könyv közzétételére késznek mutatkozó kiadó megszűnik –, Szelényi Iván egy új előszót ír hozzá, melyben röviden számot vet a rendszerváltáshoz vezető külsődleges okokkal is. Mint írja: „Exogén tényezőnek tekintem ma a szovjet politika szerepét, illetve a világgpiaci hatásokat. Könyvemben ezekre a tényezőkre nem figyeltem, szinte kizárólag az endogén, a társadalmi rendszeren belüli tényezőkkel foglalkoztam.” (Szelényi Iván 1992 [1991]: 13.) Ám, mint utólag önkritikusan bevallja, az endogén tényezőket sem tárgyalta kimerítően: a könyv „túlhangsúlyozta a népi ellenállási stratégiák szerepét, s nem fordított elég figyelmet a másik két tényezőre”: az eliten belüli átalakulásra és az értelmiségi ellenzék növekvő szerepére (Szelényi Iván 1992 [1991]: 13, vö.: 14). Bár mindezt korábbi téziseit helyesbítendő jegyzi

meg, nincs oka szégyenkezni – a kötet angol nyelvű kéziratát még 1986 októberében véglegesítette. A kérdésre, hogy ‘láttuk-e, hogy jön?’, utólag Szelényi Iván sem adhat más választ, mint nemlegest. Könyvében egyfelől nem a rendszerváltással foglalkozott, másfelől azt nem is jelezte volna előre (vö.: Fokasz Nikosz 1993).

1. Rendszerváltás – elitváltás?

Az endogén tényezők közül a politizálódó értelmiségi elleneliteknek és az uralkodó bürokratikus rend felbomlásának szintén kulcsszerepe van a változásokban. (Az exogén tényezők jelentőségét a zárófejezetben tárgyalom részletesebben.) Szelényi Iván már a szocialista vállalkozókról írott könyvének vitájában, s az ahhoz csatolt új előszóban is jelzi a társadalomszerkezet csúcsán megfigyelhető küzdelem megkülönböztetett jelentőségét (Szelényi Iván 1990d: 79–83, 1992 [1991]: 13–19). E mellett a kilencvenes évek elején Donald Treimannal kutatócsoportot szervez és az addig megfogalmazódó elemzéseket, valamint hipotéziseket rendszerezve nagy ívű társadalmirétegződés-vizsgálatot végez – egyebek mellett az egyesült államokbeli National Science Foundation finanszírozásával (Szelényi Iván–Szelényi Szonja 1991). Szelényi Ivánt és munkatársait elsődlegesen az érdekli, „hogyan változik-e a társadalom csúcsán elhelyezkedőknek, az »elitnek« az összetétele, újratermelődik-e a régi elit új típusú elitként, avagy valószínűbb, hogy az új »káderekből« toborzódik az új elit?” (Szelényi Iván–Szelényi Szonja 1991: 8.) Inkább a *circulációs* (az elitek lecserélődésére utaló) tendenciák, avagy inkább a *reprodukciós* (az elitek személyi változatlanóságát jelző) folyamatok érvényesülnek?

Az államszocialista elitcsoportok ‘hatalmának átmentését’ feltételező elitreprodukciós hipotézist Szelényi Iván Hankiss Elemér *Kelet-európai alternatívák* című könyvének ‘nagykoalíciós’ forgatókönyvéből meríti (Hankiss Elemér 1989a, 1989b: 301–356). Számos egyéb scenárió mellett Hankiss Elemér számol annak fenyegető eshetőségével is, hogy az államszocializmus négy elitszegmense egy ‘nagy koalíciót’ alkotva ‘átmenti’ hatalmát és kiváltságait. Az érdekszövetségben – e forgatókönyv szerint – a pártbürokrácia közép- és felső rétegei, az állami bürokrácia közép- és felső rétegei, a nagy és közepméretű vállalatok és szövetkezetek (beleértve az állami gazdaságokat és a termelőszövetkezeteket is) menedzserei, valamint a hazai közép- és nagyvállalkozók fognának össze (Hankiss Elemér 1989b: 310). Hankiss Elemér nem feltétlenül tudatos és szándékos, minden szereplő által felismert közös célra irányuló explicit szövetségkötést vizionál – nem összeesküvés-elméletet sző –, hanem

egy objektív érdekösszefüggésen alapuló implicit érdekkoalíció kialakulását látja valószínűnek. Mint írja: „Egy új nagy koalíció létrejöhet, egy új uralkodó osztály kialakulhat olyan gazdasági é társadalmi folyamatok hatására [is], amelyeket a jelenlegi uralkodó elit és jövőendő partnerei esetleg észre sem vesznek. Ez nem jelenti azt, hogy nem játszanak és nem játszhatnak aktív szerepet ebben a folyamatban. De bármit is tesznek, nagy a valószínűsége annak, hogy e folyamat kimenetele, eredménye valami más lesz, mint amire ők számítanak, mint amit ők elterveznek.” (Hankiss Elemér 1989b: 312.)

Az államszocialista rendszerben megszerzett hatalom és kiváltságok több úton is konvertálhatók Hankiss Elemér szerint. A *gazdasági* konverziós stratégia, ha sikeres, a piacgazdaság kialakulásával „lehetővé teszi azt, hogy az állami és pártbürokrácia tagjai az eddiginél sokszorta nagyobb számban menjenek át a menedzseri (és – ma még kisebb mértékben – a vállalkozói) szférába, az új, piacialapú rendszerbe, és ott eddigi bürokratikus hatalmukat menedzseri-vállalkozói hatalommá alakítsák át.” (Hankiss Elemér 1989b: 328.) A megszerzett előnyök átalakításának egy másik módja lehet az – érvel Hankiss Elemér –, hogy a pártállami nómenklátúra felső szegmensei „családi, nepotisztikus és kliensi kötelékeket építenek ki a menedzseri és vállalkozói szférával” (Hankiss Elemér 1989b: 328). Eszerint *családi-rokonsági relációkon* keresztül menti át magát a régi elit: miközben a korábbi funkcionáriusok személyükben már nem jelennek meg az új struktúrákban, az előnyök áthagyományozásának stratégiája mégis sikeres. „Ha a vezető pozícióban lévő állami vagy pártvezető lányának butikja van a Belvárosban, a fia egy nyugati cég magyarországi vezérképviselője, a veje pedig egy újdonsült hazai részvénytársaság vagy holding elnöke, ha unokája Oxfordban tanul, és az anyósának panziója van valahol a Balaton partján, akkor a nagykoalíció lehetséges fő partnerei már a karácsonyi ünnepi vacsora asztala körül is egybegyűlhetnek.” (Hankiss Elemér 1989b: 328.) Az előnyök konverziójának ez a családi-rokoni stratégiája az államszocializmusban felhalmozható és áthagyományozható erőforrásokon – például a ‘szocialista összeköttetéseken’ – túl immáron *a vagyon legitim átörökítéséhez* is elvezet (Hankiss Elemér 1989b: 329). De analitikusan elkülöníthető még a hatalom – az előbbivel empirikusan messzemenően összefonódó – *testületi* átalakításának lehetősége is (a példa itt a KISZ vagyonának gyors felhalmozása, majd áttemelése a szervezeti átalakítással); illetve a hatalom *politikai* konvertálásának eshetősége, mely a többpártrendszerű parlamentáris demokrácia intézményrendszerének kialakulásával, nem sokkal Hankiss Elemér könyvének megjelenése után formálisan is megghiúsult (Hankiss Elemér 1989b: 331–332).

Hankiss Elemér részletesen és igen akkurátusan elemzi e ‘nagy koalíció’ létrejöttének feltételeit, Szelényi Ivánt azonban, aki ugyan nagyon inspirálónak látja e kritikai okfejtést, mindez nem győzi meg: szerinte a nagykoalíciós érdekszövetség kialakulásának nincs nagy valószínűsége (Szelényi Iván 1990d: 79–80; Szelényi Iván–Szelényi Szonja 1991: 8, 10). A hatalom sikeres konvertálásának feltételezését – mint eshetőséget – mindazonáltal beépíti vizsgálatába: ezt nevezi elitreprodukciós hipotézisnek, amelyet egyúttal Jadwiga Staniszkis politikai kapitalizmus-tézisével köt össze. Jadwiga Staniszkis a lengyelországi folyamatokat vizsgálva arra a Hankiss Eleméréhez nagyon hasonló megállapításra jutott, hogy a késő államszocialista politikai elit megkezdte előnyös helyzetének átmentését a formálódó piacgazdaságban – az egykori ‘kommunisták’ közül számosan immár ‘kapitalistaként’, tulajdonos vállalkozóként jelennek meg a színen (Staniszkis, Jadwiga 1991a, 1991b). Szelényi Iván és munkatársai kutatási tervében az elitek teljes lecserélődését feltételező *cirkulációs* hipotézissel szemben – mint egy kontinuum másik képzeletbeli végpontján – tehát az elitek személyi összetételének változatlanságát feltételező *elitreprodukciós* hipotézis áll. Míg az elitek teljes (vagy akárcsak túlnyomó) átmosódására vonatkozóan egyetlen kutató sem fogalmazott meg hipotézist, addig a hatalom és a privilégiumok ‘átmentését’, a ‘nagy koalíciót’, valamint a ‘politikai kapitalizmus’ tendenciáját Hankiss Elemér és Jadwiga Staniszkis is valószínűnek látja, illetve regisztrálja. Szelényi Iván és Szelényi Szonja fő kérdése ennek fényében az, hogy e képzeletbeli tengely két ideáltipikus szélső értéke között hol helyezhetők el az általuk vizsgált posztállamszocialista társadalmak⁵³ egyes elitszociális csoportjainak transzformációs folyamatai (Szelényi Iván–Szelényi Szonja 1991, 1996). A kézenfekvő és plauzibilis válasz megelölegezhető: valahol a kettő között. A kérdést ezért így pontosítják: *inkább* a cirkulációs, vagy *inkább* a reprodukciós folyamatok bizonyulnak erőteljesebbnek az egyes elitszegmensekben? (Szelényi Iván–Szelényi Szonja 1996: 482.)

Hankiss Elemér 1989-ben megfogalmazott álláspontjára válaszul Szalai Erzsébet éppen egy ilyen, utólag köztesként azonosítható álláspontot foglalt el. ‘Az új elit’ címmel az – akkor még illegális – *Beszélő*ben megjelent tanulmányában kifejtett nézete szerint Hankiss Elemér túl szélesnek látta a formálódó ‘nagy koalíciót’ (Szalai Erzsébet 2000b [1989]: 274–275). Szalai Erzsébet sem a párt-, sem az állami bürokrácia középső és felső rétegeit nem tekinti egységesnek. Mint írja: „a jelenlegi hatalmi szerkezet lényegi vonásának éppen

---

⁵³ A kutatássorozatban érintett kelet-európai országok: Csehország, Lengyelország, Magyarország, Oroszország, Szlovákia és Bulgária (vö.: Szelényi Iván–Eyal, Gil–Townsend, Eleanor 1998: 197–208; Szelényi Iván–Szelényi Szonja 1996: 481).

megosztottságukat tartom. Egyik oldalon egy hagyományos rendpárt, másik oldalon egy alapvetően (néhány kivételtől eltekintve) technokrata reformer réteg, mely elsősorban a felvilágosult menedzserek és vállalkozók érdekeit képviseli.” (Szalai Erzsébet 2000b [1989]: 275.) Ezt a ‘technokrata reformer réteget’ nevezi írásában ‘új elitnek’, majd a kilencvenes évektől ‘későkádári technokráciának’ (pl.: Szalai Erzsébet 1997, 2001: 37–62). A pártállami bürokrácia ‘rég’i elitjénél fiatalabb frakciót így jellemzi: „általában magas szintű szaktudással rendelkezik, a szakértelem számára az egyik legfontosabb érték. [...] Az új elit további fontos tulajdonsága a liberalizmus, a piac iránti vonzódása. Demokráciaigénye azonban nemigen terjed túl a vállalkozók, menedzserek és az »okos emberek« szabadságának igenlésén.” (Szalai Erzsébet 2000b [1989]: 275–276.) Az önmagukat a Moszkvára figyelő ‘rég’i elittel’, valamint a marxizmus-leninizmus dogmáival szemben meghatározó, a reformok iránt elkötelezett, ‘fiatal’, nyugatos gazdasági és műszaki szakemberek már mint az ideológiamentes szaktudás kizárólagos birtokosai emelkednek mind magasabbra. „A technokrata reformerek [...] a politikai vagy gazdasági hatalmi pozíciókat már részben meghódították – a szakértelmet igénylő döntések előkészítése valójában már a kezükben van, sokan közülük jelentős hivatali, banki, pénzügyi, menedzseri pozíciót birtokolnak –, és most a hagyományos rendpárti elit eltávolításával e folyamatot szeretnék teljesen véghezvinni. Vagyis azt állítom, hogy a rég’i elitnek már nem nagyon lesz módja politikai hatalmának konvertálására, jelenleg döntően a »nagy generáció« az új elitet alkotó csoportjainak előrenyomulása és a hatalmi pozíciókon való osztozkodása folyik.” (Szalai Erzsébet 2000b [1989]: 275.)

E technokrata csoport szocializációja is eltér a Kádár Jánossal hatalomba került ‘rég’i gárdától. „A rég’i elit az 1956-os forradalom idején megtapasztalhatta a társadalom erejét, és ezután több mint harminc évig félt tőle. [...] Az új elitnek ezzel szemben nincsenek katartikus társadalmi élményei. Tagjai 1956-ban jórészt még gyerekek voltak, és szocializációjuk egy atomizált, artikulálatlan, szegregált, apátiába süllyedt társadalomba ment végbe, melynek változó erősségű reformkezdeményezései a hatalom felhőrégióiból indultak, és ez az állapot szinte megváltoztathatatlanak tűnt. A politikailag érdekes dolgok – legalábbis a látszat szintjén – a hatalom felső szintjein döltek el, ezért *a hatalmi ambícióval megáldott fiatal szakemberek számára elégnék tűnt felfelé figyelni.*” (Szalai Erzsébet 2000b [1989]: 275 – kiemelés tőlem.) A javarészt polgári származású szakemberek karrierjük érdekében jobbra léptek ugyan a pártba, de legkésőbb a nyolcvanas évek végére – részben kiábrándultságuk, részben opportunizmusuk miatt – eltávolodnak korábbi ‘baloldali’ társadalom- és gazdaságpolitikai elkötelezettségüktől. „A rég’i elit velejéig pragmatikus volt, de szükségét

érezte annak, hogy látszatát keltse társadalmi elkötelezettségének. Az új elit már nem kíván ilyen illúziókat kelteni – vagy csak jóval kevésbé –, és szinte nyíltan vallja, hogy az alulról szerveződő társadalom gondolatát nevetséges idealizmusnak tartja. Szeme előtt a mai Nyugat-Európa lebeg, gyakori utazója – ebből azonban az is következik, hogy nem szereti az erőszakot, nincsenek militáns hajlamai.” (Szalai Erzsébet 2000b [1989]: 275–276.) A központi, állami tervezéssel és újraelosztással szemben a szabad és önszabályozó piacban, az állami és szövetkezet tulajdonnal szemben a magántulajdonban, a ‘moszkvai elvtársak’ helyett a nyugati kapcsolatokban bízó ‘későkádári technokraták’ – Bokros Lajos, Surányi György, Matolcsy György, Csillag István, Bauer Tamás, Járai Zsigmond és mások⁵⁴ – portréját Szalai Erzsébet a Pénzügykutató Intézet munkatársaként, kortárs reformközgazdászként rajzolja meg (Szalai Erzsébet 2001: 37–62, különösen: 43–44; vö.: Böröcz, József 1999b; Vedres Balázs 1997b).

A ‘későkádári technokraták’ közé sorolható szakemberek szocializációs mintája azonban némely tekintetben hasonlóságokat is mutat a régi gárdáéval: „Az új elit nemcsak különbözik, de egy igen fontos szempontból hasonlít is a régihez. Ez szocializációjának egyik további sajátosságával függ össze: a Kádár-korszak magyar társadalmát keresztül-kasul átszelő bürokratikus különalkuk rendszerében nőtt fel, vált a hatalom birtokosává vagy jó reményű várományosává. Ha akarta, ha nem, előrejutása során igénybe kellett vennie a bürokratikus különalkuk rendszerét. Az informális alkudozás képessége tulajdonságává vált, és ez jelentősen gyengíti, gyengítheti piaci irányultságának erejét. Az új elit tagjai ebből a szempontból kettős kötődésű hősök. Különösen nagy jelentősége van annak, hogy a régi elithez hasonlóan jól bejáratott informális kapcsolatrendszert építettek ki egymás között.” (Szalai Erzsébet 2000b [1989]: 276.) Az informális kapcsolatok jelentősége – mint később látni fogjuk – valóban kiemelkedő, s ebből a szempontból a későkádári technokrácia mellett szót kell ejteni azokról a (nagy)vállalati és szövetkezeti vezetőkről is, akiket Hankiss Elemér is megnevezett a ‘nagy koalíció’ harmadik lehetséges szereplőjeként. Szalai Erzsébet szintén a rendszerváltás évében megjelenő könyvében, a *Gazdasági mechanizmus, reformtörekvések és nagyvállalati érdekek* című munkában mutatja ki az államszocialista nagyvállalatok nagyhatalmú vezetőinek – igazgatóinak és vezető szakembereinek – példátlan

---

⁵⁴ Egy szintén 1989-ben megjelent publicisztikában hozzávetőlegesen ugyanezt a reformközgazdász-kört jelöli Lóránt Károly a ‘Dimitrov téri fiúk’ címkével (Lóránt Károly 1989, 2009). A teljesség igénye nélkül az alábbi nevek sorolhatók e körbe: Kupa Mihály, Medgyessy Péter, Békesi László, Soós Károly Attila, Chikán Attila, Petschnig Mária Zita, Németh Miklós, Felcsúti Péter, Lengyel László, Vértes András, Bod Péter Ákos, Várhegyi Éva, Pete Péter, Akar László, Mihályi Péter, Simor András, Csaba László és mások.

érdekérvényesítő képességét (Szalai Erzsébet 1989). Az erőforrások *megszerzéséért*, illetve a már megszerzettek *elosztásáról* folytatott formális egyeztetéseknek és hivatalos tárgyalásoknak nélkülözhetetlen kiegészítő eleme az informális háttéregyeztetés, a bürokratikus ‘különalku’ (vö.: Szalai Erzsébet 2000 [1982], 2000 [1988], 2000a [1989]). A nyolcvanas évek elitküzdelmei tehát távolról sem korlátozódnak egy ‘régi’ és egy ‘új elit’ versengő együttműködésére, mert a nagyvállalati igazgatóságok, szövetkezeti vezetők és szakértői apparátusaik, valamint a fokozódóan repolitizálódó értelmiségi elleneltek mind-mind fontos szerepet játszanak – utóbbiak különösen az 1990-es első szabad választások után tesznek szert megkülönböztetett jelentőségre. Nem csoda tehát, ha későbbi írásaiban Szalai Erzsébet is elkülönítve beszél az elbukó ‘régi eliten’ és a felemelkedő ‘későkádári technokrácián’ túl az ‘államszocialista nagyvállalatok menedzsereiről’, a ‘demokratikus ellenzékéről’, valamint az ‘új reformer értelmiségről’ (vö. pl.: Szalai Erzsébet 1997.)⁵⁵

Hogy az elitcirkulációs és elitreprodukciós hipotéziseket ellenőrizhessék, a Szelényi Iván vezette kutatócsoport rekonstruálni igyekszik a rendszerváltás előtti és utáni elitcsoportokat: „Elemzésünkben azt hasonlítjuk össze, kik voltak elitpozícióban 1988-ban és kik 1993-ban.” (Szelényi Iván–Szelényi Szonja 1996: 482.) Az adatfelvétel a legtöbb vizsgált országban 1993-ban (néhány esetben 1994-ben) készült, így egyfelől rekonstruálható volt az 1988-ban elitpozícióban lévők *kilépési mobilitása* (hogyan alakult életpályájuk addig, illetve azt követően), másfelől az 1993-ban (és 1994-ben) elitpozícióban lévők *belépési mobilitása* (milyen életpályával rendelkeznek, honnan rekrutálódnak az új elitpozíciókat betöltők). Így lehetővé válik annak felmérése is, hogy 1. *kik kerültek ki*, 2. *kik maradtak bent*, és 3. *kik kerültek be* 1988 és 1993–1994 között a különféle elitszegmensekbe (Szelényi Iván–Szelényi Szonja 1996: 481–482). Szembeötlő a nagymértékű reprodukció Oroszországban, s az is, hogy az 1988-ban elitpozícióban lévők zöme Magyarországon, Lengyelországban és Oroszországban 1993-ban is valamilyen elitpozícióban van: csak harmaduk-negyedük megy nyugdíjba, és viszonylag kevesen veszítik el privilegizált helyzetüket – inkább a reprodukciós

---

⁵⁵ A hazai értelmiség és az ellenzék sokrétű tagoltságát részletesebben elemzi Körösenyi András (2000 [1987]), amikor a ‘népi-nemzeti irányultságúak’, az ‘urbánus demokrata irányzat’, a ‘piacpárti gazdasági reformirányzat’, a ‘szociálpolitikai reformkritikus irányzat’, a ‘humán reformellenes irányzat’ jellemzése mellett szól még a ‘lojális marxisták’ frakcióiról, a ‘műszaki recentralizáló irányzatról’, valamint a ‘környezetvédő mozgalomról’ is. Különösen tanulságos e sokszínű és tagolt ellenzék történeti-regionális tipizálása – szintén Körösenyi András tollából (2000 [1988]). A magyar demokratikus ellenzék történeti formálódásának fő tendenciáit Csizmadia Ervin tárta fel hatalmas munkával és tette közzé több kötetben vizsgálatának részletgazdag eredményeit (Csizmadia Ervin [szerk.] 1995a, [szerk.] 1995b, 1995, 2001, 2003).

tendencia a jellemző (Szelényi Iván–Szelényi Szonja 1996: 483–485). Az 1993-ban elitpozícióban lévőköt vizsgálva egy ennek látszólag ellenmondó tendencia rajzolódik ki: inkább a cirkuláció trendje figyelhető meg, sokan a második vonalból lépnek egyet előre (Szelényi Iván–Szelényi Szonja 1996: 483–484). A két megfigyelés közti ellentmondás valóban látszólagos: jelentősen nőtt ugyanis az elitpozíciók (és a vállalatok) száma, a korábbi nagyvállalatokat decentralizálták, számos kisebb vállalkozásra bontották, így a tulajdonosi és vezetői pozíciók száma is jelentősen megnőtt (Szelényi Iván–Szelényi Szonja 1996: 486).

Szelényi Iván és Szelényi Szonja hipotézisének ellentmondó, meglepő adalék, hogy Magyarországon erőteljesebb cirkulációs tendencia észlelhető, mint Lengyelországban – itthon mind a kulturális, mind a politikai elitben nagymérvű elitcserélődés mutatható ki (Szelényi Iván–Szelényi Szonja 1996: 487–489). Magyarországon az 1993-as adatfelvétel idejére, az első kormányzati ciklus második felére már kibontakozott az az ‘adminisztratív eszközökkel ösztönzött’ mobilitási tendencia, amely a kormányhatalom fennhatósága alá tartozó kulcspozíciókba a ‘vörösök’ helyére a kormányhoz hű ‘hazafiakat’ kívánt ültetni (Szelényi Iván–Szelényi Szonja 1996: 488–490, 493). Vizsgálataik eredményét összegzendő Szelényi Iván és Szelényi Szonja így fogalmaznak: „Elemzéseink idáig Szalai Erzsébet »elitcirkuláció« hipotézisét látszanak még a leginkább alátámasztani. A régi kommunista elitek bürokratikus frakciója – legalábbis Közép-Európában – elvesztette hatalmi pozícióit. Sokan idő előtt nyugdíjba mentek, vagy alacsonyabb beosztásba kerültek. Az egykori államszocialista elit technokrata frakciója, különösen a gazdasági és középszintű vezetők, egészében véve a helyükön maradtak, sőt valamennyit javítottak a helyzetükön.” (Szelényi Iván–Szelényi Szonja 1996: 497.) Amíg tehát Magyarországon a gazdaságban a reprodukciós tendencia volt erősebb, a politikai és kulturális elitekben inkább a cirkulációs trend érvényesült: „elsősorban a politikában, de a kulturális szférában is az elit pozíciói megnyíltak az államszocialista rendszer összeomlása előtt beosztott értelmiségiekként dolgozó, ellenzéki értelmiségi ellenelit tagjai számára – különösen a politikai, választott pozíciókba jelentős számban kerültek nemcsak új nevek, hanem új típusú emberek is.” (Szelényi Iván–Szelényi Szonja 1996: 497–498.)

Amíg Szalai Erzsébet az ‘új elitről’ írott munkáját Szelényi Iván és Szelényi Szonja elitcirkulációs hipotézisként azonosítja és helytállóan találja, addig Kolosi Tamás (és Sági Matild) azt az „elit-átmentés”, illetve a „technokrata folytonosság” elméleteként fogja fel, és mint az „elitreprodukció” tézisének egyik variánsát, cáfolja (Kolosi Tamás–Sági Matild 1996: 153; Kolosi Tamás 2000: 64, 66, 68). Kolosi Tamás (és Sági Matild) álláspontja szerint elemzéseik sokkal inkább Kolosi Tamás 1991-ben megfogalmazott hipotézisét, „az

osztályvezető-helyettesek forradalma” helytállóságát igazolták (Kolosi Tamás 1991a; Sági Matild 1994; Kolosi Tamás–Sági Matild 1996: 152–153, 172–173, 189; Kolosi Tamás 2000: 67–68, 163–165). Szalai Erzsébet határozottan visszautasítja ezt az értelmezést (Szalai Erzsébet 2001: 17). Hangsúlyozza, hogy saját, Kolosi Tamáséhoz ténylegesen nagyon hasonló hipotézisét egyfelől két évvel korábban (még 1989-ben) fogalmazta meg, másfelől Kolosi Tamás tévesen interpretálja az ő előrejelzését, amikor azt a „technokrácia folytonossága” prognózisaként azonosítja (Kolosi Tamás 2000: 66, vö.: 64, 68). Mint azt Szalai Erzsébet megfogalmazza, Kolosi Tamás „súlyos csúsztatásokkal idézi előrejelzésemet – a célból, hogy saját hipotézisét láttassa igazoltnak.” (Szalai Erzsébet 2001: 17.) Akárhogyan is, elemzésében Sági Matild meggyőzően mutatja ki, hogy az átalakulás a gazdasági elitben valóban generációváltással járt (Sági Matild 1994). Míg a menedzsment ‘első vonala’ jellemzően valóban távozni kényszerül, a gazdasági vezetés fiatalabb összetételű ‘második’, illetve ‘harmadik vonala’ – az ‘új technokraták’, másképpen az ‘osztályvezető-helyettesek’ – előtt megnyílik az út a vezető pozíciókhoz: „A társadalmi-gazdasági átalakulások gyorsított ütemű és tömeges mértékű generációváltást eredményeztek az átalakult vállalatok esetében. Az újonnan alakult vállalatok ugyancsak a korábbi gazdasági középvezetők köreiből válogatták ki a megfelelő személyeket a cég élére, s a korábban is gazdasági vezetői pozíciót betöltőknek volt a legnagyobb az esélyük arra, hogy tulajdont szerezzenek, vállalkozókká váljanak.” (Sági Matild 1994: 349.) Sági Matild empirikus vizsgálata tehát kimutatja: a nagy szaktudású, fiatalabb, közép- illetve másod- és harmadvonalból érkező menedzserek – nevezzük őket ‘osztályvezető-helyetteseknek’ vagy ‘technokratáknak’ – jellemzően a rendszerváltás hatására léphetnek elő első vezetővé.

A menedzserekről készített elemzését Sági Matild szintén a Donald Treiman, Szelényi Iván és Szelényi Szonja irányította vizsgálatsorozatból előálló adatbázison végezte el. E kutatócsoport tagja továbbá két, a nyolcvanas évek második felétől az Egyesült Államokban szociológussá váló, s így az amerikai akadémiai rendszerben nevet szerző kutató, Róna-Tas Ákos és Böröcz József is, akik bár következtetéseikben hasonló megállapításra jutnak, számos részletkérdésben tovább árnyalják a képet (vö.: Böröcz, József–Róna-Tas, Ákos 1995; Róna-Tas Ákos–Böröcz József 1997). A gazdasági elitcsoportokat a nagyvállalati menedzsmenttel operacionalizáló vizsgálat szerint a gazdaságszerkezet, s így a gazdasági elitek átalakulásában egyaránt kulcsfontosságú az a tény, hogy a rendszerváltás előtti viszonylag koncentrált és centralizált nagyvállalati és termelészövetkezeti struktúra a rendszerváltás nyomán *decentralizálttá* válik, a korábban integrált gazdasági szervezetek közepes és kisebb vállalkozásokra tagolódnak, a potenciális gazdasági elitpozíciók pedig megsokszorozódnak

(Böröcz, József–Róna-Tas, Ákos 1995: 758–759). Talán ennél is fontosabb változás, hogy a mezőgazdaság mellett mindenekelőtt a (nagy- és nehéz)iparra összpontosító államszocialista gazdaságszerkezet *szektorálisan* is átalakul (Böröcz, József–Róna-Tas, Ákos 1995: 759–760). A rendszerváltással így egy viszonylagos megkésettsege miatt meglehetősen gyors, sok tekintetben földcsuszamlásszerű *posztindusztrializáció* (kritikusabb megfogalmazásban: *dezindusztrializáció*) játszódik le a poszt-államszocialista Közép-Kelet-Európában. Ennek eredményeként a mezőgazdasági (primer), és különösen az ipari (szekunder) szektor rovására jelentősen megnövekedik a kereskedelmi és szolgáltatási (tercier) szektor viszonylagos szerepe. Mind a decentralizációnak, mind a szektorális váltásnak kulcsszerepe van a gazdasági *elitpozíciók szerkezetének megváltozásában*, valamint a gazdasági elitpozíciókat betöltők *személyi állományának átalakulásában*.

Ez a tágabb összefüggés kínál magyarázatot arra a paradoxnak ható megfigyelésre, hogy az 1988-ban (gazdasági) elitpozícióban lévők közül a legtöbben elitpozícióban találhatók 1993–1994-ben is (s csak viszonylag kevesen mentek nyugdíjba vagy romlott jelentősen egzisztenciális helyzetük), miközben az 1993–1994-ben (gazdasági) elitpozícióban lévők közé jócskán bekerülhettek olyanok is, akik 1988-ban még nem voltak meghatározónak tekinthető gazdasági pozícióban (például csak gazdasági középvezetők, ‘osztályvezető-helyettesek’ voltak). Mindazonáltal akárcsak Szelényi Iván és Szelényi Szonja, Böröcz József és Róna-Tas Ákos is a magyarországi gazdasági elit jelentős *reprodukciós* képességét hangsúlyozza. A meglehetősen gyors és összetett gazdaságszerkezeti átalakulás közepette elsősorban azok tudnak tájékozódni – írják –, akiknek korábban is voltak beható tapasztalataik a gazdasági szervezetek belső működéséről, a termelés szerkezet formálódásáról és lehetőségeinek alakulásáról, valamint a jogi és intézményes környezet megváltozásáról (Böröcz, József–Róna-Tas, Ákos 1995; Róna-Tas Ákos–Böröcz József 1997). Róna-Tas Ákos és Böröcz József meggyőzően érvel amellett, hogy az eredetileg is komplex helyzet többértű átalakulásának felismerésére és pozícióinak megvédésére *az államszocialista nagyvállalatok menedzsmentje* volt a legalkalmasabb (Böröcz, József–Róna-Tas, Ákos 1995: 752–758). „Míg a politikában a régi elit tagjait el lehetett mozdítani a választásokkal (kisebb részben a politikai pozíciókból történő közvetlen eltávolítással) is, addig a gazdasági elit megváltoztatása sokkal bonyolultabb beavatkozást igényelt volna. Még az állami szektorban is, ahol pedig az új politikai vezetés elvileg eltávolíthatta az állami vállalatok menedzsereit, az igazgatók helyi tudása és hálózati beágyazottsága rendkívül megnehezítette ezt. A gazdasági elit helyettesítése így sokkal lassabban zajlott, jórészt más jellegű változások nem szándékolt következményének tudható be.” (Böröcz, József–Róna-Tas, Ákos 1995: 778.)

A nyolcvanas évek végére az addig kialakult vállalatvezetési és érdekérvényesítési rutinok részben elveszítik problémamegoldó képességüket, az államszocialista gazdasági rendszer a válság új, súlyosabb fázisába lép. A szegényes infrastruktúra, az elavult technológia, a befektetésekhez és fejlesztésekhez szükséges tőke szűkössége, a hazai megtakarítások és a tőkefelhalmozás alacsony foka, a vállalt feladatok súlya alatt roskadozó állam, s mindenekelőtt a lefelé húzó adósságspirál okozta permanens forráshiány képében megjelenő államháztartási hiány mind-mind a külföldi tőkebefektetések ösztönzésére és az államszocialista tulajdonelemek (mindenekelőtt a vállalatok) privatizációjára sarkallja a gazdaságpolitika irányvonalának meghatározóit. A válság a menedzsereket is kihívás elé állítja, helyzetüknél fogva mégis adaptívabbak más szereplőknél. Az államszocialista nagyvállalatok igazgatói – és a vélhetően hasonló helyzetben lévő termelőszövetkezeti vezetők – kulcspozícióban vannak a tulajdonszerkezet és az erőforrás-gazdálkodás szervezeteinek átalakításakor. A menedzserek nemcsak formális pozícióikból, hanem mindenekelőtt *informális hálózataikból* következő előnyeiknek köszönhetik kiemelkedő érdekérvényesítési lehetőségeiket. Az e pozíciókat betöltők – strukturális helyzetüknél fogva – kiváló lehetőséggel rendelkeznek a formálódó helyzet áttekintésére, a változások tendenciáinak felmérésére, a döntések befolyásolására, a fenyegető veszélyek elhárítására, az előnyös szituációk megteremtésére és a kínálkozó lehetőségek felismerésére – röviden a gyors helyzetfelismerésre, valamint a hatékony cselekvésre (Böröcz, József–Róna-Tas, Ákos 1995: 756–757). Az informális kapcsolatokon keresztül áramló információk, „a menedzserek helyi tudása és társashálózati erőforrásai a vállalatok működtetésének különösen fontos összetevői.” (Böröcz, József–Róna-Tas, Ákos 1995: 756.) Így van ez akkor is, amikor a súlyosan eladósodott, forráshiányos állam mielőbb szabadulni kíván tulajdonától.

Böröcz József és Róna-Tas Ákos az új gazdasági eliten belül megkülönbözteti a ‘magánszektor’ [*private sector*] mint az eredetileg a második gazdaságban alapított, állami tulajdonban sohasem lévő magánvállalkozások összességét, valamint a ‘privatizált szektor’ [*privatized sector*] mint az egykor állami tulajdonú, majd részben magánosított vállalatok összességét (Böröcz, József–Róna-Tas, Ákos 1995: 753). A vizsgálat eredményeként megállapítják, hogy az új gazdasági elitet javarészt a ‘privatizált szektorból’ érkezők töltik fel, a ‘magánszektorból’ viszonylag kevesen jutottak be a gazdasági elitbe (Böröcz, József–Róna-Tas, Ákos 1995: 763–765, 774–778). Szelényi Iván nyolcvanas évek közepén megfogalmazott várakozásaival szemben tehát a ‘szocialista vállalkozók’ nem aratnak igazi sikereket, a ‘szocialista (kis)polgárosodás’ tendenciája megbicsaklik a rendszerváltáson – az első vállalkozókból inkább lesznek utolsók, mint elsők (Róna-Tas, Ákos 1994).

Egy másik elemzésükben Róna-Tas Ákos és Böröcz József már azt a kérdést teszik fel, milyen tulajdonságok segítették a rendszerváltás utáni ‘üzleti elit’⁵⁶ [*business elite*] tagjainak kulcspozíciókba emelkedését (Róna-Tas Ákos–Böröcz József 1997). Az üzleti siker viszonylag jól körvonalazhatóan bizonyul: a szerzők által feltételezett három kulestényező a megfelelő ‘mentalitás’, a ‘szaktudás’, és a ‘kapcsolatrendszer’ (Róna-Tas Ákos–Böröcz József 1997). Élesen bírálják Pierre Bourdieu tőkekonverzió-elméletének azon leegyszerűsítő olvasatait, amelyek szerint e különféle erőforrások viszonylag könnyedén és gyorsan megszerezhetők és átválthatóak egymásra; ehelyett az erőforrások felhalmozásának élettörténeti ‘útfüggőségét’ [*path dependence*] (vagyis személyes életút általi meghatározottságát), a megszerzett vagy tulajdonított erőforrások, illetve attribútumok ‘tapadós’ [*sticky*] voltát, viszonylagos ‘tehetetlenségüket’ [*inertia*] (azaz változtathatóságuk korlátait) hangsúlyozzák (Róna-Tas Ákos–Böröcz József 1997; Róna-Tas, Ákos 1998; Böröcz, József 1997b, 2001a). Mind a megfelelő ‘gondolkodásmód’, mind a kiterjedt és hasznosítható ‘kapcsolatrendszer’, mind a ‘szaktudás’ olyan speciális javak, amelyek alávetettek ugyan a befektetés, a profit és a felhalmozás logikájának, ám forgalmazásuk távolról sem olyan gyors és akadálymentes, ahogyan azt a társadalmi struktúra reprodukciós mechanizmusainak elemzésére kimunkált analitikus bourdieu-i eszközkészlet ‘dinamizálói’ hajlamosak feltételezni. E ‘tőkék’ felhalmozása a kiinduló feltételekre érzékeny önmegerősítő visszacsatolási folyamatot feltételez: készségek lassú begyakorlását, képességek türelmes kialakítását. A megszerzett erőforrások és attribútumok fenntartása és bővített újratermelése a továbbiakban is bizalmat, folyamatos befektetést, kellő körültekintést és megfelelő kulturális-intézményi kontextust igényel. Valamennyi itt jelzett feltétel érzékeny a változásra, ezért az erőforrások felhalmozása ‘útfüggő’ és nagy ‘tehetetlenségű’ folyamat, ‘konverziójuk’ pedig – a ‘tőkék’, attribútumok és attribúciók eredendő ‘tapadóssága’ miatt – csak felettébb költséges és körülményes átalakulást jelenthet. A ‘szaktudás’, a ‘gondolkodásmód’, a ‘kapcsolathálózat’ testivé váló, ‘inkorporált’ erőforrások: nem elvehetőek és egykönnyen nem átruházhatóak, a körülmények radikális megváltozásával, ha terhessé válnak, sem könnyű megszabadulni tőlük.

Róna-Tas Ákos és Böröcz József ezzel a fejtegetéssel nem kitérni kíván a megválaszolendő kérdés elől: vajon milyen tényezők, tulajdonságok és erőforrások segíthették a rendszerváltás utáni üzleti elitbe kerülést? Melyek a leggyakrabban

---

⁵⁶ A gazdasági elit helyett az üzleti elit kifejezést használják, hangsúlyozva, hogy itt a rendszerváltás utáni legnagyobb vállalatok és társaságok vezetőiről, menedzsereiről van szó.

megfigyelhető vonások és attribútumok a sikeresen az üzleti elitbe emelkedők között? A tapasztalatok igen egységes képet mutatnak: a legnagyobb eséllyel a változások idején 40 és 50 év közötti férfiak lettek az üzleti elit tagjai. A nemzedékek közötti mobilitás tényezői közül rendkívül fontos, hogy az államszocializmus (vagyis 1948) előtt üzlettel, illetve – külön hatásként – magas iskolai végzettséggel rendelkező családok leszármazottai jelentősen felülreprezentáltak az 1993-as üzleti elitben. Szembeötlő ugyanakkor, hogy noha a nagyszülők generációjának ilyen erőforrásai egyértelmű előnyt jelentenek, az 1948 előtti földtulajdon semleges hatást vagy kifejezetten hátrányt jelent – pusztán csak '48 előtti földtulajdonnal rendelkező családok leszármazottjai csak a legritkább esetben emelkedhettek fel az üzleti elitpozíciókig. A nemzedéken belüli (karrier)mobilitás tényezői közül a magas iskolai végzettséget, azon belül is a szakképzettséget, a korábban (az államszocializmus idején) betöltött menedzseri pozíciót, és a '89 előtti párttagságot egyértelműen segítő, előnyben részesítő tényezőként ismerhetjük meg. További önálló előnyt jelent, ha valamely elittag korábban az első, hivatalos mellett a magánszektorban is részt vett valamilyen formában, de a kizárólag a második gazdaságban dolgozóknál, a főfoglalkozású 'maszekoknál' nemhogy előnyt nem regisztrálhatunk: ez kifejezetten hátrányt jelent (Róna-Tas Ákos–Böröcz József 1997: 69).

Hankiss Elemér és Szalai Erzsébet, Szelényi Iván és Szelényi Szonja, Kolosi Tamás és Sági Matild, Böröcz József és Róna-Tas Ákos elemzéseiből így egyértelműen kirajzolódik a kép, ami szerint a rendszerváltás idején középkorú, menedzseri és pártállami múlttal rendelkező, vállalkozói felmenőkkel és kiterjedt informális kapcsolathálóval rendelkező, magasan képzett gazdasági szakemberek, kevés kivétel férfiak a rendszerváltás legnagyobb nyertesei Magyarországon.

2. Kapitalizmus kapitalisták nélkül? A 'posztkommunista menedzserkapitalizmus' elmélete

Az elitekre fókuszáló társadalmi rétegződésvizsgálat adatainak elemzésével párhuzamosan Szelényi Iván egy új elmélet alapvonalait is megrajzolja (Szelényi Iván 1995). Részben visszatér az értelmiség kitüntetett helyzetét hangsúlyozó korábbi elméletéhez; már az 1993–1994-es adatfelvétel előtt megjelenik Konrád Györggyel közösen jegyzett esszéje, amiben *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* téziseit vizsgálják felül a rendszerváltás után kialakult helyzetre vonatkozóan (Konrád György–Szelényi Iván 1995 [1992]). Mint írják: „A közép-

európai történelemben az értelmiség még soha nem gyakorolt nagyobb kollektív hatalmat, mint a mai Magyarországon. Lehetséges, hogy az értelmiségiek hatalma csupán átmeneti jelenség [...], mégsem lehet kizárni, hogy a történelem színpadán éppen feltűnő új értelmiségi osztály képes lesz újratermelni önmagát a gazdasági és politikai intézmények és társadalmi szereplők sajátosan közép-európai együttese közepette.” (Konrád György–Szelényi Iván 1995 [1992]: 140.)

Az adatok elemzése során Szelényi Iván figyelme a tágan értelmezett értelmiségről leszűkül egyrészt a *technokratákra*, vagyis azokra a magasan képzett, önmagukat ideológiamentesnek beállító gazdasági és műszaki szakemberekre, akikre – mint ‘új elite’ – már Szalai Erzsébet is felhívta a figyelmet; másrészt a *menedzserekre*, a gazdasági elitváltás legsikeresebb csoportjára; harmadrészt a *humán és társadalomtudományi értelmiségiekre* mint a korábban ellenzéki szerepben feltűnő ellen-elit fontos szereplőire, akik közül többen a rendszerváltás után részint politikai kulcspozíciók betöltői, részint befolyásos véleményformálók lesznek. Az elmélet első változatában Szelényi Iván így fogalmaz: „A poszt-kommunizmus domináns osztálya a tág értelemben vett értelmiség, pontosabban az értelmiség három egymáshoz szorosan kapcsolódó elitje. A legnagyobb hatalommal az új politokráciával szoros kapcsolatot kiépített menedzser-elit rendelkezik. Az új domináns osztály részét alkotja, még ha másodhegedűsként is, tehát valamelyest alárendelt szerepben, a humánértelmiségi elit: a tudományos és művész értelmiség sztárjai és a média vezető egyéniségei. A tulajdonos polgárságnak egyelőre meg kell elégednie a középosztályi pozícióval.” (Szelényi Iván 1995: 21; Eyal, Gil–Szelényi, Iván–Townesley, Eleanor 1998: 13–15, 113–158.)

Szelényi Iván kiindulópontja a ‘hatalom átmentéséről’ és a ‘politikai kapitalizmusról’ megfogalmazott állítások kritikája. Álláspontja szerint az átalakulás tétje – rövid távon legalábbis – nem a tulajdon megszerzése, s a fő tendencia ezért nem is az, hogy a korábbi pártállami vezetők nagytőke-tulajdonossá váltak. Vannak erre is példák, de a fő tendencia és a jó kérdés mégsem az, hogy „konvertálható-e politikai tőke gazdasági tőketulajdonra, lesz a nagyburzsoázia az egykori nomenklatura tagjaiból” (Szelényi Iván 1995: 21). Először csak gondolatkísérletként megfordítja a kérdést: „Nem elképzelhető-e, hogy a posztkommunizmus társadalmi küzdelmeinek az igazi tétje nem is a vagyon, hanem a rendelkezési jog? [...] Miért is ne tételezhetnénk fel ily módon, hogy a poszt-kommunista átalakulás során esetleg nem is az a lényeges kérdés, hogy ki minek a tulajdonosa, hanem, hogy kinek sikerült megszereznie a termelés döntő tényezőivel való rendelkezés jogát? Nem elképzelhető-e, hogy nincs számottevő nagypolgárság kialakulóban, a poszt-kommunista Kelet-Európa menedzser-

kapitalizmusában? A társadalom csúcsán tehát nem nagytulajdonosok, hanem menedzserek találhatóak?” (Szelényi Iván 1995: 21.) A másképpen felvetett kérdések új látószöveget nyitnak, Szelényi Iván pedig egyre határozottabban úgy látja, hogy nem a ‘tulajdonos kapitalisták’, hanem a jelentősebb tulajdonnal nem rendelkező menedzserek, technokraták és politizáló értelmiségiek rajzolják meg a formálódó új rendszer képét. Későbbi könyve címe is erre utal: *Making Capitalism without Capitalists* – Kelet-Közép-Európában a kapitalizmus kapitalisták nélkül épül (Eyal, Gil–Szelényi, Iván–Townesley, Eleanor 1998).

A ‘menedzserkapitalizmus’ ideáltípusát Szelényi Iván az ‘államszocializmus’, illetve a ‘kapitalizmus’ tiszta típusaival szembeállítva határozza meg (Szelényi Iván 1995; Szelényi Iván–Eyal, Gil–Townesley, Eleanor 1996a: 21–27). Az ‘államszocializmus’ eszerint dominánsan *köztulajdonon* (azaz állami és szövetkezeti tulajdonon) alapuló rendszer, melynek fő gazdasági koordinációs mechanizmusa a *redisztribúció*, a döntéshozói hatalom így mindenekelőtt a *redisztribútorok* kezében van. A ‘kapitalizmus’ tiszta típusa szerint dominánsan *magántulajdonon* alapuló rendszer, fő gazdasági koordinációs mechanizmusa a *piac*, a döntő pozíciókban *személyes magántulajdonosok vagy tulajdonosi csoportok* találhatóak. A ‘menedzserkapitalizmust’ mindkettővel ellentétben ‘diffúz tulajdonviszonyok’ jellemzik. David Stark ‘rekombináns tulajdon’-elméletére [*recombinant property*] hivatkozva Szelényi Iván hangsúlyozza, hogy az állami vagyonelemek egy része már magántulajdonba került, de a domináns tulajdonforma mégsem a magántulajdon: a legtöbb esetben az állami és a magántulajdon keveredéséről, vegyüléséről van szó (vö.: Stark, David 1994a, 1994b, 1996). A kevert, gyorsan változó, sokrétű függőséget is magába foglaló tulajdonosi struktúra következtében a menedzsereknek különösen nagy játékterük van a manőverezésre – ezért a döntéshozói hatalom az ő kezükben összpontosul. „Diffúz tulajdonviszonyok alakultak ki, Csehországban például a privatizációs utalványokkal üzletelő befektetési alapok révén, Magyarországon és Lengyelországban pedig a *vállalatok*, az *állami tulajdonú bankok* és a *privatizációs ügynökség* között létrejövő *kereszttulajdonlás* következtében, amely az említett két országban az úgynevezett »spontán« privatizáció eredményeként jelent meg. Mindazonáltal – függetlenül attól, hogyan jöttek létre – valamennyi országban a diffúz tulajdonviszonyok képezik a menedzseri hatalom anyagi bázisát.” (Szelényi Iván–Eyal, Gil–Townesley, Eleanor 1996a: 23 – kiemelés tőlem.)

A menedzserkapitalizmus is piacgazdaság annyiban, hogy a fő gazdasági koordinációs mechanizmusa már szintén a *piac*, és – mint láttuk – a privatizációs nyomásnak köszönhetően az államszocializmusnál jóval nagyobb szerepet kap a magántulajdon is. A képletet azonban bonyolítja, hogy „a diffúz tulajdonviszonyokat maga a »privatizáció«, azaz a magánosítás

hozta létre. A privatizáció megszüntette ugyan a központi redisztributív hatalomnak az állami vállalatok fölött gyakorolt rendelkezési jogát, ám e vállalatokat nem adta magánszemélyek tulajdonába. Az állami vállalatok fölötti rendelkezési jogot a privatizáció a vállalatvezetés kezében hagyta. Ebben az értelemben tehát a privatizáció fogalmának használata *félrevezető*, a folyamatot helyesebb lenne »decentralizációnak« nevezni.” (Szelényi Iván–Eyal, Gil–Townesley, Eleanor 1996a: 23–24 – kiemelés az eredetiben.) Olyan ‘decentralizációnak’, amelyben – David Stark megfigyelése szerint – a ‘terhek’ jellemzően az állami költségvetés vállán maradnak (illetve rá hárulnak), míg az erőforrások és a profitábilisan működtethető vagyonelemek részben vagy teljes egészében magánkézbe kerülnek (Stark, David 1996; vö.: Szelényi Iván–Eyal, Gil–Townesley, Eleanor 1996a: 24–25). Az állam nem ritkán csak kockázatvállaló félként jelenik meg: garanciát vállal és biztosítja a magánprofit-szerzés esélyeit.

Hazai nagytőkések, vagyonos nagypolgárság [*Besitzbürgertum*] híján – hiszen ne feledjük: a ‘második gazdaságból’ induló ‘szocialista vállalkozók’ csak kivételes esetben tudtak felemelkedni a gazdasági elitbe – a politikai szerepet vállaló véleményformáló humán és társadalomtudományi elitértelmiségieknek, a menedzsereknek és a technokratáknak, vagyis nem annyira a gazdasági, mint inkább a kulturális tőkéseknek [*Bildungsbürgertum*] kell megteremteniük a magántulajdon és a piacgazdaság alapintézményeit (Eyal, Gil–Szelényi, Iván–Townesley, Eleanor 1998: 9–11). Szelényi Iván és munkatársai álláspontja szerint a politikában értelmiségi küldetéssé válik – a többpártrendszerű parlamentáris demokrácia, a jogállam és a demokratikus alapintézmények megteremtésén, a hatalmi ágak elválasztásán, a szabadságjogok deklaráálásán és intézményes biztosításán, az új alkotmány megalkotásán túl – egy olyan ‘szociális piacgazdaság’ feltételeinek megteremtése is, amely a csak később megerősödő tulajdonosok, vállalkozók és befektetők ‘felnövekedését’ teszi lehetővé. A szerzők szerint a történelemben immár másodszer a *Bildungsbürgertum* (a képzettsége, műveltsége révén polgári rangot elnyerő csoport) teszi lehetővé a *Besitzbürgertum* (a tulajdonos polgárság) megszületését (Eyal, Gil–Szelényi, Iván–Townesley, Eleanor 1998: 46–85). A kilencvenes évek első fele azonban mindenképpen a menedzsereké – vallják a szerzők –, s mivel a menedzszerkapitalizmus önmaga újratermelésére képes gazdasági-politikai rendszernek mutatkozik, a menedzseri hatalomgyakorlást nem szükségszerűen váltja fel a tulajdonosi, klasszikus kapitalista struktúra. A ‘diffúz tulajdonviszonyok’ közepette érdemi tulajdon nélkül is nagy befolyásra tehetnek szert a gazdasági vagy pénzügyi szakemberek. „A posztkommunista menedzszerizmus kulcsfigurája, legjellegzetesebb képviselője nem a vállalatvezető, hanem a *pénzügyi menedzser*. A bankigazgatók, a befektetési alapok vezetői, a

pénzügyminisztériumi szakértől, az IMF és a Világbank tanácsadói, a külföldi és nemzetközi pénzügyi cégek szakemberei a posztkommunista korszak valódi főszereplői.” (Szelényi Iván–Eyal, Gil–Townesley, Eleanor 1996a: 26 – kiemelés az eredetiben.)

Ahogy a pártállamnak és nomenklatúrájának a ‘marxizmus-leninizmus’ volt az uralkodó ideológiája, úgy – Szelényi Iván és munkatársai szerint – a posztkommunista menedzserkapitalizmusban ugyanezt a védelmi, igazoló és receptfunkciót a ‘monetarizmus’ látja el (Szelényi Iván 1995; Szelényi Iván–Eyal, Gil–Townesley, Eleanor 1996a: 26–27; Eyal, Gil–Szelényi, Iván–Townesley, Eleanor 1998: 11–13). „A marxizmushoz hasonlóan a monetarizmus is *holisztikus* világgépet nyújt, nincs az életnek olyan szférája, amelyet ne befolyásolna, s amelyet eszközeivel ne tudna szabályozni. A marxizmushoz hasonlóan a monetarizmus is *egyszerű és gyors megoldásokat* kínál: az eredmények »ötszáz napon« belül várhatók. A kommunisták forradalmának a monetaristák sokkterápiája felel meg. Azt állítják, hogy néhány egyszerű eszköz bevetésével (a költségvetési hiány csökkentésével, az inflációs ráta, valutaárfolyamok és a kamatlábak megfelelő szinten való tartásával) – rövid, csak átmeneti szenvedés után – az egész gazdaság, sőt az egész társadalom talpra állítható.” (Szelényi Iván–Eyal, Gil–Townesley, Eleanor 1996a: 26–27 – kiemelés az eredetiben.) A ‘marxizmus-leninizmus’ eszméje a ‘forradalommal’ és a ‘proletárdiktatúra’ bevezetésével viszonylag gyors eredményeket ígér: még ha kezdetben lesznek is vesztesei az átalakulásnak, hosszabb távon mindenki jól jár – akárcsak a ‘sokkterápia’ hívei szerint: „A pénzügyi fegyelemből származó gazdasági növekedés eredményei mindenkire leszivárognak majd, még akkor is, ha az átalakulásnak kezdetben lesznek vesztesei.” (Szelényi Iván–Eyal, Gil–Townesley, Eleanor 1996a: 27.) Mind a ‘marxizmus-leninizmus’, mind a ‘monetarizmus’ *univerzalisztikus* érvényességre igényt tartó *nemzetközi* ideológia. Jóllehet a ‘monetarizmus’ jórészt éppen a ‘marxizmus-leninizmus’ ellen jött létre – az osztrák, majd később a chicagói gazdaságtani iskola (Ludwig von Mises, Friedrich August von Hayek, illetve Milton Friedman) a központi tervezés, az állam túlterjeszkedése, a redisztribúció radikális kritikájaként születik meg, szembehelyezve azzal a tiszta piaci folyamatok spontán és önszabályozó hatásait –, a Ronald Reagan és Margaret Thatcher által bevezetett gazdaság- és társadalompolitikailag *jobboldali* (részint neokonzervatív, részint neoliberális) intézkedések kelet-közép-európai hívei már a ‘marxizmus-leninizmusra’ emlékeztető dogmatizmus piacosítási politikát propagáltak (Eyal, Gil–Szelényi, Iván–Townesley, Eleanor 1998: 86–112). Az új osztályelméletek nyelvén e hasonlóságot Szelényi Iván így foglalja össze: „Érdekes analógiákat fedezhetünk fel a régi jó Új Baloldal és az Új (neoliberális) Jobboldal, más szóval a régi új osztály és az új Új Osztály között. [...] A monetarizmus internacionális hegemoniája

különösen szilárd és széles alapot teremt a menedzserek hatalmához.” (Szelényi Iván–Eyal, Gil–Townesley, Eleanor 1996a: 27.)

A ‘monetarizmus’ hegemoniájának kialakulását Szelényi Iván és munkatársai történetileg elemzik. Az ‘uralkodó bürokratikus rend’ ‘reformelkötelezett technokrata frakciója’ – Szalai Erzsébet későbbi kifejezésével a ‘későkádári technokrácia’ – első hullámban a hatvanas évek második felétől, majd fokozottan a nyolcvanas évektől a gazdasági racionalizmus feltétlen híveként lép fel és a piaci mechanizmusok minszélesebb körű érvényre juttatásáért száll síkra. Javarészt makroöközögdászokról van szó, akik az államszocializmus redisztributív integrációját (Kornai János kifejezésével: ‘bürokratikus koordinációját’) mindjobban bírálják annak ‘pazarlása’ és ‘alacsony hatásfoka’ miatt, s a központi tervezésen alapuló, ‘puha költségvetési korlátot’ lehetővé tevő adminisztratív újraelosztás helyett a ‘kemény költségvetési korlát’ és a ‘piaci koordináció’ elveit képviselve az árszabályozó piaci mechanizmusok kiterjesztését kívánják elérni (vö.: Kornai János 1983). A piacok felszabadítását, a *gazdaság* liberalizálását tekintik elsődleges céljuknak – ez fejeződik ki a tiszta piaci viszonyok önszabályozó és felszabadító hatásait hangsúlyozó ‘gazdasági racionalizmusban’, ‘menedzseri szemléletben’, végső fokon a ‘monetarizmusban’ (Eyal, Gil–Szelényi, Iván–Townesley, Eleanor 1998: 11–12). A nyolcvanas évek második felétől a tulajdonreform javaslatával a reformközögdászok közelebb kerülnek az államszocialista vállalatok és termelőszövetkezetek menedzsmentjének törekvéseihez – Szelényi Iván és munkatársai a rendszerváltás utáni ‘technokrata-menedzser elitet’ történetileg innen eredeztetik.

Az államszocializmus ellenzéki, illetve másként gondolkodó értelmiségi ellen-elitjei ideológiailag ennél összetettebb, több szálon futó pályát járnak be. Ami ebben a sokrétű, szövevényes történetben mégis közös jellemzőnek mondható Szelényi Iván és munkatársai szerint, az a ‘civil társadalom’, a ‘polgári liberalizmus’ eszméinek újrafelfedezése – mindenekelőtt a hetvenes elejétől formálódó ‘demokratikus ellenzékben’. A polgári engedetlenség és ellenállás, az autonómia kivívása és kiterjesztése, az emberi jogok melletti kiállás és a politikai szabadság kivívása – végső fokon a versengő többpártrendszerű parlamentáris demokrácia és az alkotmányos jogállam, vagyis egy elsősorban *politikai* liberalizmus mellett foglalnak határozottan állást. A nyolcvanas évek második felében az ellenzéki, illetve másként gondolkodó értelmiségi ellen-elitek világnézetileg mindjobban differenciálódnak: a ‘nemzeti sorskérdések’ nevében megszólaló népi-nemzeti értelmiségiek, mindenekelőtt a népi írók, legkésőbb ekkorra már eltávolodnak a politikai liberalizmus képviselőitől – e nézetkülönbségek később az újjászerveződő többpártrendszerben

intézményesülnek. Az egykori másként gondolkodók és ellenzékiek közül kerül ki a legtöbb politikus, pártalkalmazott, tisztviselő és bürokrata, miközben mások véleményformáló értelmiségiek maradnak (néhányan visszatérően a sajtóban, a médiában is megjelennek) és szűkebb humán, illetve társadalomtudományi szakterületüket sem hagyják el. Jóllehet e világnézeti-ideológiai tagoltság valamennyi nagyobb értelmiségi csoportja talál közgazdász szakember szövetségeseket – első kormányzati ciklusban, az MDF, a KDNP és részben az FKgP alkotta kormányzat idején mások mellett Rabár Ferencet, Matolcsy Györgyöt, Bod Péter Ákost, Kupa Mihályt, Szabó Ivánt –, kétségtelen, hogy a Szelényi Iván és munkatársai által megalkotott menedzserkapitalizmus-elmélet születésekor, az MSZP és az SZDSZ alkotta kormánykoalíció idején (újra) megjelenő befolyásos közgazdászok – Békesi László, Bokros Lajos, Surányi György, Medgyessy Péter –akkor is (részben azóta is) a gazdasági liberalizmus legelközetettebb képviselői. A *Making Capitalism without Capitalists* írásakor – 1994 és 1998 között – a gazdasági és a politikai liberálisok a ‘gazdasági racionalitás’ (és a ‘monetarizmus’), valamint a ‘civil társadalom’ (és a ‘demokratikus jogállam’) híveiként a legegységesebb módon szövetségesei egymásnak (Eyal, Gil–Szelényi, Iván–Townesley, Eleanor 1998: 86–112).

Az időről időre visszatérő restriktív intézkedéseket ‘elkerülhetetlen reformokként’, illetve ‘nélkülözhetetlen áldozatvállalásként’ értelmező véleményformáló értelmiségiek fontos legitimációs funkciót is ellátnak. A közéletet ‘a kommunizmusban’ elkövetett bűnöktől átvilágítással és nyilvános vallomástételekkel rituálisan is megtisztítani kívánó civilizációs projekt mindenkitől áldozathozatalt várt, aki az államszocializmus beszennyezett valóságában élt. Ez az eredetileg az érett civil kultúrát előállítani szándékozó nyilvános szertartássorozat – melyek közül a szerzők a ‘megtisztulást’ [*purification*], az ‘áldozatvállalást’ [*sacrifice*] és a bűnök ‘bevallását’ [*confession*] emelik ki – sajátosan átértelmeződnek a kilencvenes években. „Ezek a rituálék eredetileg antikommunista terminusokban öltöttek testet: a kommunista rendszer tisztátalan volt, így előbb meg kell tisztítani, hogy civil egyének, polgárok jöhessenek létre; ez mindenkitől áldozatokat követel, és csak akkor éri el célját, ha azok, akik a kommunizmusban is éltek, újra szembesülnek korábbi bűneikkel a nyilvános vallomástétel rituáléjában.” (Eyal, Gil–Szelényi, Iván–Townesley, Eleanor 1998: 12). Ez az eredeti elképzelés azonban nem találkozott az egykori uralkodó bürokratikus rend technokrata frakciójának, valamint a valahai állampárt befolyásosainak rokonszenvével, ezért e rituálék antikommunista éle a kilencvenes évek derekához közelítve eltompult, és a technokraták által propagált költségvetési megszorítások legitimációjává formálódott át. Az átalakuló rituálék többé már nem a kommunista tisztviselők átvilágítására hívtak fel, hanem a lakosság nem-

piaci viselkedésmintáktól való megtisztítására: a kormányzati gondoskodástól, az állami paternalizmustól való függőséget kívánták legyőzni. Az elkerülhetetlen áldozathozatal is gazdasági terminusokban született újjá: a korábbi másként gondolkodó értelmiségiek egyszeriben a szükségletek elhalasztásának szószólóivá váltak, mondván a kommunizmus egy olyan rendszer volt, amely erején felüli jólétet teremtett; ezért most, a kommunizmus összeomlása után *meg kell tanulni* nem többet költeni annál, amekkora értéket a közösség megteremt. Az egykori antikommunista rituálék – állítják Szelényi Iván és munkatársai – néhány év leforgása alatt *népnevelő, civilizáló* diskurzusokként születtek újra, melyeket immár az egykori ellenzéki értelmiségiek közvetítettek ‘a lakosság’ felé (Eyal, Gil–Szelényi, Iván–Townesley, Eleanor 1998: 12, 95–112).

A magyarországi ‘posztkommunista menedzserkapitalizmusban’ ilyen módon tehát a legnagyobb forgalommal rendelkező társaságok ‘menedzserei’ és a ‘későkádári technokraták’ bírnak a legnagyobb befolyással, Szelényi Iván és munkatársai ezt a konglomerátumot nevezik ‘technokrata-menedzser elit’-nek (Szelényi Iván–Eyal, Gil–Townesley, Eleanor 1996b: 13). Az államszocialista rendszer ellenzékeként feltűnő ‘humán és társadalomtudományi értelmiségiek’ politikai-világnézeti tagolódása pártpolitikailag is intézményesül – az első kormányzati ciklus kormány- és államfője, miniszterei és államtitkárai, valamint befolyásos ellenzéki politikusai nagyrészt közülük rekrutálódnak. „Az 1989-ben hatalomra került ellenzéki értelmiségiekből alakult ki a korai posztkommunista rendszer első politokráciája, bár a második-harmadik szabad választásokon ismét előretörnek a politika területén is a kései államszocializmus technokratái és menedzserei. A politikai hatalomból kiszorulófélben lévő humán értelmiség azonban továbbra is kulcsszerepet játszik a technokrata tudás hatalmi igényének legitimációjában.” (Szelényi Iván–Eyal, Gil–Townesley, Eleanor 1996b: 13.) A ‘humán és társadalomtudományi értelmiségieknek’ mégis fontos szerepük marad: „Az új hatalmi elit csak akkor képes megszilárdítani uralmát, ha megnyeri magának a hatalmi elit alávett frakcióját [...]: az egyetemi oktatókat, társadalomtudósokat, művészeket s mindenekelőtt a tömegkommunikáció vezéregyéniségeit.” (Szelényi Iván–Eyal, Gil–Townesley, Eleanor 1996b: 14.) A politikussá váló ‘humán és társadalomtudományi értelmiségiek’ mellett számosan vannak olyanok is, akik nem (vagy mégsem) vállalnak politikai tisztséget, elutasítják a professzionális politikusi pályát, s inkább megmaradnak (vagy visszatérnek) szűkebb szakterületükre. „A humán értelmiségiek beilleszkedése az új hatalmi szerkezetbe különböző módokon történik. Akadtak olyanok is, akik döntéshozatali hatalmat biztosító hivatalt vállaltak, de a humán értelmiség kooptálásának legfőbb eszköze

mégiscsak az alapítványok rendszere” (Szelényi Iván–Eyal, Gil–Townesley, Eleanor 1996b: 14).

Szelényi Iván az alapítványok intézményében látja azon kultúrfinanszírozási rendszer egyik központi elemét, amelyen keresztül a ‘humán és társadalomtudományi értelmiségek’ posztkommunista menedzserizmussal szembeni rendszerkritikája féken tartható, illetve marginalizálható a rendszerváltás utáni Magyarországon. „Az alapítványok gomba módra szaporodtak az államszocializmus összeomlása után. A redisztributív gazdasági rendszer összeomlása után ugyanis az állami költségvetésből korábban oktatási, tudományos és kulturális célokra költött közpénzeket olyan alapítványokba mentették, melyeket ily módon nem érintettek a megszorítások. Ezek az alapok a humán értelmiségek közvetlen irányítása alatt állnak.” (Szelényi Iván–Eyal, Gil–Townesley, Eleanor 1996b: 15.) A kultúrafinanszírozás relatív autonómiája így megmarad, miközben a „domináns frakció így tudja biztosítani a humán értelmiség lojalitását. Nem egyszerűen arról van szó azonban, hogy a technokrata és menedzser elit »megvásárolja« az értelmiséget. A humán értelmiség alapítványait igazgatva számottevő autonómiával és hatalommal rendelkezik, s ez fontosabb is a számára, mint a nagy, túl lukratív anyagi előnyök, melyekhez az alapítványokon keresztül juthat. A legfontosabb viszont, hogy a rendszer ilyen működése érdekeltté teszi a humán értelmiséget, a hatalmi elit uralmának fenntartásában” (Szelényi Iván–Eyal, Gil–Townesley, Eleanor 1996b: 15–16).

Szelényi Iván és munkatársai tehát objektív érdekösszefüggésen alapuló viszonylag tartósnak és stabilnak mutakozó szövetséget diagnosztizálnak a kilencvenes évek Magyarországon. Ebben részt vesznek *egyrészt* a ‘monetarizmus’ ideológiáját képviselő ‘későkádári technokraták’, *másrészt* a legnagyobb forgalmú gazdasági és pénzügyi vállalkozások ‘menedzserei’, *harmadrészt* a politikussá váló, illetve *negyedrész*t a politikai tisztséget nem vállaló, de a posztkommunista menedzserkapitalizmus fennmaradásában – részben az alapítványi kultúrfinanszírozási rendszeren keresztül – érdekeltté váló, annak ideológiai legitimációjában részt vállaló ‘humán és társadalomtudományi értelmiségek’ (Szelényi Iván 1996: 386, 389–390). Tehetik ezt mindaddig, amíg az egykori második gazdaság ‘szocialista vállalkozóiból’ vagy a rendszerváltás után vállalkozásba kezdőkből (‘polgárosodás’), akár az ‘egykori nomenklatúrából’ (‘politikai kapitalizmus’ és ‘hatalomátmentés’), akár a fent vázolt elitesoportok formálta kulturálistökés-osztályból nem emelkedik ki egy valóban tőkeerős nagypolgári-kapitalista osztály. Szelényi Iván és munkatársai kritikusai szerint mire a *Making Capitalism without Capitalists* 1998-ban megjelenik, a második kormányzati ciklus újabb privatizációs hullámának hatására már

Magyarországon is előálltak az új nagytulajdonosok – s így Szelényi Iván e harmadik könyve is lekéste az eseményeket.

Mindenekelőtt megjegyzendő, hogy a ‘menedzserkapitalizmus’ koncepciójának – a Szelényi Iván által részletesen dokumentált nemzetközi elméletörténeti előzményein túl (Szelényi Iván 1996: 391–394; Szelényi Iván–Eyal, Gil–Townsend, Eleanor 1996a: 9–15, 1996b: 28–30) – a hazai politikai gazdaságtani összefüggéseket tisztázó (elő)formája Böröcz József egy munkájában is megtalálható: „Az államszocializmus első, sztálinista fázisa *tulajdonosi államszocializmus* volt. Az ezt követő kádári időszakban a[z] [állam általi] jogi tulajdonlás érintetlenül hagyásával a nyugat-európai és amerikai menedzseri kapitalizmust távolról mímelő *menedzseri államszocializmus* jött létre, melyben az állam egyre kevésbé gyakorolta tulajdonosi jogai közül a közvetlen irányítás jogát inkább a mindjobban elkülönülő menedzseri csoportra bízta. [...] A gazdasági tulajdonlás intézményrendszerének jelenlegi átalakulása során kialakuló formák talán leginkább valamiféle – a kádári időszak örökségét hordozó – *menedzseri kapitalizmusra* emlékeztetnek, amelyben még jó ideig az állam lesz a legnagyobb tulajdonos.” (Böröcz József 1995: 33 – kiemelés az eredetiben, vö.: 21.) Böröcz József ennyiben messzemenőig egyetért Szelényi Iván és munkatársaival: „A kialakuló új gazdasági rendszer alapképlete az *informális menedzseri kapitalizmus, állami tulajdonlási túlsúllyal*.” (Böröcz József 1995: 34 – kiemelés az eredetiben.)

A menedzserizmus-tézis ennek ellenére nem aratott osztatlan sikert a hazai társadalomkutatók körében. A bankárok hatalmának kiterjedtségét vizsgálva Lengyel György és Bartha Attila eredményei egyaránt relativizálják a bankárok és a menedzserek uralmát feltételező állításokat. Kimutatják, hogy míg a menedzserek inkább a vállalatokon belüli viszonyokra, addig a bankárok a vállalatok és a bankok közötti kapcsolatokra bírnak nagyobb befolyással, s hogy a bankárok származásuk, képzettségük, vagyonuk, jövedelmük és életstílusuk tekintetében is előnyösebb helyzetben vannak a menedzsereknél – talán valamivel nagyobb befolyással is rendelkeznek náluk –, ám e két csoport közti viszonyra nem annyira az uralom–alávetettség reláció, mint inkább a *kölcsönös függőség* jellemző (Lengyel György–Bartha Attila 1997, vö.: Vedres Balázs 1997a). Csité András és Kovách Imre 1997-ben újabb kiterjedt kutatást végeznek, aminek adataiból a gazdasági elit részleges átszerveződést és a politikától való függetlenedésüket olvassák ki (Csité András–Kovács Imre 1998: 18–26, 2002: 28–38). Az első kormányzati ciklusra vonatkozóan megállapítják: az Antall József, majd Boross Péter vezette első kormányok egyike sem „bírt olyan politikai hatalommal, hogy lecserélje a gazdasági elit döntő többségét. [...] Az 1994 utáni nagy privatizációhoz zömmel az MDF-korszakban készültek fel a privatizált vállalatok, amelyeket az utolsó konzervatív

kormányzati évtől kezdődő privatizáció során töltöttek fel igazán vagyonnal, vagyis a technokrácia valójában »azt csinált, amit akart«, kormányhatalomtól függetlenül.” (Csite András–Kovách Imre 1998: 24.) A kilencvenes évek végére lezajló nagy privatizációs hullám eredményeképpen a gazdasági elitcsoportok lényegében ‘függetlenítették magukat’ a politikától: „Az állami vagyont privatizálták, de a magántulajdon birtokában politikai kötődésük bármikor változtatható.” (Csite András–Kovách Imre 1998: 24.)

Egy következő elemzésében a szerzőpáros ebből már azt a következtetést vonja le, hogy a privatizáció és az áttérés a piacgazdaságra lényegében lezárult, „a poszt szocializmus korszaka véget ért.” (Kovách Imre–Csite András 1999: 121; vö.: Csite András–Kovách Imre 2002.) A kilencvenes évek második felére vonatkozó újabb elemzések pedig már David Stark ‘rekombináns tulajdonra’ vonatkozó elméletét is kétségbe vonják (Kovách Imre–Csite András 1999: 122; Voszka Éva 2000; Vedres Balázs 2000). A kilencvenes évek első felében még ‘diffúznak’ bizonyuló tulajdonviszonyok az évtized második felére valamelyest letisztulnak és átláthatóbbá válnak. „A magyar gazdaság nagyvállalati szegmensében 1993 és 1997 között egyértelműen a magántulajdon vált a dominánssá, és a *menedzserizmus teóriájának diffúz tulajdonra vonatkozó tétele ezek alapján nem igazolható*” (Kovách Imre–Csite András 1999: 124 – kiemelés az eredetiben). Az elülő por után egy többszektörű, erős külföldi tulajdonrészrel jellemezhető kép tárul elénk, ahol mind a közvetett, mind a közvetlen, többségi állami tulajdon minimálisra esett, nagyfokú tulajdoni koncentrátság jellemző és a tulajdoni hálózat nem szövevényes többé (Vedres Balázs 2000: 697–698). „A nagyvállalatok túlnyomórészt magántulajdonban vannak, ez a magántulajdon jellemzően külföldi vállalatok tulajdona, ez azonban nem jelent kizárólagosságot: markáns csoportként jelenik meg a hazai magánszemélyek tulajdonában lévő vállalatcsoport és a hazai vállalatok kezében lévő cégek csoportja. A tulajdon erősen koncentrált és összpontosult, ez is az oka, hogy markánsan elkülönülnek az egyes tulajdonostípusok egymástól.” (Vedres Balázs 2000: 698.) Legkésőbb az ezredfordulóra tehát létrejött a nagytulajdonosok-nagytőkések társadalmi konglomerátuma (vö.: Szalai Erzsébet 2001).

Bő egy évtizeddel később Kolosi Tamással írt – stílusában és címválasztásában egyaránt zszurnalisztikus hatású könyvében (*Hogyan legyünk milliárdosok?*) – mindezt már Szelényi Iván is készséggel elismeri: „Közép-Európában a tulajdonviszonyok szilárdak, az új nagytőkés osztály kialakultnak mondható, s inkább tőle függ a politika, mint ő a politikától.” (Kolosi Tamás–Szelényi Iván 2010: 283.) A ‘nagytőkés osztály’ – feltéve, hogy osztályként is megszerveződött – létrejötte és megerősödése azonban nem értelmezhető kizárólag a ‘piacgazdaság’ ideáltípusa, a tiszta versenyfeltételeket teremtő szabadpiaci viszonyok felől.

Jóllehet a rendszerváltás társadalomszerkezetét értelmezendő Kolosi Tamás az ezredfordulón még ‘redisztributív’, illetve – ezektől elkülönülő – ‘piaci elitekről’ írt (Kolosi Tamás 2000: 154–165), egy évtizeddel később Szelényi Ivánnal közösen jegyzett könyvükben már nagyobb jelentőséget tulajdonítanak az állam szerepének a nagytulajdonosok kialakulásában. Mint írják: „Az államnak persze óriási szerepe volt a nagytőkés osztály tőkefelhalmozásában – ebben [a privatizáció mellett] az állami megrendelések voltak meghatározóak (ami igaz minden tőkés gazdaságban), s itt az átmenet második évtizedére tőke és politika között kialakult a tőkés piacgazdaságokra annyira jellemző kapcsolatrendszer.” (Kolosi Tamás–Szelényi Iván 2010: 281.) A ‘tőke’ (tőkések) és a ‘politika’ (az állam és a pártok) összefonódása legkésőbb a kétezres évek második felére teljesen nyílttá vált: „A pártok függenek a tőkétől a kampányok finanszírozása miatt, és az állami megrendelések finanszírozzák azokat a tőkés csoportokat, amelyek hozzájárulnak a pártfinanszírozáshoz. Ennek következtében a legnagyobb tőkés csoportok óvatosan játsszák a gazdaságpolitikai játszmát, juttatnak a pártfinanszírozásból mindegyik pártnak, amelynek van esélye kormányra kerülni. Ilyen körülmények között nagy leegyszerűsítéssel azt mondhatnánk, hogy az átalakulás második évtizedére a tőke–politika viszonyában a tőke vált meghatározóvá. Nem a nagytőkések kilincselnek a magas beosztású állami vagy pártfunkcionáriusoknál, hanem fordítva, a politikusok keresik a nagytőkések kegyeit.” (Kolosi Tamás–Szelényi Iván 2010: 282, vö.: 26–28.)

A kilencvenes évek első felére jellemző ‘rekombináns’ és ‘diffúz’ tulajdonviszonyok viszonylagos letisztulásával, valamint a nagytőkések-nagytulajdonosok megerősödésével és gyarapodásával vajon *megdőlt* a ‘menedzserkapitalizmus’ tézise? A szó szoros értelmében igen: húsz évvel a rendszerváltás után *már nem igaz*, hogy kapitalisták *nélkül* épülne a kapitalizmus. A kérdésfeltevés ugyanakkor továbbra is félresiklik, ha az új tőkésosztály még-létre-nem-jöttét vagy már-létrejöttét tesszük meg perdöntőnek a rendszer jellege szempontjából. Az intézmények, struktúrák, formális szabályok és informális hálózatok jellegét, illetve működését elsősorban nem ez szabja meg – ez akár csak a párt és kampányfinanszírozás már említett problémáján keresztül is belátható. Kolosi Tamás és Szelényi Iván – mindazonáltal felettébb óvatos⁵⁷ – könyvükben így fogalmaznak: „A

---

⁵⁷ „Bennünket egyébként sem a botrányok érdekelnek. Azt próbáljuk megérteni, hogy miként lett a mondjuk egy 1990-ben még néhány millióra becsült vagyonból a 21. század elejére több tízmilliárd forint törvényesen s morálisan is vállalható módon. Ez a magyar legfelső osztályba tartozó 100–150 családnak a története. Ha esetleg vannak további eltitkolt milliárdjaik, annak kiderítését újságíró kollégáinkra bízunk. Minket itt csak a társadalmi nyilvánosság előtt is megjelenő nagytőkések érdekelnek.” (Kolosi Tamás–Szelényi Iván 2010: 10, vö.: 8, 2. lj.)

rendszerátalakítás után a tőke és politika egy új típusú összefonódása alakult ki a pártok és a választási kampányok finanszírozási rendszere körül. Sok többpárti demokráciához hasonlóan Magyarországon is erősen korlátozott, hogy a pártok mennyit használhatnak fel a közpénzekből. Egy párt a választási kampányára mindössze 300 millió forintot költhet. Sikeres kampányhoz azonban a becslések szerint 8–10 milliárdra van szüksége egy-egy pártnak, így összesen akár 40–50 milliárd forintot is elkölthetnek a pártok a kampányra.” (Kolosi Tamás–Szelényi Iván 2010: 26.)

A közügyek napirendre kerülése, tárgyalása és a döntéshozás zátonyra futhat ítélt akkor is, ha jelentősebb magántulajdon nélküli menedzserek, technokraták és humánértelmiségiek építenek ki hatalmi elitet (és finanszíroznak ilyen keretek között egy politikai struktúrát), és akkor is, ha egyedül nagytőkések és a hozzájuk hű politikai erők gyakorolják a hatalmat. Akár alulbecsüli, akár túlbecsüli Kolosi Tamás és Szelényi Iván politika és tőke összefonódásának e mértékét, a több párt versengésén alapuló parlamentáris demokráciát és az alkotmányos jogállamot nem lehet névértéken venni addig, amíg „a legnagyobb szürkegazdaságot éppenséggel a politikai pártok generálják.” (Kolosi Tamás–Szelényi Iván 2010: 26.) Ezt a szisztémát nem kizárólag a pártok, hanem *a politikai és a gazdasági elitek egymással összefonódó hatalmi blokkjai generálják* (vö.: Szalai Erzsébet 2001: 197–226). Kolosi Tamás és Szelényi Iván sejtése a legfrissebb kutatások tükrében igazolódni látszik: „A politikai tőke gazdasági tőkére való konvertálása megítélésünk szerint sokkal kiterjedtebb a rendszerátalakítást követően megszerzett politikai tőke esetében.” (Kolosi Tamás–Szelényi Iván 2010: 26, vö.: 211–212.) David Stark és Vedres Balázs legújabb eredményei alapján fel kell újítani a ‘politikai kapitalizmus’ tézisét: de nem az egykori ‘nomenklatura’ politikai tőkéjének, hatalmának és privilégiumainak ‘átmentése’ értelmében, hanem a *rendszerátalakítás utáni* politikai erők által támogatott ‘pártcégek’ [*partisan firms*] és az e cégek által visszafinanszírozott pártok szoros szerveződése értelmében (Stark, David–Vedres, Balázs 2012). A cégek közötti piaci versenyben nagy jelentőséggel bírnak a támogató pártpolitikai kapcsolatok, mint ahogyan a politikai mezőben versengő pártok hatalmi küzdelme sem érhető meg önmagában, ha nem vesszük figyelembe, hogy a gazdasági mező mely szereplői támogatják az egyes politikai formációkat.

Szelényi Iván és munkatársainak elmélete a ‘kapitalisták nélkül’ épülő ‘menedzserkapitalizmusról’ elsősorban nem arra hivatkozva bírálható, hogy időközben a ‘diffúz’ tulajdonviszonyok áttekinthetőbbek lettek, és hogy megjelent a színen az új nagytulajdonosokból álló osztály. A kritika nem akkor érinti igazán érzékeny pontján a művet, amikor a könyv *megkésetttségét*, a valóságról való *lecsúszását* rója fel szerzőinek. Hanem

akkor, amikor olyan összefüggésekre irányítja a figyelmet, amelyekkel a könyv nem foglalkozott, de az összképhez mégis elengedhetetlenül hozzátartoznak. Kritikai esszéjében Böröcz József – egyebek mellett – a közép-(kelet-)európai posztállamszocialista társadalmak külső kapcsolatrendszerének reflektálatlanságára hívja fel a figyelmet (Böröcz, József 2001a). Mint azt igen provokatívan megjegyzi: „Ha a szociológia valóban történeti-összehasonlító társadalomtudomány volna – ahelyett, hogy, mint alapértelmezésben művelni szokás, módszertani nacionalizmusba, a Nyugat szolipszizmusába, vagy egyszerre mindkettőbe ragadt tudástermelés lenne –, akkor a szociológusok a Nyugat-Európa és Észak-Amerika szűk határain kívül eső társadalmi gyakorlatokra összpontosítanának. [...] Kelet-Európa az észak-amerikai és nyugat-európai egyetemi-akadémiai világban jellemzően csak külsődleges térként [as an external area] jelenik meg.” (Böröcz, József 2001a: 1154.) A Nyugat tapasztalatát egyetemessé emelő tudomány *perspektívájából eredően* hajlamos az értetlenségre a világgazdaság centrumterületein kívül eső világ – így például Kelet-Közép-Európa – értelmezésekor. A megértetés érdekében a régióval foglalkozó elemzéseknek is alkalmazkodniuk kell a nyugati társadalomtudomány perspektívájához, s ebből szükségszerűen torzítások adódhatnak. Bár Szelényi Ivánnak hatalmas tapasztalata van a regionális fordítási munkában, munkatársaival együtt végzett vizsgálatának és eredményei bemutatásának hangsúlyai érezhetőek átalakulnak, amikor a nyugati szakmai olvasóközönséghez szól. Ez mindenekelőtt a ‘Nyugat szolipszizmusának’ – általános érvényű – kritikája.

Ami a ‘módszertani nacionalizmus’ bírálatát illeti, a kritikai észrevételek sora már konkrétabb fogást talál Szelényi Iván és munkatársai koncepcióján. Böröcz József így fogalmaz: „A posztállamszocialista átalakulás legtöbb tudományos elemzése hajlik a külsődleges hatások befolyásának alábecslésére. Pedig a külső erők jelentőst hatást gyakorolnak a médián keresztül, a politikai, gazdasági és kulturális elitek külföldi tanulása során szerzett tapasztalatain, illetve az európaiak széles körű utazási élményein keresztül is (Magyarország évente például négyszer annyi látogatót fogad, mint saját népessége).” (Böröcz, József 2001a: 1162.) Az államhatárok által körülrajzolt elkülönülő népeiségek ‘konténertársadalom’-képzete olyannyira magával ragadja a társadalomtudományok képzeletvilágát, hogy a külsődleges hatásokat gyakran csak mint valami misztikus vagy összeesküvés-elméletszerű magyarázatot tud elképzelni. Pedig nincs annak belátásában semmi rendkívüli, hogy a kelet-közép-európai régió rendszerváltásaira externális tényezők is nagy hatást gyakoroltak. Éppen ellenkezőleg: „Nehéz lenne túlbecsülni a globális erők jelentőségét a helyi intézményes változásra Közép-Európában. A régió közhatalmat gyakorló

szervezetei komprádor államokból (az ország határain kívül található államszocialista birodalmi központ legitimitásán nyugvó államszocialista *status quo* helyi államaiból) aukciós államokká alakultak át. Ahelyett, hogy az államszocializmusban rendkívüli mértékben összpontosított köztulajdon feletti ellenőrzést optimálisan megszervezték, valamint az ahhoz való hozzáférést demokratizálták volna, az örökséget az éppen pozícióban lévő menedzsmentre bízta, akik azt végső soron felszámolva túlnyomó többségében külföldi magánbefektetőknek adták el – kedvezményes áron.” (Böröcz, József 2001a: 1164, ld. még: 1999a.) Böröcz József szerint Szelényi Iván és munkatársai a külső hatások komolyan vételével egy mélyebb átalakulásra, a tulajdonszerkezet radikális változására is felfigyelhetek volna: „Ha nem zárták volna le adatsoraikat 1993 (4.13. táblázat) és 1996 között (4.15. táblázat), akkor a külföldi működőtőke-befektetés uralta és az állam vagyonállományának nagymérvű privatizációja jellemezte régió legalább néhány társadalmának helyzete (a legmarkánsabban Magyarországé, ahol – jelenlegi állás szerint – gyakorlatilag az állam valamennyi elidegeníthető vagyonelemét eladta túlnyomórészt külföldi magánbefektetőknek) arra ösztönözte volna a szerzőket [Gil Eyal, Szelényi Ivánt és Eleanor Townsleyt], hogy az átalakulás eredményét nagyban meghatározó tényezőként konceptualizálják a gazdasági globalizációt, a régió világgazdaságban elfoglalt (fél)perifériális helyzetét és a transznacionális aktorok jelentőségét. Csakúgy, mint a posztállamszocialista gazdaságok globális termelésből vállalt részesedésének meredek zuhanását, GDP és GNP grafikonjuk éles szétnyílását, melyet külföldi tulajdonban lévő vállalatok drámai mértékű megnövekedése okozott gazdasági teljesítőképességükben.” (Böröcz, József 2001a: 1163.)

Böröcz József e kritikai megjegyzései végső soron arra a – később részletesebben is tárgyalt, mégis rendre figyelmen kívül hagyott – összefüggésre utal, hogy a kapitalizmus, épüljön bár kapitalistákkal vagy azok nélkül, a 16. század óta nem fogható fel egyes társadalmakba vagy régiókba *bezárt* jelenségként. A kapitalizmus a hosszú 16. század óta mint modern világgazdasági rendszer működik, melyben az alternatív államszocialista modernizációs modell csak a 20. században, mint (fél)perifériás kihívás jelent meg, majd bukott el Kelet-Közép-Európában (Wallerstein, Immanuel 1983 [1974]; Böröcz József 1992). A posztállamszocialista kapitalizálódás folyamata ezért kizárólag (vagy akár csak elsődlegesen) régió *belüli* tényezőkből semmiképpen nem érthető meg. Ez Szelényi Iván és munkatársai művének legnagyobb fogyatékosága.

3. A 'piaci átmenettől' az 'útfüggő átalakulásokig'

Hogy a kapitalista piacgazdaság kelet-közép-európai kialakulását jobban megértsük, érdemes visszatérni az ezzel kapcsolatos diskurzus kiindulópontjáiig, az 'átmenet' [*transition*] elméleteiig. A 'szovjetológia' után 'tranzitológiára', az átmenet értelmezésére váltó szakemberek többsége – mint Bill Lomax fogalmaz – „olyan változási modelleket alkalmaz, melyek a Dél-Európában és Latin-Amerikában végbemenő, a tekintélyuralmi rendszerekből a demokráciákba való átmenetet jellemzik. Ez az összehasonlítás azonban nem veszi figyelembe azokat az alapvető különbségeket, melyek egyrészt a Dél-Európában és Latin-Amerikában bekövetkezett változások, másrészt a kelet-európai események között fennállnak.” (Lomax, Bill 1998: 308.) E lényegi különbségek pedig rendkívül fontosak, még akkor is, ha a hasonlóságok szembeötlőbbek. A projekt mindenütt azonos: a cél egy nyugati típusú piacgazdaságon, alkotmányos parlamentarizmuson, versengő többpártrendszeren és jogállam garantálta szabadságjogokon alapuló liberális demokrácia kiépítése. A kiinduló helyzet azonban nem egyezik meg, s a gondok ebből adódnak. Kolosi Tamás és Róna-Tas Ákos szavaival: „A latin-amerikai és dél-európai országok egy autoritárius rendszerből mozdultak egy liberális társadalom felé, míg a kelet-európai országok számára a szocializmus jelenti a kiindulópontot. A kétféle átmenet alapvetően különbözik egymástól. A volt szocialista társadalmaknak a volt autoritárius rezsimekhez hasonlóan a politikai rendszerváltás során át kellett építeniük a politikai intézményeket, új politikai elitet kellett létrehozniuk, s újra kellett osztaniuk a politikai hatalmat. De szemben az autoritárius társadalmak rendszerváltásával, amely szintén együtt járt kisebb-nagyobb gazdasági módosításokkal, *a volt szocialista országoknak gazdasági rendszerváltást is meg kell valósítaniuk, amelynek során a központilag tervezett vagy irányított gazdaságból kell működő piacgazdaságot kialakítani.*” (Kolosi Tamás–Róna-Tas Ákos 1992: 3 – kiemelés tőlem.)

A 'tranzitológia' elmélete tehát a nyugati politikatudomány által a dél-európai, illetve a latin-amerikai változások értelmezésére kidolgozott értelmezésből származik, annak újraalkalmazásaként értelmezhető. Az 'átmenet' kihívásainak, feladatainak, receptjeinek és várható állomásainak dolgában szakértőként fellépő hazai ellenzékiekhez hamarosan „azok a nem kevésbé magabiztos egyetemi szakemberek is csatlakoztak [...], akiknek nem volt [ugyan] előzetes tudásuk a kommunista világról, [...] [mégis] azt hitték, hogy Dél-Európában vagy Latin-Amerikában a diktatúrából a demokráciába vezető átmenetekkel kapcsolatos ismereteik *megfelelő vezérfonalat jelentenek számukra* a kelet-európai események megértéséhez.” (Lomax, Bill 1998: 307 – kiemelés tőlem.) Minthogy azonban az elsikkadó

különbségek nagyon is jelentősek voltak, a pontatlan diagnózisból nemcsak megalapozatlanul optimista prognózis, de hibás terápia is következhetett.

Először is, a kelet-közép-európai posztállamszocialista országokban *a gazdasági rendszert* is át kellett formálni, így az ‘átmenet’ nem pusztán a demokrácia, a jogállam, a parlamentarizmus és az állampolgári kultúra szintjét érintette, hanem egy ennél alapvetőbb átalakítást: a tulajdonszerkezetet és a gazdasági koordináció mechanizmusait is gyökeresen átrendező változást igényelt. Kolosi Tamás és Róna-Tas Ákos szavaival: „Ez a váltás új gazdasági intézményeket igényel, meg kell születnie az új gazdasági elitnek, s újra kell osztani a tulajdonjogokat és az anyagi jólétet is. A szocializmusból való átmenet különössége abban ragadható meg, hogy *párhuzamosan két rendszerváltást – egy politikait és egy gazdaságát – is végre kell hajtani.*” (Kolosi Tamás–Róna-Tas Ákos 1992: 3 – kiemelés tőlem.) Tágabban: ezeknek az országoknak *vissza kell integrálódniuk a kapitalista világ gazdaságba – méghozzá egy strukturálisan viszonylag kedvezőtlen, félperifériás helyzetből* (Böröcz József 1989, 1992, 1995).

Másodszor: a kelet-közép-európai posztállamszocialista társadalmak a szovjet birodalom fennhatósága alá tartoztak, és mindenekelőtt a birodalom összeomlása (tehát *egy külső tényező*) döntötte romba politikai-gazdasági rendszerüket: a kelet-európai társadalmak átalakulását nem annyira belső okok, mint inkább Moszkva katonai és politikai meggyengülése, az egypártrendszer hatalmi monopóliumának megingása indította el (Lomax, Bill 1998: 308–309). „Ehhez hasonló külső tényezők sem a dél-európai, sem a latin-amerikai esetekben nem voltak, ott a *belső erők* jóval nagyobb szerepet játszottak a politikai változások ösztönzésében. [...] A dél-európai diktatúrák összeomlásánál a hazai növekedés és a működő gazdaságok szilárd társadalmi-gazdasági alapot nyújtottak a demokráciába való politikai átmenethez, míg Kelet-Európában a gazdasági összeomlás kiélezte a régi rendszer válságát, de semmiféle szilárd alapot nem nyújtott az új rendszerek kialakulásához.” (Lomax, Bill 1998: 309 – kiemelés tőlem.) Az a vélekedés, hogy Kelet-Közép-Európában a társadalmi ellenállás döntötte meg az államszocialista rendszert, még a viszonylag aktív Lengyelországban és Magyarországon is inkább a ‘civil társadalom’ zászlaját magasba emelő rendszerváltó elitcsoportok és nyugati szimpatizánsaik táplálta illúzió. Noha természetesen hozzájárultak a változásokhoz, az összeomlás folyamatait elindító *külső tényezők nélkül* sem a magyarországi ‘szocialista vállalkozók’, sem a lengyel ‘Szolidaritás’, sem a több országban is repolitizálódó ‘ellenzéki-értelmiségi ellen-elitiek’ nem vívhattak volna ki döntő változást.

Harmadszor: a *depolitizálódás* és a *demobilizáció* kelet-közép-európai posztállamszocialista társadalmakra jellemző foka jószerivel ismeretlen Latin-Amerikában és

– különösen – Dél-Európában: „a dél-európai diktatúrák sohasem semmisítették meg teljesen a civil társadalom és az alternatív politikai kultúrák valamennyi elemét. [...] A posztkommunista országokban [ezzel szemben] nem volt belső társadalmi-gazdasági bázis a politikai érdekek kialakítására és összegyűjtésére; még Magyarország híres »második gazdasága« és »szocialista vállalkozói« is távol álltak attól, hogy független magánszektor vagy autonóm civil társadalmat képezzenek.” (Lomax, Bill 1998: 309.) Minél inkább igyekeztek az államszocialista rendszerek *a pártállami kereteken belül* politizálni és mozgósítani társadalmukat, annál jobban üldözték az ezen keretekkel össze nem férő, spontán és autonóm, alulról jövő politikai kezdeményezéseket. Minthogy pedig a már meglévő vagy éppen csak formálódni kezdő politikai szerveződések mihamarabb, csírájában elfojtották, a társadalom – az eredeti célokkal ellenkezőleg – épphogy apolitikusabbá és apatikusabbá vált (Hankiss Elemér 1983 [1982]: 205–240, 1989b: 27–72).

Végül negyedszer: az előző két ponttal szoros összefüggésben megjegyzendő, hogy – szemben a kelet-közép-európai posztállamszocialista társadalmakkal – „a dél-európai és latin-amerikai diktatúrák tekintélyelvű rendszerek voltak, melyek felülről ellenőrizték a társadalmat egy szűk uralkodó réteg érdekében, de sohasem törekedtek arra, hogy totalitáriánus módon behatoljanak a társadalomba és mozgósítsák azt. Ezzel ellentétben a kelet-európai diktatúrák tömegeket mozgósító rendszerek voltak, melyek sokkal nagyobb mértékben hatoltak be a társadalomba, miközben arra törekedtek, hogy a gazdasági és társadalmi élet minden aspektusát uralják.” (Lomax, Bill 1998: 309.)

Összességében tehát a kelet-közép-európai posztállamszocialista társadalmaknak 1) a *gazdasági rendszerváltást* is véghez kellett vinniük, melyet 2) alapvetően egy inkább *külső, geopolitikai tényező* (a szovjet birodalom összeomlása) indított el, meg kell küzdeniük 3) alapvetően *depolitizált és demobilizált* politikai kultúrájukkal, amelyet egy 4) *totalitárius* rendszer politizálási és mozgósítási törekvése idézett elő. Ezek alapján belátható: „Bár tagadhatatlan, hogy lehet párhuzamokat vonni a dél-európai és latin-amerikai, valamint a kelet-európai változások között, *a fentebb említett különbségek mégis azt sugallják, hogy nem volna bölcs dolog az előbbieket modellként használni az utóbbiakhoz.*” (Lomax, Bill 1998: 310 – kiemelés tőlem.) Nem volt ugyan ‘bölcs dolog’, mégis ez forgott közkézen mint sorvezető és recept, elmélet és ideológia (vö.: Gal, Susan–Kligman, Gail 2000: 10–12).

A szűken vett politikatudományi ‘átmenet’-elméletek helyett, melyek mindenekelőtt a diktatúrából a demokráciába átvezető *politikai* tranzitút jellegét tisztázzák, számunkra elsősorban a rendszerváltás *gazdasági és társadalmi* aspektusát magyarázni kívánó feltevéseket relevánsak. Mindenekelőtt a gazdasági átmenet, melynek széles körben

mintapéldául szolgáló változatát a nyolcvanas évek végén megjelenő munkájával Victor Nee amerikai Kína-kutató dolgozott ki. Az ‘államszocializmusból’ a ‘piacgazdaságba’ vezető ‘piaci átmenet’ [*market transition*] elméletével Victor Nee kínai kutatási tapasztalatai alapján állt elő (Nee, Victor 1989). Álláspontja szerint a piaci mechanizmusok megjelenése a redisztributív gazdaságokban több szempontból is kedvező következményekkel jár: az államszocialista rendszer legtöbb kiváltsággal rendelkező osztályának tagjai, a ‘redisztributorok’ veszítenek kedvezményeikből, e közben pedig az alávetett helyzetű ‘közvetlen termelők’ helyzete szisztematikusan javul – azaz csökkennek a társadalmi egyenlőtlenségek, szűkülnek a jövedelmi és az életesélyekben megmutatkozó különbségek. A piaci mechanizmusok térnyerésével három szinten játszódik le a változás Victor Nee szerint: 1) nő a ‘közvetlen termelők’ és csökken a ‘redisztributorok’ ‘*piaci hatalma*’; 2) a fokozott ‘*piaci ösztönzésnek*’ köszönhetően jobban érvényesül az egyéni munkateljesítmény, valamint a képzettség és a tudás felértékelődésével javul a ‘munkavállalók’ helyzete (miközben a politikai javak leértékelődésével a privilegizált ‘bürokraták’ veszítenek előnyeikből); végezetül 3) a ‘*piaci lehetőségek*’ nyílása révén javulnak a magánvállalkozásba kezdő termelők mobilitási lehetőségei, s a felemelkedésnek többé már nem a ‘káderré’ válás lesz a legfőbb csatornája (Nee, Victor 1989: 666–667).

Részben Kína-kutatók kritikáira válaszul két évvel később megjelent munkájában Victor Nee részben módosítja álláspontját (Nee, Victor 1991). Megállapítja, hogy – korábbi előrejelzésével ellenére – a ‘káderek’ mégis fenn tudták tartani számos kiváltságukat, ezt azonban a ‘piaci reform’ *részlegességével* magyarázza. Korábbi álláspontját végső soron megtartva úgy véli, a reformok kibontakozásával a káderek el fogják veszíteni kedvezményeiket, a jövedelmi és életszínvonalbeli egyenlőtlenségek így tovább szűkülnek majd. Mint írja: „A kelet-európai rétegződés kutatói a kilencvenes években ellenőrizhetik majd e hipotézist. Ha a kádervállalkozók hibrid elitje képes lesz megőrizni a redisztributív osztály dominanciáját a piacgazdaságra való átmenet során, akkor a piaci átmenet elmélete hamisnak bizonyul” (Nee, Victor 1991: 280).

Victor Nee mindkét tanulmányát élénken vitatták az államszocializmus kelet-európai, illetve kínai változatainak kutatói. A ‘piaci átmenet’ körül kialakuló nézeteltérések kibékítésére, a vita fő állításainak összefoglalására és egy egységes elméleti keretbe illesztésére Szelényi Iván és munkatársa, Eric Kostello vállalkozott (Szelényi Iván–Kostello, Eric 1996). Victor Nee álláspontját vitatva megfogalmazódtak olyan nézetek, amelyek szerint a piac megjelenése az egyenlőtlenségek *növekedését* indította el, a ‘káderek’ előnyei pedig még kifejezetten *bővültek* is. Szelényi Iván és Eric Kostello a piaci mechanizmusok

kiterjedése és az egyenlőtlenségek alakulása, valamint a káderek és piacok viszonyát külön kérdésként tárgyalják, hogy az egymásnak látszólag ellentmondó belátásokat összeegyeztethessék. Ennek eredményeképpen megállapítják, hogy az államszocialista redisztributív gazdaságokban a 'lokális piacok' megjelenésével – Kelet-Európában hozzávetőlegesen 1968 és 1980 között, Kínában 1977 és 1985 között – az egyenlőtlenségek *valóban csökkennek*. Fontos megjegyezni, hogy ez csak a lokális, elsősorban a fogyasztói javak piacának megjelenésére érvényes; ekkor az egyenlőtlenségek alapszerkezetét egyértelműen az állami újraelosztás határozza meg, amit a helyi, fogyasztói piacok kialakulása valamelyest mérsékel (Szelényi Iván–Kostello, Eric 1996). Amikor ezzel szemben már a tőke- és munkaerőpiac is formálódni kezd – a szerzők ezt Kelet-Európa esetében hozzávetőlegesen 1980 és 1989 közé, Kína esetében pedig 1986 utánra teszik –, akkor az egyenlőtlenségek annak ellenére is *növekedni kezdenek*, hogy a piac egyenlősítő hatása még jelentkezik. Ennek oka, hogy ez a típusú piaci penetráció már nem csak a 'közvetlen termelőket' (parasztokat és paraszt-munkásokat) hozza jobb helyzetbe, hanem a társadalomszerkezet felső és középső szegmenseiben is felhajtóerővel bír. E 'szocialista vegyes gazdaságnak' elkeresztelt ideáltípus keretei között a piaci mechanizmusoknak egyszerre van kiegyenlítő és differenciáló hatásuk, attól függően, hogy a társadalomszerkezet mely pozícióit érintik (Szelényi Iván–Kostello, Eric 1996). A harmadik, 'kapitalizmus felé orientált gazdaságok' típusa esetében már mind a fogyasztási javak, mind a tőke, mind a munkaerő piaca kibontakozott: az egyenlőtlenségek ekkor már *egyértelműen növekednek*, s ebben már a piac térnyerésének van a legnagyobb szerepe. Kelet-Európára nézve a szerzők 1989-től a tanulmány megírásának időpontjáig, 1996-ig egészen biztosan ezt a típust tekintették érvényesnek (Szelényi Iván–Kostello, Eric 1996).

Szelényi Iván ezzel az eljárással a 'tükröző összehasonlítás módszerét' alkalmazta egy új problémára. Szemben *egyfelől* a 19. századi Anglia 'klasszikus liberális kapitalizmusával', amely elsődlegesen a magántulajdonra és a korlátozatlan szabad piac mechanizmusaira épült és a társadalmi egyenlőtlenségek jelentős növekedését eredményezte, valamint *másfelől* az ötvenes évek kelet-közép-európai 'klasszikus államszocializmusával', amely elsődlegesen a szocialista (köz)tulajdonra és a központi tervezéssel irányított állami újraelosztásra alapozva az egyenlőtlenségek radikális (de igen erőszakos) szűkülését eredményezte, Szelényi Iván empirikusan rendre a redisztribúció és a piaci mechanizmusok együttes hatását vizsgálta. A hatvanas évek második felétől kialakuló 'reformált államszocialista gazdaságokat' elsődlegesen redisztributíve integrált rendszerekként fogta fel. Ezekben elemzései szerint a társadalmi egyenlőtlenségek alapszerkezetét a tervutasításos gazdaság határozta meg, az

egyenlőtlenségeket a központi, állami újraelosztás valamelyest még növelte is, ám a kiegészítő piaci mechanizmusok ezzel ellentétes hatást fejtettek ki: szűkítették a társadalmi különbségeket. A második világháború után Nyugat- és Észak-Európában kialakuló 'jóléti államokkal kiegészített kapitalista piacgazdaságokban' (másképpen: 'szociális piacgazdaságokban') ennek éppen a tükörképét látta. Az elsődlegesen piaci mechanizmusok és magántulajdon jellemezte gazdaságot – mely a maga részéről fokozta a társadalmi egyenlőtlenségeket – a jóléti állam redisztribúciója egészítette ki, mérsékelve a társadalmi egyenlőtlenségeket (Szelényi Iván 1990 [1978], 1992 [1988]; Manchin Róbert–Szelényi Iván 1990 [1986]). A 'piaci átmenet elmélete' körül kialakult vitát szintetizáló elemzés így végső soron arra is választ kínál, hogy – Szelényi Iván és Eric Kostello álláspontja szerint – hogyan mozdulnak el a kelet-közép-európai társadalmak a második gazdasággal kiegészült államszocialista redisztributív gazdaság modelljétől a 'szociális piacgazdaság' felé. Feltéve, hogy tudható, milyen társadalomtípus *felé* tart 'az átmenet'.

Ez a kérdés azonban – mint arra a Szelényi Iván és Eric Kostello által is hivatkozott David Stark kritikája rámutat – egyáltalán nem tisztázott (Stark, David 1992). A 'piaci átmenet elmélete' eleve feltételezi az átmenet *eredményének* ismeretét, de arra az alapvető kérdésre sehogyan sem tud választ adni, vajon honnan tudható előre, mi lesz a még folyamatban lévő változás *végállomása*. David Stark írja: „E perspektívából sokkal körültekintőbben viszonyulunk az olyan fogalmakhoz, mint »átmenet a kapitalizmusba«, »átmenet a piacgazdaságba«, éberrel ügyelve annak lehetőségére, hogy e látszólag leíró terminusok valójában feltételezett végállomások által vezérelt teleologikus konstrukciók.” (Stark, David 1992: 22.) David Stark meggyőződése szerint e probléma a koncepció inherens sajátossága, következésképpen az egész teleologikus konstrukció leváltását javasolja. Úgy véli, 'átmenet' [*transition*] helyett 'átalakulásokról' [*transformations*] kell beszélni, ez utóbbi ugyanis nem feltételezi a beláthatatlan jövő előzetes ismeretét. Akiknek céljuk van az 'átmenettel', azok a rendszerváltó elitek, valamint segítők, szimpatizánsaik, szövetségeseik vagy híveik – az átalakulási folyamatokról azonban egyáltalán nem feltételezhetjük, hogy valamilyen előre meghatározható célt követnének. David Stark *ezért* is fogalmaz úgy, hogy a „hangsúlyt a végállomásra helyező átmenet helyett a figyelmet az aktuális folyamatokra irányító átalakulásokra helyezzük, melyekben az új [intézményes] elemek jellemzően a már meglévő intézményes formák alkalmazkodásának, átrendeződésének, sorrendváltásának és újraszerveződésének kombinációiban találnak helyet.” (Stark, David 1992: 22.)

David Stark ugyanakkor nem is csak Victor Nee 'piaci átmenetről' szóló elméletét bírálja, hanem a piacgazdaságot előzetes „tervrajz alapján” [*by blueprint*], „tudatos

tervezéssel” [*by conscious design*] előállítani kívánó „rendszer-tervezők és nemzetközi tanácsadó testületek” átmenet-felfogását, a „receptkönyv kapitalizmus” [*cookbook capitalism*] előállításának módját és képviselőinek legitimitását vitatja (Stark, David 1992: 18). E szakértők, „akik a régió történetének érdemi ismerete nélkül repülőgépen érkeznek meg, hajlanak arra, hogy »az átmenet« problémáját kizárólag saját általános modelljeik lencséjén keresztül szemléljék. E szempontból a régió országai között pusztán fokozati különbségek érzékelhetőek (hogyan az összeomlás mikor és milyen gyorsan következett be, hogy mennyire erős az elit reformelkötelezettsége, hogy az új politikai intézkedések milyen gyorsan vezethetők be, és így tovább). Ennek következtében a régiós országok fejlettségének elemzése részükről olyan egyszerű mérésekre korlátozódik, amelyek csak azt mutatják meg, hogy az egyes stratégiák mennyiben vágnak egybe vagy térnek el a terápiajukból következő előírásoktól.” (Stark, David 1992: 18.) Mennyiben teljesültek eddig azok az elvárások, amelyeket az empirikus valósággal szemben támasztottunk? – az ilyen és az ehhez hasonló kérdésekre adhat választ e diagnózis, félretájékoztatva ezzel a tényleges helyzet feltárására irányuló érdeklődést. David Stark szerint a kutatóknak erős fenntartásokkal kell fogadniuk a tranzitológusok eredményeit, ha a valóságos társadalmi-gazdasági helyzet, nem pedig a receptkönyvbe foglalt ideális állapotoktól mérhető távolság érdekli őket (vö.: Stark, David 1992: 17–23).

Az ‘átmenet’ helyett immár az ‘átalakulási utak’ iránt érdeklődő kutatók az ‘útfüggőség’ [*path dependence*] elméletére mint „az átmenetben rejlő teleológia mérgének fontos ellenanyagára” találnak rá (Böröcz, József 2001a: 1157). Az ‘útfüggőség’ a kiinduló feltételekre érzékeny, egyes elemeiben ‘beragadásra’ [*lock in*] hajlamos visszacsatolós rendszerek technológiai metaforája jól alkalmazhatónak bizonyult az intézményes gazdaságtanban és a szociológiában is (vö.: Róna-Tas, Ákos 1998). Ahogyan egy pillanatnyi ötlettől vezérelve a ‘qwerty’ betűsor elemei az írógépek billentyűzetének bal felső sorába kerültek, majd a technológiai fejlődés egy sikeres leszármazási ágán keresztül meglepő módon máig ott maradtak – s ezzel akaratlanul is megghiúsították a gépelést optimálisabbá tevő billentyűkiosztás széleskörű elterjedését (David, A. Paul 1985) –, úgy az egyes egyének, intézmények, gazdaságok, régiók és társadalmak is nagyban meghatározottak sajátos kiinduló feltételeiktől, történeti kondicionáltságuktól, megtett útjuktól. E történeti és társadalomtudományi evidencia relevanciájának újrafelismerésére csak azért kerülhetett sor, mert az ‘átmenet’ elméletének képviselői elfelejtették – pontosabban teljességgel figyelmen kívül hagyták. „[A] tranzitológiai elmélet az egész változási folyamatban alábecsüli a folytonosság elemeit (ha ugyan egyáltalán tudomást vesz róluk), különösen a múltból örökölt

kulturális magatartásformák [...] stabilitását. Nem veszi észre, hogy a végső eredmény részben e folytonosságok és örökségek terméke lesz, és hogy az átmenet távol áll attól, hogy bemutassa két alapvetően különböző rendszer világos különválását: ami történik, nem több mint egy meglévő társadalmi gazdasági rendszer átalakulása egy változó környezethez való alkalmazkodás során.” (Lomax, Bill 1998: 308.)

Az államszocializmus összeomlásának metaforáját kiterjesztve David Stark az ‘útfüggő átalakulást’ úgy értelmezi, hogy az új rendszer nem pusztán a régi romjain épül majd fel, hanem azokból a romokból, amelyeket maga után hagyott: „A romokban van mindaz, amivel e társadalmak új rendet fognak építeni; ezért annak kérdése, hogy hogyan omlott darabjaira, súlyos következményekkel jár arra nézve is, hogyan építik újjá politikai és gazdasági intézményeiket a jelenlegi periódusban.” (Stark, David 1992: 20.) Ha tehát meg kívánjuk érteni a kelet-közép-európai államszocialista rendszerek összeomlása utáni komplex társadalmi változás tendenciáit, akkor e folyamatokat nem ‘piaci átmenetként’, hanem ‘útfüggő átalakulásokként’ kell értelmeznünk (vö.: Vedres Balázs 1998).

Tágabb összefüggésben is gondok vannak a tranzitológia elméletével: „Mint azt számos kritika megjegyezte, az »átmenet« ugyanúgy egybecseng a marxizmus-leninizmussal, mint az amerikai modernizációelmélettel, amennyiben evolúciós haladást feltételez a történelem egy jól ismert »szakaszából« egy másikba. Ennyiben akaratlanul is folytatja a hidegháború [...] morális meséjét, miszerint két »oldal« áll egymással szemben, kimondatlanul is azon versengve, ki van »előrébb«.” (Gal, Susan–Kligman, Gail 2000: 10). A kapitalista és az államszocialista országok a két blokkon *belül* is versengtek egymással. Az államszocialista országok közötti versengés egyik tétje az volt, melyek biztosítanak magasabb életszínvonalat, s ez a konkurencia a rendszerváltás után is folytatódik, ha más elismerést is céloz: „Ma a leginkább az a kérdés, mely ország gazdasága a legszéleskörűbben privatizált, melyik a leginkább »nyugati«, melyik a leg»demokratikusabb«, melyiket vették már fel a NATO-ba vagy az Európai Unióba.” (Gal, Susan–Kligman, Gail 2000: 10). A gondolatmenet újabb metaforákkal gazdagítható: kik az ‘éltanulók’, az ‘éllovasok’ a kelet-közép-európai posztállamszocialista országok közötti versenyben?; ‘megelőzött-e’ már bennünket Szlovákia vagy Románia?; ‘szégyenpadra’ kerül-e Magyarország, ha már a ‘sor végén kullogunk’?; valóban ‘sereghajtóvá’ válunk?; végleg a ‘számárpádban’ ragadunk? Melegh Attila metaforájával: valamennyi szereplő a célként a szemük előtt lebegő európai eszmények felé emelkedő szimbolikus ‘Kelet–Nyugat lejtőn’ baktat *felfelé* (Melegh Attila 2003, 2006, 2009).

E projekt részben a rendszerváltás ígérete: ‘csatlakozás a fejlett világhoz’, ‘felzárkózás a Nyugathoz’, ‘visszatérés Európába’. A cél sokféleképpen kifejezhető, de egyként

értelmezhető úgy, mint a legpregnansabban Walt Whitman Rostow által a gazdasági növekedés szakaszairól kifejtett klasszikus ‘modernizációelmélet’ *exhumálása*⁵⁸ (Rostow, Walt Whitman 1960). Fejlődés, haladás, modernizálódás, másképpen: gazdasági növekedés, civilizálódás, nyugatosodás, europaizálódás – és mindenekelőtt demokratizálódás. „A tranzitológia-elmélet, mely jó előre megjósol egy átmenetet (Nyugat-)Európába vagy Észak-Amerikába, jó legitimációs elmélet az új elitek számára a nyugati piacokba való integrálódáshoz, de nem fogja biztosítani a nép számára a nyugat-európai életszínvonal beígért javait.” (Lomax, Bill 1998: 312.) Bármennyire is ellentmond a társadalomkutatók felmutatta tényeknek, az átmenet elmélete töretlen népszerűségnek örvend. Pedig Magyarország, „miközben gazdaságilag egyre jobban integrálódik Nyugat-Európába, egyike a szegényebb országoknak, az Európai Unió perifériáján [...], hátrányosabb és alulfejlettebb helyzetben van Nyugat-Euróához képest, mint bármikor korábban. Ez a világgazdaságba való integrálódás logikája. Ez tehát nem azt jelenti, hogy Magyarország el fogja érni Nyugat-Németország prosperitását, vagy hogy a kelet-európai életszínvonal meg fogja közelíteni a fejlett társadalmakét. Úgy tűnik, ennek éppen az ellenkezője történik.” (Lomax, Bill 1998: 312.)

Bill Lomax szerint ennek oka nagyon hasonló, mint arra korábban Szelényi Iván több könyvében is felhívta a figyelmet; a legutoljára például Bill Lomax itt idézett írásával egyidőben, 1998-ban megjelenő könyvében, a második kormányzati ciklus végén. Bill Lomax szerint „Az értelmiségiek és a politikusok nagy többsége valamilyen formában a tranzitológia védője. A liberálisok mindenfajta szégyenlősség nélkül törnek lándzsát a kapitalizmus és a piaccgazdaság mellett, a szocialisták (az egykori kommunisták) pedig a »modernizáció« mellett; a cél mindkét esetben (Nyugat-)Európa vagy Észak-Amerika. A tömegeknek azt ígérik, holnap jobban fognak élni, ha ma meghúzzák a nadrágszíjat. De ugyanakkor éppen a tanult osztályok, a »kulturális tőke« birtokosai azok, akik életlehetőségeiket az új helyzetben a legjobban fent tudják tartani, sőt javítani tudják, és akik már ma is jobban élnek.” (Lomax, Bill 1998: 313.)

---

⁵⁸ Walt Whitman Rostow könyve – alcíme szerint – ‘egy nem-kommunista kiáltvány’ [*A Non-Communist Manifesto*]. A világrendszer-elmélet alapítója, Immanuel Wallerstein viszont a modernizációelméletet temeti egy írásának címében: ‘modernizáció: nyugodjék békében’ [*Modernisation: Requiescat in Pace*] (Wallerstein, Immanuel 1979 [1976]). A tranzitológia konjunktúrájával a rég elfeledett modernizációelmélet újra előkerül: ‘modernizáció: kihantolás, békében’ [*Modernization: Exhumeter in Pace*] (Edward A. Tiryakian 1991; vö.: Kövér György 2001 [1998]: 11–20).

Ha mármost megkíséreljük összegyűjteni, mit ígért az átmenet-elmélete a rendszerváltás hajnalán, sematikusan az alábbi, egymással szorosan összefüggő átmeneteket rekonstruálhatjuk:

Diktatúra	→	Demokrácia
Szolgaság	→	Szabadság
Zsarnokság	→	Jogállam
Egypártrendszer	→	Többpártrendszer
Elnyomás	→	Szabad választás
Nyomor	→	Jólét
Szűkösség	→	Bőség
Összeköttetések	→	Verseny
Redisztribúció	→	Piac
Tervgazdaság	→	Piacgazdaság
Szocialista tulajdon	→	Magántulajdon
Államszocializmus	→	Kapitalizmus
Második világ	→	Első világ
Ázsia	→	Európa
Kelet	→	Nyugat
(Fél)periféria	→	Centrum
Elmaradottság	→	Haladás
Fejletlenség	→	Fejlettség
Civilizálatlanság	→	Civilizáció
Premodernitás	→	Modernitás
KGST	→	Európai Közösség (Európai Unió)
Varsói Szerződés	→	NATO
Szovjetunió	→	Egyesült Államok

Az ígéretek *részben* teljesültek. A társadalomszerkezet csúcsán, ahol az átmenet elmélete a legkomolyabban tartja magát és ahonnan a mai napig a legelkeseredettebben propagálják, *az átmenet valóban sikeres volt*. A társadalom csúcsa olyan életesélyeket és életfeltételeket biztosít, olyan perspektívákat nyit meg, amelyek korábban elképzelhetetlenek voltak. „A tranzitológia ideológiai szerepe világos – az értelmiségiek élvezhetik, ha ugyan már nem élvezik a magasabb életszínvonalat és a fogyasztói bőségben való részvételt, de az egyszerű emberek tömegei, akiknek szintén ezt ígérték, bizonyára nem fogják élvezni a bőség gyümölcseit.” (Lomax, Bill 1998: 313.) ‘Fentről’, a társadalomszerkezet csúcsáról nem látszik (vagy nem látszik eléggé), mik az átmenet ‘társadalmi költségei’ – vagy, ha látszik is, annak jobbára más okokat tulajdonítanak. Pedig a problémák nem kizárólag az átmenet *részlegességének* vagy *elégtelenségének*, hanem részben éppen a *sikerességének* tulajdoníthatók: „A nyugati piacokba való integrálódás már eddig is növekvő társadalmi polarizációt és társadalmi egyenlőtlenségeket idézett elő a kelet-európai társadalmakban. Számos nyugati terméket jóval magasabb áron adnak el Kelet-Európában, mint a nyugati

piacokon. Ugyanakkor a bérek, melyek úgyis csak töredékei voltak a nyugatiaknak, jelentősen csökkennek, a közszolgáltatások költségei pedig rohamosan emelkednek. A társadalom kis százaléka jobban él, mint bármikor korábban. A többség számára viszont a túlélésért folytatott mindennapi harc egyre nehezebb. Ez aztán bizonyosan nem az a tejjel-mézzel folyó ország, amelyet a tranzitológusok ígértek. Sok tekintetben több rokonságot mutat a harmadik világ, mint (Nyugat-)Európa és Észak-Amerika fejlődésével.” (Lomax, Bill 1998: 313.)

4. Újraelosztás kontra piac? Viszonosság és informális!

A ‘piaci átmenet’ elmélete a központi tervezésen alapuló redisztribúció (a ‘parancsgazdaság’, a ‘bürokratikus koordináció’) visszahúzóódását és a piaci mechanizmusok (‘a piaci koordináció’) kiterjedésének folyamatát *írja le* – és mint láttuk: *írja elő*. A (piaci) ‘árucsere’, valamint az (központi) ‘újraelosztás’ fogalmi gazdaságtörténetileg és gazdaságtropológiai két fontos formája a gazdaságokat és társadalmakat integráló, Polányi Károly által leírt intézményeknek. Két domináns formája ugyan, de e kettő korántsem meríti ki az összes lehetőséget (Polányi Károly 1976 [1957]). Mivel azonban a modern társadalom mindkét változatát – mind a magántulajdonra és piacgazdaságra épülő kapitalista, mind a szocialista (köz)tulajdonra és központi újraelosztásra épülő államszocialista változatot – e két alapsémával, illetve mértékükkel határozzuk meg (elég csak Szelényi Iván ‘tükröző összehasonlításának’ módszerére gondolnunk), a tipológia további kombinációs lehetőségei gyakran elsikkadnak (Böröcz József 1990b: 62). Pedig a gazdaságot szubsztantív értelemben intézményesített folyamatként felfogó Polányi Károlynál a ‘közvetlen önellátáson’ kívül ott találjuk még a ‘reciprocitást’ vagy ‘viszonosságot’ is (Polányi Károly 1976 [1957]). Azt a gazdálkodási formát, amikor a felek pénzben pontosan kifejezett ellenérték nélkül végeznek egymásnak szolgáltatásokat, tesznek szívességeket, adnak ajándékokat, s azt végső soron mint viszonzásig lekötelezettséget *mégis* számon tartják. A szívességeket viszonzni illik – ez pedig szintúgy kapcsolatokat *szó*, fontos *mikroszintű* integrációs funkciót lát el.

A rendszerváltással és átmenettel kapcsolatos nemzetközi diskurzusban a reciprocitás jelentősége mégis alulexponált marad. A hazai vitában az elsők egyikeként erre Böröcz József hívja fel a figyelmet. „Az a tény, hogy a viszonzásig »ügyletek«, folyamatok a dolog lényege folytán nincsenek mennyiségi egyenértékekben kifejezve, s így az újraelosztásnál és a piacnál jóval nehezebben modellezhetők kvantitatív módszerekkel, nemhogy csökkenteni, de kimondottan növeli a reciprocitás elméleti megragadásának fontosságát. A mikroszintű

folyamatok kádárizmusban játszott szerepének fel nem ismerése tovább rontja a [Kornai János bevezette] »tervalku« fogalmának használhatóságát. Mindezzel együtt a [Szelényi Iván és David Stark nevéhez kapcsolódó] tükörmetafora kádárizmusra alkalmazásával nem az a fő bökkenő, hogy a viszonosság, s így a társas hálózatokban megnyilvánuló »társadalmi tőke« figyelmen kívül hagyása folytán nem felel meg a Polányi [Károly] által néhány évtizeddel ezelőtt a redisztribúció–[áru]csere–reciprocitás »szentháromságából« felépített »mozaiktipológiának«, hanem az, hogy *vajmi kevés segítséget nyújt a kádárizmus reálfolyamatainak leképezéséhez.*” (Böröcz József 1990b: 66, 2. vj. – kiemelés tőlem.) Vagyis az államszocialista időszak *komplex* gazdasági és társadalmi folyamatainak megértéséhez elengedhetetlenül szükség van egy olyan mikroszintű integrációs szövedéket szövő szerveződési forma figyelembevételére, amivel Szelényi Iván sem vetett soha érdemben számot. A reciprocitás hangsúlyozása elsősorban mégis a Kornai János hazai közgazdaságtani iskolájának kritikája: „A kádárizmus mint »tervalku« első látásra elegáns fogalmának az a rejtett szépséghibája, hogy a formális közgazdaságtan egyik gyakori egyszerűsítő feltevésére épül: a makroszintű újraelosztás ellentettjeként kizárólag a makroszintű piacot tudja elképzelni (s ezért csak ezt látja-láttatja). E sematizmust azonban Polányi Károly óta illik némi kétkedéssel kezelni: a *reciprocitás* fogalma nélkül, pusztán az *újraelosztás kontra piac* dichotómiájában bajos volna leírni bármely társadalom, illetve gazdasági integrációs rendszer újratermelődését és fennmaradását.” (Böröcz József 1990b: 62.)

Böröcz József szerint ha csak egy kicsit is jobban megvizsgáljuk az államszocializmus második, Kádár János nevével jellemzett korszakát, a kölcsönös lekötelezettségen alapuló viszonossági hálózatok burjánzását találjuk: „a vállalatvezetők, valamint az államigazgatási és pártállami pozíciókat birtokló »politikai osztály« tagjai közötti *nem piaci és nem redisztributív »reciprok csere«* (Czakó [Ágnes]–Sik [Endre] 1987) rendszerének elemzése nélkül elképzelhetetlen annak megértése, hogy voltaképpen miként szerveződik a kádári gazdaság hálózatrendszer, s egyáltalán hogyhogy nem omlik össze az egész építmény, s miért éppen azok a gazdasági szereplők kerülnek ki győztesen a hatalmi, természetbeni és készpénz allokációkért kialakuló versenyből, akik kikerülnek.” (Böröcz József 1990b: 62 – kiemelés tőlem.) Nem kizárólag az ‘első gazdaságot’ jellemzik azonban e sajátos reciprocitási viszonyok. A ‘második gazdaságra’, illetve a kettő viszonyára egyaránt jellemző a viszonosság jelentősége: „igen problematikus a második gazdaság és az első gazdaság *viszonyának* megragadása a [Kornai János-féle] tervalku fogalomkörében: a paternalizmus, a klientelizmus, a »korrupció« és a »parazitizmus« hálózatainak kialakulása és működése nem leírható a társadalom egészét átfogó viszonosság és a mikroszintű integrációk egész

rendszerének figyelembevétele nélkül, pusztán a makrotervezés és a makropiac fekete-fehér fogalmi világában.” (Böröcz József 1990b: 62 – kiemelés az eredetiben.)

A reciprocitáson, viszonyosságon alapuló kölcsönös előnyökkel járó hálózatok jellemzően *‘informálisak’* (vö.: Böröcz József 2000a, 2000b). Az *‘informalitás’* kizárólag a *‘formalitás’* keresztül, a *‘formális szervezettel’* és viselkedéssel szemben meghatározható reziduális fogalom. „A szociológiában a »formális szervezet« fogalmát olyan csoportokra alkalmazzák, melyeknek működését explicit és kézzelfogható – általában szakemberek által megfogalmazott, rituálisan elfogadott, és többé-kevésbé minden érintett számára nyilvánosan hozzáférhető – szabályok és előírások fogják keretbe. A szabálykövető viselkedést formális magatartásnak nevezik; a társadalmi magatartások minden egyéb formája informális viselkedés.” (Böröcz József 2000b: 4.) A *‘központi újraelosztás’*, illetve a *‘piaci árucsere’* köré jobbra *formális* intézmények épülnek ki, a gazdálkodás ebben a szubsztantív értelemben mindig – Polányi Károly szerint – társadalmilag beágyazott, intézményesített folyamat. E formális szervezeteket és magatartásmódokat magától értetődő módon egészítik ki informális szerveződések. A kérdés minden esetben az, hogy az informalitás *hogyan módosítja, mennyiben befolyásolja* a formális intézményekbe szervezett viselkedést. Az államszocializmus második, kádári szakaszának megértéséhez ezért az informalitás vizsgálata nélkül ugyanúgy nem juthatunk el, mint ahogyan eleve reménytelennek ígérkezik a megismerési vállalkozás a viszonyosság konceptualizálása nélkül is. Végső soron nagyon hasonló összefüggésről van szó: „A kádárizmusban a (még mindig) központi szerepet játszó államszocialista újraelosztás mellett nem egyszerűen a piac dimenziója jelent meg, hanem a »második« *dimenziók egész sora* tűnt fel. A kádárizmus fő újítása a sztálinista társadalommodellhez képest az a kompromisszum volt, melynek következtében a centralizált államhatalom fokozatosan belecsúszott a mind teljesebb körű *informalizálódásba*. Következésképpen a kádárizmus társadalmi képletének megértéséhez az »alapjában újraelosztó gazdaság kismértékű, korlátozott piacosodásának« széles körben elterjedt fogalma nem nyújt hathatós segítséget.” (Böröcz József 1990b: 62 – kiemelés az eredetiben.)

A helyzet sokkal inkább az, hogy *mind a piaci, mind a redisztributív intézményrendszer* formális aspektusát beburkolják az informalitás hálózatai. „Jóval találhatóbb volna a kádárizmus olyan megragadása, amely arra a mozzanatra összpontosít, hogy az államszocializmus definíciójából következő újraelosztási alapszerkezetet mintegy »bebugyolálja« az informalitás bonyolult rendszere. Ebben az informalitás-bugyorban a legkevésbé sem véletlenszerű, hanem kényesen súlyozott kompromisszumok következtében keveredik egymással a makroszintű piac és a makroszintű reciprocitás logikája, valamint a

mikroszintű viszonyosság, újraelosztás és piac elemei.” (Böröcz József 1990b: 62 – kiemelés az eredetiben.) Innen nézve Kolosi Tamás és Szelényi Iván redisztribúció és piac kettősségét alapul vevő kettőstársadalom-elméletei csakúgy leegyszerűsítőnek (és valamelyest félrevezetőnek is) tűnnek, mint Kornai János ‘bürokratikus’ és ‘piaci koordinációt’, ‘puha’ és ‘kemény költségvetési korlát’ alapkategóriáit megkülönböztető elemzései. „E kétosztatú modell – egyszerűsége és takarékos jellege folytán, illetve azért, mert pontosan illeszkedett a hidegháború hatalmi konstellációihoz, s így alkalmas volt arra, hogy mindkét oldalon, illetve mindkét oldal belső ellenzékénél politikai eszközzé váljék – igen népszerű fogalmi rendszer volt. Ugyanakkor a benne foglalt leegyszerűsítés miatt egyszerre jellemezte a rövid- és a csőlét. Kizárólag a második gazdaságon belüli informalitásra irányította a figyelmet, s nem észlelte a »tervezett«, állami szektoron belül létező informalitást. Ezzel akadályozta, hogy felismerjük az államszocialista időszak vállalatvezetői körében kialakult, egyre komplexebb, többdimenziós informális társadalmi hálózatok gazdasági, politikai és kulturális jelentőségét.” (Böröcz József 2000b: 7).

Kézenfekvő annak belátása, hogy ezeket az informális hálózatokat csak igazán radikális intézményes átalakulást magába foglaló társadalmi változás oldhatja fel. Sik Endre az ezredforduló után megjelent elemzései mellett érvelnek, hogy ez a gyökeres változás a rendszerváltással sem történt meg. Sik Endre tapasztalatai szerint – amelyek a nyolcvanas évek második feléig nyúlnak vissza: Czakó Ágnessel ekkor kezdte vizsgálni a termelészövetkezeti vezetők viszonyossági hálózatait (Czakó Ágnes–Sik Endre 1987) – nem a rendszerváltás formálta át az informális kapcsolathálókat, hanem éppen ellenkezőleg: *a kapcsolathálózatokból összegződő hálózati tőke határozta meg a nyolcvanas évek végén felgyorsuló átalakulási folyamatok eredményét* (Sik, Endre 2001a, 2010). „Másképpen fogalmazva: a posztkommunista társadalmak kapcsolatérzékeny kultúrája nagyon lassan változik, ez azonban még nem minden; azon túl, hogy lelassítják az intézményes környezet változását, határozottan formálják is az átalakulást – azoknak a szereplőknek kedvezve ezzel, akik politikailag és gazdaságilag profitálni tudnak e hálózatérzékeny elemekből.” (Sik, Endre 2010: 79.) Sik Endre és Czakó Ágnes igen meggyőzően érvelnek amellyel, hogy a mások mellett korrupcióban is testet öltő ‘kapcsolatérzékeny útfüggőség’ stabilizálta hálózati erőforrás-eloszlás felettébb ellenállónak és életképesnek bizonyult a rendszerváltás után is (Czakó Ágnes–Sik Endre 1994, 1995; Sik Endre 2001a, 2010, vö.: 2001b, 2002).

Lényegében ezt a fejleményt prognosztizálja Böröcz József is, még 1990-ben: „A kialakuló új társadalomszerveződési modell szempontjából igen lényeges, hogy az átalakulás az egypártállami politikai diktatúra felszámolására irányult, tehát várható sikere a kádárizmus

fenti képletéből kizárólag az államszocializmus újraelosztó alaplogikáját számolja fel. Az áttűnés a legkevésbé sem látszik érinteni a kádárizmust körülölelő puha informalitásmezőt.” (Böröcz József 1990b: 63 – kiemelés az eredetiben.) Ha pedig az ‘átmenetben’ az újraelosztást végző adminisztratív intézményrendszerre tapadó ‘megszemélyesített viszonyok’, kölcsönösségen és viszonyosságon alapuló informális hálózatok burka érdemben nem sérül, a jelentőségük sem csökkenni, hanem egyenesen növekedni fog. Böröcz József éppen ezt a forgatókönyvet valószínűsíti: „Az újraelosztó alaplogika felszámolása következtében az *informalitás alternatívái nagyrészt túlhaladottá válnak mint az újraelosztással szembeni ellenállási stratégiák*. Ugyanakkor legalábbis rövid és középtávon drámai mértékben *megnő a társadalomszervező jelentőségük*, hiszen a központi, pártállami kontroll megszűntével társadalomirányítási vákuum áll elő, amit a formális piac struktúrái szerencsés esetben is csak idővel tudnak majd kitölteni. *Így a létrejövő, alapvetően piacelvű társadalommodell szerkezetét és működését paradigmaticusan meghatározza majd az informalizmus kádári öröksége.*” (Böröcz József 1990b: 63 – kiemelés az eredetiben.) Böröcz József írásának ironikus címválasztása két évtizeddel az elemzés után is találónak bizonyul: ‘A kádárizmustól a parlagi kapitalizmusig: a fejlett informalizmus építésének időszerű kérdései’ (Böröcz József 1990b).

Tágabb összefüggésben: a sztálini ‘totalisztikus etatizmust’ a kádárizmusban ‘etatisztikus informalizmus’, majd a rendszerváltással ‘informális államtalanítás’ váltja (Böröcz József 1989, 1990b, 1992, 1993 [1992]). „Az államszocialista tulajdonvákuum a kádárizmus lezáródásával mágnesként vonzza a közvetlen, egyéni magántulajdonosi szerep legkülönbözőbb várományosait. [...] Az értelmiség nagy része komoly reményeket táplált a lebomló újraelosztó hatalmi mechanizmus romjain bekövetkező privatizáció jótékony hatásával kapcsolatban. E várakozásokkal szöges ellentétben *a közvetlen magántulajdonosok megjelenése nem »söpörte ki« a korábbi birodalmi és techno-bürokrata eliteket*. Különösen nem ez történt a vállalatok élén trónoló techno-bürokráciával: a szitaszerűen lyukas átalakulási törvényt kihasználva még a külföldi tőke képviselőivel is maguk a kádárista időszakból ittragadt vezetők tárgyalnak, s így mi sem könnyebb számukra annál, mint a különféle egyéni és kollektív »átmentési« különügyletek kikötése.” (Böröcz József 1990b: 64 – kiemelés az eredetiben.) A nyolcvanas évek végének ‘spontán privatizációja’ azonban még nem minden. A rendszerváltás társadalmát a főbb erőforrások eloszlásának dimenzióin túl mindenekelőtt a befolyásos informális hálózatokhoz való hozzáférés tagolja: „A fő játékszabály – az informalizmus széles körű érvényesülése – még azelőtt *háttérbe szorítja a normativitás elvét*, hogy az lábra kaphatott volna a társadalom feletti ellenőrzés

reallokációjáért folyó küzdelemben. Mármost azt talán a fentiek nyomán [...] mondani sem kell, hogy az informalitással kapcsolatos társadalmi tőke birtoklásának dimenziója meglehetősen elrajzolt egyenlőtlenségrendszer képét mutatja: a társadalom tagjai a hatalom különféle területeinek újraparcellázásáért folyó küzdelemben igen egyenlőtlen eszközökkel vesznek részt. Ez pedig megkérdőjelezi az átalakulás »társadalmi igazságosságát«, s új méltánytalanságokat, strukturális feszültségeket teremt a (poszt-állam)»szocialista összeköttetések« megoszlásának dimenziója mentén.” (Böröcz József 1990b: 64–65 – kiemelés az eredetiben.)

Az informalitásnak azonban nemcsak az államszocialista menedzserizmus posztállamszocialista menedzserkapitalizmussá transzformálódásában van szerepe (Böröcz József 1995: 32–36); a kádárizmusban a kelet-közép-európai társadalmaknak nemcsak a belső viszonyai, de a külső kapcsolatai is informalizálódnak (Böröcz József 1993 [1992]). Nemcsak a jövedelmek függenek más, klasszikus rétegződés-változókra visszavezethetetlen módon külön a formális és külön az informális hálózatok kiterjedtségétől, valamint a formális képzettség eredményeképpen nyerhető bizonyítványoktól (Böröcz, József–Southworth, Caleb 1995, 1996), de az informális hálózatokból származó erőforrások a lakáshoz jutásban is határozottan elkülönülő, fontos szerepet játszanak (Bodnár, Judit–Böröcz, József 1998). A szerzőtársaival végzett részletes és akkurátus empirikus elemzések után ezért jut arra a következtetésre Böröcz József – egyetértésben a vele párhuzamos elemzések sorát publikáló Czákó Ágnessel és Sik Endrével –, hogy a rendszerváltás előtti és utáni Magyarországon a viszonyosság alapuló informális társashálózati erőforrás példátlan jelentőséggel bír – hogy tehát Böröcz József összefoglaló elemzésének többértelmű címét idézve: *Informality Rules* (Böröcz, József 2000a, vö.: 2000b). A bourdieu-i tőke- és rekonverzióelmélet, ha a kelet-közép-európai átstrukturálódás, rendszer- és elitváltás értelmezésére alkalmazzuk, szintén ebbe a finoman érezett informalitásburokba ágyazandó: az egyes erőforrások ténylegesen nem olyan könnyen változathatók, mint a – bourdieu-i példában szereplő – zsetonok. Ellenkezőleg: maguk is ‘tapadósak’, nagy ‘tehetetlenséggel’ bírnak, értékesülésük problematikus, mert az átváltás költségei időben és energiaráfordításban is tetemes lehetnek, felhalmozásuk tényleges folyamatára pedig fokozottan jellemző az ‘útfüggőség’ (Böröcz, József 2001a: 1157–1161; Róna-Tas, Ákos 1998; Róna-Tas Ákos–Böröcz József 1997).

Mindezek alapján beláthatjuk: bármely, *a reciprocitás, illetve az informalitás szerepét figyelmen kívül hagyó elemzés alapjaiban* téveszti el a késő államszocialista, illetve posztállamszocialista társadalmi valóságot – származzanak bár e művek olyan nagy tekintélynek örvendő szerzők tollából, mint Kolosi Tamás, Kornai János vagy Szelényi Iván.

A fentiek fényében meglepő lehet az a magabiztosság, amivel Kolosi Tamás a rendszerváltás után is kitart struktúraelmélete mellett, amely kizárólag a piacot és a redisztribúciót ismeri el 'strukturáló mechanizmusoknak'. Nem sokkal Böröcz József fent idézett tanulmányának megjelenése után, 1991-ben, Kolosi Tamás egy interjúkérdésre az alábbi választ adja: „A válaszom másik szintjén – talán egy kis nagyképűséggel – azt feltételezem, hogy az általános, nagy elméleti modellek szintjén az, amit a társadalmi struktúráról leírtam, Magyarországon még hosszú ideig működőképes lesz. Az általános struktúramodell revíziójára [...] nincs rövid és középtávon szükség. [...] Magyarországon az alapvető strukturális folyamatokban nem következett be váltás, a kettős társadalomszerkezet modellje – a redisztributív és a piaci mechanizmusok sajátos elegyeként – abszolút virulens még ma is Magyarországon, tehát továbbra is alkalmazható.” (Kolosi Tamás 1991b: 111.) Ennél is meglepőbb azonban, hogy kizárólag e két strukturáló mechanizmust elismerő Kolosi Tamás később sem revideálja álláspontját. A rendszerváltás társadalmi hatásairól megjelent tanulmányában, majd a rendszerváltás társadalomszerkezetéről publikált könyvében így jellemzi álláspontját: „E megközelítésmód szerint tehát van két nagy társadalomszervező erő – a redisztribúció és piac –, és ennek a két nagy társadalomszervező erőnek az egymáshoz viszonyított aránya határozza meg a modern társadalmi formációt.” (Kolosi Tamás–Sági Matild 1996: 159; Kolosi Tamás 2000: 33 – az eredetiben végig kiemelve.) A rendszerváltás a társadalomszerkezetben elsősorban e két 'társadalomszervező erő' arányeltolódásaként fogható fel álláspontja szerint: „Ebben a megközelítésmódban a rendszerváltás a strukturális mechanizmusok szempontjából egyfajta arányeltolódásként értelmezhető. A rendszerváltásnak a magyar strukturális viszonyokra gyakorolt hatását tehát ezen elmélet szerint leírhatjuk azzal, hogy a redisztribúció társadalmi egyenlőtlenségekre gyakorolt hatása mikor csökken le a korábbi 70%-os szintről a nyugat-európai 30%-os szintre, illetve a piac részesedése a strukturális viszonyok alakításában mikor nő meg a korábbi kb. 30%-os szintről kb. 70%-ra.” (Kolosi Tamás–Sági Matild 1996: 159; Kolosi Tamás 2000: 47–48, vö.: 33–48.)

Kolosi Tamás még az ezredfordulón is a piaci 'átmenet' elméletét tartja mérvadónak: „A rendszerváltozást felfoghatjuk úgy, mint a két rendszerszervező mechanizmus közötti súlypont-, illetve arányeltolódást.” (Kolosi Tamás 2000: 38 – kiemelés tőlem, vö.: 76; Kolosi Tamás–Sági Matild 1996: 186.) Azt a Victor Nee által megfogalmazott 'piaci átmenetet', amelyben a piaci mechanizmusok kibontakozása előbb-utóbb szűkíti a (jövedelmi) egyenlőtlenségeket: „A legfelső rétegek jövedelmét kettős »tolóerő« röpítette ki, s ez a korábbiakhoz képest jelentős jövedelmi különbség várhatóan mindaddig jelen lesz a magyar társadalom egyenlőtlenségi viszonyaiban, ameddig a magyar gazdaság fel nem zárkózik a

közvetlen környezetében lévő fejlett piacgazdaságok sorába, ameddig a magyar átlagjövedelem nem növekszik meg annyira, hogy a nyugati színvonalú, vagy azt legalábbis megközelítő legfelsőbb jövedelmi rétegek távolsága az átlagtól már ne számítsen kiugróan magasnak.” (Kolosi Tamás–Sági Matild 1996: 164; Kolosi Tamás 2000: 113.) A ‘második gazdasággal’ szemben, melyet ‘zavarosnak’ és ‘nem tisztán’ piacinak nevez, a rendszerváltás utáni Magyarországot ugyanúgy teljes magától értetődőséggel jellemzi ‘tisztá piaci viszonyokkal’ (Kolosi Tamás–Sági Matild 1996: 185–190; Kolosi Tamás 2000: 75–83), mint a ‘redisztributívától’ élesen elkülönülő ‘piaci’ elitekkel (Kolosi Tamás–Sági Matild 1996; Kolosi Tamás 2000).

5. Fogyasztói individualizáció, életstílus, miliók – ‘posztmodern’ hatások?

Az 1985-ben – más intézményes szereplők mellett – Kolosi Tamás és munkatársai alapította ‘Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés’ (TÁRKI) a kilencvenes évek második felétől fokozott figyelemmel fordult a ‘fogyasztás’, a ‘kulturális fogyasztás’, valamint az ‘életstílusok’ vizsgálata felé. Ebben már az intézet munkatársai is óvatosan elhatárolják az általuk megcélzott kutatási stratégiát attól a Kolosi Tamás nevéhez kapcsolódó ‘rétegződés-modelltől’ és struktúraképtől, amelynek a rendszerváltás utáni megismérléséből *A terhes babapiskóta* is született (Kolosi Tamás 2000). A TÁRKI munkatársainak kiindulópontja szerint a társadalmi rétegződés kutatására több út kínálkozik. „Az egyik lehetséges irány a társadalmi rétegződés többszemponútú feltárása a rétegződés egyéb hierarchikus dimenzióinak (foglalkozási presztízs, iskolai végzettség stb.). Ezt az irányt képviselte a nyolcvanas években Kolosi Tamás »rétegződés-modelljével«, melyhez kidolgozta a szocialista magyar társadalom struktúrájának L-modelljét. A státuscsoportok és a rétegződés összekapcsolásának másik lehetséges irányának tartjuk azt a fajta megközelítést, amelyet az életstílus- és a miliókutatások képviselnek. Ennek központi eleme az, hogy az anyagi-jövedelmi egyenlőtlenségek dimenzióját összekapcsolják a fogyasztási és kulturális rétegződési mintázatokkal.” (Fábián Zoltán–Róbert Péter–Szivós Péter 1998: 72 – kiemelés tőlem.) Teljes joggal jegyzik meg: „Különösen a német szociológiára jellemző, hogy a társadalmi rétegződésre vonatkozó megközelítések sosem kizárólag a foglalkozási helyzetet veszik figyelembe. A társadalmi egyenlőtlenségek az élet legkülönfélébb területein megnyilvánuló különbségekként jelennek meg.” (Fábián Zoltán–Róbert Péter–Szivós Péter 1998: 73.) A TÁRKI kutatói által megcélzott új irány – mint azt jelzik is – (Nyugat-)Németországban

ekkor már bő másfél évtizedes múlttra tekinthet vissza: Ulrich Beck 'Jenseits von Stand und Klasse?' ('Túl renden és osztályon?') címmel megjelenő tanulmánya nyitotta meg az utat a nyolcvanas évek elején, legnagyobb elismerést kivívó munkái a nyolcvanas évek második, illetve a kilencvenes években születtek (Beck, Ulrich 1997 [1983]; Hradil, Stefan 1987; Schulze, Gerhard 1992).

A TÁRKI kutatói négy anyagi-jóléti dimenzió – a jövedelmi helyzet, a megtakarítások nagysága, a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság és a vagyoni helyzet – alapján nyolc státuscsoportba rendezik a háztartásokat, majd a viszonylag homogén csoportosításokhoz (klaszterekhez) jellemző 'társadalmi milióket' rendelnek (Fábián Zoltán–Róbert Péter–Szivós Péter 1998: 76–84). Az eredmény egy homokóra-szerű társadalomkép, amelyben kevesen vannak középhelyzetben (a három köztes kategóriában), többen a felső két státuscsoportban, illetve milióban, a legtöbben (a népesség fele) azonban alul, a nyolcelemű csoportosítás alsó három kategóriájában. Mint a tanulmány szerzői írják: „Elemzésünk alapján a státuscsoportok arányait tekintve nem egy középosztályosodott társadalom képe rajzolódik ki szemünk előtt, és az is kijelenthető, hogy a magyar társadalom középrétegeire nem jellemző a stabil, előnyös anyagi helyzet. [...] Ez a lecsupaszított homokóra-forma azonban nem a latin-amerikai társadalmak képlete. Magyarországon az anyagi-jóléti szegénység mélysége és az egyenlőtlenségek nagysága európai léptékkel mérhető.” (Fábián Zoltán–Róbert Péter–Szivós Péter 1998: 89 – kiemelés az eredetiben, vö.: 90.)

A TÁRKI két évvel későbbi tanulmányában életstílus-csoportokként felfogott 'fogyasztási csoportokat' különít el az a kutatócsoport, amelyben Szivós Péter helyett már Kolosi Tamás jelenik meg harmadik szerzőként (Fábián Zoltán–Kolosi Tamás–Róbert Péter 2000a, 2000b). A lakás helyzetét, az anyagi fogyasztást, valamint a kulturális fogyasztást megragadni hivatott képzett változókat főkomponens-elemzésnek vetik alá, aminek eredményeként az első főkomponens a státusok hierarchikusságát, a második pedig a státusok inkonzisztenciáját fejezi ki (Fábián Zoltán–Kolosi Tamás–Róbert Péter 2000a: 7–8, 2000b: 227–229). Klaszterelemzéssel egy hatelemű tagolást végeznek, így egy viszonylag konzisztens helyzetű szűk elitet, négy kevésbé konzisztens helyzetű köztes klasztert és egy szintén valamivel nagyobb mérvű konzisztenciával jellemezhető 'deprivált-szegény' kategóriát különítenek el (Fábián Zoltán–Kolosi Tamás–Róbert Péter 2000a: 8–12, 2000b: 229–234). Mint írják, „elgondolkodtató az, hogy különféle céllal és módszerekkel végzett vizsgálataink szerint a deprivált és a depriváció közeli csoportok együttes aránya a kilencvenes évek második felében Magyarországon 50–60%.” (Fábián Zoltán–Kolosi Tamás–

Róbert Péter 2000a: 22, 2000b: 245.) Valóban, a két legalsó klaszterbe – a ‘jó lakású-depriváltak’, illetve a ‘deprivált-szegények’ kategóriába – a népesség 59 százaléka került be.

Róbert Péter az életstílus meghatározottságának változásait bő másfél évtizedes összehasonlításban vizsgálta (Róbert Péter 2000a). A státusinkonzisztencia mértékének csökkenését, a státuskikristályosodás tézisé ellenőrizve feltételezi, hogy 1982 és 1998 között egyaránt növekedett mind a kulturális és az anyagi életstílus közötti korreláció mértéke, mind a kulturális és az anyagi életstílus társadalmi-demográfiai meghatározottsága. Vizsgálata 1982 és 1992 közöttre vonatkozóan egyértelműen igazolja e két hipotézist, 1992 és 1998 között azonban a státuskristályosodás tendenciáját részben módosító oldódást is megfigyel. Mint írja: „Az itt közölt eredmények azt jelzik, hogy a státuskikristályosodás a nyolcvanas években elkezdődött Magyarországon és – bizonyos értelemben – folytatódott a kilencvenes években is, legalábbis az anyagi életstílus vonatkozásában. Ugyanakkor úgy tűnik, a kulturális és az anyagi életstílus közötti inkonzisztencia nem csökkent a kilencvenes években.” (Róbert Péter 2000a: 29.) Arra azonban a Bukodi Erzsébettel közösen – szintén az ezredfordulón – publikált tanulmányában is rámutat, hogy amikor „az anyagi fogyasztást drágább és ritkább eszközökkel mértük, akkor az anyagi életkörülmények társadalmi meghatározottsága a kilencvenes években is erősödő trendet mutatott.” (Bukodi Erzsébet–Róbert Péter 2000: 362.) A státusinkonzisztencia csökkenésének tendenciájában mutatkozó megtorpanás a kilencvenes évek második felében részben mérés technikai okokkal is magyarázható. „Ezek az eredmények, valamint az ebben a tanulmányban is bemutatott többváltozós elemzés azt jelzi, hogy Magyarországon az anyagi és kulturális fogyasztás erősen összefügg a társadalmi státussal, iskolázottsággal, foglalkozással, jövedelemmel. Ez azt jelenti, hogy az életstílus változatlanul a magyar társadalom vertikális differenciálódásának része. A horizontális differenciálódás, az életstílus-típológiák, a miliő alapú megközelítések fontos további kutatási irányt jelenthetnek, de elsősorban a fogyasztási szegmentálódás elemzése terén. A társadalmi szerkezet vizsgálatánál viszont az életstílus csoportok egyelőre valószínűleg nem »válthatják le« a hagyományos osztály-, illetve rétegződési modelleket.” (Bukodi Erzsébet–Róbert Péter 2000: 362–363 – kiemelés az eredetiben, vö.: Róbert Péter 1997, 2000b; Bukodi Erzsébet 1999.)

‘Nem válthatják le’, de a ‘függő’ változó kiválasztásától függően az életstílus-csoportosítás akár alkalmasabb is lehet a statisztikai adatok magyarázatára – ez a konklúziója annak az ‘empirikus kísérletnek’, amelyet Róbert Péter mutatott be a fogyasztás, a kultúra, és a társadalom tagolódásáról szervezett 2001-es kerekasztal-beszélgetésen (Wessely Anna–Róbert Péter–Babarczy Eszter–Hadas Miklós–Kemény Vagyim 2003 [2001]: 129–132).

Wessely Anna rendkívül széles irodalmat átfogó történeti és elméleti áttekintő előadása után Róbert Péter négy, független változóként felfogott rétegződésmodell három különböző függő változóra gyakorolt hatását, statisztikai ‘magyarázóerejét’ veti össze. A négy, egyaránt hat-hat kategóriából álló modell közül az első a TÁRKI – már említett – 2000-ben létrehozott életstílus-csoportosítása az ‘elittől’ a ‘deprivált-szegényekig’ (Fábián Zoltán–Kolosi Tamás–Róbert Péter 2000a, 2000b); a második a Robert Erikson, John H. Goldthorpe és Lucien Portocarero nevéhez kapcsolódó EGP-osztályséma a ‘felső szolgáltató osztálytól’ a ‘szakképtelenekig’ (Erikson, Robert–Goldthorpe, John H. 1995 [1992]); a harmadik az Andorka Rudolf és Ferge Zsuzsa által kidolgozott foglalkozási alapú rétegződésmodell a ‘vezetőktől’ a ‘szakképtelenekig’; a negyedik pedig egy szintén hatkategóriás iskolai végzettség-változó, az ‘egyetemtitől’ a legfeljebb ‘általános iskolai végzettségig’. Róbert Péter jó előre felhívja a figyelmet: a magyar társadalom ötven-hatvan százaléka *mind a négy modellben az alsó két kategóriába szorul*, míg a legfelső kategóriába csak egytől legfeljebb hét százalékáig terjedő sokaság sorolható (Wessely Anna–Róbert Péter–Babarczy Eszter–Hadas Miklós–Kemény Vagyim 2003 [2001]: 131). Az empirikus kísérlet három szakaszból áll; az elsőben, az egészségi állapot szubjektív besorolásának előrejelzése tekintetében a TÁRKI klasztertipológiája a legsikeresebb. A másodikban a politikai választásokon való részvétel a kérdés, itt a TÁRKI klasztertipológiája mutatja a legkisebb együttjárást, a másik három modell jobban illeszkedik, az Andorka Rudolf és Ferge Zsuzsa által kidolgozott foglalkozási tipológia mutatja a legnagyobb statisztikai magyarázóerőt. A harmadik kísérletben a négy független változó a tekintetben versenyzik egymással, hogy melyik tudja a legjobban előre jelezni, mit tennének a megkérdezettek, ha váratlan pénzhez jutnának. E tekintetben is a TÁRKI klasztertipológiája adja a legpontosabb előrejelzést. Róbert Péter konklúziója ennek fényében nem meglepő: „nagyon nehéz szerintem végeredményben állást foglalni azzal kapcsolatban, hogy melyik mérés vagy melyik osztályozás a jobb. Igazából ha az ember teheti, akkor minden egyes kutatási probléma esetében valószínűleg végig kell játszani ezeket a különböző dolgokat, és meg kell keresnie a megfelelő megoldást.” (Wessely Anna–Róbert Péter–Babarczy Eszter–Hadas Miklós–Kemény Vagyim 2003 [2001]: 132.)

Róbert Péter és Bukodi Erzsébet konklúziójával, miszerint *a fogyasztási szegmentációval szemben* a társadalmi szerkezet vizsgálatánál „az életstílus csoportok egyelőre valószínűleg nem »válthatják le« a hagyományos osztály-, illetve rétegződési modelleket” (Bukodi Erzsébet–Róbert Péter 2000: 362), a TÁRKI kutatói egyetérténi látszanak: az ezredforduló után mindenesetre elfordulnak a ‘milió’, az ‘életstílus’ és a

‘fogyasztás’ – ilyen szempontú – vizsgálatától. 2003 és 2006 között azonban egy másik, Kovách Imre vezette kutatócsoport ismét felveti annak eshetőségét, hogy a ‘fogyasztási’, illetve ‘életstílus-csoportok’ mégis komolyan veendő kihívást jelentenek a ‘hagyományos’, a munkaerő-piaci pozíción, illetve a foglalkozáson alapuló osztály- és rétegződési modellekkel szemben – *a társadalomszerkezet leírásában is* (Kovách Imre 2006; Kovách Imre–Kuczi Tibor–Jókuthy Emese 2006; Bukodi Erzsébet 2006; Csíste András–Kovách Imre–Kristóf Luca 2006; Csígyó Péter 2006). A Politikatörténeti Alapítvány megbízásával létrejött kutatócsoport munkáját összefoglaló tanulmánykötet 2006-ban jelenik meg *Társadalmi metszetek* címmel (Kovách Imre szerk. 2006; vö.: Földes György 2006). Tekintve, hogy a német szociológiában a nyolcvanas évek elejétől (újra) lendületet kapnak az individualizációra, az életstílusokra és a miliőkre fókuszáló elemzések, s ez az irodalom fokozatosan a hazai társadalomkutatásban is ismertté válik,⁵⁹ a *Társadalmi metszetek* problémafelvetése is érthető. Mire azonban a fogyasztás-, illetve az életstílus- és miliőalapú csoportszerveződés kutatásának német irányzata a hazai empirikus kutatókat is inspirálni kezdi, nagyrészt már Németországban is a kritikus hangok erősödnek fel (vö.: Berger Viktor 2008b). Mindazonáltal Bukodi Erzsébet is elvállalja a felkérést, és kísérletet tesz arra, hogy mindkét nézőpontból – a hagyományos munkaerőpiaci-foglalkozási modellel, valamint a fogyasztásra és életstílusra építő sémával is – leírja a magyar társadalom rétegződését (Bukodi Erzsébet 2006). Rendkívül szakszerű és alapos elemzésének végén végső soron Róbert Péteréhez nagyon hasonló következtetésre jut: „Véleményünk szerint – és erre utalnak kutatási eredményeink is – a kétféle rétegmodellt szigorú szakmai szempontból lehetetlen érvényességük szerint rangsorolni; más szavakkal, nem lehet azt mondani, hogy az egyik megközelítés relevánsabb, adekvátabb a mai magyar társadalmi viszonyokra, mint a másik. Inkább amellet érvelünk, hogy a két rétegszerkezeti modell egymást kiegészíti, és az életmód, az életkörülmények, az életvitel bizonyos vonatkozásaiban az egyik, más tekintetben a másik ragadja meg jobban az egyenlőtlenségeket.” (Bukodi Erzsébet 2006: 158.)

Valamennyi eddig tárgyalt hazai fogyasztói életstílus- és miliőkutatásra – így Bukodi Erzsébet e vizsgálatára is – jellemző, hogy a létrehozott csoportok *vertikálisan-hierarchikusan rendezettek* voltak. Így volt ez a rendszerváltás előtti, Utasi Ágnes által végezett kutatásokban

---

⁵⁹ A legfontosabb magyarul megjelent munkák (fordítások, illetve elemző ismertetések): Hradil, Stefan 1995 [1992]; Wessely Anna 1996, 1998; Beck, Ulrich 1997 [1983], 1998 [1993], 1999 [1986], 2003 [1986]; Schulze, Gerhard 1998 [1992], 2000 [1992]; Wessely Anna–Róbert Péter–Babarczy Eszter–Hadas Miklós–Kemény Vagyim 2003 [2001]. Vö.: Hitzler, Ronald 2008 [1994]; Michailow, Matthias 2008 [1996]; Vester, Michael 2008 [1998]; Dangschat, Jens S. 2008 [1998]; Berger Viktor 2007, 2008a, 2008b; Éber Márk Áron 2007, 2008c.

is (Utasi Ágnes 1982, 1984, 1988), és így alakult a rendszerváltás után is. Az első olyan empirikus elemzések, amelyek – tanulva a német életstílus- és milió kutatások fontos eredményéből – *ténylegesen is* túllépnek e hierarchizáló szemléleten, és az életstílusok és miliók szerveződésében nagyobb jelentőséget tulajdonítottak az ‘életkornak’, valamint a ‘nemnek’ mint e szempontból jelentős demográfiai változóknak, a *Társadalmi metszetekben* olvashatók (Csite András–Kovách Imre–Kristóf Luca 2006; Csigó Péter 2006). Csite András, Kovách Imre és Kristóf Luca, igazolva hipotézisüket, mely szerint markáns fogyasztói miliók is elkülöníthetők az ezredforduló Magyarországon, a ‘médiafogyasztás’, a ‘szabadidő-eltöltési szokások’, és az ‘érdeklődési területek’ alapján az 1998-as adatokból egy hat-, a 2004-es adatbázisból pedig egy hétmiliós képet rajzoltak. Konklúzióként megállapítják: „A fogyasztói csoportok nemcsak hierarchikus rendszerben helyezhetők el a több–kevesebb, jobb–rosszabb fogyasztás logikája szerint, hanem létezik horizontális tagolódás is, és vannak olyan társadalmi csoportok, amelyek hasonló mennyiségben és minőségben, *csak mást* fogyasztanak.” (Csite András–Kovách Imre–Kristóf Luca 2006: 283 – kiemelés tőlem.) Ez az egyértelmű hierarchiába nem rendezhető miliómodell természetesen nem nélkülözi a tagolódás vertikális aspektusát – nem kizárólag horizontálisan tagolt milió szerkezetről van szó. Mint azt a szerzők megjegyzik, Bukodi Erzsébet életstílus-csoportjaival, illetve osztályaival összevetve is látható, hogy „a hagyományos munkaerő-piaci pozíciónak a rétegződésre gyakorolt hatása »átüt« a fogyasztói miliók rendszerén is. Mi azonban úgy gondoljuk, hogy tanulmányunk eredményei megengedik azt az értelmezést is, hogy a fogyasztásnak van csoport- és réteggépző hatása a magyar társadalomban. A fogyasztást, rétegződést, társadalomstruktúrát illetően ezt kiemelten fontos eredménynek tartjuk” (Csite András–Kovách Imre–Kristóf Luca 2006: 283).

Csigó Péter ehhez nagyon hasonló következtetésre jut a hazai médiafogyasztás és az internethasználat mintázatait vizsgálva (Csigó Péter 2006). Teljes joggal jegyzi meg, hogy a rendszerváltás utáni társadalmi szerkezet-kutatás nem fektetett kellő figyelmet a késő modernitás és a fogyasztói individualizáció elméleteire, ‘megkerülte’ az általuk támasztott kihívást (Csigó Péter 2006: 312–316). „A kilencvenes évek magyar szociológiája a társadalmi egyenlőtlenségek rendszerét elsősorban »fentről« és »lentől« nézve próbálta feltérképezni: a politikai és gazdasági tőkét oda-vissza konvertáló, hatalmát üzleti és baráti hálózatokon keresztül gyakorló elitcsoportok elemzésével vagy – épp ellenkezőleg – a pauperizálódó, társadalom alatti léthelyzetbe süllyedő rétegek vizsgálatával. Az irodai dolgozók, a kisvállalkozók és kistermelők, a közalkalmazottak, a szakmunkások, a nyugdíjasok, a beosztott szellemi foglalkozásúak – vagyis a hagyományos rétegződésmodellek főszereplői,

mondhatnánk: a »kádári középosztály« egykori tagjai – kikerültek a társadalmi egyenlőtlenségek kutatásának látószögéből.” (Csigó Péter 2006: 313–314.) Ezzel azonban – érvel Csigó Péter – éppen azokat az új strukturálódási elveket nem észlelték a hazai kutatások, amelyekre a fogyasztói individualizációról, az életstílusok pluralizálódásáról, az identitások fragmentációjáról tudósító késő modern elméletek hívják fel a figyelmet. „A kilencvenes években a magyar szociológia főáramának képviselői elsősorban a »fent« és a »lent« »kiszámíthatóságával« foglalkoztak, és érzésem szerint nem vették figyelembe, hogy a közepén lévőről, a nem kiszámíthatóról a klasszikus szociológia eszközzel egyre kevesebb érvényes megállapítást tudunk tenni.” (Csigó Péter 2006: 314–315.) E kritikai észrevétel annak ellenére is nagyon pontos és rendkívül fontos, hogy ‘a magyar szociológia főáramának képviselői’ számos elemzésben foglalkoztak a ‘középrétegekkel’, a ‘középosztállyal’, illetve a ‘polgárosodással’ a kilencvenes években.⁶⁰

Ennek okát Csigó Péter elsősorban abban látja, hogy a rendszerváltás utáni elszegényedést, az egyenlőtlenségek növekedését, a rétegződés és az osztálytagozódás jelentőségének növekedését regisztráló kutatások elsősorban az elit-, illetve a szegénységvizsgálatok felől kaptak inspirációt. Ez azonban még nem minden: „A fent és a lent kiszámíthatósága – vagyis a klasszikus szociológiai hagyomány eszközeivel való elemezhetősége – azonban nem csak a szegénység- és az elitkutatókat ragadta magával, s nem is csak az explicit társadalomszerkezeti modellek kidolgozóit. A fent és a lent megkülönböztetése átjárja az összes olyan elemzést, amely *implicit vertikális, »mennyiségi« hierarchiaként képzei el a társadalom szerkezetét, és ennek az elméleti a priori-nak megfelelő magyarázó módszereket használ (főképp regressziós modelleket)*. Mindazok a kutatások, amelyek a társadalom egészére vonatkozó összefüggéseket kerestek, s ezeket a nem, életkor, képzettség és jövedelem lineáris dimenzióiban találták meg, a klasszikus, vertikális rétegződésmodellt örökítették át.” (Csigó Péter 2006: 315 – kiemelés tőlem.) Rendkívül fontos módszertani-kutatáslogikai kritikájában Csigó Péter tehát arra hívja fel a figyelmet, hogy *a megismerési eljárások olykor olyan előfeltevéseket is beépítenek a megismerés*

---

⁶⁰ A kilencvenes évek legfontosabb szociológiai munkái a ‘középrétegekkel’, a ‘középosztállyal’ kapcsolatban: Fábíán Zoltán 1994; Fábíán Zoltán–Kolosi Tamás–Róbert Péter–Sági Matild 1994; Róbert Péter–Sági Matild 1995; Kovách Imre 1995; Angelusz Róbert–Tardos Róbert 1998a; Utasi Ágnes 1995a, 1995b, 1997, 1999.

A legfontosabb munkák a ‘polgárosodás’ témájában: Szelényi Iván 1992 [1988], 1992a [1989], 1992b [1989], 1990e; ld. még.: *Replika*, 1990. 1 (2): 24–83; *Replika*, 1993. 4 (11–12): 72–121; *Századvég*, 1991. 7 (2–3): 5–229; valamint: Kovách Imre 1997; Csire András 1997; Angelusz Róbert–Tardos Róbert 1998a.

konstrukciójába, amelyek empirikusan nem indokolhatók és a valóság komplexitását inkább elfedik, mint megmutatják.

Ismertnek és megértettnek vesznek, valójában azonban elfednek egy sor olyan folyamatot, amelyek a társadalomszerkezet középső-felső szegmenseinek *minőségi átalakulására* utalhatnak. „Az underclass és az elit között elhelyezkedő többségi társadalom egyre »cseppfolyósodó« viszonyairól [...] jóval kevesebb szó esett a hazai szociológiában. A fragmentált és »mozgékony« identitások posztstrukturalista megközelítése, a reflexív modernizáció és a »kiágyazódás« tézise többnyire csak az említés szintjén jelent meg a szociológiai írásokban. [...] [R]itkaságszámba ment az olyan empirikus elemzés, amely a miliő, az életstílus vagy a posztmodern »törzs« fogalmait használta volna fel, és a társadalmi tagolódásnak egy olyan modelljéből indult volna ki, amely horizontális, minőségi és fogyasztói alapú különbségeket tételez, nem pedig vertikális, mennyiségi és foglalkozási alapú differenciálódást. Nem jelent meg a társadalom tagoltságának késő modern értelmezése, amelyben az emberek fogyasztói jellegű értékválasztásai autonóm strukturáló erőt jelentenek, amelyek nem vezethetők vissza »mélyebb«, »objektív« társadalmi tényezőkre” (Csigó Péter 2006: 315). Csigó Péter jogosan jegyzi meg, hogy azok a főként a TÁRKI kutatói által az ezredfordulón létrehozott életstílus-modellek, amelyek továbbra is a *vertikális, mennyiségi és foglalkozási* alapú rétegződéssel többé-kevésbé egybevágó *hierarchikus* különbségeket tükröznek vissza, csak egy fontos, de kis lépést tettek a fogyasztói életstílusok megragadása felé. Csigó Péter szakít ezzel a hagyománnyal, és öt ‘fogyasztói szegmenst’ elhatároló elemzésében már a *horizontális, a minőségi és a fogyasztói alapú* különbségekre koncentrál (Csigó Péter 2006: 321–327). Mint írja: „az öt tartalomfogyasztói csoportot nemigen lehet egyetlen »mennyiségi« dimenzióba rendezni, amelynek egyik oldalán a sokszínű és tartalmas, a másik oldalán az egysíkú és felszínes médiafogyasztás állna.” (Csigó Péter 2006: 325.)

Csigó Péter nagyon pontosan fogalmaz, amikor leírja, hogy az Ulrich Beck, Stefan Hradil, Scott Lash, Anthony Giddens, Mike Featherstone, Zygmunt Bauman, Stuart Hall, Andy Bennett vagy Gerhard Schulze nevével összekapcsolódó késő modern elméletek „a fejlett jóléti társadalmak középosztályi valóságából sarjadtak ki” (Csigó Péter 2006: 313). A társadalomszerkezeti meghatározottságokból történő ‘kiágyazódás’ folyamatát [*disembedding*] eleve olyan társadalomszerkezeti változások alapozták meg a késő modern, nyugati társadalmakban, amelyek Kelet-Közép-Európában nem, vagy csak részlegesen, korlátozott mértékben mentek végbe. A rendszerváltást követően Magyarországon – bármennyire is szeretnénk többnek látni – csak a társadalomszerkezet felső negyedében-ötödében játszódtak le olyan folyamatok, amelyek a jóléti társadalmakhoz fogható

középosztályi létfeltételeket teremtettek. Csigó Péter észrevétele, miszerint e 'kiágyazódási folyamatok' alulexponáltak maradtak a hazai társadalomkutatásban, ugyanúgy igaz, mint az az ellenérv, miszerint e 'kiágyazódási folyamatok' társadalmi szélessége és mélysége, azaz *jelentősége* nem érte el azt a mértéket, hogy érdemben foglalkozni kelljen vele (vö.: Ferge Zsuzsa 2006: 479; Szelényi Iván 2007: 1104–1106).

Ennek fényében nem véletlen, hogy Csigó Péter is csak 'a *képzelet* kiágyazódásáig' juthat elemzése konklúziójában (Csigó Péter 2006: 337–340). Mindenekelőtt leszögezi: „Empirikus kutatásunk eredményei azt sugallják, hogy a késő modern individualizáció folyamatának nem előfeltétele a széles körű középosztályosodás, a sokválasztásos fogyasztói környezet kialakulása, a mindennapi életgyakorlatok esztétizálódása. A »kiágyazódás« folyamatát a mainstream kereskedelmi média integráló ereje is beindíthatja.” (Csigó Péter 2006: 337.) Kénytelen viszont sietve hozzátenni: „Ez a kiágyazódási folyamat azonban egyáltalán nem átütő erejű: Magyarországon a késő modern individualizáció folyamata kemény »strukturális korlátokba« ütközik. A magyar társadalom nagyobbik része alacsony életszínvonalon él [...], az iskolázottság szintje alacsony, a telekommunikáció költségei magasak” (Csigó Péter 2006: 338). Semmiképpen sem lehet tehát minden további nélkül 'kiágyazódásról' beszélni akkor, amikor a „magyar társadalom majdnem fele, a »leszakadók« és a »kizártak«, kifejezetten egysíkú médiafogyasztói magatartást követ.” (Csigó Péter 2006: 323.) Kelet-Közép-Európában be kell érnünk a 'képzelet kiágyazódásával', miközben ennek hatótávolsága sem éri el a magyar társadalom idősebb, iskolázatlanabb és hátrányosabb munkaerő-piaci helyzetű szegmenseit. „Míg Nyugat-Európában, egy szerencsésebb társadalmi környezetben maguk az »életválasztások« (*life choice*) individualizálódnak, addig a magyar félperiférián ez a folyamat a képek és diskurzusok közötti választás individualizálódására korlátozódik.” (Csigó Péter 2006: 338.)

Az tehát ugyan valóban igaz, hogy a viszonylag karcsú hazai középrétegeknél *szélesebb* csoportok vonódnak be a 'népszerű média közös kulturális terébe', e bevonódásnak ugyanakkor jelentős *strukturális korlátai* vannak. A 'népszerű média tere' jóllehet valóban hozzájárul a médiafogyasztók 'integrálásához' és 'individualizálásához', valamint internethasználattal kapcsolatos attitűdjeik, az új médiára való nyitottságuk, individuális identitásuk és értékválasztásaik 'kiágyazódásához', ez azonban szélesebb körben is csak a 'képzelet' [*imagination*] strukturális aluldeterminációjához vezet el (Csigó Péter 2006: 331–340). A 'kiágyazódás', a 'reflexív modernizáció', a 'fragmentálódó identitás', a 'fogyasztói individualizáció', az 'életvilág esztétizálódása', a 'fogyasztói társadalom', vagyis – a Csigó Péter által is idézett megfogalmazással – a „nyugati társadalomtudomány [...] elegáns

fogalommanökenjei, melyek oly csábítóan vonaglanak a *Theory, Culture and Society*, a *Representations* vagy a *Social Text* fényárban úszó kifutóin, többnyire esetlenül téblábolnak a közép-európai félperiféria szürkeségében.” (Hammer Ferenc–Dessewffy Tibor 1997: 31, idézi: Csigó Péter 2006: 316.)

A késő modern társadalmak ‘teoretikus reflexiója’ ennek ellenére a Kovács Imre szerkesztette *Társadalmi metszetek* alapkoncepcióját is meghatározta (Kovács Imre 2006). A szerkesztő hangsúlyozza is a bevezetőben: „A kötet kettős célja, hogy segítse a *társadalmi egyenlőtlenség- és struktúrakutatás megújítását*, és *összefoglaló elemzést* adjon a *magyar társadalomról* a kutatások jelenlegi állapota szerint.” (Kovács Imre 2006: 13 – kiemelés az eredetiben.) Ami a megújítást illeti, Kovács Imre kertelés nélkül a csaknem negyven éve létrehozott, többszörösen módosított, de végső soron még mindig a végzett munka jellegén, a munkaerő-piaci pozíción, illetve a foglalkozási kategorizáción alapuló rétegződésmodell *leváltása* mellett érvel – mint fogalmaz: „a paradigmaváltás igencsak időszerű.” (Kovács Imre 2006: 11.) Nem rejti ugyanakkor véka alá, hogy a paradigmaváltás *ellen* is szólnak érvek: „az is kétségtelen, hogy a mértékadó kutatók egy része a régi modell kibővített változatait megfelelőnek tartja a jelenkori társadalm szerkezeti viszonyok megjelenítésére és elemzésére.” (Kovács Imre 2006: 11.) Fontos mindazonáltal, hogy Kovács Imrének és kutatócsoportjának az első struktúrakutató generáció nagy tekintélyű kutatói közül is vannak szövetségesei: a munkajelleg-csoportokat megkülönböztető rétegződésmodell „megújításáért éppen könyvünk lapjain érvel Ferge Zsuzsa, aki a régi modelltől a legteljesebb könyvet írta még a hatvanas években.” (Kovács Imre 2006: 11.)

A ‘régii modell’ megújításával vagy leváltásával kapcsolatos dilemma abból következik, hogy a formálódó új struktúrák részben egybevágóak a régi szerkezettel és azt csak részben formálják át. „A paradigmaváltás szükségszerűségének felismerése és elfogadása azért sem egyszerű, mert a társadalmi egyenlőtlenségeket formáló új jelenségek az esetek többségében a foglalkoztatási és foglalkozási besoroláson alapuló hierarchikus rétegződés hatásaival együtt jelentkeznek, amelyek jelentősége nem halványult el a jelenkori magyar társadalomban sem.” (Kovács Imre 2006: 11.) A *Replika* Hadas Mikós és Nagy Endre által 1990-ben elindított struktúravitájára visszautalva írja: „A struktúra- és egyenlőtlenségkutatások kilencvenes [évek] elején javasolt felszámolásával azért nem lehet teljesen egyetérteni, mert az átalakulóban levő magyar társadalom számos vonatkozásban annak a társadalmi szerkezetnek [a] jegyeit viseli, amelynek megértésére a hagyományos paradigma szolgált.” (Kovács Imre 2006: 13, vö.: Kuczi Tibor–Kovács Imre–Kristóf Luca 2006.) Mi indokolja akkor a régi modell *megújítását*, illetve a *paradigmaváltást*? – teszi fel a

kérdést a kötet több recenzense is (Murányi István 2007; Szelényi Iván 2007; Bányai Borbála–Vida Zsuzsanna 2007).

A rendszerváltással lendületet kapó komplex átalakulás többretű struktúraváltozást indított el, ami miatt – érvel Kovách Imre – a ‘régi modell’ már nem állja meg a helyét: „A foglalkozási besoroláson alapuló, hierarchikus rétegződés elemzése önmagában nem elég a magyar társadalom strukturális viszonyainak és osztály-, réteg- és csoportképződésének megértéséhez. Az anyagi, szimbolikus és kulturális tőketulajdon megoszlásának, a tulajdonhoz és a munkaerő-piaci pozíciókhoz való hozzájutást szabályozó hatalmi, jogi rendszereknek, a piacgazdasággal terjedő fogyasztói társadalom individualizációs-kulturális folyamatainak, a politika struktúraformáló hatásának és a magyar társadalomtörténet valós trendjeinek, a területi egyenlőtlenségeknek, a családi és mikrocsoportok szerkezetének együttes elemzése vezethet a paradigmaváltáshoz.” (Kovách Imre 2006: 18.) Igen homályos megfogalmazás; a rendszerváltás utáni átalakulás jelentőségét valamivel pontosabbá teszi, amikor kifejti: „A hatalmi viszonyok elemzése nem illeszhető bele a régi modellbe, de a tőketulajdon elosztásának és eloszlásának hatása sem.” (Kovách Imre 2006: 12.) Ami a Csígyó Pétertől is ismert késő modern tendenciákat illeti, Kovách Imre számára is fontos az újabb fejlemények figyelembe vétele: „A szociológia tudománya, a hazai és még inkább a nemzetközi irodalom egyre többet ír arról, hogy az ezredforduló európai és észak-amerikai társadalmi individualizálódtak, réteg- vagy osztályszerkezetük összetetté és nehezen felismerhetővé vált, és az »osztály«, »réteg« fogalmak és a foglalkozások kategorizálásával létrehozott stratifikációs modellek használatának ideje lejárt.” (Kovách Imre 2006: 12.) De gondban van a ‘régi modell’ a társadalom- és struktúratörténeti örökség megértésével is: „A 20. század többszöri rendszerváltásainak okai, következménye és összetett mérlege is nehezen vonható meg a hagyományos megközelítéssel.” (Kovách Imre 2006: 12.) A ‘régi modellt’ azért kell tehát *megújítani* vagy mint paradigmát *leváltani*, mert egyrészt nincs összhangban a jelenben élő távolabbi múlttal, másrészt a közelmúlt, a rendszerváltás összetett átalakulását sem tudja igazán megragadni, és harmadrészt, nem képes a maga komplexitásában regisztrálni a késő modern tendenciákat: a fogyasztás, az individualizáció és a kiágyazódás struktúraformáló hatását.

A váltás szükségességét hangsúlyozó bevezetőjében Kovách Imre egy ponton mégis a távolba tolja a kívánt fordulatot: „A kötet nem állít fel új struktúramodellt és új kutatási paradigmát. A kutatócsoport arra a következtetésre jutott, hogy a magyar társadalom struktúrája és rétegződése a kutatás jelen állapotában nem írható le egyetlen modellel, ezért döntöttünk úgy, hogy a magyar társadalmat strukturáló folyamatok leírását az egyes

strukturáló tényezők hatásainak elemzésével oldjuk meg.” (Kovách Imre 2006: 13.) Az ‘új modell’ még várat magára, a *Társadalmi metszetek* csak a formálódó új egész egyes aspektusait elemezheti: „Azt állítjuk, hogy a magyar társadalomnak nincs ugyan egységesen leírható struktúrája, de a társadalom egyes csoportjaihoz tartozást meghatározó számos tényező és folyamat egymástól elkülönítve elemezhető, leírható és megismerhető. A társadalom szerkezetét a kötet tanulmányai az egyes strukturális folyamatok és társadalmi csoportok elemzéseinek nézőpontjai szerint mutatják be.” (Kovách Imre 2006: 13.) A Kovách Imre vezette kutatócsoport tagjai a fő strukturáló mechanizmusoknak mindenekelőtt 1. a tőketulajdont (a tőke birtoklásából vagy hiányából fakadó viszonyokat), 2. a redisztribúciót, valamint 3. „*az uniós fejlesztési forrásokhoz való hozzáférésnek az európai integráció előrehaladtával egyre növekvő funkciójú, más logikájú redisztribúciós mechanizmusát*” tekintik (Kovách Imre–Kuczi Tibor–Jókuthy Emese 2006: 27 – kiemelés az eredetiben). Összességében a „magyar társadalom osztály- és rétegződési rendjét valószínűleg *e három klasszifikáló dimenzió mentén, a magyar társadalom posztmodern jelenségeit, hatalmi viszonyait és a történeti fejlődési sajátosságokat* is értelmezve lehet a legpontosabban meghatározni.” (Kovách Imre–Kuczi Tibor–Jókuthy Emese 2006: 27 – kiemelés az eredetiben.)

A ‘paradigmaváltás’ vagy a ‘régí modell’ megújításának dilemmája tehát a megcélzott jövőbe helyeződik át: „A társadalomszerkezet-, az osztály- és stratifikációs modellek és -elemzések paradigmaváltásához vezető további lépéseket a kötet vitájától is várjuk.” (Kovách Imre 2006: 13.) Jelen dolgozat nem titkolt szándéka, hogy hozzájáruljon ehhez az új társadalomképhez. A megújulás szükségességét és lehetséges irányait részletesebben tagláló tanulmányukban Kovách Imre, Kuczi Tibor és Jókuthy Emese világossá teszik, hogy az új modellnek egymással – látszólag – homlokegyenest szembefutó tendenciákat kell egyszerre értelmeznie: „Amilyen tényszerű a posztmodern társadalomszerveződés egyes elemeinek megérkezése, annyira nyilvánvaló, hogy nagy társadalmi csoportok, például a milliós szegénység vagy a fizikai munkások esetében a társadalmi pozíciót változatlanul a munkamegosztásban elfoglalt hely jelöli ki. A régi társadalmi viszonyok és az új réteg- és csoportképző tendenciák hatása egy időben és gyakran együttesen jelentkeznek. Használható megközelítésnek ezért az *összefoglalóan posztmodernnek tekintett új társadalmi jelenségek elemzési lehetőségeinek és a hagyományos paradigma szemléletmódjának együttes alkalmazása látszik.*” (Kovách Imre–Kuczi Tibor–Jókuthy Emese 2006: 21 – kiemelés az eredetiben, vö.: Kapitány Balázs–Karácsony Gergely–Kovách Imre–Róbert Péter 2007.) A megoldást a látszólagos ellentmondások feloldásától, vagyis attól várhatjuk, hogy a

paradoxnak ható folyamatokat olyan közös okra vezetjük vissza, amelynek hatásai komplexebbek az azokat külön-külön regisztráló és teoretizáló irányzatoknál.⁶¹

6. Az erőforrások ‘konszolidációja’, a társadalmi egyenlőtlenségek és a szegénység növekedése – ‘modern’ hatások

A *Társadalmi metszetek* szerzőgárdájában nemcsak a Politikatörténeti Alapítvány támogatásával szerveződő kutatócsoport tagjait – Kovách Imrét, Kuczi Tibort, Laki Lászlót, Csurgó Bernadettet, Kristóf Lucát, Nagy Kalamász Ildikót, Megyesi Boldizsárt és Jókuthy Emesét – találjuk, hanem mások mellett Szalai Erzsébetet, Angelusz Róbertet, Tardos Róbertet és Ferge Zsuzsát is. Ez utóbbi kutatók, bár maguk is a ‘régii modell’ megújítása, illetve kiegészítése mellett érvelnek, tanulmányaikban távolságot tartanak a ‘posztmodern tendenciákból’ következő struktúraformák (túl)hangsúlyozásától.

---

⁶¹ Jelen dolgozat erre az utolsó fejezetben tesz kísérletet.

A *Társadalmi metszetek* szerzői a megcélzott új modell felépítéséhez áttekintették a nemzetközi szakirodalom fontosnak tűnő irányzatait, főbb elméleti kereteit, fogalmait és állításait. Rekonstrukciójuk azonban több helyütt pontatlan, illetve hibás, ezekre itt, lábjegyzetben hívom fel röviden a figyelmet. Ilyen például Gerhard Schulze *Erlebnissesellschaft* (Élménytársadalom) című munkájának alapvetően helyes, néhány ponton mégis hibás interpretációja (vö.: Schulze, Gerhard 1992, 1998 [1992], 2000 [1992]). Kovách Imre, Kuczi Tibor és Jókuthy Emese áttekintő munkájában olvasható: „Habár Schulze maga nem az osztályszempontú társadalomleírás ellentétéleként dimenzionálja elméletét, mégis egyértelmű, hogy adott osztálykategóriák és érdekek mentén nem kizárólagosan magyarázható a társadalom. [...] A (poszt)modern társadalmak sajátosságát és újszerűségét Ulrich Beck jóval komplexebb viszonyrendszerben látja. Schulze megközelítéséhez hasonlóan ő is elvonatkoztat attól, hogy a társadalmat osztálytársadalomként írja le. Schulzét meghaladva azonban Beck kiinduló téziseinek egyike, hogy osztálytársadalom már nem létezik, az újfajta modern társadalmat *kockázati társadalomnak* nevezi.” (Kovách Imre–Kuczi Tibor–Jókuthy Emese 2006: 32 – kiemelés az eredetiben.) Gerhard Schulze valójában nagyon is az ‘osztályszempontú társadalomleírás ellentétéleként’ pozicionálja élménytársadalom-elméletét, elveti az ‘osztálytársadalom’ elképzelését, és Ulrich Beck kockázattársadalom-konceptiójánál komplexebb társadalomképet kínál. Ulrich Beck nem ‘haladta meg’ Gerhard Schulzét, hiszen – a fenti tárgyalás sorrendjével ellentétben – míg Ulrich Beck *Risikogesellschaft*-ja 1986-ban, addig az Gerhard Schulze *Erlebnissesellschaft*-ja 1992-ben jelent meg először. A pontosság kedvéért: a szerző neve helyesen ‘Schulze’, nem pedig (‘t’ betűvel) „Schultze” (Csige András–Kovách Imre–Kristóf Luca 2006: 255, 258; Csige Péter 2006: 320; Kovách Imre szerk. 2006: 525). A ‘világnézet’ pedig, ha németül írjuk, ‘Weltanschauung’, nem pedig „weltanschauung” (Kovách Imre–Kuczi Tibor–Jókuthy Emese 2006: 34).

Mint az más írásaikból is kiderül, Angelusz Róbert és Tardos Róbert jól ismerik a késő modernitás szociológiájának irodalmát (vö. pl.: Angelusz Róbert–Tardos Róbert 2002). Ennek ellenére inkább mindenkit óvnának a paradigmaváltás gondolatától: „Mint számos ilyen esetben, az új felismerések érvényét ezek bizonyos túlhajtása csorbítja. Kétségkívül csábító az elgondolás, hogy a modern (stílszerűbben: *posztmodern*) viszonyok leírásához új fogalmi eszköztárra, egyfajta paradigmaváltásra van szükség. A fentiek fényében ez bizonyos fokig indokolt lehet, azonban az már kevésbé ésszerű, hogy válogatás nélkül búcsút mondjunk a strukturális kontinuitás gondolatának és az erre épülő terminusok, problémacsomópontok egészének, köztük például a szociológia által hagyományosan kultivált olyan kérdéskörnek, mint az erőforrások egyenlőtlensége.” (Angelusz Róbert–Tardos Róbert 2006: 227 – kiemelés az eredetiben.) A szerzőpáros már a nyolcvanas évek második felében is az akkor legfrissebb hálózat-, életstílus- és milió kutatások figyelembevételével végezte kutatásait (vö. pl.: Angelusz Róbert–Tardos Róbert 1987, 1991, 1998b), mégis, a rendszerváltás után másfél évtizeddel a fogyasztás, az individualizáció és a szabad életstílus-választás teoretikus kezdeményezéseit csak erős korlátokkal látja alkalmazhatónak a hazai viszonyokra. „Ezek a megfontolások bizonyos értelemben a fejlett posztindusztriális társadalmak prosperáló szakaszaira is [csak korlátozottan] vonatkoztathatók (ahol a növekedés valóban tompítja a társadalmi törésvonalak, a polarizációs folyamatok élességét), s még kevésbé érvényesek a fejlett európai régiókban is megjelenő dekonjunkció viszonyaira. Ennél is kérdésesebb a paradigma mechanikus átvétele olyan társadalmi közegekre, amelyeket mind ez idáig inkább az erőforrások szűkössége jellemez, és az életformák, miliók, stílusok szabadon választható, széles spektruma egyelőre kevesek sajátja.” (Angelusz Róbert–Tardos Róbert 2006: 227.)

Elemzésük kiindulópontjaként ezért Peter M. Blau terminológiáját kölcsönözve a főbb erőforrásokból, illetve demográfiai sajátosságokból konstruált változók ‘konszolidációját’ [*consolidation*] (fokozódó összekapcsolódását, növekvő együttjárását), illetve ‘interszekcióját’ [*intersection*] (egymástól való függetlenedését) vizsgálják meg (vö.: Blau, Peter M. 1997 [1977]; Angelusz Róbert–Tardos Róbert 2003). Mint írják: „Az individualizációs tézist is lefordíthatjuk a blau-i strukturális terminusokra. Részben azt várhatnánk ennek alapján, hogy a hagyományos társadalmi-demográfiai változók, illetve reprodukciós mechanizmusok erőforrás-meghatározó szerepe csökken, részben azt, hogy a releváns tényezők összefüggése inkább gyengül, mint erősödik. E gondolatmenetet feltételesen elfogadva, egészében véve a hagyományos értelemben vett struktúrák lazulásával számolhatnánk.” (Angelusz Róbert–Tardos Róbert 2006: 228.) Ha tehát az erőforrások és származási-demográfiai tényezők kapcsolata lazul (ez az ‘interszekció’ tendenciája), akkor

joggal feltételezhető, hogy a posztmodern tendenciák erősödnek s így joggal beszélhetünk a szintek eltolódásáról, az individualizációs hatásról és a kiágyazódásról. Ezzel szemben, ha e – blai értelemben vett – ‘strukturális paraméterek’ fokozottan összekapcsolódnak (ez a ‘konszolidáció’ tendenciája), akkor a fogyasztói individualizáció jelentősége sem becsülhető túl.

A kérdés eldöntésére egyfelől 1986–1987-ből, másfelől 2005-ből származó adataikat hasonlítják össze. E csaknem két évtizedet átfogó empirikus ‘kísérlet’ a megfelelő feltételek teljesülése esetén – metaforikusan fogalmazva – a társadalom ‘nyílásának’, vagy ‘záródásának’ tendenciájáról tájékoztat. Amennyiben a vizsgált erőforrástípusok – a ‘kapcsolathálózati’, a ‘vagyon’, a ‘kulturális’, illetve a ‘politikai’ – ‘konszolidálódási tendenciája’ figyelhető meg, akkor az egyes erőforrásokhoz való hozzáférés, illetve azok felhalmozása eleve más erőforrások birtoklását feltételezi, és végső soron a ‘Máté-hatás’ tendenciáját erősíti (vö.: Angelusz Róbert 2010). Angelusz Róbert és Tardos Róbert a ‘kapcsolathálózati’, a ‘vagyon’ és a ‘kulturális’ erőforrásokat illetően *pontosan ezt az összefüggést találja* (Angelusz Róbert–Tardos Róbert 2006: 229–236, különösen 233). Eredményeik azt mutatják, hogy a ‘kapcsolathálózati’, a ‘vagyon’ és a ‘kulturális’ erőforrások szorosabban kapcsolódnak össze egymással 2005-ben, mint 1986–1987-ben, következésképpen *konszolidációs tendencia érvényesül*.

Második lépésben azt vizsgálják, milyen tényezőkkel magyarázható leginkább az erőforrásokhoz való hozzájutás. A vizsgált egyének helyzete szempontjából két ‘exogén’ (apa iskolai végzettsége és a kérdezett életkora), valamint két ‘endogén’ tényező (aktívan foglalkoztatott-e, illetve fizikai vagy szellemi foglalkoztatott-e) hatását vizsgálva arra jutnak, hogy a konszolidációs tendenciával egybecsengő módon a származási-demográfiai meghatározottságok hatása *nő* a megszereshető erőforrások mennyiségére nézve (Angelusz Róbert–Tardos Róbert 2006: 236–242). Tapasztalataikat összegezve így fogalmazzák: „Ahogy a különböző típusú erőforrások konszolidációja, egymással való összefonódása sem látszik gyengülni, úgy a legátfogóbb kategóriákon alapuló foglalkozási osztálypozíció befolyása is jelentékeny maradt, sőt a vizsgált átörökítési mechanizmusok szerepe, a kulturális háttér hatása valamelyest még erősödött is. Az individualizációs tézis fokozatos kiegyenlítődésre és a csoporthatárok elmosódására vonatkozó implikációi legalábbis a hazai esetre tehát nem igazolódtak.” (Angelusz Róbert–Tardos Róbert 2006: 242–243.) A jelek egyértelműen az erőforrás-konszolidáció és -reprodukció fokozódó hatásának irányába mutatnak. Tanulmányuk tulajdonképpeni témájának vizsgálatára (‘Hálózatok a magyar társadalomban’) csak ezt követően térnek rá, s mutatják ki, hogy a kapcsolathálózati

erőforrások – mind az erős, mind a gyenge kötések – szintén polarizálódnak a társadalomszerkezetben (Angelusz Róbert–Tardos Róbert 2006: 243–247). Mint fogalmaznak: „A jelen tapasztalatok e [kettő] szétválás[ának] mérséklődésére, voltaképp ebben a vonatkozásban is e tényezők közti konszolidáció erősödésére utalnak. Az e téren is megjelenő polarizáció nyomán a társadalom egy jelentős részében mind az erős, mind a gyenge kötésű kapcsolatok szűkös javakká válnak.” (Angelusz Róbert–Tardos Róbert 2006: 247.)

Angelusz Róbert és Tardos Róbert elemzésével azonos irányba mutat Ferge Zsuzsának a *Társadalmi metszetekben* megjelent tanulmánya is ‘Struktúra és szegénység’ címmel (Ferge Zsuzsa 2006b). Mielőtt szintén polémikus hangot ütne meg, rekonstruálja a posztmodern fordulatot sürgetők álláspontját és főbb érveit: „Sokan úgy gondolják, hogy a »nagy egészeztől«, például egy-egy társadalomról, valamennyire is szilárd struktúrákról ma már nem lehet általános szinten, nagy összefüggésekben beszélni. Az emberek szabadon választanak és döntenek, a tudományosnak minősített, racionálisan értelmezhető szabályszerűségek legfőljebb kis részletek esetében érvényesülnek. A posztmodernitás a »nagy narratívák« eljelentéktelenedését hozza magával, s ezzel a társadalmi meghatározottságok gyengülését, az individuális választások sokasodását, az »élet esztétizálásának« programját.” (Ferge Zsuzsa 2006b: 479.) Nem vitatja az álláspont legitimitását, a kelet-közép-európai, illetve hazai viszonyokra vonatkozó *érvényességét* azonban igen: „Lehet, hogy az úgynevezett posztmodern világban a társadalom kevésbé határozza meg a sorsokat, mint korábban, a múlt kevésbé magyarázza a jelent, a hasított fa nem kerül halomba, és semmi nem determinált. Nem merek állást foglalni abban, hogy ez mennyire lehet igaz bolygónk egészére, bár a kételyeim súlyosak, ha elnézem az első és harmadik világot. (A második elolvasóban van). Abban azonban meglehetősen biztos vagyok, hogy Magyarország nem a posztmodernitásban él. A társadalom számít, ha folyton változik is. Az emberek túlnyomó többsége nem választja szabadon sem a sorsát, sem azt, hogy hogyan él, hogyan »viselkedik«.” (Ferge Zsuzsa 2006b: 479, vö.: Szelényi Iván 2007: 1105.)

A társadalmi struktúrát továbbra is Pierre Bourdieu-től inspirálva határozza meg: „a társadalmi struktúrát viszonyok kapcsolódásaiból formálódó rendszerként fogom fel. Ezek a viszonyok a különféle társadalmi erőforrások körüli mozgások során alakulnak ki és szilárdulnak meg. A küzdelmek a meglévő források megtartásáért, újak megszerzéséért konkrétan mindig egy-egy területen belül zajlanak. [...] Ebben az írásban az erőforrások körüli küzdelmekről van szó, és akkor a küzdelem terepét a bourdieu-i értelemben vett mező vagy erőter írja le jobban. Így a látszólag külön elméletekhez tartozó fogalmak – struktúra és

viszonyok, illetve erőforrások és mezők – összekapcsolódnak.” (Ferge Zsuzsa 2006b: 450, vö.: 2003a, 2008b.) Hasonlóan korábbi tanulmányaihoz, e dolgozatban is újraértelmezi a hatvanas évek végén elvégzett rétegződésvizsgálatát, a ‘munkajelleg-csoportokon’ alapuló rétegződés modelljét (Ferge Zsuzsa 2002, 2003a). Mint írja: „a munkamegosztásban elfoglalt hely komplexen fejezte ki a különböző erőforrásokért folyó – akkor nagyon visszafogott, lefojtott – küzdelem kimenetelét. A tevékenység jellemzésére »a végzett munka jellege« kifejezést használtuk. Természetesen akkor is tudtuk, hogy a »munkajelleg-csoport« nem jelent sokkal többet, mint a korábbi »társadalmi-gazdasági csoportok« vagy valamilyen foglalkozási csoportok átkeresztelését.” (Ferge Zsuzsa 2006b: 482.)

Ami az államszocializmus társadalomszerkezetét illeti, utólag kell felhívni a figyelmet arra a legalapvetőbb dimenzióra, amelyre a hatvanas évek végén még nem lehetett: „Az államszocializmus struktúrájának alapja, meghatározója a viszonylag nyugodtabb szakaszokban is a központi hatalom működés módja, a központi túlhatalom által meghatározott viszonyok voltak.” (Ferge Zsuzsa 2006b: 481.) A társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely, a ‘végzett munka jellege’ tehát csak az államhatalomhoz, a vezető pártállami funkciókhoz való viszony *után* következő, másodlagos meghatározottságnak tekinthető: „Valóban, a politikai uralkodó osztály a legtöbb kelet-európai »szocialista« országban szegregált, külön világban élt, és alig használta a nép számára elérhetővé tett közjavakat. Védett luxus lakótelep, külön kórház, sötét ablakos gépkocsi, külön üdülő, külön boltok szolgálták ki őket. Szinte az mondható, hogy felfelé rekesztették ki magukat a társadalom egészéből, amelynek tagjaival nem tudhattak »polgári«, egyenrangú kapcsolatot fenntartani.” (Ferge Zsuzsa 2002: 11.) E hatalom célja végső soron egy felzárkózási, ‘modernizációs’ és civilizatorikus cél elérése, a hatalom gyakorlásának „hivatalos ideológiája szocialista eszmék alapján próbálta volna az új társadalmat megszervezni.” (Ferge Zsuzsa 2006b: 483–484.)

Ha mármost az egyenlőtlenségek alakulását vizsgáljuk, Ferge Zsuzsa utólag pontatlannak látja eredeti kérdésfeltevését: „A hatvanas évek közepén arra a kérdésre kerestem választ, hogy miért nagyobbak a társadalmi egyenlőtlenségek, mint lenniük kellene a politika deklarált ideológiája és önképe szerint is, meg az én igazságérzetem szerint is. Pedig akkor – az erőszakos diktatúra évei után – nem is voltak különösebben szembeűnők ezek a különbségek.” (Ferge Zsuzsa 2002: 9.) A rendszerváltás után visszatekintve az adekvát kérdés álláspontja szerint már nem ez. „Nem az volt a rejtély, hogy miért voltak »túl nagyok« az egyenlőtlenségek az egyenlőség ideológiájához képest, hanem az, hogy miért csökkenhettek olyan jelentősen a háború előtti Magyarországhoz képest. Nem az volt a

kérdés, hogy miért maradt meg a szegénység, hanem hogy hogyan zsugorodott viszonylag szűkre, viszonylag sekélyre?” (Ferge Zsuzsa 2006b: 484.) A rendszerváltás után újra átalakult az egyenlőtlenségekkel kapcsolatos kérdések relevanciája: „Ma másként merül fel számomra a régi kérdés. Úgy, hogy miért nőttek meg olyan hirtelen, olyan látványosan a társadalmi egyenlőtlenségek a korábbi rendszerhez képest. A dúskáló, gyakorta hivalkodó gazdagság és a szélsőséges nyomor a mindennapok része lett.” (Ferge Zsuzsa 2002: 9.)

Ferge Zsuzsa számára a rendszerváltás legnagyobb súllyal a latba eső következménye valóban az egyenlőtlenségek és a szegénység növekedése (Ferge Zsuzsa 2000, 2005). „A strukturális változások következtében ugrásszerűen nőttek az anyagi – jövedelmi, vagyoni, életfeltételekbeni – egyenlőtlenségek. Általában nőttek a kockázatok, csökkentek az egzisztenciális biztonságot. [...] A társadalmi egyenlőtlenségeknek az a természetük, hogy ha nem történik határozott erőfeszítés az ellenkező irányba, spontánul növekszenek. A piaci társadalomra ez különösen igaz.” (Ferge Zsuzsa 2002: 23, vö.: 2006b: 499.) Az egyenlőtlenségek és a szegénység szélesedésének és mélyülésének tendenciája az elmúlt évtizedben sem fordult meg (Ferge Zsuzsa 2010: 158–183; Kolosi Tamás–Sági Matild 1996: 165). A rendszerváltás után a legalapvetőbb, ‘létfenntartó tevékenységhez’ való hozzáférés, valamint az önfenntartáshoz, a megélhetéshez szükséges források előteremtése tömegek számára vált bizonytalanná a társadalomszerkezet talpázatán: „mindenkinek szüksége van valamennyi erőforrásra. Ha máshoz nem, a pusztá fennmaradáshoz. A megélhetési küzdelemben a tét sokak számára nem az élre kerülés, a jó helyezés, hanem az, hogy lent maradásuk a gazdasági, politikai, kulturális kisémmizés (vagy megfosztás) milyen szintjét, mértékét, formáját fogja jelenteni. Hogy egyáltalán jutnak-e létfenntartó tevékenységhez, és ha igen, milyen erőfeszítéseket követel ez tőlük, milyen körülmények között kell munkát végezniük, s az milyen ellenszolgáltatást, jövedelmet kínál számukra. A létfenntartó tevékenységek rendszere a források körüli küzdelmek kimenetét mutatja, és ezzel mintegy szabad szemmel kivehető képet rajzol a struktúráról.” (Ferge Zsuzsa 2006b: 481.)

A rendszerváltás utáni ‘újkapitalizmus’ struktúrája sok tekintetben eltér az államszocializmusétól: „Strukturáló szempontból a hatalmi viszony domináns helyét a *tőkeviszony* vette át a piaci társadalomban. Ez is kettévágja a társadalmat tulajdonosokra és a többiekre [...]. A két térfél között azonban sokféle vertikális és horizontális kapcsolat van. A strukturális viszonyok változása olyasmit jelent, hogy *a magántulajdon meghatározóvá vált*, a politikai hatalom pedig megszűnt domináns tényezőnek lenni. A politikacsínálás belépett a társadalmi munkamegosztást belülről strukturáló viszonyok közé. A *tőketulajdon mellett a munkaerőpiachoz való viszony* vált a társadalmat átstrukturáló és egyben az életesélyeket a

korábbinál jobban differenciáló tényezővé. A két viszony együtt meghatározza, milyen módon, milyen mértékben, milyen jogcímen jut vagy nem jut az ember a létfenntartás forrásaihoz.” (Ferge Zsuzsa 2006b: 487–488 – kiemelés tőlem.) A rendszerváltás után kiépülő rendszer nem pusztán ‘piacgazdaság’, hanem a magántulajdon felhalmozását korlátlanul lehetővé tevő rendszer, amelyben mind a szűk, mind a tág értelemben vett tőkeviszonyok domináns strukturáló erővel bírnak (a gazdasági-vagyoni mellett a kulturális, kapcsolathálózati és politikai erőforrások is).

A *Társadalmi metszetek* recenzenseként Szelényi Iván is ehhez nagyon hasonló álláspontot foglal el (Szelényi Iván 2007). A kérdésre, hogy ‘kell-e új paradigma?’, így válaszol: „Nem tudom, mert nem világos számomra, hogy mi a »paradigma«. Azt kell tisztáznunk, mi a »függő változónk«, mit akarunk megmagyarázni, s akkor egyértelműbb választ tudunk adni arra, mi az erre legalkalmasabb »független változó«.” (Szelényi Iván 2007: 1105.) Ferge Zsuzsával és Szalai Erzsébettel, végső soron pedig a *Társadalmi metszetek* szerzőgárdájával egyetértésben Szelényi Iván megállapítja: „A hazai szociológia dicséretére legyen mondva, fél évszázada világos, mi a legfontosabb függő változónk: a társadalmi egyenlőtlenségek foka, illetve a szegénységbe, társadalmon kívül kerülésnek a valószínűsége. Nos, ha ebben meg tudunk állapodni, aligha kérdéses, hogy a társadalom újratermelési rendjében elfoglalt hely, a munkaerő-piaci helyzet, tulajdonlás, vagy attól való megfosztottság az egyik legfontosabb független, magyarázó változónk (Magyarországon, de az Egyesült Államokban, Angliában, Németországban vagy akárhol a mai világban).” (Szelényi Iván 2007: 1105.) Ha ezen felül abban is konszenzus van, hogy a tőkés piacgazdaságban a tőketulajdon és a piaci pozíció meghatározó szereppel bír az egyenlőtlenségek magyarázatában, akkor a ‘fogyasztói individualizmusra’, az ‘életvilág esztétizálódására’, a ‘kiágyazódásra’ és az ‘identitások cseppfolyósodására és fragmentálódására’ vonatkozó posztmodern érvek nem eshetnek igazán nagy súllyal a latba. A társadalmi egyenlőtlenségek, valamint az elszegényedés esélyének „mérésére rendelkezésünkre álló mérőszámokat állandóan újra kell kalibrálnunk, ilyen értelemben mindig új és új »paradigmákra« van szükségünk, de annak semmi jelét nem látom, hogy valamiféle posztmodern divat miatt érdemes elhagynunk a Marx és Weber által már rendelkezésünkre bocsátott eszköztárt: a piaci helyzet és a tulajdoni viszonyok kettőssége kiváló »független változó«, még ha azon folyamatosan gondolkodnunk is érdemes, hogy a szinte végtelen számú foglalkozási, tulajdonlási kategóriát miként vonjunk össze véges számú »rétegbe«, »osztályba« vagy »X«-be.” (Szelényi Iván 2007:1105.)

Miközben az egyenlőtlenségek és a szegénység minden jel szerint nő, a tőke–munkaviszony és a gazdasági elitek dominálta hatalmi szerkezet működése szertefosztatja a rendszerváltás idején megfogalmazódó legtöbb illúziót (Szalai Erzsébet 2006, 2010). „A felvagy elszabaduló egyenlőtlenségek társadalmilag legsúlyosabb következménye a legszegényebbek, közöttük a romák kirekesztése. Ennek egyik megjelenési formája a szegregáció. Magyarországon folyamatosan erősödik a lakóhelyi szegregáció, és ezzel a települési lejtő mind meredekebbé válik.” (Ferge Zsuzsa 2006b: 496.) Az általános erőforráshiány, az alacsony iskolázottság, a felettebb sérülékeny vagy elveszített munkaerő-piaci pozíció, a településszerkezeti hátrányok, a lakóhelyi és iskolai kizárulás, a ‘társadalom alatti lét’, a szegényekkel, különösen pedig a cigánysággal, a romákkal szembeni hátrányos megkülönböztetés külön-külön is súlyos terheket rónak a társadalmi és térszerkezet peremterületein élőkre, halmozódva azonban egyenesen páriahelyzetbe szorítják a leszakadókat (Ladányi János–Szelényi Iván 2004; Szalai Júlia 2007; Virág Tünde 2010; Ladányi János 2012). „Adatszerűen a leginkább veszélyeztetett csoport a romák, akiknek 2002/[200]3-ban több mint kétharmada szegény volt. A szegények többsége (tévedések elkerülése érdekében hangsúlyozom) persze nem roma.” (Ferge Zsuzsa 2006b: 496, vö.: *Szociológiai Szemle*, 2002. 12 [4].)

Azonban nemcsak Angelusz Róbert és Tardos Róbert, Ferge Zsuzsa és Szalai Erzsébet, Szelényi Iván és Ladányi János, Szalai Júlia és Virág Tünde, de Kolosi Tamás és munkatársai is *a korábbi státusinkonzisztencia határozott csökkenéséről, a státusok kikristályosodásáról, az osztályviszonyok és az osztálytársadalom kontúrjainak mind markánsabbá válásáról* írnak (Kolosi Tamás–Róbert Péter 2004; Kolosi Tamás–Dencső Blanka 2006; Kolosi Tamás–Keller Tamás 2010). A kétezres évek közepétől Kolosi Tamás egy új feltevéssel és érveléssel egészíti ki a társadalomszerkezetről általa is felvázolt képet: „Hangsúlyoznunk kell ugyanakkor, hogy miközben elemzésünk egy kialakult osztálytársadalom képét mutatja, az osztályhelyzet a népesség konkrét életkörülményeinek 30–40%-át magyarázza. Feltételezzük, hogy amennyiben mérőeszközeinket finomítani és pontosítani tudnánk, akkor sem emelkedne ez a hatás 50% fölé. Úgy gondoljuk, hogy az életkörülmények másik felét *meritokratikus hatások (képességek és egyéni törekvések, teljesítmények)*, egyéni és történelmi véletlenek határozzák meg (Kolosi [Tamás] 2006).” (Kolosi Tamás–Dencső Blanka 2006: 35.) Néhány évvel később a meritokratikus hatásokat már a rendszerváltást követő időszakban, visszamenőlegesen is regisztrálni véli: „Mindez azt is jelzi, hogy közvetlenül a rendszerváltás után az adottságok, tudás és foglalkoztatottság mellett talán a legnagyobb szerep mégiscsak olyan

tulajdonságoknak jutott, mint a tehetség, a szorgalom, a kockázatvállalás és a szerencse” (Kolosi Tamás–Keller Tamás 2010: 118, vö.: 133).

A Kolosi Tamás által újra felfedezett meritokratikus érvelés a társadalmi egyenlőtlenségek és a szegénység növekedése, valamint az elitek eltávolodása közepette e viszonyok igazolására *is* felhasználható. Kolosi Tamás explicit módon nem aknázza ki ezt az argumentációs stratégiát, megfogalmazásaival azonban nem is megy szembe vele. Az egyenlőtlenségek növekedését, és a társadalom többsége helyzetének relatív romlását például így írja le: „Véleményünk szerint a piacgazdaság kiépülésével az elit jobban »elhúz« a társadalom középső részétől, mint amennyire a depriváltak »leszakadnak« onnan.” (Kolosi Tamás–Keller Tamás 2010: 134.) Az e folyamatból következő ‘státuszfeszültséget’ is értetlenül szemléli, és egyéni képességekkel hozza feltételes összefüggésbe: „Végül elemzésünk során nyitva hagytuk azt a kérdést, hogy voltaképpen mivel magyarázható a státuszfeszültség. Eredményeink szerint az ugyanis lényegében független a munkaerő-piaci és demográfiai hatásoktól. *Meglátásunk szerint az egyéni képességek, célkitűzések, értékek és magatartásmintázatok szerepe ebben a tekintetben is jelentős lehet.*” (Kolosi Tamás–Keller Tamás 2010: 134 – kiemelés tőlem.)

A társadalmi struktúra- és rétegződéskutatásban legkésőbb Kingsley Davis és Wilbert E. Moore ‘Some Principles of Stratification’ (‘A rétegződés néhány elve’) című tanulmánya óta széles körben vitatott meritokratikus érvelést Kolosi Tamás egy további argumentációs stratégiával egészíti ki (Davis, Kingsley–Moore, Wilbert E. 1997 [1945]). Kolosi Tamás álláspontja szerint: „A kiemelkedő tehetség minden valószínűség szerint genetikailag kódolt” (Kolosi Tamás 2006: 97). Szelényi Ivánnal közösen jegyzett könyvében ennél is tovább megy. Egy – valószínűleg Kolosi Tamás által írt – bekezdésben a nagyburzsoázia sikerét firtatva így fogalmaz: „De [a sikerben] nyilván van szerepe a személyiségnek is, *ha úgy tetszik, a genetikus adottságoknak.* Ilyen az analitikus készség, a lehetőségek felismerésének az adottsága, a kockázatvállalás, a szorgalom, s a készség a másokkal való együttműködésre (sok üzleti siker mögött a jó csapatmunka áll).” (Kolosi Tamás–Szelényi Iván 2010: 286 – kiemelés tőlem.) Ez a felfogás legalábbis nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek alakulását, a szegénységet vagy éppen az elitpozícióba emelkedést meritokratikus elvekre, genetikailag kódolt tehetségre (vagy tehetségtelenségre) hivatkozva lehessen legitimálni.

7. Melyik kettő? Miért kettős? A magyar szociológia kettőstársadalom-elméleteinek hasznáról és káráról

A magyar szociológia bővelkedik a kettőstársadalom-, illetve kettősstruktúra-elméletekben. A ‘megosztott’, illetve ‘kettőszakadt’ társadalom képzete ráadásul csaknem ugyanennyire elterjedt a hazai közéleti-politikai diskurzusban. Ha a társadalom, illetve a társadalomszerkezet kettősségének felfogása mind a tudományos, mind a közéleti diskurzusban ilyen szívósnak bizonyul, érdemes a kritikai felülvizsgálatra. A szociológiai koncepciók esetében joggal merülhet fel a kérdés, *pontosan* miben is áll az általuk tételezett kettősség. A bajok itt kezdődnek. Közelebbről megvizsgálva a szóban forgó elképzeléseket, teljesen világossá válik, hogy a legtöbb esetben nem ugyanarról a dualitásról van szó. Ha azonban belátjuk, hogy társadalmunk állítólagos kettős szerkezete ténylegesen *többfajta* kettősséget is jelenthet, gyanút foghatunk, és máris visszakérdezhetünk: most pontosan *melyik kettőről* van szó?

A kérdések egymást követik: fenntartható-e a kettős társadalom képzete, ha az többszörös kettősséget is jelenthet? Milyen összefüggéseket tárnak fel és melyeket fednek el ezek a megkülönböztetések? Egyáltalán: honnan fakadnak, miből erednek? Valóban a vizsgálati tárgy megkettőződéséről van szó (és ha igen, milyen szempontból kettőződött meg?), vagy csak a vizsgálódó tekintet szemléletéből fakad a kettősség? Ha ez utóbbiról van szó, pontosan mi okozza a dualitást? A tudománytörténeti hagyományokhoz (Erdei Ferenc modelljéhez) történő igazodás szándéka? Esetleg a társadalommegismerési eljárások, modellalkotási törekvések valamilyen *a priori* tendenciája?

7.1. Melyik kettő?

7.1.1. Erdei Ferencről a ‘második gazdaságig’

A szociológiai kettőstársadalom-elméletek talán legfontosabb előképe és hivatkozási alapja Erdei Ferenc munkája a két háború közötti magyar társadalomról (Erdei Ferenc 1976a, 1976b). Noha erős a kísértés, nem hagyható figyelmen kívül, hogy a történelmi nemzeti, illetve a modern polgári társadalom dualitása nem foglalja magába a társadalom egészét. *Erdei Ferenc ugyanis sehol sem ír ‘kettős’ szerkezetéről, struktúráról vagy társadalomról.* Amit nála olvashatunk, a következő: „többszörösen összetett szerkezet”, több struktúra „együttese”,

egybeilleszkedő, de „különálló struktúrák”, „egymás mellett, külön-külön megálló társadalomalakulások”, „szövevényes társadalomszerkezet”, „a társadalmi formák átmeneti változatainak a végtelen sora”, „sokféle forma”, „különböző társadalmi és kultúrformák” (valamennyit lásd: Erdei Ferenc 1976a: 25). Erdei egyértelműen utal arra, hogy az állítólagos kettős társadalomszerkezet *alatt* (illetve részben *mellett*), mindkettőtől elkülönülve, egy harmadik is található: a paraszttársadalom, avagy a történelmi népi társadalom.⁶² Erdei Ferencet idézem: „A *legfőbb és uralkodó* társadalomszerkezet a rendi nemesi társadalom folytatódásaként kifejlődött és modernizálódott *történelmi nemzeti társadalom*, amely ebben a korszakban is azokat a termelőhelyzeteket és azokat a szerepeket foglalja el, amelyeket a rendi társadalomban töltött be, csak most már a kapitalista termelés viszonyaihoz illeszkedve. *Alatta* a rendi társadalom jobbágyságának, illetve az egész rendek *alatti alsó* népi társadalomnak a folytatódásaként kifejlődött és valamelyest modernizálódott *történelmi népi társadalomszerkezet* helyezkedik el, amely ebben a korszakban is a rendi társadalombeli osztályhelyzetekben és szerepekben áll fenn, szintén többé-kevésbé alkalmazkodva a kapitalista termelés viszonyaihoz. E történelmi struktúrák *mellett* a magyar társadalomban is kiképződött a kapitalizmus saját szerkezete mint *modern polgári társadalom*, amely ebben a korszakban is csak egyik összetevője a magyar társadalomnak az ipari termelés, az áruforgalom és a modern városi-szellemi élet termelőhelyzeteiben és szerepeiben” (Erdi Ferenc 1976a: 25 – kiemelés tőlem). De ha csak a felső két szerkezetet emeljük is ki, *ilyen határozott* megkülönböztetésük és *szembeállításuk* szintén megkérdőjelezhető.

A felettebb termékeny Erdei Ferenc e tanulmányt 1943–1944-ben írta, de ő maga sohasem publikálta. A hagyatékából előkerülő kéziratot Huszár Tibor csak Erdei Ferenc halála után öt évvel, 1976-ban jelentette meg nyomtatásban (Huszár Tibor 1976, 2003). Hogy tanulmányát maga Erdei Ferenc miért nem jelentette meg sohasem, pontosan ma sem tudható. Több értelmezés is ismert.⁶³ Az egyik jellegzetes álláspont szerint Erdei vállalta volna koncepcióját, de a kéziratot elveszettnek hitte (pl. Huszár Tibor 1976). A másik markáns álláspont szerint nem vállalta már elképzelését (hogy miért, arról részleteiben is megoszlanak a vélemények). A kéziratban foglaltak empirikus érvényességének megítélése tekintetében

---

⁶² A *Szociológia Szemle* 2010/4-es száma közli Erdei Ferenc művének a történelmi népi társadalomról szóló – Halmos Károly által fellelt – negyedik részét (Erdi Ferenc 2010; Halmos Károly 2010).

⁶³ Erdei kettőstársadalom-koncepciójának értelmezésekor elsősorban az alábbi munkákra támaszkodom: Huszár Tibor 1976, 2003; Némédi Dénes 1978; Nagy Endre 1993 [1986]; Kovács Éva–Melegh Attila 1997; Kövér György 2001 [1998]: 22–24; Gyáni Gábor 2001; Romsics Ignác 2005; Bognár Bulcsu 2011 [2003], 2010; Halmos Károly 2010.

nagyjából ugyanígy két táborba sorolhatók az értelmezők.⁶⁴ Az egyik szerint a kézirat hiteles és érvényes ábrázolása a két háború közötti társadalomnak. A másik tábor szerint – amely az írás kéziratban maradását is más okokkal magyarázza – az 1943–1944-es írásra nagyban rányomta bélyegét egyfelől szerzőjének kibontakozó politikai ambíciója, másfelől a negyvenes évek első felének (háborús) közhangulata. Eszerint Erdei Ferenc a kor politikai-közéleti légkörében tulajdonképpen az úri–nem úri, dzsentrí–polgár, keresztény–zsidó dichotómiák mentén rajzolja meg a kettős struktúra képét. Ezek a megkülönböztetések pedig – jóllehet nagy jelentőségük volt a kor közhangulatában – egy szakszerű, tudományos igényű munkában *nem feltétlenül* indokolnák a társadalom *strukturális* megkettőzését (Nagy Endre 1993 [1986]; Gyáni Gábor 1997, 2001; Bognár Bulcsu 2011 [2003], 2010).

Noha Konrád György és Szelényi Iván már 1971-ben megjelent, ‘A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai’ című dolgozatában is utal rá (Konrád György–Szelényi Iván 1971), és Kemény István munkásokról írott, teljes egészében soha meg nem jelent könyvében is részletesen ír a jelenségről (Kemény István 1973, 1995: 47–48, 60–61), a második világháború utáni hazai társadalomkutatásban elsőként Kolosi Tamás ír explicit módon a társadalmi „struktúra kettős jelleg[é]”-ről (Kolosi Tamás 1974: 155). A Konrád György és Szelényi Iván, illetve Kemény István által főbb vonalaiban már regisztrált, majd Kolosi Tamás által fogalmilag is megragadott különbség azonban nem mutat rokonságot Erdei Ferenc koncepciójával. Ez nem is csoda: Konrád György és Szelényi Iván, Kemény István, illetve Kolosi Tamás elképzelését Erdei Ferenc tanulmánya még nem inspirálhatta, megjelenésükkor Erdei Ferenc koncepciója még felfedezetlen. Kolosi Tamás kettős struktúrát érintő észrevételének nincs is köze a történelmi nemzeti és a modern polgári alakulathoz. Írását a hatvanas évek reformfolyamata és politikai-gazdasági intézkedései, különösen az ‘új gazdasági mechanizmus’ bevezetése nyomán lezajló gazdaság- és társadalomszerkezeti folyamatok ösztönzik. Arra hívja fel a figyelmet, hogy a *társadalmilag megtermelt* többletermék feletti rendelkezés redisztributív mechanizmusa *mellett* a gazdasági reformintézkedések létrehozta, illetve megerősítettek egy másik termelési szférát is, melyben a társadalmilag szervezett termelésen *kívül* megtermelt többletermékeket osztják el (Kolosi Tamás 1974: 155–163). A Gábor R. István és Galasi Péter által később ‘második gazdaságnak’⁶⁵ elnevezett jelenségegyüttest továbbgondolva Hankiss Elemér a nyolcvanas

---

⁶⁴ Részben ez a nézetkülönbség szolgáltatta például a *Budapesti Könyvszemle (BUKSZ)* hasábjain Gyáni Gábor és Karády Viktor között lefolytatott vita intellektuális tétjét (Gyáni Gábor 1997, 1998; Karády Viktor 1998).

⁶⁵ Gábor R. István–Galasi Péter 1979, 1981; vö.: Kolosi Tamás 2003. A második gazdaság hatalmas irodalmának áttekintéséhez ld. Sik Endre 1996. Az első és második gazdaság felosztása később összekapcsolódott a formális–

évek elején – noha még idézőjelben és kérdőjellel – már ‘második társadalomról’ ír (Hankiss Elemér 1984). A nyolcvanas évek második felében aztán Szelényi Iván és munkatársai, illetve Kolosi Tamás tollából születik meg az államszocializmus kései korszakának kettős társadalomszerkezetét leírni hivatott – a szociológiaoktatásban több mint két évtizede kanonizált – kettős piramis-, illetve L-modell (Manchin Róbert–Szelényi Iván 1990 [1986]: 229; Szelényi Iván 1990 [1986–1987]: 80, 1992 [1988]: 88; Kolosi Tamás 1986: 23, 1988: 39; vö.: Andorka Rudolf 2006c: 185–186).

Jóllehet a nyolcvanas években már Kolosi Tamás és Szelényi Iván is hivatkozik és támaszkodik Erdei Ferenc modelljére, a struktúra két világháború közötti, illetve a nyolcvanas évekbeli kettőssége közötti néhány párhuzam ellenére *a különbségek jóval szembeötlőbbek*. A ‘történelmi nemzeti’, illetve a ‘modern polgári’ társadalom dualitásából aligha vezethető le az első gazdaság redisztributív, illetve a második gazdaság kvázipiaci szektora. Szelényi Iván sem azt állítja a ‘megszakított polgárosodás’ elméletével, hogy az egyéni és családtörténetekben az Erdei Ferenc által leírt ‘modern polgári’ társadalom jelenik meg újra a ‘szocialista vállalkozók’ képében; sokkal inkább Erdei Ferenc ‘paraszi társadalmának’ polgárosodási tendenciáira utal (Szelényi Iván 1992 [1988], különösen: 72–92). Akárhogyan is, a két világháború közötti és a nyolcvanas évekbeli társadalom kettőssége *távrolról sem ugyanaz a kettősség*.

A hetvenes-nyolcvanas évek kutatásaiban Erdei Ferenc elemzését – viszonylag reflektálatlanul – adekvát értelmezésnek fogadják el.⁶⁶ Félreértik azonban Erdei Ferencet, amikor társadalomrajzát következetesen ‘*a kettős szerkezet*’ elméletének látják (Kolosi Tamás 1987: 90–92; Szelényi Iván 1992 [1988]: 85; vö.: Andorka Rudolf 2006c: 176). Szelényi Iván a hetvenes-nyolcvanas évek fejleményeit ‘visszatérésként’ értelmezi a két világháború közötti ‘normális’ állapothoz. Mint írja: „A legszembetűnőbb fejlemény a »második hierarchia« *újjáéledése* [...]. A társadalmi struktúra visszatérőben van »*normális*« *állapotába*. A második, a piacon alapuló, polgári viszonyokat tükröző hierarchia, amelyet *időlegesen* összeolvasztottak az uralkodó rendi szerveződéssel, *visszanyeri* viszonylagos autonómiáját,

---

informális gazdaság megkülönböztetésével, melyből az a tévkövetkeztetés adódott, hogy a – Kornai János (1983) fogalmaival élve – ‘bürokratikusán koordinált’ első gazdaság *formális*, a kvázi ‘piaci koordinációjú’ második gazdaság pedig *informális* keretek között működik. E felfogás részletes kritikájához lásd Böröcz József írásait: Böröcz József 1990b, 1995, 2000a, 2000b; ill. Böröcz József–Southworth, Caleb 1995.

⁶⁶ Különösen Kolosi Tamás Erdei-értelmezése kritikátlan (Kolosi Tamás 1987: 90–92). Vele szemben Szelényi Iván már jóval árnyaltabban ítéli meg Erdei Ferenc életművét (Szelényi Iván 1992 [1988]: 75–77), bár következtetésében Kolosi Tamáshoz hasonlóan elfogadó.

bár még nem éri el 1945 előtti jelentőségét.” (Szelényi Iván 1992 [1988]: 88 – kiemelés tőlem.)

Míg mások mellett Kolosi Tamás és Szelényi Iván a hatvanas évektől, a második gazdaság kialakulásától, illetve megerősödésétől számítják a magyar társadalom kettős szerkezetének kialakulását, az idősebb kutatói generációt képviselő Kemény István ezzel éppen ellentétes folyamatot lát. Álláspontja szerint: „A hatvanháromban kezdődött gazdasági reform idején kezdődött meg a két szerkezet *egybecsődése* azáltal, hogy [...] a merev választóvonal a két Magyarország – a kommunista és a másik – között *leomlott*.” (Kemény István 1992a: 291 – kiemelés tőlem.) Kemény István szerint „sem a Rákosi-féle terrornak, sem a Kádár-rendszer megtorlási időszakának [...] nem sikerült a korábbi társadalmi szerkezeteket megtörni. [...] Ők csak ráépítették a saját építményüket.” (Kemény István 1992a: 291.) Meglátása szerint „két szerkezet van egymás mellett: a tisztán egyszerű kommunista szerkezet, amely logikai alapon, vagy még inkább utánzással született; s a bonyolultabb és szövevényesebb, amely évszázadok alatt alakult ki. És ez a két társadalom egymás mellett él.” (Kemény István 1992a: 291, vö. 1991; Andorka Rudolf 2006b [1993–1994]: 165; Benda Gyula 1991: 9.)⁶⁷

Amíg tehát mások szerint a hatvanas évek gazdasági reformfolyamatának hatására kettőződik meg a társadalom, Kemény István nézete szerint éppen a második gazdaság megerősödése teszi lehetővé a viszonylagos egybeolvadást. *Erdei Ferenc, Kemény István, Szelényi Iván és Kolosi Tamás tehát egyaránt kettős társadalomról beszélnek – mindannyian más értelemben.*

7.1.2. Kétosztatú társadalomképek a rendszerváltás után

Felmerülhet a kérdés, vajon redisztribúció és (kvázi)piac megkülönböztetésében csak a rendszerváltás előtt kettős-e a magyar társadalom szerkezete, vagy ez a rendszerváltás után is fennáll? Vajon csak az államszocialista gazdaságokra vonatkozóan képzelhető-e el ez a fajta kettős társadalomszerkezet, vagy a kapitalista formációkra is?

---

⁶⁷ Kemény István a maga álláspontját részben Tellér Gyulától kölcsönzi. Tudomása szerint Tellér Gyula az, aki a hetvenes években – Donáth Ferencsel, Zsille Zoltánnal, illetve Juhász Pállal együtt – a kettősgazdaság- és társadalomkoncepció első megfogalmazójának tekinthető (Kemény István 1992b, 2010: 130–132, 154–155).

Egy gondolatkísérletében Szelényi Iván azt állította, hogy a jóléti állammal kiegészített, elsődlegesen a piac által integrált *kapitalista* rendszerek is létrehozhatnak kettős gazdaság szerkezetet, ha a tőkés mellett egy állami termelési módot is kialakítanak (Szelényi Iván 1990 [1981], 1990b: 449–469, vö.: 1990 [1978]; Manchin Róbert–Szelényi Iván 1990 [1986]). Fontos hangsúlyozni, hogy Szelényi Iván ténylegesen nem jut el odáig, hogy a kapitalista rendszerekben is kettős társadalmakat lásson. Nem úgy Kolosi Tamás, aki ‘nagy valószínűséggel’ a rendszerváltás utáni társadalomszerkezetre vonatkozóan is érvényesnek tartja a kettős struktúra képét. Érdeemes pontosan idézni indoklását: „Magyarországon – és kisebb mértékben ugyan, de a többi kelet-európai volt szocialista országokban is – egy redisztributív társadalomszerkezetnek és egy piaci típusú társadalomszerkezetnek sajátos kettőssége alakult ki már a szocialista időszakban, amely társadalomtudományi köztudatba L-modell, illetve »kettős piramis-elmélet« néven vonult be. Nagy valószínűséggel állíthatjuk azt, hogy ugyanez a kettősség jellemzi a modern kapitalizmust is, mert szemben a tizenkilencedik század klasszikus kapitalizmusával, a modern kapitalizmusban a redisztribúciónak a struktúraalakító szerepe vitathatatlan.” (Kolosi Tamás–Sági Matild 1996: 159; Kolosi Tamás 2000: 33 – kiemelés tőlem.) Álláspontja szerint tehát *azért* kettős általában a modern kapitalista társadalmak, ill. különösen a rendszerváltás utáni magyar társadalom szerkezete, mert két strukturáló mechanizmus (piac és redisztribúció) hat rá.⁶⁸ Kolosi Tamás szerint az L-modell továbbra is megállja a helyét – azzal a kiegészítéssel, hogy a két strukturáló mechanizmus egymáshoz viszonyított aránya eltolódott: 1990 óta az állami újraelosztás szerepe másodlagossá vált a piaci integrációhoz képest (Kolosi Tamás–Sági Matild 1996: 159–160; Kolosi Tamás 2000: 33–48).

A rendszerváltás hatásainak szociológiai értelmezésében azonban újabb kettősségek is megjelennek: az elemzők a mobilitási pályák iránya szerint lecsúszókról és

---

⁶⁸ Ezen a ponton újra felmerülnek a ‘reciprocitás’ és az ‘informalitás’ korábban már részletesen tárgyalt témái. Ha ugyanis Polányi Károly gazdasági integrációs mechanizmusaira építünk (Polányi Károly 1976 [1957]), akkor miért marad el következetesen a harmadik integrációs séma, a ‘reciprocitás’ tematizálása? – teszi fel rendre a jogos kérdést Böröcz József (1990, 2000a, 2000b). A ‘redisztribúció’ versus ‘piac’, a ‘bürokratikus’ versus ‘piaci koordináció’ leegyszerűsítő szembeállítás nagyvonalúan elsiklik a ‘viszonosság’ olyan jelenségformái felett, mint amilyen például a ‘klán-’ és ‘kliensrendszer’, az ‘uram-bátyám’ és a ‘sógor-koma-jóbarát’ jellegű kölcsönös segítségnyújtáson alapuló viszonylatok, a ‘kaláka’, a ‘favoritizmus’, a ‘nepotizmus’, az ‘umbulda’, a ‘panama’ és persze a ‘korrupció’ (Böröcz József 1990b: 62; Czakó Ágnes–Sik Endre 1987, 1994, 1995; Sik Endre 2001a, 2001b, 2002, 2010). A kifejezések sokfélesége mögött a jelentés, ha gyakran összecúsúszik is, csak a jobbra informális reciprocitási hálózatok szerveződésének sokrétűségét bizonyítja. Az elemzés Kolosi Tamás képviselte logikája szerint e jelenségek összessége szervezhető akár egy ‘harmadik’ társadalmat is.

felkapaszkodókról, az átalakulás ‘nyerteseiről’ és ‘vesztéseiről’ írnak (vö.: pl. Ferge Zsuzsa 1996; Kolosi Tamás–Sági Matild 1996: 155–157, 185–192; Kolosi Tamás 2000: 165–169; Habich, Roland–Spéder Zsolt 1998). E megközelítés adekvát volta, valamint a ‘kétszatus társadalomképekben’ foglalt etikai és politikai értékítéletek vitát is generáltak a szakmában (vö.: Zentai Violetta 1999). Szalai Júliának a társadalompolitikai intézményrendszer működését vizsgáló munkássága szintén ebbe a diskurzusba illeszkedik (Szalai Júlia 2007). *Nincs két ország...?* című könyvében igenlő választ sejtet a kérdésre. A két társadalom közötti törésvonal szerinte az állami újraelosztási forrásokért vívott küzdelemben a szegények (pontosabban: a ‘rászorulók’) és a nem szegények között húzódik. A ‘rászorultsági elv’, illetve a ‘hozzájárulási elv’ párhuzamos érvényesítésével az állami újraelosztás – álláspontja szerint – kettős alakulatot hoz létre és tart fenn. Aki munkához jut a munkaerőpiacon, a hozzájárulási elvnek köszönhetően szélesebb körben fér hozzá a redisztributív forrásokhoz is. Ezzel szemben, aki érdemben be sem kerül a munkaerőpiacra, csak a rászorultsági elv alapján részesülhet a támogatásokból – ennek a forrásai pedig jóval szűkösebbek.

Szalai Erzsébet egy minden eddigitől eltérő kettősség kialakulását látja a rendszerváltás utáni Magyarországon (Szalai Erzsébet 2001: 240–247). Mint fogalmaz: „Szembenáll egymással egy a nyugati piacokhoz kötődő, külföldi dominanciájú, koncentrált tulajdonosi és szervezeti struktúra, nyugati termelésszervezési modell és életstílus – és egy döntően a belső piachoz kapcsolódó, hazai dominanciájú, dekoncentráltabb tulajdonosi és szervezeti struktúrájú, rendies, paternalista vonásokat felmutató termelésszervezési modell és az arra épülő életstílus” (Szalai Erzsébet 2001: 240; vö.: Szalai Erzsébet–Krausz Tamás–Szigeti Péter 2002). E szembenállásra rövidítve multinacionális (vagy nyugati), illetve hazai (rendies) szféraként utal. Szalai Erzsébet a jellemzően külföldi, illetve a dominánsan hazai tulajdonban lévő vállalkozások alkotta ‘duális gazdaság’ koncepcióját (túl)általánosítva fogalmazza meg saját kettőstársadalom-felfogását (vö.: Bartha Eszter 2003).

Valamennyi eddigi megkülönböztetést átmetező felfogás Pokol Béláé. Koncepcióját nem szűken a magyar vagy a kelet-közép-európai társadalmak kettős szerkezetének elméletében, hanem a társadalomszerkezet-*elméletek* két típusának szembeállításával fejti ki. Hasonlóan ahhoz, ahogyan Ralf Dahrendorf megkülönböztetett ‘integráció-’ és ‘uralomelméleteket’ (Dahrendorf, Ralf 1997b [1957]: 341–348), illetve Gerhard Lenski ‘konfliktuselméleti’ és ‘funkcionalista’ (‘konszenzuselméleti’) rétegződéselméleteket (Lenski, Gerhard 1997 [1966]: 302–313, 337–340), a ‘társadalom kettős szerkezete’ Pokol Bélánál is azt jelenti, hogy különbséget kell tennünk a társadalom ‘funkcionális differenciálódására’ és ‘intézményes szerkezetére’ koncentrált felfogások, illetve a társadalom ‘uralmi szerkezetére’,

a hierarchikusan szerveződő társadalmi nagycsoportok hatalmi harcára fókuszáló teóriák *társadalomképe*⁶⁹ között (Pokol Béla 2004a: 138–150, 390–391, 404–418, 2004c, 2004d).

Sok tekintetben hasonló fogalmi megkülönböztetést használ Ferge Zsuzsa is egy újabb könyvében (Ferge Zsuzsa 2010). David Lockwood (2000 [1956], 1964) ‘rendszerintegráció’ és ‘társadalmi integráció’, valamint – áttételesen – Jürgen Habermas ‘rendszer’ és ‘életvilág’ (Habermas, Jürgen 2000 [1981]) fogalompárosához kapcsolódva vizsgálja a magyar társadalom ‘rendszerstruktúrájának’ és ‘társadalmi struktúrájának’ 1989 utáni átalakulását. Jóllehet világos, hogy Ferge Zsuzsa nem két különálló szerkezetre gondol, hanem kettős elemzési szempontot használ, Pokol Bélához hasonlóan ő sem kerüli a „kettős struktúra” kifejezést (ld. pl. Ferge Zsuzsa 2010: 22).

Miközben tehát valamennyi itt tárgyalt szerző a társadalom kettős szerkezetéről ír, e kettősséget mindannyian másban vélik felfedezni. Mielőtt értelmezésükre visszatérnénk, lássuk, empirikusan mennyiben igazolható a társadalom politikai megosztottságának széles körben elterjedt tétele.

7.1.3. Politikai megosztottság a rendszerváltás után

A nyolcvanas évek végén megszerveződő politikai pártok, a kialakuló politikai pluralizmus és többpártrendszer újra felszínre hozta a népi–urbánus ellentét egy változatát (Heller Mária–Rényi Ágnes 1995). Az ellentét mára a pártszerkezet tömbösödésében öltött formát: mind a jobboldali–baloldali, mind a konzervatív–liberális dimenzióban megfigyelhető a polarizálódás, ráadásul e két paraméter összekapcsolódása – blai értelemben vett konszolidációja – is erősödött (Angelusz Róbert–Tardos Róbert 2005: 65–93; Fábrián Zoltán 2005: 219–230; vö.: Blau, Peter M. 1997 [1977]; Angelusz Róbert–Tardos Róbert 2003). A közéleti-politikai témák iránt érdeklődő sajtó az elmúlt két évtizedben sok tekintetben ezzel párhuzamosan differenciálódott. Ma a napilapok piacán a *Magyar Hírlap* vagy a *Magyar Nemzet* preferálása a *Népszabadsággal* vagy a *Népszavával* szemben – minden kategórián belüli eltérésük ellenére – legalább olyan határozott politikai-világnézeti állásfoglalást jelent, mint a hetilapok piacán a *Heti Válasz*, a *Demokrata*, a *Magyar Fórum* vagy a *Barikád* előnyben részesítése a *Magyar Narancssal*, az *Élet és Irodalommal*, a *168 órával* vagy a

---

⁶⁹ Pokol Béla részben Niklas Luhmann, részben Pierre Bourdieu társadalomelméletének kritikájából felépített koncepcióját részletesen tárgyalom a *Függelék* harmadik részében.

HVG-vel szemben. Ez a sajátos elkülönülés az elektronikus médiumokban – melyek között a különféle internetes fórumokat, blogokat most nem is vesszük sorra – legalább ilyen jelentős. Ahogyan megkérdőjelezhetetlen az *Echo* és a *Hír Televízió* politikai elkötelezettsége, ugyanúgy nem kétséges sem az *ATV*, sem a 2009 szeptemberéig működő *Nap TV* álláspontja. A nagyobb adóközetben sugárzó rádiók piacán a *Lánchíd Rádió* és a *Klubrádió* hovatartozásának politikai logikájából⁷⁰ fakadt az is, hogy a *Danubius* és a *Sláger Rádió*t a *Class FM* és a *Neo FM*, vagyis a pártpolitikai logikába immáron jobban illeszkedő médiapáros váltotta fel. Mi következik ebből?

Ha igaz az, hogy a mindennapi gondolkodásban a társadalmi-politikai valóságról szerezhető információk eleve szelektáltan és előre értelmezetten érik el az egyéneket, különösen nagy a jelentősége, ki honnan, milyen forrásból tájékozódik (Angelusz Róbert 1983, 1996, 2000). Ha ezen túl igaz az is, hogy az egyén a társadalmi-politikai valóságról alkotott képét nem kizárólag közvetlenül a tömegmédiából, hanem közvetetten a személyes kapcsolathálózatán keresztül továbbított információkból építi fel, akkor az informális kapcsolathálózatok szerepe, különösen pedig a hiteles forrásként elfogadott véleményvezérek nézetei erősen alakítják politikai-közéleti identitását. Ha pedig mindezen túl az is igaz, hogy Magyarországon a személyes-informális kapcsolathálózatokat legerősebben meghatározó tényező a közéleti-politikai identitás, a pártblokk-hovatartozás, illetve a politikai pártpreferencia – márpedig Angelusz Róbert és Tardos Róbert empirikus vizsgálatai ezt igazolják (Angelusz Róbert–Tardos Róbert 2005: 118–120) –, akkor ennek a politikai homofília felé mutató tendenciának komoly következményei vannak a társadalom (politikai) tagolódására is. Mint Angelusz Róbert és Tardos Róbert fogalmaz: „a szavazótáborok informális kontaktusainak olyan blokkyszerű kikristályosodottságáról beszélhetünk, amely a maga részéről jelentősen hozzájárul a nagy szavazói tömbök, illetve az azok alapjául szolgáló politikai törésvonalak pregnáns körvonalazódásához” (Angelusz Róbert–Tardos Róbert 2005: 145).

Az elmúlt években lezajló politikai átrendeződés valamelyest átrajzolta ugyan a politikai törésvonalak rendszerét, az ideológiai-politikai polarizáció és a politikai homofília tendenciája – hogy tehát a *hasonló* politikai nézeteket vallók egymás társaságát keresik, s emellett csökken a más politikai-világnézeti blokkokba tartozókkal folytatott interakció

---

⁷⁰ Mindennek fényében nem meglepő, ha a 2010-ben megválasztott országgyűlés ugyanazon évi CLXXXV. törvénye ‘A médiaszolgáltatásokról és a tömegkommunikációról’ a fenti felosztáshoz hasonló tagolódást hozott abban a tekintetben, hogy mely sajtótermékek és médiumok tiltakoztak a jogszabályban rögzített médiaszabályozás ellen, és melyek nem.

sűrűsége – későbbi kutatásaik szerint tovább erősödik (Angelusz Róbert–Tardos Róbert 2009, 2010). A polarizálódó közélet pártos médiatájékoztatása mellett, amikor az intézményszervezeti hálózat (például az egyházi-hitéleti, a civil és szakszervezeti kötődések) által is megtámogatott erős kötések (családi, rokoni, baráti kapcsolatokat) a blokkhovatartozás ilyen erősen meghatározza, nem teljesen indokolatlan ‘politikai megosztottságról’ beszélni. Még akkor sem, ha e kifejezés terminusértékét éppen pártpolitikai felhasználása devalválta, és akkor sem, ha a politikai megosztottság (a 30–35%-nyi politikailag inaktív választópolgár miatt) nem is annyira két-, mint inkább háromosztatúságot jelent. És még akkor sem, ha kimutatható, hogy a politikai törésvonalakat a hagyományos társadalomszerkezeti változók (gazdasági, illetve kulturális erőforrásokhoz való hozzáférés) kevéssé magyarázzák, sőt magyarázó erejük egyre csökken (Angelusz Róbert–Tardos Róbert 2005: 93; Fábrián Zoltán 2005: 208, 229).

A magyar társadalomkutatás kettős elméletei a mindennapi, illetve közéleti-politikai diskurzusban viszonylag kevéssé elterjedtek. A politikai megosztottság diskurzusa ezzel szemben meglehetősen erős, aminek – mint azt Angelusz Róbert és Tardos Róbert kimutatják – nagyon fontos hatása van a társas kapcsolatok kialakítására és ápolására, az interakciók szerveződésére és jellegére is. A Thomas-teoréma értelmében mondhatjuk: „ha az emberek valóságosként határoznak meg bizonyos helyzeteket” – például azt, hogy a politikai és közélet alapvetően megosztott –, akkor „azok következményeiket tekintve valóságossá is válnak” (Thomas, William Isaac 1966 [1931]: 301, vö.: 2000 [1966]; Némedi Dénes 2005: 463, 477). Mindez különös fényt vet Erdei Ferenc recepciójának történetére is. Talán azért olyan népszerű Erdei Ferenc ‘kettőstársadalom’-felfogása társadalomtudományos körökben és a politikai-közéleti nyilvánosság fórumain, mert ez alapján mindkét oldal értelmezni tudja saját helyzetét és az ellentábor pozícióját. A jobboldali konzervatív és a baloldali liberális pólusok mind saját identitásukat, mind a velük szembenállókról kialakított (ellenség)képeket egyaránt visszavetíthették a két háború közé, s ezt közben Erdei Ferenc tekintélyével még legitimálhatták is. Felületes olvasatban a történelmi nemzeti és a modern polgári társadalom kettőssége látszólag igazolja az elmúlt két-három évtized egyre erősödő politikai megosztottságának történetiségét, egyben (tévesen) historizálva is azt. Erdei Ferenc efféle ‘mindenkor aktualizálhatóságának’ esélyein a kettős szerkezet elméletét romba döntő új forrás megjelenése sem sokat ronthat (Erdi Ferenc 2010; Halmos Károly 2010). Főként, ha a politikai megosztottság ‘alatt’ meghúzódó csendes tömegek apolitikusságát és apátiáját korunk történelmi népi társadalmaként értelmezzük (félre). A behelyettesítés adja magát, a politikától elforduló tömegek valóban adottak: „A társadalom politikai kettéosztódása/osztása

csak a közéleti kérdések iránt érdeklődő és azok vitáiban részt vevő felső osztályokra érvényes.” (Csite András–Kovács Imre–Kristóf Luca 2006: 283.) Vagy, ahogyan azt Lányi András megfogalmazza: „ne feledjük, nem az ország szakadt ketté; többé nincs is abban az állapotban. Csupán a mások nevében beszélők társadalma: a nyilvánosság szereplői és az ő közönségük. A többi néma csend” (Lányi András 2009: 113).

7.2. Miért kettős?

E szociológiai és mindennapi kettőstársadalom-képek népszerűségének és szívósságának okait – álláspontom szerint – csak akkor tárhatjuk fel, ha valóban makroszociológiai perspektívából tekintünk a magyar társadalom formálódásának történeti tendenciáira. Először is figyelembe kell vennünk, hogy hagyományosan csak a klasszikusan zárt államszocialista társadalmakban, illetve a kapitalista centrum országokban folytatott társadalmi szerkezetvizsgálatok luxusa, hogy kizárólag saját nemzetállami keretben értelmezett társadalmukon *belüli* tényezőkben keressék a fő strukturáló mechanizmusokat. Egy olyan kis, nyitott, félperiferikus helyzetű kapitalista gazdaság (és az arra épülő társadalom) esetében, mint amilyen Magyarországé, nem hagyható figyelmen kívül, milyen pozíciót foglal el a kapitalista világgazdaság rendszerében. A társadalom ‘konténerszemléletével’ és a mögötte megbúvó ‘módszertani nacionalizmussal’ (Wimmer, Andreas–Glick Schiller, Nina 2002) ma már csak azok a *rétegződéskutatások* érhetik be, amelyek – Kolosi Tamás megkülönböztetését alapul véve – csak az adott *népesség tagolódásának leírására*, nem pedig a *társadalomszerkezetet alakító tényezők feltárására* vállalkoznak (Kolosi Tamás 1987: 27–33).

Kolosi Tamással folytatott vitájában, a nyolcvanas évek elején, már Gombár Csaba is hangsúlyozta ezeket az összefüggéseket. Mint fogalmaz: „Társadalomtörténeti régióinkban [...] még fokozottabb torzításokat okoz a társadalomszerkezet megítélését és minősítését illetően, hiszen nem Közép-Kelet-Európa, és azon belül végképp nem Magyarország az, amelyet Immanuel Wallerstein és Fernand Braudel nyomán manapság »centrumnak« vagy »forró pontnak« szokás nevezni, azaz olyan helynek, ahol a lényegkeresés vágyával és indokolt esélyével találják ki a struktúra modelljeit, bár azok egyedülvalósága ott sem valóságos sohasem. Hogy mennyire nem, arra példaként elegendő a nyugat-európai történelmi zárványok mindenkori jelenléte.” (Gombár Csaba 1982: 68.) Valamivel később így folytatja gondolatmenetét: „Amikor [Immanuel] Wallerstein szociológiája és [Fernand] Braudel történetiszemlélete az egymás mellett lévő és az egymást kiegészítő »gazdasági világokról«

szól [...], akkor mondandójukból kitetszik az a meggyőző következtetés, hogy a perifériákon, a forró pontok peremén, magától értetődően *egyszerre több struktúra keveredik*. S tegyük hozzá most már azt is, hogy egyáltalán nem biztos, hogy csak kettő. A történelmi fejlődés térben is változó forró pontjaihoz képest a peremvidékek mindig sajátos struktúraegyüttesként jellemezhetőek. Azaz soha nem áll elő olyan helyzet, hogy a centrumokra viszonylagosan jellemző egyetlen struktúramodell egyedülvalóan bármikor is érvényes lenne a perifériákon.” (Gombár Csaba 1982: 70 – kiemelés az eredetiben.) Bár e dolgozat Immanuel Wallerstein, Giovanni Arrighi és követői terminológiáját alkalmazva Kelet-Közép-Európát sokkal inkább *félperifériás térségnek* fogja fel (mint perifériának), Gombár Csaba meglátásával és következtetéseivel – álláspontom szerint – csak egyetérteni lehet (Wallerstein, Immanuel 1976, 1983 [1974], 2010 [2004]; Arrighi, Giovanni–Drangel, Jessica 1986; Arrighi, Giovanni 1992 [1990]; Böröcz József 1992, 2009b, 2012a, 2012b).

Magától értetődő ebből az is, hogy a félperifériás, illetve a világgazdasági rendszer peremére szorult társadalmak *egyenlőtlenül fejlődnek* (ld. pl.: Szigeti Péter 2010, Radice, Hugo 2010 [2009]). Az ennek nyomán kettős társadalomként reprezentálódó társadalmi alakzatok a ‘fejlettebb’ és az ‘elmaradottabb’ szegmensek ideáltipikus szembeállításán alapulnak. Erdei Ferenc ‘modern polgári társadalma’, Szelényi Iván ‘mezőgazdasági kisárutermelői’ és ‘szocialista vállalkozói’, Kolosi Tamás ‘kvázipiaci szereplői’, Kemény István ‘nem-kommunista szerkezete’, illetve Szalai Erzsébet ‘multinacionális szektora’ minden megítélésbeli különbségük ellenére egyezik abban, hogy nyugatiasabbnak, szerveződésükben és életmódjukban a kapitalista vilárendszer (nyugati) centrumaihoz közelebb álló társadalomalakulatokként jelennek meg. Jól jelzi ezt a szembeállítás ellenpólusa, amelyet valamennyien ‘rendies’ (‘megkésett’, ‘elmaradott’, ‘fejletlen’) társadalomszerveződésként értelmeznék.⁷¹

A ‘nyugati’, ‘fejlettebb’, ‘modernebb’ szerkezet (röviden: a ‘centrum-pólus’), és a ‘rendies’, ‘elmaradottabb’, ‘megkésettebb’ társadalom (röviden: a ‘periféria’) *megítélése* ráadásul több koncepcióban is homlokegyenest szembenálló. Míg a centrum-pólus többeknél is magasabb rendűnek és kívánatosabbnak tűnik, addig a fejletlenebb periférikus alakzatok rendre alacsonyabb rendűnek és meghaladandónak minősülnek. Ez az értékelés jól láthatóan egybevág a kapitalista vilárendszer kulturális-ideológiai leképeződésével: ‘civilizáció’ és

---

⁷¹ Pokol Béla és Ferge Zsuzsa elmélettipológiája – miután eleve egy *elméleti-szemléleti* kettősséget értelmeznék *reális-szerkezeti* kettősségként – értelemszerűen egyáltalán nem, Szalai Júlia megkülönböztetése pedig csak feltételesen illeszkedik ebbe a magyarázó sémába.

‘kultúra’ fogalmának ellentétével (Elias, Norbert 1998 [1939]; Csepeli György–Wessely Anna 1992), valamint a ‘Kelet–Nyugat lejtő’ diskurzív rendjével (Melegh, Attila 2006, 2009). *Annak ellenére tehát, hogy e kettőstársadalom-képek nem minden esetben vették figyelembe a magyar társadalom kapitalista világrendszerben elfoglalt helyét, valóságértelmezésükben megjelent az ebből származtatható kognitív séma.*

Jól érzékelteti e duplikáló megismerési eljárást Kuczi Tibor elemzése. Álláspontja szerint a világgazdasági rendszerben (fél)perifériás helyzetet elfoglaló társadalmak kutatói a nyugati centrumkapitalista országok idealizált viszonyaira, a ‘modelltársadalom’ vizsgálatára kidolgozott fogalmakkal próbálják értelmezni és magyarázni saját, nem modellszerűnek érzékelt társadalmukat. (Kutatásaik során az angolszász, a francia és a német struktúra- és rétegződéskutatások szakirodalmára támaszkodnak.) Mit tehetnek hát, ha a megismerési eszközökben tükröződő modelltársadalom noha folyton át- meg átszillan az elemzett kelet-közép-európai valóságon, de azt tisztán sohasem írja le? Kuczi Tibor szerint ekkor folyamodnak a *duplikáció* kognitív stratégiájához: „A még-nem-társadalmak szociológusainak egy része úgy próbált meg úrrá lenni a problémán, hogy azt az emberi világot, amelyben éltek, fölosztották egy tradicionális, társadalom előtti világra és egy olyanra, amelynek folyamatai, emberi viselkedésformái a modelltársadalom szabályai szerint megérthetők. Feltették, hogy egy megkettőződött társadalommal van dolguk. Az értelmezésben ez a metafora nagyon sok gondot okozhat, mivel valójában nem két, valamiféle határral elválasztott társadalom darabról van szó, hanem kétféle elméleti feltevés egy tárgyra történő alkalmazásáról. A kettős társadalom fogalma megtévesztő, mivel egy absztrakt és egy konkrét térbeli metaforát alkalmaz egyidejűleg. A modern társadalom nem a tradicionális mellett van, hiszen az előbbinek nincs konkrét térvonatkozása.” (Kuczi Tibor 1998: 50.)

Ha tehát a (fél)perifériás társadalmak valósága nem illeszkedik problémamentesen a nyugati centrumkapitalista országok viszonyainak értelmezésére és magyarázatára kidolgozott, s így azokról mintázott fogalmakhoz, modellekhez, elméleti keretekhez és megközelítésmódokhoz, a kutató gyakran a *duplikáció* eljárásához nyúl. Jól illusztrálja ezt Erdei Ferenc egyik mondata: „Szóval ezek is kapitalista osztálytársadalmak, azonban nem igazi és tiszta polgári társadalomszerkezetek, hanem rendies történeti képződmények vagy történetetlen polgári alakulások” (Erdei Ferenc 1976a: 24). Az eredmény a kettős társadalom empirikusan is visszaigazolódni látszó képzete.

7.3. A magyar szociológia kettőstársadalom-elméleteinek hasznáról és káráról

Mindezzel *nem* állítom, hogy a magyar társadalom szerkezete egységes, hogy nem figyelhetők meg törések, szakadások, egymásra torlódó struktúrák, különböző intézmény- és kapcsolatszervező elvek. Ellenkezőleg: álláspontom szerint a magyar társadalom *többszörös kettősségének* felfogása legalább olyan meggyőző, mint ‘a kettősség’ következetes tagadása. Az egész komplexebb annál, mintsem hogy egyetlen dualitásba rendezhető volna. A meglehetősen összetett társadalmegészből ennek ellenére természetesen mindig kiemelhető egy-egy alapvetőnek gondolt kettősség – ez hasznos is, hiszen a hazai szociológia ezzel mindig felhívhatja a figyelmet egy látszólag fontos hasadásra. Ezzel együtt azonban ‘a kettősség’ képe csak egy részleges dualitás *túláltalánosításából* és indokolatlan *túlhangsúlyozásából*, végső soron a társadalom duplikációjából származhat.

Adódhatnak persze más utak is a normatív szemlélet és az elvárásainak teljes egészében megfelelni képtelen ‘vizsgálati tárgy’ illeszkedési problémájának megoldására: egyfelől a modelltársadalom ideáljának fenntartásával a saját társadalom *orientalizálása*; másfelől a ‘modelltársadalom’ ideáljának, valamint – ezzel együtt – a nyugati tudomány eszköztárának elvetése: *regresszió* egy autentikusnak gondolt nemzeti tudományba, tudományos autarkiába.

A kelet-közép-európai félperifériás helyzet strukturális kényszerként kondicionálja a magyar szociológiát e kettősségek ‘felismerésére’. A magyar társadalom szerkezete azért látható és láttatható kettősnek, mert mind a reálfolyamatok (a félperiferikus helyzet), mind az általuk is kondicionált megismerő apparátus erre hajlamosítja a megismerőt. Az *orientalizáló* és a *regresszív* megismerési stratégia mellett kétségkívül a *duplikáló* eljárás a leginkább védhető és vállalható – ebből azonban nem következik, hogy ezzel meg is elégedhetnénk. A közép-kelet-európai szociológia kognitív esélye ilyen tekintetben is adott: előttünk áll a lehetőség e duplikáló stratégia meghaladására.

A magyar társadalomkutatás e tekintetben is több követendő mintával szolgál. *Making Capitalism without Capitalists* című könyvükben Szelényi Iván és munkatársai anélkül rajzolnak igen meggyőző képet a kilencvenes évek közép-európai (és ezen belül a magyar) társadalomszerkezetéről, hogy a megértő perspektíva mellett feladnák a kritikai társadalomelemzés lehetőségét (Eyal, Gil–Szelényi, Iván–Townsend, Eleanor 1998). Példát mutatnak arra, hogyan lehetséges a társadalomduplikációs stratégia következetes elkerülésével képet alkotni a társadalmi tér szerveződéséről, az egyes elitcsoportok és osztályok formálódásáról, illetve a szűkösen rendelkezésre álló erőforrások megszerzéséért

folytatott küzdelmeiről. Fontos mintául szolgálhat továbbá Tardos Róbert munkája is, amely – sok tekintetben a rendszerváltás előtt Angelusz Róberttel megkezdett kulturális-interakciós rétegződésmodell folytatásaképpen – a kapcsolathálózat-elemzés, a foglalkozási tagolódás vizsgálata és a miliőelmélet összekapcsolásából épít struktúramodellt (Angelusz Róbert–Tardos Róbert 1991; Tardos Róbert 2008). A társadalomszerkezet mindkét ábrázolása bizonyítja: a társadalomduplikáló stratégia akkor is elkerülhető, ha a társadalmi viszonyok hatalomközpontú leírásához keressük az utat, és akkor is, ha a társadalmi kapcsolatok szerveződési mintáinak feltárására törekszünk.

KÖVETKEZTETÉSEK – A ‘MAGYAR TÁRSADALOM’ TAGOLÓDÁSÁNAK MEGÉRTÉSE FELÉ

Annak érdekében, hogy közelebb kerülhessünk a *hogyan tagolódik a ‘magyar társadalom’?* kérdésre adandó válaszhoz, mindenekelőtt olyan alapösszefüggéseket kell kiemelni, melyek gyakran mint látszólag *evidens* (vagy redundáns, esetleg ‘nem a tárgyhoz tartozó’) állítások sikkadnak el. Makroszociológiai nézőpontból a ‘magyar társadalom’ a hosszú 16. század óta a nyugat-európai központtal kialakuló kapitalista világgazdaság kelet-közép-európai félperifériás térségében helyezkedik el.⁷² A tőkefelhalmozás, a társadalom- és gazdaságfejlődés centrumtérsegeitől való *térbeli* távolságot tévesen *időbeni* távolságként fogjuk fel, mintha térségünk pusztán ‘megkésett’ vagy ‘elmaradott’ lenne. A kelet-közép-európai országok Nyugatra figyelő elitjeinek célja évszázadok óta több hullámban a ‘felzárkózás’, az ‘utolérés’, a ‘bepótlás’, térbeli metaforákkal: a ‘*felemelkedés*’, a ‘*felkapaszkodás*’ a világ fejlett, nyugati központjaihoz. Fel kívánunk zárkózni a ‘Nyugathoz’, be akarjuk pótolni ‘lemaradásunkat’, utol kívánjuk érni Európa ‘előttünk járó’ országait. Így van ez ma is.⁷³

A tőkés világgazdaság már több évszázados múlttra tekinthetett vissza, modern gyarmati rendszerének kiépülésével csaknem az egész világot behálózta (Böröcz, József 2008, 2009a), mire a tőkés modernizáció ellentmondásainak 19. századi teoretikus reflexiójából a 20. századi Kelet-Európában egy modernizációs kihívás is megszületett. Az államszocialista modernizáció modellje – Karl Marx jóslataival ellentétben – azonban nem a liberális kapitalizmus magterületein (Angliában, Franciaországban vagy az Egyesült Államokban), hanem a kelet-európai félperiférián vert gyökeret. Elsősorban nem az elnyomorodó városi ipari munkásság tömegei, hanem a kelet-európai értelmiség forradalmi frakciója lett az államszocialista átalakulás vezetője. A második világháború utolsó éveiben, illetve az azt követő időszakban ez a *kelet-európai, félperifériás államszocialista modell* terjedt ki katonai hódítás útján Kelet-Közép-Európára is, nem pedig az eredeti marxi vízió vált valóra. A 20. század negyvenes éveinek végétől erőszakosan szovjetizált Kelet-Közép-Európa (s így Magyarország is) egy számára idegennek ható gazdasági, társadalmi és politikai szerveződéshez volt kénytelen alkalmazkodni. A mindaddig Nyugat-Európával kialakult féloldalas kereskedelmi kapcsolatait és társadalomszervezési mintáit feladni kényszerülő

---

⁷² Lásd mindenekelőtt: Wallerstein, Immanuel 1983 [1974]; Arrighi, Giovanni–Drangel, Jessica 1986; Arrighi, Giovanni 1992 [1990]; Radice, Hugo 2010; Szigeti Péter 2010.

⁷³ Lásd mindenekelőtt: Böröcz József 2001b, 2004, 2005a, 2009b, 2012a, 2012b; Melegh Attila 2006, 2009, 2011, 2012.

‘magyar társadalom’ alternatív modernizációs pályára állt. A világ legfejlettebb területeivel kialakított külkapcsolatai jórészt megszakadtak, tulajdonszerkezete radikálisan átalakult, társadalom- és gazdaság szervezési mintáiban a szovjet modellhez alkalmazkodott. Az államszocialista rendszer látszólag *lecsatlakozott* a több évszázaddal korábban kialakult, tőkeerejében, technikai fejlettségében, társadalomszervezési mintáiban fejlettebbnek bizonyuló kapitalista világgazdaságról.

Ez az elszigetelődés azonban csak *látszólagos*: az államszocialista kísérlet szükségképpen a kapitalista világgazdaságon *belül* maradt. Mint arra Böröcz József is felhívja a figyelmet, a kelet-közép-európai térség országai kettős beágyazottsággal, ebből adódóan pedig ‘kettős függőséggel’ jellemezhetők (Böröcz József 1992). A kelet-közép-európai államszocialista országok egyfelől benne maradtak a tőkés ‘világgazdaságban’, másfelől azonban a szovjet típusú államszocialista ‘birodalom’ is bekebelezte őket (az alapfogalmakhoz vö.: Wallerstein, Immanuel 1976). A 20. század negyvenes éveinek végétől a nyolcvanas évek végéig terjedő időszakban Magyarország eltérő mértékben ugyan, de *egyaránt függött* az államszocialista birodalom ‘központjától’ (*katonailag és politikailag*), illetve – főleg a hetvenes évektől – a kapitalista világgazdaság ‘centrumaitól’ (*gazdaságilag és technológiailag*) (Böröcz József 1992). Az államszocializmus négy évtizede így abból a szempontból is tagolható, hogy hogyan alakultak (át) e kettős függőség szerkezetei, az állam hogyan kezelte az általa létrehozott ‘tulajdonvákuumot’ és külső kötődéseinek informalizálódását, illetve milyen feltételek mellett tette lehetővé, hogy polgárai az állami és szövetkezeti tulajdonban lévő vagyonelemeket köz- és magánhaszon termelésére használják fel.⁷⁴

Az állam mindenekelőtt ‘kiszippantotta’ a termelőtulajdont a társadalomból, felfüggesztette a piaci mechanizmusokat, és a központi tervek alapján bürokratikus-adminisztratív utasításokkal kezdte újraosztani a termelés feltételeit, a beruházható erőforrásokat, valamint a megtermelt értéket. Minthogy azonban a lecsatlakozás a kapitalista világgazdaságról sikertelen volt, a tőkefelhalmozás és a bérmunkavégzés kényszere, valamint a tőke–munka-viszony annak ellenére sem változott meg, hogy az állam ‘kiürítette’ a magántulajdonosi viszonyt. Az állam formálisan nem szüntette meg, csak betiltotta a magántulajdonlást, így miután leválasztotta a tulajdont korábbi tulajdonosairól, maga nyomult be az így létrejövő ‘tulajdonvákuumba’. Az államszocializmus e szovjet típusa végső soron

---

⁷⁴ Böröcz József 1986, 1989, 1990b, 1992, 1993 [1992], 2009a – a következőkben is mindenekelőtt e munkákra támaszkodom.

olyan *államkapitalizmusnak* is tekinthető, amelyben a tulajdonos osztályt az állam bürokratikus szimulálja (Tamás, Gáspár Miklós 2011; vö.: Dale, Gareth 2011). Teszi ezt célja elérése – a modernizációs lemaradás behozása – érdekében az erőforrásokat végletesen összpontosítva, egy szélsőségesen központosított gazdaság- és társadalomszervezési modellt kiépítve. A magyarországi államszocializmus első szakaszában (a negyvenes évek végétől a hatvanas évek első harmadáig), a ‘totalisztikus etatizmus’ nevében az állam a társadalmat teljes egészében e politikai logikának rendeli alá. Az időszakot a nehézipar erőltetett fejlesztése, a teljes népgazdaság e célnak történő alárendelése, a fegyverkezési versenyben a szovjet típusú államszocialista birodalom igényeinek kiszolgálása, sajátos hadigazdálkodás jellemzi.

A magyarországi államszocializmus második szakaszában (a hatvanas évek első harmadától a nyolcvanas évek végéig) mind nyilvánvalóbbá válik, hogy a szovjet típusú államszocializmus gyengébben teljesít a tőkés világ gazdaság centrumainál. Az államszocialista rendszer technológiailag, a termelés megszervezésének tekintetében nem volt kellően nyitott az innovációkra, a Szovjetunióból származó – viszonylag olcsó – nyersanyag feldolgozása után előálló (fél)kész termékeket elsősorban a keleti ‘piacon’ tudta értékesíteni. A viszonylag alacsony technológiai színvonal, az irányítás problémái, valamint a termelés-szervezés hatékonyságának alacsony foka miatt a magyar gazdaság az ötvenes, de különösen a hatvanas évektől már nem tudja azt a gazdasági növekedési ütemet tartani, ami az életszínvonal és a fogyasztás folyamatos növeléséhez, vagyis a megvont autonómia és a politikai szabadságjogok kompenzálásához szükséges lenne. A hatvanas évek elejétől politikai fogadókészség mutatkozik az extenzív iparosítás intenzívvé alakítására, a termelési és irányítási szerkezet reformjára. A hatvanas évek végén életbe lépő ‘mechanizmusreform’ lehetővé is teszi a vállalati autonómia növelését, a vállalatvezetők kvázi tulajdonosi funkciókkal történő felruházását és a korlátozott piaci reformok bevezetését. A szigorú tervutasításos gazdaságirányítás időszaka után mód nyílik az termelésről és elosztásról tájékoztató információk hatékonyabb áramlására, a döntések alsóbb szintekre delegálására, az irányítás részleges decentralizációjára is.

A hetvenes évek elejére azonban az ‘új gazdasági mechanizmus’ megbukik – részint olyan külpolitikai okok miatt, mint a szovjet politika megváltozása és a csehszlovákiai bevonulás, részint pedig a reformellenes nagyvállalati lobbik hatékonynak bizonyuló érdekérvényesítése miatt –, a hazai pártvezetésben a konzervatív szárny erősödik meg. A gazdaságot dinamizáló reformintézkedések nagy részét visszavonják, a gazdaság teljesítménye romlani kezd, az 1956-os ‘sajnálatos események’ ismételt bekövetkezését

megelőzni hivatott ‘fogyasztás- és életszínvonal-politika’ anyagi alapjai megrendülnek. A hetvenes évek első harmadának nyugatról felvett hiteleit még a gazdaság dinamizálására, a textil- és vegyipar, valamint a gépgyártás fejlesztésére fordítja a gazdaságpolitikai vezetés. Az olcsó szovjet olajra épített gazdaságfejlesztési stratégia az 1973-as első ‘olajár-robbanás’ hetvenes évek közepéig ‘begyűrűző hatásai’ miatt csak korlátozottan sikeres, a beruházások megtérülése is kérdésessé válik. A magyar gazdaság exportképessége a fejlesztések ellenére sem javul érdemben, a dollárhitelből fejlesztett iparágak termékeinek a keleti piacon történő ‘elhelyezése’ (valamint a részben szintén nyugati kölcsönökből fedezett életszínvonal-politika, a végső fogyasztás szubvencionálása) megnehezítette a felvett hitelek törlesztését. A hetvenes évek végére az ország külső adósságállománya az évtized elején meglévőnek sokszorosára nő, a folyó fizetési mérleg romlása, az 1979-es második olajár-robbanás, a szovjet nyersanyagok drágulása, a szovjet csapatok bevonulása Afganisztánba, valamint az ezt követő nemzetközi szankciók a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójára kritikus helyzetbe hozzák a magyar gazdaságot.

A hetvenes évek eladósodása, valamint az – 1979-től restriktív gazdaságpolitikai intézkedéseket is indokoltá tévő – *adósságspirál* negatív hatása az államszocialista birodalmi központtól katonai hódítás útján kialakuló politikai függőség mellett a tőkés világpiac centrumaitól kialakuló hitelfüggőséget is fokozta. A nyolcvanas évek elején az elapadó hitelforrásokat pótolandó az ország a Nemzetközi Valutaalap tagjává, egyben adósává válik. A gazdaság romló teljesítményének (növekvő árak, stagnáló vagy csökkenő reálbérek) kompenzálására a gazdaságpolitika vezetése nagyobb teret enged a magánszektornak, így a ‘második gazdaságból’ szerezhető ‘másodlagos jövedelem’ még valamelyest tompítja a rendszerrel szembeni elégedetlenséget, a legitimációs deficitet. A nyolcvanas években a gyengülő Szovjetuniótól való politikai függőség szálai oldódnak ugyan, a kapitalista világgazdaság centrumaitól kialakuló technológiai és hitelfüggőség azonban egyre erősödik. Az évtized második felétől a gazdasági növekedés csak a – részben fizetésképtelen – keleti piacokra termelve bővíthető, a teljes külső hitelállomány megduplázódik, eléri a tizennyolc, majd a húsz milliárd dollárt. (Összehasonlításképpen: 1970-ben egymilliárd dollár körül volt, vö.: Böröcz József 1992: 15. l.) A politikai rendszerváltáshoz súlyos külső eladósodással, elavult termelés- és termékszerkezettel érkezik el a magyar gazdaság.

Álláspontom szerint a ‘magyar társadalom’ tagolódása nem érthető meg e mégoly vázlatos geopolitikai gazdaságtani alapösszefüggések nélkül. Mindez pontosan jelzi ugyanis, hogy a ‘magyar társadalom’ tagolódása e négy évtizedben *nem kizárólag belső tényezők által meghatározott*. „A külső függés belső társadalomszerkezeti következményekkel jár: bármely

külső dominancia szükségszerűen megteremti a maga belső apparátusát csakúgy, mint ennek »ellenzékét.« (Böröcz József 1989: 79.) Sem a Konrád György és Szelényi Iván – később pedig Szalai Erzsébet és Ferge Zsuzsa által leírt – ‘uralkodó bürokratikus rend’, sem a hatvanas, sem később a nyolcvanas évek ‘új elitje’, a ‘későkádári technokrácia’ strukturális pozíciója nem érhető meg kizárólag endogén tényezőkből, alulról jövő társadalmassági folyamatokból, a *külső* függőségi rendszer figyelembe vétele nélkül. Böröcz József 1989-ben írja: „A kádári korszak kezdetétől máig a politikai küzdelem lényegében e két elit között zajlott. Mára érzékelhető, hogy az új, kiegyensúlyozott kettős függés feltételei a technobürokrata komprádor elitnek kedveztek, s ha a mai folyamatok háborítatlanul folytatódnak, hamarosan látványos és végérvényes győzelmet arat az elitnek e csoportja.” (Böröcz József 1989: 82, 8. vj.) Az államszocializmus évtizedeinek elitküzdelmeit e mondatok pontosan foglalják össze. Az egyik elitcsoport (a ‘régi elit’) továbbra is megmaradt a szovjet típusú államszocialista birodalmi központtal kialakított kapcsolat világában, míg a másik (‘az új elit’, a ‘későkádári technokraták’) az országot a tőkés világgazdaság centrumaihoz fűző kapcsolatok szakembereiként a világpiaci folyamatok legitim értelmezőjeként bír erős pozíciókkal.

Az államszocializmus negyvenes évek végétől a hatvanas évek elejéig tartó korszakát Böröcz József ‘totalisztikus etatizmusként’, a hatvanas évek elejétől a nyolcvanas évek végéig tartó szakaszát pedig ‘etatisztikus informalizmusként’ jellemzi (Böröcz József 1992). Informalisztikus ez az etatizmus, mert a formális adminisztratív-bürokratikus pozíciók és a redisztributív intézmények körül több rétegű informális-reciprocitív burok képződik. E viszonyossági hálózatok kulcspozícióiban – ahogyan arra több kutató is felhívta a figyelmet – a ‘teleologikus redisztribútorok’: az államszocialista nagyvállalatok és termelőszövetkezetek vezetői, valamint a pártállami ‘nómenklátúra’ magas beosztású tisztségviselői találhatók. Részint a ‘káderforgó’ intézménye, részint a közös szocializációs minták révén a formális döntéshozatal és az informális érdekegyeztetés módozataiban egyaránt járatos bürokraták és technokraták a ‘spontán privatizációnak’, illetve az ‘informális államtalánításnak’ is fontosabb szereplőivé válnak. „Az e káderek által akár az új, akár külföldi, akár pedig belföldi érdekeltégű vállalatokba bevitt *legértékesebb* »vagyonelem« nem más, mint a korábbi politikai tájképen belüli »fekvésükből« teaurált társadalmi tőkéjük, azaz a különféle vertikális és horizontális viszonyossági, újraelosztó és piaci hálózatok feletti ellenőrzésük. Így az *informalitás folyamatai mintegy automatikusan lesöprik az asztalról* például a privatizáció politikai, társadalmi és gazdasági szempontból egyaránt *legliberálisabb* megoldására, a

dolgozói és népi részvényt megoldásokra vonatkozó javaslatokat.” (Böröcz József 1990b: 64 – kiemelés az eredetiben.)

A negyvenes-ötvenes évek ‘komprádor állama’ [*comprador state*] a nyolcvanas évek második felére eladósodással és többrétű válsággal küzdő, kiterjedt informális viszonyok hálójában vergődő ‘kiárúsító állammá’ [*auctioneer state*] válik (Böröcz, József 1999a). A hetvenes-nyolcvanas évek nemzetközi gazdaságpolitikai tendenciái – főként a ‘Washingtoni Konszenzus’ – általában is az állami szerepvállalás csökkentését és a piacok felszabadítását ajánlják: az állami tulajdon magánkézbe adását (‘privatizációt’), az állami és közösségi szabályozás szintjeinek és mélységének csökkentését (‘deregulációt’), a kereskedelmi korlátozások lebontását (‘liberalizációt’), a fiskális és monetáris politika kiegyensúlyozását (‘stabilizációt’), valamint strukturális átalakítási programok következetes végrehajtását (‘szerkezeti reformot’). A ‘második gazdaság’ jövedelemszerzési formái – az államszocializmus réseiben megtelepedő, később gazdagon burjánzó ‘szocialista vállalkozások’, ‘háztáji gazdaságok’, ‘géemkák’, ‘maszek’ és ‘fusi munkák’ – nagy részét, minthogy az ‘első gazdasággal’ szimbiotikus viszonyban alakultak ki, a rendszerváltás utáni államtalanítási hullámok kedvezőtlenül érintették. Az állam ‘paternalizmusa’ elleni küzdelem egy–másfél millió munkahelyet is felszámol, radikálisan átrendezi a munkaerő-piacot, az elbocsátottak egy részét az ‘informális’, ‘szürke’ vagy ‘fekete’ gazdaságba, illetve (rokkantsági) nyugdíjba számúzi.

***

Miután a ‘világ fejlett részéhez való felzárkózás’ és az ‘Európába való visszatérés’ stratégiáit kereső hazai nyugatos elitek intellektuális hagyományaiknál fogva a világgazdaság centrumtársaságaira – ‘a jólét’, ‘a szabadság’, ‘a jogállam’, ‘a demokrácia’, ‘a civil társadalom’ és ‘a magántulajdonon alapuló szociális piacgazdaság’ mintaszerzőire – figyelnek (a rendszerváltás projektjétől a közjük történő felemelkedést várták), érdemes röviden kitékinteni a fejlett Nyugat második világháború utáni átalakulási tendenciáira.

A második világháború után Nyugaton végbemenő gazdasági fellendülés és a Nyugat-Európában kiépülő jóléti állam nagyban enyhíti az alsóbb osztályok nélkülözését. Miközben a népi osztályok közép- és felső osztályokhoz viszonyított deprivációja érdemben nem csökken, abszolút mértékben jelentősen javulnak életkörülményeik és életesélyeik. A hatvanas évek közepén Pierre Bourdieu számára is kérdésként merül fel, hogyan hat ez az átalakulás a társadalom osztályszerkezetére: „Az életszínvonal emelkedése s az anyagi fogyasztásban,

például a háztartási felszereléseknél tapasztalható különbségek ezzel egyidejű csökkenése felveti azt a kérdést, vajon nem vezetnek-e ezek a fejlemények a társadalmi osztályok közötti különbségek elmozdulásához, vagy még inkább e különbségek *meghatározásának folyamatos változtatásához.*” (Bourdieu, Pierre 1978 [1965]: 136 – kiemelés tőlem.) Másként fogalmazva: „Kérdés tehát, hogy a különbségek fokozatos csökkenése a legegységesebb szükségletek kielégítésénél nem hozza-e magával, hogy az osztályok szerinti tagolódás új elvek szerint alakul, és pedig nem egyszerűen úgy, hogy a régi osztályfelosztás elvei más területekre kerülnek át, hanem úgy, hogy valamilyen *minőségi* változáson mennek keresztül.” (Bourdieu, Pierre 1978 [1965]: 143 – kiemelés tőlem.) E kérdésekre a hatvanas évek közepén Pierre Bourdieu még nemmel válaszol. Szerinte az életszínvonal általános emelkedése, különösen pedig az alsóbb néposztályok életkörülményeinek és életesélyeinek jelentős javulása valamennyi társadalmi szereplőt *önmagá fokozott megkülönböztetésére, a társadalmi távolság szimbolikus kifejezésére* ösztönzi (Bourdieu, Pierre 1978 [1965]: 143–149, 1971 [1966]: 417–432). Életvitelükkel, ízlésválasztásaikkal, osztály-hovatartozásuk megkülönböztető rendi jegyeiket hangsúlyozzák, a gazdasági és társadalmi különbségeket szimbolikus megkülönböztetésekké fordítják át. A már Georg Simmel által is leírt divatciklusok érvényesülésének megfigyelése mindenekelőtt széles körű elterjedése miatt bizonyul újszerűnek (vö.: Simmel, Georg 1973 [1911]). Az ‘élet stilizálása’ nem az előkelő rendek és a legvagyonosabb osztályok kiváltsága többé, mint Max Weber és Georg Simmel korában (vö.: Weber, Max 1967 [1920], 1987 [1920]). Az ötvenes-hatvanas évektől Nyugaton egyre szélesebb társadalmi csoportok számára nyílik lehetőség saját életstílusuk kialakítására: a fogyasztáson keresztül történő önazonosításra.

A második világháborút követően vissza-visszatérően megélnékül a vita a ‘munkásosztály polgárosodásáról’, valamint az ‘osztályok eltűnéséről’ (vö.: Goldthorpe, John H.–Lockwood, David–Bechhoffer, Frank–Platt, Jennifer 1973 [1968]). A ‘papíron lévő osztályok’ elképzelésével Pierre Bourdieu köztes álláspontot foglal el e vitában (Bourdieu, Pierre 1985 [1984]: 725–727, 2002 [1994]: 21–24). Az osztályokat csak mint ‘magan való osztályokat’ [*Klasse an sich*] látja a társadalmi térben elkülöníthetőnek, miközben hangsúlyozza, hogy az egymáshoz közel álló ágensek politikai mozgósítás esetén bizonyos témák és események nyomán ‘magáért való osztállyá’ [*Klasse für sich*] szerveződhetnek – ám ez sem nem szükségszerű, sem nem tartós fejlemény. Mindazonáltal számára elsősorban nem ez, hanem az osztályhelyzet rendi jellegű *stilizálása* az érdekes – az osztályhelyzet és az osztálypozíció szimbolikus megjelenítése sajátos életstílusokkal, modern rendi jelvényekkel (Bourdieu, Pierre 1971 [1966]). A kérdésre, amire a hatvanas évek közepén Pierre Bourdieu

még inkább nemmel felel – ti., hogy „a jövedelemeloszlás felfelé tolódása nem jár-e olyan következménnyel, hogy átalakítja azt a módot, ahogyan az emberek az egyenlőtlenséget megélik” (Bourdieu, Pierre 1978 [1965]: 143) – a nyolcvanas évek elején az ‘osztályok és rendek feloldódásának’ tézisét (újra) napirendre tűző Ulrich Beck már igennel válaszol (Beck, Ulrich 1997 [1983]).

A második világháború utáni gazdasági-társadalmi prosperitás Nyugaton a hetvenes-nyolcvanas évekre radikalizálja a modernitást. E változási tendenciáknak Ulrich Beck szerinti a nagycsoport-szerkezetre gyakorolt legfontosabb hatása, hogy jelentősen meggyengül a társadalmi osztályok – weberi értelemben vett – rendi jellegű, szociokulturális integrációja. A ‘termelési folyamatban elfoglalt hely’, illetve ‘a termelőeszközökhöz fűződő tulajdonviszony’ alapján meghatározható marxi, illetve – a legáltalánosabban – ‘a piaci helyzetet’ kifejező weberi osztályok nem képesek tényleges társadalmi nagycsoportokká, ‘magukért való osztályokká’ szerveződni: az érintkezést és a társadalmi távolságokat szabályozó és a határokat fenntartó rendi színezetű életvilágok meggyengülnek és elhalványulnak. A munkásmozgalom, a szakszervezet és a jóléti állam megszüntetni ugyan nem tudja az osztálykonfliktusokat, tompításukra és a feszültségek kordában tartására azonban alkalmasnak bizonyul. A társadalmi egyenlőtlenségek és osztálykonfliktusok így távolról sem tűnnek el, a társadalmi csoportképződés tényleges elvei azonban részben függetlenné válnak ezektől. Ulrich Beck egy látszólag paradox folyamatra hívja fel a figyelmet: „viszonylag állandóak maradnak a társadalmi egyenlőtlenség[ek] *elosztási viszonyai, miközben az emberek életfeltételei* ezzel egy időben drasztikus mértékben megváltoznak” (Beck, Ulrich 1997 [1983]: 420 – kiemelés az eredetiben).

Ulrich Beck szerint a hetvenes-nyolcvanas évektől nagy sodrású individualizálódási folyamat megy végbe, melynek hatására a ‘társadalmi rend’, illetve a ‘rendi színezetű társadalmi osztály’ fogalma kiürül, amennyiben egyre inkább névleges kategóriákká, módszertani-statisztikai csoportosítások (osztályozások és rétegbesorolások) pusztá jelölőivé válnak. Mint írja: „az emberek anyagi és szociokulturális életfeltételei és kilátásai *az egyenlőtlenség-kutatás figyelmének küszöbe alatt* gyors átalakuláson mentek keresztül, és ez az átalakulás ma is folytatódik. Ebből ered e kutatási irány súlyosbodó problémája, amely tárgyát – hogy úgy mondjam – fogalmilag kiengedte a kezéből. A valóság búcsút mondott az osztálykonfliktusok és rétegződési modellekben gondolkodó egyenlőtlenség-kutatásnak.” (Beck, Ulrich 1997 [1983]: 425 – kiemelés az eredetiben.) Az osztály mint az életvilágban is megtapasztható társadalmi realitás megfakul, miközben a ‘piaci helyzet’ különbségeiből, a társadalmi munkamegosztásból fakadó egyenlőtlenségek nem csökkennek. Az eredmény –

Ulrich Beck szerint – egyfelől az ‘egyenlőtlenségek individualizálódása’, másfelől új típusú társadalmi csoportképződés előtérbe kerülése (Beck, Ulrich 1997 [1983]).

A társadalmi látásviszonyok romlása azonban nem csak a társadalmi makrocsoportok kontúrjainak elmosódását jelenti (Angelusz Róbert 1997, 2000; Angelusz Róbert–Tardos Róbert 2002). E folyamat alapjaiban kérdőjelezi meg a nemzetállami keretekben értelmezett társadalmak képzetének fenntarthatóságát. Feltűnő ugyanakkor számos ‘újabb’, diagnosztikus céllal megfogalmazott társadalomfogalom megjelenése: az ‘ipari’, a ‘modern’, a ‘hiány-’ és a ‘munkatársadalom’ nyomán egyaránt olvashatunk ‘posztindusztriális’, ‘késő-’ és ‘posztmodern’, ‘bőség-’, ‘tudás(alapú)’, ‘hálózati’, ‘információs’, ‘kockázat-’, ‘multiopciós’ és ‘élménytársadalomról’. E lehetséges jelzők természetesen nem egy nemzetállami keretben értelmezett társadalmat, hanem egy történeti *fázist*, társadalomtörténeti *fejleményt* jellemeznek – egyúttal a lehetséges diagnózisok *pluralitására* is felhívják a figyelmet.⁷⁵

A modernitás radikalizálódásának e folyamatát a – többnyire marxi alapokon álló – kritikai elméletek elsősorban a *kapitalizmus* radikalizálódásaként értelmezik, a későmodernitás jelenségkörét így a *kései kapitalizmus*, illetve *újkapitalizmus* elméletéből bontják ki. E radikális társadalomkutatási irányzat az állami tulajdonnal és szabályozással, valamint a jóléti-redisztribúciós rendszerekkel szemben a szabad piac érvényesüléséért síkraszálló gazdaságpolitikai irányzatot⁷⁶ bírálva a kései kapitalizmus kritikai átvilágítását és humanizálását, megfékezését, illetve megváltoztatását tűzi célul.⁷⁷ Kritikájuk a köztulajdon, a közjavak és közszolgáltatások fokozódó piacosítására, az állami redisztribúció közpénztárainak magánkézbe adására, és ezen keresztül a társadalom viszonylag öntörvényű tevékenységszféráinak autonómiavesztésére irányul. Bírálatauk alapja, hogy a hetvenes-nyolcvanas évektől, de különösen a ‘Washingtoni Konszenzus’ és a keleti blokk összeomlása

---

⁷⁵ A kérdésre, hogy hogyan élhet egymás mellett ennyi, egymással sokszor össze nem egyeztető diagnózis, Niklas Luhmann a modern társadalom – a korábban tapasztaltakhoz képest páratlan – komplexitására utalva ad választ. Szerinte a modern világtársadalom valamennyi diagnózist megengedi, miközben egyik sem nyújt kimerítő képet róla (vö.: Luhmann, Niklas 2005: 54–55; Wessely Anna 2009: 101). A luhmanni elmélet *egyetlen koherens társadalomdiagnózis híján* ‘üresnek’ is tűnhet. Amint azt Némedi Dénes megfogalmazza: „Niklas Luhmann programja [...] egyetemes, a társadalmi világ egészét átfogó akar lenni, ezért sokszor azt a benyomást kelti, hogy nem más, mint fogalmi séma” (Némedi Dénes 2008: 34).

⁷⁶ Pierre Bourdieu rövid meghatározása a következő: „Mi a neoliberalizmus? Azon kollektív struktúrák megsemmisítésének programja, amelyek képesek ellenállni a tiszta piaci logikának.” (Bourdieu, Pierre 1998: 3.)

⁷⁷ ‘Politikai fordulatával’ a ‘90-es években Pierre Bourdieu is ehhez az irányvonalhoz csatlakozott (ld. Bourdieu, Pierre 2008 [1995], 1997, 1998b, vö.: Fáber Ágoston 2007, 2008: 112–119).

után radikalizálódó tőkés rendszerek sorra metszik vissza, illetve számolják fel a jóléti államot, valamint az állami kultúrafinanszírozás forrásait és intézményrendszerét.

A radikalizálódó modernitás társadalm szerkezeti következményei közé tartozik az önmaguknak viszonylagos öntörvényűséget kivívó tevékenységszférák (mezők, illetve alrendszerek) finanszírozásának átalakulása: egyfelől a piaci folyamatokkal szemben korábban kivívott autonómiájuk szűkülése, másfelől az állami, illetve a redisztributív források csökkenése, amely különösen a kultúratermelés mezőinek és alrendszereinek sajátos logikáját torzítja (vö.: Bourdieu, Pierre 1996, 1997, 1998b). E tevékenységszférákban – különösen a művészetben, melyet Pierre Bourdieu egy olyan, a ‘feje tetejére állított’ gazdasági szféraként ír le, melyben a piaci és anyagi siker, különösen az erőter autonóm pólusán, gyanús és visszatetszést keltő – az autonóm termelés erőforrásai és esélyei jelentősen szűkülnek. Az alrendszerek működésében fokozott jelentőségre tesz szert a piac által integrált gazdaság rentábilis/nem rentábilis kódja, illetve az autonómiát biztosítani képes állami finanszírozás politikai lojalitáshoz kötése – a kormányon maradni/ellenzékbe kerülni hatalmi kódja. A kultúratermelés mezőinek öntörvényűségét torzító politikai, illetve gazdasági beavatkozás – Pierre Bourdieu érvelése szerint – *nagymértékben rontja* a mezőspecifikus termelés feltételeit és kiszolgáltatja annak szakembereit. Ez az oka annak, hogy a mezők sajátos logikáját veszélyeztető, a hatalmi, de különösen a piaci behatásokat közvetítő televízió ellen Pierre Bourdieu erőteljes támadást intéz, miközben az értelmiségieket, ‘az egyetemesség szószólóit’ nemzetközi összefogásra szólítja fel (Bourdieu, Pierre 2001 [1997], 1998a, 1997, 1996).

A fejlett Nyugat késő modern társadalmainak nagycsoport-szerkezetében ezzel párhuzamosan *látszólag* ellentétes hatású tendenciák játszódnak le. A piaci logika fokozódó térnyerése egyszerre erősíti az osztályosodás folyamatát – Max Weber megjegyzése, miszerint ‘az osztályhelyzet végső fokon piaci helyzet’, mit sem veszített érvényességéből –, miközben az osztálystruktúra felismerése jelentős akadályokba ütközik. Az ‘egyik oldalon’ az ‘individualizációt’, a rendileg integrált osztályok helyén ‘változékony fogyasztói identitásokat’, ‘fragmentált identitásokat’, az ‘életvilág esztétizálódását’, ‘kiagyazódást’ és a párhuzamos divatciklusokkal együtt hullámzó ‘életstílusokat’ és ‘milióket’ előtérbe helyező kutatásokat találjuk. A ‘másik oldalon’ az osztálykülönbségek növekedését, jövedelmi és vagyoni polarizációt, a szociális és etnikai hátrányok összekapcsolódását, marginalizációt és a diszkriminációt, az ‘új szegénységet’ és a ‘társadalom alatti osztályt’ regisztráló kutatásokat. A ‘két oldal’ vitáiban nem kap kellő figyelmet, hogy e kutatási eredmények paradoxona csak e vizsgálatok *ideológiai, illetve társadalompolitikai implikációit tekintve mond ellent*

egymásnak. Az eredmények szembeállításuk inkább világnézeti szembenálláson alapul, nem pedig a tények önellentmondásán. A tapasztalatok ellentéte csak *látszólagos*.

A mindinkább a piaci integráción alapuló nyugati társadalmakban az osztályhovatartozás mint a vagyon- és jövedelemszerzési esélyek egyenlőtlen struktúrájában elfoglalt hely kétségkívül növekvő jelentőséggel bír. Az osztálykülönbségek *észlelésének* a mindennapi életben mégis jelentős akadályai vannak. Az osztályhovatartozás a mindennapi életben csak akkor válik jeletőségteljessé és jelentéssé, ha a társas érintkezések során, a mindennapok interakciós szituációiban a részt vevő felek számára valamilyen módon megjelenik (vö.: Collins, Randall 2000). Az osztálykülönbségek azonban legfeljebb ízlésbeli és esztétikai formákba burkolózva jelennek meg, az életstílus és a fogyasztói identitás révén pedig csak részben *fedik fel* a valóságos osztálykülönbségeket. Az osztályhovatartozás objektív hatása tehát úgy fokozódik, hogy ennek tudatosulása – a szimbolikus megjelenítés ismertető és félreismertető jegyei által – csak töredékesen megy végbe: a gazdasági különbségek jellemzően csak szimbolikus (fogyasztói, esztétikai) megkülönböztetéseként válnak láthatóvá.

***

Milyen következményekkel bír mindez a kelet-közép-európai poszt-államszocialista félperiféria (s benne Magyarország) rendszerváltás utáni útfüggő átalakulására?

Egyfelől azzal, hogy a 'kiágyazódás' és a 'fogyasztói individualizáció' – mások mellett Csigó Péter által megjelenített – elmélete *nem mond ellent* a Ferge Zsuzsa és Szelényi Iván, Angelusz Róbert és Tardos Róbert által feltárt összefüggéseknek. A 'magyar társadalom' felső-középosztályában (illetve a felett) valóban erőteljesen megjelennek a 'kiágyazódás' és a 'fogyasztói individualizálódás' késő modern tendenciái. Csigó Péternek igaza van: a magyar szociológia polgárosodásra és középrétegesedésre fókuszáló – gyakran kevés hozadékkal járó – empirikus kutatásai közepette nem fordított kellő figyelmet e 'késő modern' hatásokra. A társadalmi egyenlőtlenségek és a szegénység növekedése, valamint az erőforrások konszolidációja egy *cseppszerűen megnyúló társadalom* képét rajzolják ki előttünk, amelyen a 'magyar társadalom' alsó felének-kétharmadának helyzete kisebb-nagyobb mértékben *romlott* a rendszerváltás után, s csak a felének-harmadának helyzete stabil vagy mutat javuló tendenciát. A 'késő modern tendenciák' kiváltotta minőségi átalakulás szószólói joggal hívják fel a figyelmet a 'felül lévők' helyzetének minőségi átalakulására, de eközben a 'modern' összefüggéseket hangsúlyozó kutatók sem tévednek. *Mindkét tendenciában a félperifériás*

kapitalizmus polarizáló hatása, széthúzódó osztályszerkezete mutatkozik meg (Kovács, Katalin–Váradi, Mónika Mária 2000).

A társadalomszerkezet felsőbb szintjeit a társadalmi cselekvés szélesebb lehetőségtere, relatív erőforrásbőség és a döntési szabadság magasabb foka jellemzi, annak alsóbb szintjeit ezzel szemben a döntések és cselekvések szűkösebb lehetőségtere, erőforrás-hiány és a kényszerek fokozott súlya jellemzi. Míg a ‘felül lévők’ szabadsága és biztonsága egyaránt bővült a rendszerváltást követő komplex és útfüggő átalakulás során, addig a megnyúló ‘csepp’ alsó felét-kétharmadát egzisztenciális biztonságának elvesztése miatt a szabadság formális visszaszerzése sem vigasztalja. Amíg ‘felül’ *‘a választás kényszere’* ró terhet az individualizált egyénre, addig ‘alul’ a szűkülő erőforrások körülményei között a lehetőségek legfeljebb *‘a kényszerek megválasztásáig’* terjednek.

A ‘magyar társadalom’ osztálytagolódásának ‘láthatósága’ korlátozott: az osztályok itt sem ‘önmagukért való’ osztályok, határaik és kategorizálásuk javarészt kutatói konstrukciókon alapul; az erőforrás-megoszlás (másképpen: a ‘tőkeviszonyok’), ill. a (munkaerő)piaci pozíció mindazonáltal rendkívül releváns, ‘objektív’ tényezők. A ‘magyar társadalom’ tagolódásáról is elmondható, hogy elsősorban identitáscsoportjai ‘láthatók’. Olyan kulturális, fogyasztási, ill. életstílus-csoportok (‘miliók’, illetve ‘szubkultúrák’), etnikai és nemzeti, vallási, valamint politikai-ideológiai identitáscsoportok, amelyek szimbolikus határokkal, saját nyelvvel és praxissal különítik el, illetve tartják fenn magukat. E csoportok integráltsága már nem kutatói konstrukció eredménye (többek logikai-statisztikai aggregátumoknál), formálódásukban nagy szerepe van e határok és csoportjelvények (inter)szubjektív fel- és elismerésének. Az e csoportokra jellemző identitás- és státushomofília azonban nem mond ellent az erőforrás-eloszlás polarizációjának, a ‘Máté-hatásnak’.

Annak oka, hogy az etnikai és nemzeti ellentétek (pontosabban az ilyenként ábrázolt ellentétek) Magyarországon is éleződnek, nem független a fokozódó szociális ellentétektől, az osztálytársadalom kontúrjainak erősödésétől. Az osztálykonfliktusok egy része nemzeti és etnikai konfliktusokká transzformálódik Magyarországon is (Kalb, Don 2002, 2011). Az előítéletesség és a diszkrimináció, a rasszista nyelvhasználat és mindennapi gyakorlat terjedése nem érthető meg a rendszerváltás ‘transzformatív válsága’, az ‘euroatlanti integráció’ korlátozott sikeressége, a több hullámban érkező gazdasági és társadalmi krízisek egzisztenciákat megroppantó, identitáscsoportokat fenyegető hatásától (vö.: Böröcz József 2001b, 2009a, 2009b; 2012b; Böröcz József–Sarkar, Mahua 2005; Fábry, Ádám 2011).

A nemzeti(ként) és etnikai(ként) (ábrázolt) konfliktusok forrása nagyrészt az, hogy az átalakuló termelési, elosztási, tulajdon- és tőkeviszonyok (tévesen) *mint nemzeti, etnikai vagy*

rasszviszonyok jelennek meg (Kalb, Don 2005, 2011). A ‘magyar társadalom’ osztályviszonyait, valamint a világgazdaság centrum–(fél)periféria-viszonyait *nemzetiesítő, etnicizáló, illetve rasszosító* diskurzus, valamint az ez ellen szót emelő, de a gazdasági-társadalmi viszonyrendszert argumentációs stratégiájából *szintén kifelejtő* liberális diskurzus képviselői egyaránt leszűkítik a problémát. Nem csak a vallási, nemzeti vagy etnikai identitások *csoporthatárokban való ábrázolása*, valamint a konfliktusok vallási, nemzeti vagy etnikai *csoporthatárok közötti* konfliktusként történő ábrázolásából következnek ugyanis logikai és teoretikus problémák (Brubaker, Rogers 2001; vö.: Brubaker, Rogers–Feischmidt, Margit–Fox, Jon–Grancea, Liana 2006). Ha a cél e komplex probléma kellően árnyalt megértése, akkor a történeti és kulturális okokon túl a *gazdasági és társadalmi* összetevőket is figyelembe kell venni (vö.: Kalb, Don 2002, 2005, 2011).

Annak oka, hogy e problémák politikailag sem kezelhetőek megfelelően, a rendszerváltás utáni pártpolitikai paletta sajátos torzulásaiban keresendő. A rendszerváltás politikai projektjének számos szereplőjét (ön)definíciós és szemantikai torzulás jellemzi: a ‘létező baloldalt’ az egykori állampárt posztkommunista utódalakulatai, álbaldali ‘törmelék’ alkotja. Az állam gazdasági és társadalmi szerepvállalásának leépítését, a piacok felszabadítását szorgalmazó politikai erők – hiteles, ‘valódi’ baloldal hiányában – majdnem kizárólag a ‘keresztény’, ‘nemzeti’, ill. ‘konzervatív’ köntösben megjelenő politikai erők ellenhatását váltják ki. Olyanokét, amelyek a világgazdaság centrum–(fél)periféria-viszonyainak, valamint a ‘magyar társadalom’ osztályviszonyainak *nemzetiesítő, etnicizáló, illetve rasszosító* diskurzusait nemhogy nem gyengítik, kifejezetten erősítik. A ‘magyar társadalom’ osztálytagolódásának, valamint poszt-államszocialista, újkapitalista félperifériás helyzetének fel- és elismerésétől mind a (neo)liberális konszenzust magáévá tevő (azt sajátos posztkommunista beidegződéseivel színező) hazai álbaldal, mind a nemzeti-keresztény-konzervatív színeket magára öltő hazai jobboldal ódzkodik. Amíg az így marad, a ‘magyar társadalom’ *egészének* felemelésére politikailag sem találhatják meg a választ. Hogy ez mégse maradjon így, a hazai társadalomkutatásnak mindenekelőtt egy kellően komplex és átgondolt, empirikusan is megalapozott társadalomképet kell kialakítania.

IRODALOMJEGYZÉK

- A. Gergely András (1995): Kommunikációs jelentés és politikai kulturális blokkok. In S. Nagy Katalin (szerk.): *Józsa Péter emlékkönyv*. Budapest: Magyar Szociológiai Társaság Művészetszociológiai Szakosztály – Budapesti Műszaki Egyetem Szociológia Tanszék, 16–36.
- Andorka Rudolf (1970): *A társadalmi átrétegződés és demográfiai hatásai Magyarországon II.* Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.
- Andorka Rudolf (1990): Hozzászólás a struktúra- és rétegződéskutatások vitájához a Replikában. *Replika*, 1 (2): 11–17.
- Andorka Rudolf (1991a): A magyarországi társadalmi mobilitáskutatások problémái. Válasz Örkény Antalnak. *Replika*, 2 (1): 25–33.
- Andorka Rudolf (1991b): Kiegészítés a mobilitásvitához. *Replika*, 2 (1): 47–48.
- Andorka Rudolf (1995): A rétegződésemélet haszna a mai magyar társadalom kutatásában. (Németből fordította: Lafferthon Éva.) In Andorka Rudolf – Hradil, Stefan – Peschar, Jules L. (szerk.): *Társadalmi rétegződés*. Budapest: Aula Kiadó, 33–65.
- Andorka Rudolf (2006a [1993–1994]): „...megtanítottak arra, hogy tanulni és dolgozni kell”. Javorniczky István beszélgetése Andorka Rudolffal. 1. rész. *Századvég*, (új folyam) 11 (39): 167–207.
- Andorka Rudolf (2006b [1993–1994]): „...megtanítottak arra, hogy tanulni és dolgozni kell”. Javorniczky István beszélgetése Andorka Rudolffal. 2. rész. *Századvég*, (új folyam) 11 (40): 133–178.
- Andorka Rudolf (2006c): Társadalmi szerkezet és rétegződés (5. fejezet). In uő.: *Bevezetés a szociológiába*. (Szerk.: Spéder Zsolt.) Budapest: Osiris Kiadó, (2. javított és bővített kiadás) 155–202.
- Angelusz Róbert (1983): *Kommunikáló társadalom*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Angelusz Róbert (1996): *Optikai csalódások*. Budapest: Pesti Szalon Kiadó.
- Angelusz Róbert (1997): Előszó. In uő. (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 5–8.
- Angelusz Róbert (2000): *A láthatóság görbe tükrői*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Angelusz Róbert (2010): Tőke vagy erőforrás? Adalékok a társadalmi tőke elméletéhez. *Szociológiai Szemle*, 20 (3): 147–166.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (1987): Kulturális-kommunikációs rétegződés. *Szociológia*, 16 (2): 209–231.

- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (1991 [1987]): Kulturális-interakciós rétegződés. Kutatási tervezet. In uőők.: *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest: ELTE Szociológiai Intézet – Magyar Közvéleménykutató Intézet, 9–32.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (1991): *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest: ELTE Szociológiai Intézet – Magyar Közvéleménykutató Intézet.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (1998a): Középrétegesedés és polgárosodás – fogalmi dilemmák. *Szociológiai Szemle*, 8 (4): 113–117.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (1998b): A kapcsolathálózati erőforrások átrendeződésének tendenciái a kilencvenes években. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1998*. Budapest: TÁRKI, 237–256.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2002): Szociológia határok nélkül? In Felkai Gábor – Molnár Attila Károly – Pál Eszter (szerk.): *Forrásvidékek. Társadalomtudományi tanulmányok Némedi Dénes 60. születésnapjára*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 437–451.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2003): A konszolidáció/interszekció fogalompár perspektívái a szociológiában. *Szociológiai Szemle*, 13 (4): 3–19.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2005): Választói tömbök rejtett hálózata. In uőők (szerk.): *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 65–159.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2006): Hálózatok a magyar társadalomban. In Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág Kiadó, 227–252.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2009): A kapcsolathálózati szemlélet a társadalom- és politikatudományban. *Politikatudományi Szemle*, 18 (2): 29–57.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2010): A törésvonalak átrendeződése, avagy egy divergenciaspirál megjelenése? *Szociológiai Szemle*, 20 (1): 4–25.
- Alexander, Jeffrey C. (1996 [1987]): *Szociológiaelmélet a II. világháború után*. (Ford.: Berényi Gábor.) Budapest: Balassi Kiadó.
- Alexander, Jeffrey (1995): The Reality of Reduction. The Failed Synthesis of Pierre Bourdieu. In uőő.: *Fin de Siècle Social Theory. Relativism, Reduction and the Problem of Reason*. London – New York: Verso, 128–217.
- Arrighi, Giovanni (1992 [1990]): A fejlődés illúziója. A félperiféria koncepciójának megújítása. (Ford.: Földes J. György.) *Eszmélet*, 4 (15–16): 145–180.

- Arrighi, Giovanni (1996): Kelet-Ázsia felemelkedése és az államközi rendszer elsorvadása. (Ford.: Battyán Katalin.) *Eszmélet*, 8 (30): 169–197.
- Arrighi, Giovanni (2008 [2002]): Az afrikai válság. Világrendszerbeli és regionális aspektusok. (Ford.: Búr Gábor.) *Eszmélet*, 20 (78): 72–99.
- Arrighi, Giovanni (2008): Az államok, a piacok és a kapitalizmus Keleten és Nyugaton – történeti perspektívából. (Ford.: Bartha Eszter.) *Eszmélet*, 20 (78): 41–71.
- Arrighi, Giovanni – Hopkins, Terence K. – Wallerstein, Immanuel (1983): Rethinking the Concepts of Class and Status-Group in a World-System Perspective. *Review*, 7 (3): 283–304.
- Arrighi, Giovanni – Drangel, Jessica (1986): The Stratification of the World-Economy. An Exploration of the Semiperipheral Zone. *Review*, 10 (1): 9–74.
- Arrighi, Giovanni – Silver, Beverly J. (2008 [2003]): A Polányi-féle „kettős mozgás”. A brit és az amerikai hegemonia Belle Époque-jának összehasonlítása. (Ford.: Berki Tamás, Dósa Mariann, Szabó Imre.) *Fordulat*, 2008. 1 (1): 38–66.
- Arrighi, Giovanni – Silver, Beverly J. – Brewer, Benjamin D. (2011 [2003]): Ipari konvergencia, globalizáció és az észak–dél szakadék. (Ford.: Kiss Nóra.) In Scheiring Gábor – Boda Zsolt (szerk.): *Globalizáció és fejlődés. Kritikai fejlődéstanulmányok szöveggyűjtemény*. Budapest: Védegylet – Új Mandátum Könyvkiadó, 151–183.
- Arrighi, Giovanni – Harvey, David (2009): A kapitalizmus kanyargós ösvényei. David Harvey interjúja Giovanni Arrighivel. (Ford.: Konok Péter.) *Eszmélet*, 21 (84): 95–129.
- Baecker, Dirk (1993): Kybernetik zweiter Ordnung. In Foerster, Heinz von: *Wissen und Gewissen. Versuch einer Brücke*. (Ford.: Wolfram Karl Köck, szerk.: Siegfried J. Schmidt.) Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1993. 17–23.
- Balogh István – Karácsony András (2000): *Német társadalomelméletek. Témák és trendek 1950-től napjainkig*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Bartha Eszter (2003): Újkapitalizmus, elitek és a másként gondolkodás esélyei és lehetőségei Magyarországon. Szalai Erzsébet két könyvéről. *Eszmélet*, 15 (61).
- Bauman, Zygmunt (2002 [1998]): *Globalizáció. A társadalmi következmények*. (Ford.: Fábrián György.) Szeged: Szukits Könyvkiadó.
- Bányai Borbála – Vida Zsuzsanna (2007): Könyvszemle. Kovách Imre (szerk.) Társadalmi metszetek. *Társadalomkutatás*, 25 (4): 513–518.
- Beck, Ulrich (1997 [1983]): Túl renden és osztályon? Társadalmi egyenlőtlenségek, társadalmi individualizációs folyamatok és az új társadalmi alakulatok, identitások

- keletkezése. In Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 418–468.
- Beck, Ulrich (1999 [1986]): Rizikótársadalom. (Részlet.) In Bujdosó Dezső (szerk.): *Német kultúraelméleti tanulmányok 3. Forrásmunkák a kultúra elméletéből*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 178–220.
- Beck, Ulrich (2003 [1986]): *Kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. (Ford.: Berényi Gábor.) Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó.
- Beck, Ulrich (1998 [1993]): A kritikai elmélettől a kockázattársadalom önkritikájáig. (Ford.: Mesés Péter.) *Replika*, 9 (31–32): 77–91.
- Beck, Ulrich (2005 [1997]): *Mi a globalizáció?* (Ford.: G. Klement Ildikó.) Szeged: Belvedere Meridionale Kiadó.
- Benda Gyula (1991): A KSH társadalomstatisztikai főosztályán folytatott szegénység-vizsgálatról – 1975–1979. *Esély*, 3 (4): 3–11.
- Békés Márton (2009): A konspiráció kísértete járja be... *Kommentár*, 4 (2): 63–69.
- Berger, Peter L. – Kellner, Hansfried (1984 [1964]): Valóságfelépítés a házasságban. A tudás mikroszociológiájához. (Ford.: Hernádi Miklós.) In Hernádi Miklós (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 431–453.
- Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas (1998 [1966]): *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés*. (Ford.: Tomka Miklós.) Budapest: József Attila Könyvkiadó.
- Berger, Peter L. (1993 [1992]): Szociológia: kívül tágasabb? (Ford.: Farkas Katalin.) *Budapesti Könyvszemle*, 5 (3): 354–361.
- Berger Viktor (2007): Konstruktivisták és bourdieu-i megközelítések vonzásában. Gerhard Schulze cselekvés- és tudásszociológiai modellje. In Némedi Dénes – Szabari Vera (szerk.): *Kötő-jelek 2006*. Budapest: ELTE TáTK Szociológiai Doktori Iskola, 31–53.
- Berger Viktor (2008a): A középosztályosodás értelmezési kísérletei a német szociológiában. *Századvég*, (új folyam) 13 (49): 51–93.
- Berger Viktor (2008b): Életstílus- és miliókutatások a német szociológiában. A hagyományos struktúramodellek alternatívái? *Replika*, 19 (64–65): 115–130.
- Bíró Erzsébet (szerk.) (1979): *Társadalmi struktúránk fejlődése III. Gazdaság, település, társadalomszerkezet*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
- Blaskovits János (1968): *A munkásosztály fogalmáról*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Blaskovits János (1970): A munkásosztály fogalmáról. *Társadalmi Szemle*, 25 (8–9): 122–131.

- Blau, Peter M. (1997 [1977]): Egyenlőtlenség és heterogenitás. Primitív elmélet a társadalmi struktúráról. (Ford.: Szalai Éva.) In Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 359–382.
- Bodnár, Judit – Böröcz, József (1998): Housing Advantages for the Better Connected? Institutional Segmentation, Settlement Type and Social Network Effects in Hungary's Late State-Socialist Housing Inequalities. *Social Forces*, 76 (4): 1275–1304.
- Bognár Bulcsu (2011 [2003]): „Csak egy rettenetes nagy söprögetés segít”. Erdei Ferenc értelmezése a magyar társadalomfejlődésről a kéziratos szövegben. *Valóság*, 2003. 46(8): 57–79. Újraközölve: in uő: *Népi szociográfia és társadalomtudomány. Írások Erdei Ferenc szociográfiáinak (1931–1944) társadalomszemléletéről*. Budapest: Loisir Kiadó, 2011. 248–281.
- Bognár Bulcsu (2006): Nemzeti szociológiák klasszikus szociológiája. (Némedi Dénes: *Klasszikus szociológia 1890–1945.*). *Szociológiai Szemle*, 16 (1): 103–115.
- Bognár Bulcsu (2010): A szociológus végső kudarca – a kéziratos munka (1944). In uő: *Erdi Ferenc szociológiája*. Budapest: Loisir Kiadó, 104–114.
- Bognár Virág (1996): Az ideológia és utópia hajótörése. Mannheim Károly Ideológia és utópia című műve német és angol változatának összevetése. *Szociológiai Szemle*, 6 (2): 21–55.
- Bourdieu, Pierre (1963): *Travail et travailleurs en Algérie*. Paris: Mouton. [Idézi: Ferge Zsuzsa 1969: 115, 22 lj.]
- Bourdieu, Pierre (1971 [1966]): Osztályhelyzet és osztálypozíció. (Ford.: Lakatos Mária.) In Ferge Zsuzsa (szerk.): *Francia szociológia*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 402–432.
- Bourdieu, Pierre (1978 [1966]): Különbségek és megkülönböztetések. (Ford.: Léderer Pál.) In uő.: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 136–150.
- Bourdieu, Pierre (1978 [1968]): A művészeti észlelés szociológiai elméletének elemei. In Józsa Péter (szerk.): *Művészetszociológiai válogatott tanulmányok*. (Ford.: Józsa Péter.) Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 175–200.
- Bourdieu, Pierre (1971 [1970]): Beszélgetés Pierre Bourdieu-vel. *Valóság*, 14 (3): 121–123. [Idézi: Ferge Zsuzsa 1971: 19.]
- Bourdieu, Pierre (1974 [1970]): Az oktatási rendszer ideologikus funkciója. (Ford.: Léderer Pál.) In Ferge Zsuzsa – Háber Judit (szerk.): *Az iskola szociológiai problémái*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 65–91.

- Bourdieu, Pierre (1978 [1971]): A vallási mező kialakulása és struktúrája. (Ford.: Ádám Péter.) In uő.: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 165–236.
- Bourdieu, Pierre (2009 [1976]): A tudományos mező. (Ford.: Fáber Ágoston.) *Replika*, 20 (67): 11–36.
- Bourdieu, Pierre (1978 [1977]): Hevenyészett megjegyzések a test társadalmi észleléséről. (Ford.: Léderer Pál.) In uő.: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 151–164.
- Bourdieu, Pierre (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. (Szerk.: Ferge Zsuzsa és Léderer Pál, ford.: Ádám Péter, Ferge Zsuzsa, Léderer Pál.) Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Bourdieu, Pierre (1982 [1979]): *Die feinen Unterschiede. Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft. [La distinction.]* (Ford.: Schwibs, Bernd és Russer, Achim.) Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Bourdieu, Pierre (2010 [1979]): A habitus és az életstílusok tere. (Ford.: Fáber Ágoston.) *Replika*, 21 (72): 49–94.
- Bourdieu, Pierre (1985 [1980]): Identitás és reprezentáció. A régió fogalmának kritikai elemzéséhez. (Ford.: Derdák Tibor.) *Szociológiai Figyelő*, 1 (1): 7–22.
- Bourdieu, Pierre (1990 [1980]): *The Logic of Practice. [Le sens pratique.]* (Ford.: Nice, Richard.) Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre (1987 [1981]): A politikai mező. (Ford.: Rényi Ágnes.) *Valóság*, 30 (1): 110–115.
- Bourdieu, Pierre (1997 [1983]): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. (Ford.: Bogdán Éva.) In Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 156–177.
- Bourdieu, Pierre (1985 [1984]): The Social Space and the Genesis of Groups. (Ford.: Nice, Richard.) *Theory and Society*, 14 (6): 723–744.
- Bourdieu, Pierre (1988 [1984]): A képviselő és a politikai fetisizmus. *Valóság*, 31 (4): 116–120.
- Bourdieu, Pierre (1984): Szociológus-paradoxon. Rényi Ágnes interjúja. *Valóság*, 27 (7): 91–98.
- Bourdieu, Pierre (1990 [1989]): A reflexív szociológia felé. Műhelybeszélgetés Pierre Bourdieu-vel. (Készítette: Wacquant, Loic J. D.) *Replika*, 1 (1): 51–76.

- Bourdieu, Pierre (1994 [1990]): Férfiuralom. (Ford.: Ádám Péter.) In Hadas Miklós (szerk.): *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról.* Budapest: Replika Kör, 7–55.
- Bourdieu, Pierre (2000 [1992]): A mezők logikája. (Ford.: Ádám Péter.) In Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez II. Szociológiai irányzatok a XX. században.* Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 418–430.
- Bourdieu, Pierre (2005 [1992]): A megértés megértése. A tiszta esztétika történeti genezise. (Ford.: Mihályi Patrícia.) In Bónus Tibor – Kelemen Pál – Molnár Gábor Tamás (szerk.): *Intézményesség és kulturális közvetítés.* Budapest: Ráció Kiadó, 341–377.
- Bourdieu, Pierre (1998 [1993]): Alapelvek a kulturális alkotások szociológiájához. (Ford.: Babarczy Eszter.) In Wessely Anna (szerk.): *A kultúra szociológiája.* Budapest: Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, 174–185.
- Bourdieu, Pierre (1994): Férfiuralom. Beszélgetés Pierre Bourdieu-vel. (Készítette és fordította: Hadas Miklós.) *Replika*, 5 (13–14): 47–53.
- Bourdieu, Pierre (2002 [1994]): *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről.* (Ford.: Berkovits Balázs.) Budapest: Napvilág Kiadó.
- Bourdieu, Pierre (2008 [1995]): Egy civilizáció lerombolása ellen. (Ford.: Fáber Ágoston.) *Egyenlítő*, 6 (1): 12–13.
- Bourdieu, Pierre (1996): Az egyetemesség szószólói. Az értelmiség szerepe a modern világban. (Ford.: Zsolt Angéla.) *Magyar Lettre Internationale*, 6 (20): 2–5.
- Bourdieu, Pierre (1997): Ezredvégi beszélgetés Pierre Bourdieu szociológussal. (Készítette Monory M. András – Tillmann József A., ford.: Szántó F. István.) *Kritika*, 26 (12): 14–7.
- Bourdieu, Pierre (2001 [1997]): *Előadások a televízióról.* (Ford.: Eröss Gábor.) Budapest: Osiris Kiadó.
- Bourdieu, Pierre (2009 [1997]): A tudomány társadalmi haszna. A tudományos mező klinikai szociológiája. (Ford.: Fáber Ágoston.) *Replika*, 20 (67): 37–63.
- Bourdieu, Pierre (1998a): A televízióról. (Ford.: Mihancsik Zsófia.) *Magyar Lettre Internationale*, 8 (30): 45–47.
- Bourdieu, Pierre (1998b): A neoliberalizmus lényege. (Ford.: Illésy Miklós.) *Esély*, 10 (6): 3–8.
- Bourdieu, Pierre (2000 [1998]): *Férfiuralom.* (Ford.: N. Kiss Zsuzsa.) Budapest: Napvilág Kiadó.

- Bourdieu, Pierre (2005 [2001]): *A tudomány tudománya és a reflexivitás*. (Ford.: Házás Nikoletta és Simon Vanda.) Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Böröcz József (1986): Világrendszer és vállalkozói szocializmus. Elméleti és kísérleti koncepció. *Valóság*, 29 (5): 95–105.
- Böröcz József (1989): Két szék között. Motívumok egy társadalomképhez. *Valóság*, 32 (11): 72–82.
- Böröcz József (1990a): A posztmodern társadalomtudomány. Marx-tótágast. *Valóság*, 33 (6): 38–48.
- Böröcz József (1990b): A kádárizmustól a parlagi kapitalizmusig. A fejlett informalizmus építésének időszerű kérdései. *Mozgó Világ*, 16 (8): 61–66.
- Böröcz József (1992): Kettős függőség és tulajdonvákuum. Társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián. *Szociológiai Szemle*, 2 (3): 3–20.
- Böröcz József (1993 [1992]): Kettős függőség és a külső kötődések informálissá válása: a magyar eset. *Eszmélet*, 5 (18–19): 74–88.
- Böröcz József (1993): Kapcsolataink rétegei. *Budapesti Könyvszemle*, 5 (4): 444–449.
- Böröcz József (1994): „Harmadik utas a halál!” *Budapesti Könyvszemle*, 6 (4): 399–400.
- Böröcz József (1995): Színlelt nagy átalakulás? Informális kiút az államszocializmusból. *Politikatudományi Szemle*, 4 (3): 19–41.
- Böröcz, József (1997a): *Stand Reconstructed*. Contingent Closure and Institutional Change. *Sociological Theory*, 15 (3): 215–248.
- Böröcz, József (1997b): Social Change with Sticky Features and the Failures of Modernizationism. *Innovation*, 10 (2): 161–170.
- Böröcz, József (1999a): From Comprador State to Auctioneer State. Property Change, Realignment and Peripheralization in Post-State-Socialist Central Europe. (Chapter 10.) In Smith, David A. – Solinger, Dorothy – Topik, Steven (szerk.): *States and Sovereignty in the Global Economy*. London: Routledge.
- Böröcz, József (1999b): Reaction as Progress. Economists as Intellectuals. In Bozóki, András (szerk.): *Intellectuals and Politics in Central Europe*. Budapest – New York: Central European University Press, 245–262.
- Böröcz, József (2000a): Informality Rules. *East European Politics and Societies*, 14 (2): 348–380.
- Böröcz József (2000b): Kistársadalom – kiskapuk. *2000*, 12 (7–8): 3–15.
- Böröcz, József (2001a): Change Rules. *American Journal of Sociology*, 106 (4): 1152–1168.

- Böröcz József (2001b): Bevezető. Birodalom, kolonialitás és az EU „keleti bővítése”. *Replika*, 12 (45–46): 23–44.
- Böröcz József (2002): A határ: társadalmi tény. *Replika*, 13 (47): 133–142.
- Böröcz József (2004): A félperifériás kapitalizmus. *Népszabadság*, 2004. március 6.
- Böröcz József (2005a): A magyar komp. Avagy: Hogyan juthatunk Dél-Koreából Írországba Brazília érintésével? *Népszabadság*, 2005. augusztus 13.
- Böröcz József (2005b): Gondolatkísérlet a globális elosztásról. Polányi Károly emlékére. *Eszmélet*, 17 (66): 61–70.
- Böröcz József (2008): A nagy hálózati játszma. Adalékok a nyugat-európai államiság globális, történeti politikaszociológiájához. *Politikatudományi Szemle*, 17 (1): 41–63.
- Böröcz, József (2009a): *The European Union and Global Social Change. A Critical Geopolitical-Economic Analysis*. London – New York: Routledge.
- Böröcz, József (2009b): Reduction to the Absurd. Előadásszöveg *Center for the Study of Democracy, University of California, Irvine: 1989. Twenty Years After Conference*. 2009. november 7.
- Böröcz, József (2011): Interview with József Böröcz. (Készítette: Gagy Ágnes és Pulay Gergő). *Megjelenés előtt*.
- Böröcz, József (2012a): Hungary in the European Union. „Catching Up”, Forever. *Economic and Political Weekly*, 47 (23): 22–25.
- Böröcz, József (2012b): Notes on the Geopolitical Economy of Post-State Socialism. In Bandelj, Nina – Solinger, Dorothy J. (szerk.): *Socialism Vanquished, Socialism Challenged. Eastern Europe and China, 1989–2009*. Oxford – New York: Oxford University Press, 103–124.
- Böröcz, József – Róna-Tas, Ákos (1995): Small Leap Forward. Emergence of New Economic Elites. *Theory and Society*, 24 (5): 751–781.
- Böröcz József – Southworth, Caleb (1995): Kapcsolatok és jövedelem. Magyarország, 1986–1987. *Szociológiai Szemle*, 5 (2): 25–48.
- Böröcz, József – Southworth, Caleb (1996): Decomposing the Intellectuals’ Class Power. Conversion of Cultural Capital to Income, Hungary, 1986. *Social Forces*, 74 (3): 797–822.
- Böröcz József – Sarkar, Mahua (2005): Mi az Európai Unió? *Politikatudományi Szemle*, 14 (3–4): 151–177.
- Brubaker, Rogers (2001): Csoportok nélküli etnicitás. (Ford.: Neményi László.) *Beszélő*, 6 (7–8): 60–66.

- Brubaker, Rogers – Feischmidt, Margit – Fox, Jon – Grancea, Liana (2006): *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton – Oxford: Princeton University Press.
- Brunczel Balázs (2007): A luhmanni elmélet felépítése. *Társadalomkutatás*, 25 (3): 297–320.
- Brunczel Balázs (2010): *Modernitás illúziók nélkül. Niklas Luhmann társadalom- és politikaelmélete*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Bukodi Erzsébet (1999): Osztály vagy réteg? Történeti változások, emberi tőke, karrierminták a foglalkozási osztály- és réteghelyzet vizsgálatában. *Szociológiai Szemle*, 9 (2): 28–57.
- Bukodi Erzsébet (2006): Társadalmunk szerkezete különböző nézőpontokból. In Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág Kiadó, 109–159.
- Bukodi Erzsébet – Róbert Péter (2000): Vagyon helyzet – kulturális fogyasztás. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2000*. Budapest: TÁRKI, 346–376.
- Buza Márton (1965): *A munkásosztály vezető szerepének néhány kérdése*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Buza Márton (1966): A társadalmi struktúra és a munkásosztály vezető szerepe. *Valóság*, 9 (10): 37–49.
- Castells, Manuel (2005 [2000]): *A hálózati társadalom kialakulása. Az információ kora: gazdaság, társadalom és kultúra I.* (Ford.: Rohonyi András.) Budapest: Gondolat Könyvkiadó – Infónia Alapítvány.
- Collins, Randall (2000): Situational Stratification. *A Micro-Macro Theory of Inequality. Sociological Theory*, 18 (1): 17–43.
- Cseh-Szombathy László (2007 [1987, 1995]): Beszélgetés Cseh-Szombathy Lászlóval. Időpontok: 1987. június 16. és július 2., 1995. július 2. In Szántó Miklós: *Hatalom, politika, társadalomtudomány. Interjúk a magyar szociológia újjászületésének körülményeiről az 1960-as években.* (Az interjúkat készítette: Szántó Miklós, szerk.: Rozgonyi Tamás.) Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet, 46–58.
- Csepeli György – Wessely Anna (1992): A közép-európai szociológia kognitív esélye. (Angolból ford.: Balog Iván.) *Replika*, 3 (1–2): 1–7.
- Csigó Péter (2006): Kereskedelmi média és késő modern individualizáció. In Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág Kiadó, 311–346.

- Csite András (1997): Polgárosodás-elméletek és polgárosodás-viták. *Szociológiai Szemle*, 7 (3): 117–137.
- Csite András – Kovách Imre (1998): Gazdasági elit: útban az osztályhatalomhoz. *Társadalmi Szemle*, 53 (4): 16–33.
- Csite András – Kovách Imre (2002): A privatizáció: új gazdasági elit és a vállalati tulajdon. In Kovách Imre (szerk.): *Hatalom és társadalmi változás. A posztoszocializmus vége*. Budapest: Napvilág Kiadó, 25–65.
- Csite András – Kovách Imre – Kristóf Luca (2006): Fogyasztói csoportok az ezredforduló Magyarországon. In Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág Kiadó, 253–291.
- Csizmadia Ervin (szerk.) (1995a): *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Dokumentumok*. Budapest: T-Twins Kiadó.
- Csizmadia Ervin (szerk.) (1995b): *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Interjúk*. (Az interjúkat készítette: Csizmadia Ervin.) Budapest: T-Twins Kiadó.
- Csizmadia Ervin (1995): *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Monográfia*. Budapest: T-Twins Kiadó.
- Csizmadia Ervin (2001): *Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben*. Budapest: Századvég Kiadó.
- Csizmadia Ervin (2003): *A politika és az értelmiség. Pártok, agytrösztök, hálózatok*. Budapest: Századvég Kiadó.
- Czakó Ágnes – Sik Endre (1987): A „megszemélyesült” szervezetközi csereügyletekről – a mezőgazdasági nagyüzemek példáján. *Közgazdasági Szemle*, 34 (12): 1489–1495.
- Czakó Ágnes – Sik Endre (1994): Hálózati tőke a posztkommunista Magyarországon. *Mozgó Világ*, 20 (6): 17–25.
- Czakó Ágnes – Sik Endre (1995): A hálózati tőke szerepe Magyarországon a rendszerváltás előtt és után. *2000*, 1995. 7 (3): 3–12.
- Dahrendorf, Ralf (1997a [1957]): Az osztálytársadalom modellje Karl Marxnál. (Ford.: Babarczy Eszter.) In Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 138–155.
- Dahrendorf, Ralf (1997b [1957]): Társadalmi struktúra, osztályérdekek és társadalmi konfliktus. (Ford.: Babarczy Eszter.) In Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 341–358.

- Dale, Gareth (2011): Introduction. The Transition in Central and Eastern Europe. In uő. (szerk.): *First the Transition, then the Crash. Eastern Europe in the 2000s*. New York – London: Pluto Press, 1–20.
- Dangschat, Jens S. (2008 [1998]): A fordizmus utáni időszak osztálystruktúrái. (Ford.: Berger Viktor.) *Fordulat*, (új folyam) 1 (2): 116–158.
- Davis, Kingsley – Moore, Wilbert E. (1997 [1945]): A rétegződés néhány elve. (Ford.: Szalai Éva.) In Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 10–23.
- David, Paul A. (1985): Clio and the Economics of QWERTY. *The American Economic Review*, 75 (2): 332–337.
- Dávid János (2008): Kemény István 1925–2008. *Közgazdasági Szemle*, 55 (5): 462–463.
- Demm, Eberhard (2003 [2000]): Karl Mannheim és Alfred Weber. Alfred Weber és Heinrich Rickert között. (Ford.: Karádi Éva.) In Gellériné Lázár Márta – Karádi Éva – Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Mannheim-tanulmányok. Írások Mannheim Károlytól és Mannheim Károlyról*. Budapest: Napvilág Kiadó, 111–128.
- Douglas, Mary – Isherwood, Baron (1998 [1979]): A javak használatának változatai. (Ford.: Pásztor Zoltán.) In Wessely Anna (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Budapest: Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, 150–159.
- Dupcsik Csaba (1994a): Korunk hősei. *Budapesti Könyvszemle*, 6 (2): 151–154.
- Dupcsik Csaba (1994b): Válasz Böröcz Józsefnek. *Budapesti Könyvszemle*, 6 (4): 400–401.
- Dupcsik Csaba (2000): Valami elkezdődött. (Felkai Gábor – Haskó Katalin – Molnár Attila Károly – Némedi Dénes – Pál Eszter – Somlai Péter: A szociológia kialakulása. Tanulmányok.). *Szociológiai Szemle*, 10 (1): 165–172.
- Dupcsik Csaba (2011): Vagy inkább sírnunk kellene? Szubjektív beszámoló egy konferenciáról. („Makro, mikro, kvanti, kvali” – útban a vegyes módszerek és megközelítések felé? MTA Szociológiai Kutatóintézet, 2011. október 27., MTA, Jakobinus terem, Budapest I. Országház u. 30.) *socio.hu*, 1 (2): 1–6.
- Durkheim, Émile (1978 [1901]): Az osztályozás néhány elemi formája. (Ford.: Ádám Péter.) In uő.: *A társadalmi tények magyarázatához*. (Szerk.: Léderer Pál.) Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 253–334.
- Durkheim, Émile (2003 [1912]): *A vallási élet elemi formái. A totemisztikus rendszer Ausztráliában*. (Ford.: Vargyas Zoltán.) Budapest: L’Harmattan Kiadó.

- Elias, Nobert (1998 [1939]): A „kultúra” és a „civilizáció” ellentétének szociogenezise Németországban. (Ford.: Berényi Gábor és Wessely Anna.) In Wessely Anna (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Budapest: Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, 41–51.
- Elias, Norbert (2003 [1940]): Visszaemlékezés Mannheim Károlyra. (Ford.: Berényi Gábor.) In Gellériné Lázár Márta – Karádi Éva – Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Mannheim-tanulmányok. Írások Mannheim Károlytól és Mannheim Károlyról*. Budapest: Napvilág Kiadó, 93–110.
- Engels, Friedrich (1962 [1951–1852]): Forradalom és ellenforradalom Németországban. In Marx, Karl – Engels, Friedrich: *[Karl Marx és Friedrich Engels] Művei [MEM]. 8. kötet: 1951–1853*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1–98.
- Erdei Ferenc (1976a): A magyar társadalom a két háború között I. *Valóság*, 19 (4): 22–53.
- Erdei Ferenc (1976b): A magyar társadalom a két háború között II. *Valóság*, 19 (5): 36–58.
- Erdei Ferenc (2010): A történelmi népi társadalom (IV. A paraszttársadalom). *Szociológiai Szemle*, 20 (4): 12–42.
- Erikson, Robert – Goldthorpe, John H. (1995 [1992]): A kutatás elméleti alapja, adatai és stratégiája. (Ford.: Lafferthon Judit.) In Andorka Rudolf – Hradil, Stefan – Peschar, Jules L. (szerk.): *Társadalmi rétegződés*. Budapest: Aula Kiadó, 11–32.
- Eyal, Gil – Szelényi, Iván – Townsley, Eleanor (1998): *Making Capitalism without Capitalists. Class Formations and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. London – New York: Verso Press.
- Éber Márk Áron (2005): Medgyessy Péter és Orbán Viktor 2003. évre vonatkozó évertékelő beszédének mannheimi tudásszociológiai elemzése. In Csomán Gábor (szerk.): *A XXVII. Országos Tudományos Diákköri Konferencia Társadalomtudományi Szekciójának díjazott dolgozatai*. (On-line kötet.) Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem. (http://www.uni-corvinus.hu/otdk2005/download/22_3_eber.pdf) (Utolsó megtekintés: 2012. szeptember 1.)
- Éber Márk Áron (2006): Komplexitás – redukálva. (Niklas Luhmann: Bevezetés a rendszerelméletbe.) *Budapesti Könyvszemle*, 18 (4): 333–342.
- Éber Márk Áron (2007): *Élménytársadalom. Gerhard Schulze koncepciójának tudás- és társadalomelméleti összefüggéseiről*. Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar.
- Éber Márk Áron (2008a): Az „ökonokrata” szakértelmiség útja az osztályhatalomhoz. Társadalom- és fogalomtörténeti vázlat. In uő. (szerk.): *Társadalmi Tanulmányok 2008*. Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar Hallgatói Önkormányzat, 233–267.

- Éber Márk Áron (2008b): Rendszeres megismerés. Niklas Luhmann konstruktivista tudásszociológiája. In Némedi Dénes – Szabari Vera (szerk.): *Kötő-jelek 2007*. Budapest: ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola, 29–45.
- Éber Márk Áron (2009a): Egy aszkéta a szerelemről. Niklas Luhmann szerelemtörténetéről és az életmű keletkezésének körülményeiről. *Replika*, 20 (66): 125–138.
- Éber Márk Áron (2009b): Kritikai és nem kritikai elméletek. Egy nem mindig explicit vita kölcsönös félreértései. In Szalai Erzsébet (szerk.): *Kordiagnózis. Fiatal társadalomtudósok antológiája*. (On-line kötet.) Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, 81–92.
- Éber Márk Áron (2008c) Túl az élménytársadalmon? Avagy az élménytársadalom másfél évtizede. *Szociológiai Szemle*, 18 (1): 41–68.
- F. Havas Gábor (2008): Kemény István 1925–2008. *Beszélő*, 13 (5).
- Farkas István (1971): Társadalmunk rétegződése és a munkásosztály. *Társadalmi Szemle*, 26 (2): 75–83.
- Fáber Ágoston (2007): Pierre Bourdieu „politikai fordulata”. Lehetséges és megalapozott-e a bourdieu-i szociológia alapján a társadalmi folyamatokba történő beavatkozás? Az episztemológiai alapok vizsgálata. *Replika*, 18 (58): 129–144.
- Fáber Ágoston (2008): Találkoznak-e a párhuzamosok a végtelenben? Pierre Bourdieu és Luc Boltanski kapitalizmusbírálat. *Replika*, 19 (62): 109–125.
- Fábián Zoltán (1994): A középrétegek: adalékok a posztkommunista átmenet társadalmi és társadalomlélektani hatásaihoz. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1994*. Budapest: TÁRKI, 351–377.
- Fábián Zoltán (2005): Törésvonalak és a politikai-ideológiai azonosulás szerepe a pártszimpátiák magyarázatában. In Angelusz Róbert – Tardos Róbert (szerk.): *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 207–242.
- Fábián Zoltán – Kolosi Tamás – Róbert Péter – Sági Matild (1994): A rendszerváltás társadalmi hatásai és a középrétegek. In Mészáros József (szerk.): *Magyarország átalakulóban*. Budapest: Népjóléti Minisztérium, 73–97.
- Fábián Zoltán – Róbert Péter – Szivós Péter (1998): Anyagi-jóléti státuscsoportok társadalmi miliói. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.). *Társadalmi riport 1998*. Budapest: TÁRKI, 72–91.
- Fábián Zoltán – Kolosi Tamás – Róbert Péter (2000a): *Fogyasztási csoportok*. (TÁRKI Társadalompolitikai tanulmányok 20.) Budapest: TÁRKI, 1–40.

- Fábián Zoltán – Kolosi Tamás – Róbert Péter (2000b): Fogyasztás és életstílus. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2000*. Budapest: TÁRKI, 225–259.
- Fábry, Ádám (2011): From Poster Boy of Neoliberal Transformation to Basket Case. Hungary and the Global Economic Crisis. In Dale, Gareth (szerk.): *First the Transition, then the Crash. Eastern Europe in the 2000s*. New York – London: Pluto Press, 203–228.
- Fokasz Nikosz (1993): Láthatjuk-e ha jön? Determinizmus, káosz, előrejelzés – egy új természettudományos paradigma társadalomtudományi vonatkozásairól. *Replika*, 4 (11–12): 2–21.
- Foucault, Michel (2000 [1966]): *A szavak és a dolgok. A társadalomtudományok archeológiája*. (Ford.: Romhányi Török Gábor.) Budapest: Osiris Kiadó.
- Felkai Gábor – Haskó Katalin – Molnár Attila Károly – Némedi Dénes – Pál Eszter – Somlai Péter (1999): *A szociológia kialakulása*. (Szerk.: Felkai Gábor.) Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Felkai Gábor (2006, 2007): *A német szociológia története a századfordulótól 1933-ig. I–II*. Budapest: Századvég Kiadó.
- Ferge Sándorné (1966): Társadalmi rétegződés Magyarországon. *Valóság*, 9 (10): 23–36.
- Ferge Zsuzsa (1969a): *Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Ferge Zsuzsa (1969b): Társadalmi mobilitás, a társadalom nyitottsága. *Valóság*, 12 (6): 10–19.
- Ferge Zsuzsa (szerk.) (1971): *Francia szociológia*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Ferge Zsuzsa (1971): Előszó. In uő. (szerk.): *Francia szociológia. Válogatás*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 5–19.
- Ferge Zsuzsa (1972): A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés. *Szociológia*, 1 (1): 10–35.
- Ferge Zsuzsa (1973): A társadalompolitika fogalmáról. In Szelényi Iván (szerk.): *Társadalmi tervezés és szociológia. A VII. Szociológiai Világkongresszus témájához*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 430–484.
- Ferge Zsuzsa (1974a): Az iskolai struktúra és az iskola által közvetített tudás struktúrája közötti kapcsolat. *Valóság*, 17 (9): 67–78.
- Ferge Zsuzsa (1974b): *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Ferge Zsuzsa (1975a): Társadalompolitika, szociálpolitika és a központosított újraelosztás típusai. *Közgazdasági Szemle*, 22 (6): 706–724.
- Ferge Zsuzsa (1975b): Társadalmi struktúra, osztály, réteg a mai szociológiában. In Kulcsár Kálmán (szerk.): *A szociológia ágazatai*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 25–53.
- Ferge Zsuzsa (1978): Utószó. In Bourdieu, Pierre: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 403–436.
- Ferge Zsuzsa (1982a): A társadalmi lét és a társadalmi viszonyok reprodukciója. In uő.: *Társadalmi újratermelés és társadalompolitika*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 13–56.
- Ferge Zsuzsa (1982b): A társadalmi viszonyok reprodukciója. In Halay Tibor – Kolosi Tamás (szerk.): *Társadalomszerkezet és rétegződés*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 93–123.
- Ferge Zsuzsa (1996): A rendszerváltás nyertesei és vesztesei. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996*. Budapest: TÁRKI – Századvég Kiadó, 414–443.
- Ferge Zsuzsa (1999): Hegedüs Andrásról. (Az interjút készítette: Szabari Vera.) *Szociológiai Szemle*, 9 (4): 17–20.
- Ferge Zsuzsa (2000): *Elszabaduló egyenlőtlenségek. Állam, kormányok, civilek*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület – ELTE Szociológiai Intézet Szociálpolitikai Tanszék.
- Ferge Zsuzsa (2001): Interjú Ferge Zsuzsával. *Educatio*, 10 (4): 697–699.
- Ferge Zsuzsa (2002): Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban. *Szociológiai Szemle*, 12 (4): 9–33.
- Ferge Zsuzsa (2003a): Struktúra és egyenlőtlenségek – újragondolva. In Léderer Pál (szerk.): *Harminc év. Mannheim-előadások*. Budapest: ELTE Szociológiai, Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központ, 79–88.
- Ferge Zsuzsa (2003b): Interjú Ferge Zsuzsa szociológussal. (Készítette: Havasi Éva.) *Statisztikai Szemle*, 81 (8): 702–706.
- Ferge Zsuzsa (2005): Ellenálló egyenlőtlenségek. A mai egyenlőtlenségek természetrajzához. *Esély*, 17 (4): 3–38.
- Ferge Zsuzsa (2006a): Most még a kezünkben van a válasz. Beszélgetés Ferge Zsuzsa szociológus professzorral. *CompLex Magazin*, 13 (4): 24–27.
- Ferge Zsuzsa (2006b): Struktúra és szegénység. In Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág Kiadó, 479–499.

- Ferge Zsuzsa (2008a): Ferge Zsuzsa életút-interjú az ELTE Tudós Klub Akadémikus Fórumán. (Készítette: Závada Pál.) [Videofelvétel.] Budapest: ELTE Videostúdió, 2008. február 21. 80 perc.
(<http://dspace.elte.hu/dspace/handle/123456789/46>) (Utolsó megtekintés: 2012. szeptember 1.)
- Ferge Zsuzsa (2008b): Utószó az utószóhoz (1978–2008). In Bourdieu, Pierre: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: General Press Kiadó, 315–320.
- Ferge Zsuzsa (2010): *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek. Adalékok a rendszerstruktúra és a társadalmi struktúra átalakulásának dinamikájához*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Ferge Zsuzsa (2011): Újra és újra felháborodom; ez éltet. Diákkörös egyetemisták faggatják a 80 éves tudóst a jövőről. (Az interjút készítette: Püskösti Árpád.) *Népszabadság*, 2011. április 25.
- Ferge Zsuzsa – Háber Judit (szerk.) (1974): *Az iskola szociológiai problémái. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Ferge Zsuzsa – Sik Endre – Havasi Éva – Horváth Ágota – Szalai Júlia (1979): A társadalmpolitika, a jövedelempolitika és a társadalmi struktúra. In Bíró Erzsébet (szerk.): *Társadalmi struktúránk fejlődése III. Gazdaság, település, társadalomszerkezet*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 7–113.
- Fish, Stanley (1980): *Is There a Text in This Class? The Authority of Interpretive Communities*. Cambridge – Massachusetts – London: Harvard University Press.
- Fish, Stanley (1996 [1980]): Van szöveg ezen az órán? (Ford.: Kálmán C. György.) In Kiss Attila Atilla – Kovács Ferenc – Odorics Ferenc (szerk.): *Testes könyv I*. Szeged: Ictus – JATE Irodalomelmélet Csoport, 265–282.
- Foerster, Heinz von (1981): Das Konstruieren einer Wirklichkeit. (Ford.: Walter Frese.) In Watzlawick, Paul (szerk.): *Die erfundene Wirklichkeit. Wie wissen wir, was wir zu wissen glauben? Beiträge zum Konstruktivismus*. München – Zürich: Piper Verlag, 39–60.
- Foerster, Heinz von – Glasersfeld, Ernst von – Hejl, Peter M. – Schmidt, Siegfried J. – Watzlawick, Paul (szerk.) (1992 [1985]): *Einführung in den Konstruktivismus*. München – Zürich: Piper Verlag.
- Foerster, Heinz von (1992a [1985]): Entdecken oder Erfinden? Wie läßt sich Verstehen verstehen? In Foerster, Heinz von – Glasersfeld, Ernst von – Hejl, Peter M. – Schmidt, Siegfried J. – Watzlawick, Paul (szerk.): *Einführung in den Konstruktivismus*. München – Zürich: Piper Verlag, 41–88.

- Foerster, Heinz von (1993): *Wissen und Gewissen. Versuch einer Brücke*. (Ford.: Wolfram Karl Köck, szerk.: Siegfried J. Schmidt.) Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Földes György (2006): Ajánló. In Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág Kiadó, 9–10.
- Gal, Susan – Kligman, Gail (2000): *The Politics of Gender after Socialism. A Comparative-Historical Essay*. Princeton: Princeton University Press.
- Gábor R. István – Galasi Péter (1979): A „második gazdaság” módosító szerepe a társadalom szerkezetében. In Bíró Erzsébet (szerk.): *Társadalmi struktúránk fejlődése III. Gazdaság, település, társadalomszerkezet*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 145–177.
- Gábor R. István – Galasi Péter (1981): *A „második” gazdaság. Tények és hipotézisek*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Gérecz Balázs (2005): Losonczy Ágnes: Sorsba fordult történelem. *Budapesti Könyvszemle*. 17 (4): 381–383.
- Giddens, Anthony (2000 [1993]): *Szociológia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Giddens, Anthony (2000 [1999]): *Elszabadult világ. Hogyan alakítja át életünket a globalizáció?* (Ford.: Gárdos János.) Budapest: Perfekt Kiadó.
- Goldthorpe, John H. – Lockwood, David – Bechhoffer, Frank – Platt, Jennifer (1973 [1968]): Következtetések: a jómódú munkás helye az osztálystruktúrában. In Ferge Zsuzsa (szerk.): *A társadalmi struktúra és rétegződés II. Elméletek és konkrét elemzések II. kötet*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 191–209.
- Gombár Csaba (1982): A társadalom szerkezete, a történelem, valamint a megértés nehézségei. In Vármai Györgyi (szerk.): *Elméletek és hipotézisek. Műhelytanulmányok. Rétegződés-modell vizsgálat I*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 61–81.
- Gulbenkian, Commission (1996): *Open the Social Sciences. Report of the Gulbenkian Commission on the Restructuring of the Social Sciences*. Stanford: Stanford University Press. [Idézi: Némedi Dénes 2000: 10, 13. l.]
- Gyáni Gábor (1997): Polgárosodás mint zsidó identitás. *Budapesti Könyvszemle*, 9 (3): 266–278.
- Gyáni Gábor (1998): Forráskritika és bizonyítás. Viszontválasz Karády Viktornak. *Budapesti Könyvszemle*, 10 (1): 20–28.
- Gyáni Gábor (2001): Érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall*, 2 (3–4): 221–233.

- Gyilasz, Milovan (1958 [1956]): *Az új osztály*. (Ford.: Kovács János.) Hely nélkül: Kiadó nélkül.
- Habermas, Jürgen – Luhmann, Niklas (1971): *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie. Was leistet die Systemforschung?* Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Habermas, Jürgen (2005 [1968]): *Megismerés és érdek*. (Ford.: Weiss János.) Pécs: Jelenkor Kiadó.
- Habermas, Jürgen (2000 [1981]): Rendszer és életvilág. (Ford.: Felkai Gábor.) In Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez II. kötet. Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 498–568.
- Habich, Roland – Spéder Zsolt (1998): Vesztesek és nyertesek: a társadalmi változás következményei három országban. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1998*. Budapest: TÁRKI, 117–139.
- Hadas Miklós (1990): Marxizmus és makroszociológia. Kritikai adalékok két évtized hazai struktúrakutatásához. *Replika*, 1 (1): 3–15.
- Hadas Miklós (2001): Pierre Bourdieu a totális szociológus. *Magyar Lettre Internationale*, 11 (40): 13–17.
- Hadas Miklós (2002): A libido academica narcizmusa. (Pierre Bourdieu: Férfiuralom.) *Replika*, 13 (47–48): 175–194.
- Hajdu Péter (2001): Tegyük fel, hogy vannak értelmezői közösségek... In Kálmán C. György (szerk.): *Az értelmező közösségek elmélete*. Budapest: Balassi Könyvkiadó, 149–157.
- Halay Tibor (1979): A társadalmi struktúra kutatásának főbb kérdései hazánkban. In Várnai Györgyi (szerk.): *Társadalmi struktúránk fejlődése I. Társadalmunk szerkezetének fejlődéstendenciái*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 7–18.
- Halay Tibor (1982): Bevezetés. A társadalmi struktúra kutatásának alapproblémái. In Halay Tibor – Kolosi Tamás (szerk.): *Társadalomszerkezet és rétegződés*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 7–15.
- Halmos Károly (2010): A történelmi népi társadalom. A magyar társadalom a két háború között című tanulmány negyedik része. *Szociológiai Szemle*, 20 (4): 4–11.
- Hammer Ferenc – Dessewffy Tibor (1997): A fogyasztás kísértete. *Replika*, 8 (26): 31–46.
- Hankiss Elemér (1983 [1982]): Diagnózisok. In uő.: *Társadalmi csapdák és diagnózisok*. Budapest: Magvető Kiadó, 145–446.
- Hankiss Elemér (1984): „Második társadalom”? *Valóság*, 27 (11): 25–44.

- Hankiss Elemér (1989a): A „Nagy Koalíció”, avagy a hatalom konvertálása. *Valóság*, 32 (2): 15–31.
- Hankiss Elemér (1989b): *Kelet-európai alternatívák*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Hegedüs András (1964): A szocialista társadalom strukturális modellje és a társadalmi rétegződés. *Valóság*, 7 (5): 1–15.
- Hegedüs András (1965): Optimalizálás és humanizálás. Az irányítási rendszer korszerűsítéséről. *Valóság*, 8 (3): 17–32.
- Hegedüs András (1966a): Társadalmi struktúra és munkamegosztás. *Valóság*, 9 (8): 20–31.
- Hegedüs András (1966b): *A szocialista társadalom struktúrájáról*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hegedüs András (1966c): Bürokratikus viszony és szocializmus. A bürokrácia elleni harc történelmi előzményéről. *Kortárs*, 10 (8): 1267–1277.
- Hegedüs András (2007 [1986]): Beszélgetések Hegedüs Andrással. Időpontok: 1986. április 18-án, 1986. július 24-én, december 12. In Szántó Miklós: *Hatalom, politika, társadalomtudomány. Interjúk a magyar szociológia újjászületésének körülményeiről az 1960-as években*. (Az interjúkat készítette: Szántó Miklós, szerk.: Rozgonyi Tamás.) Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet, 6–17.
- Hegedüs András (1989): *Élet egy eszme árnyékában*. (Az interjúkat készítette: Zsille Zoltán, közreműködött: Kasza Levente.) Budapest: Bethlen Gábor Könyvkiadó.
- Hegedüs András – Márkus Mária (1964): *Szociológiai szempontok az üzemvezetésben*. Budapest: Ipargazdaság és Üzemszervezet.
- Hegedüs András – Márkus Mária (1965): A munka humanizációja. *Kortárs*, 9 (11): 1808–1819.
- Hegedüs András – Márkus Mária (1966): *Ember, munka, közösség*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Hegedüs András – Márkus Mária (1970): *A funkcionális szakirányítás szociológiai problémái*. Budapest: Pénzügykutató Intézet.
- Hegedüs B. András (1999): Hegedüs Andrásról. Hegedüs B. András szubjektív jegyzetei. *Beszélő*, 1999. 4 (12): 86–93.
- Hejl, Peter M. (1982): *Sozialwissenschaft als Theorie selbstreferenzieller Systeme*. Frankfurt am Main – New York: Campus Verlag.
- Hejl, Peter M. (1992 [1985]): Konstruktion der sozialen Konstruktion. Grundlinien einer konstruktivistischen Sozialtheorie. In Foerster, Heinz von – Glasersfeld, Ernst von –

- Hejl, Peter M. – Schmidt, Siegfried J. – Watzlawick, Paul (szerk.): *Einführung in den Konstruktivismus*. München – Zürich: Piper Verlag, 1992. 109–146. Valamint: in Schmidt, Siegfried J. (szerk.): *Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1987. 303–339.
- Heller Ágnes (2007 [1988]): Beszélgetés Heller Ágnessel. Időpont: 1988. május 20. In Szántó Miklós: *Hatalom, politika, társadalomtudomány. Interjúk a magyar szociológia újjászületésének körülményeiről az 1960-as években*. (Az interjúkat készítette: Szántó Miklós, szerk.: Rozgonyi Tamás.) Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet, 88–96.
- Heller Mária – Rényi Ágnes (1995): Diszkurzív stratégiák az új magyar nyilvánosságban. A népi–urbánus vitától a magyar–zsidó szembenállásig. In Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (szerk.): *Jelbeszéd az életünk. A szimbolizáció története és kutatásának módszerei*. Budapest: Osiris Kiadó – Századvég Kiadó, 432–448.
- Hidas Zoltán (2008): Szociológiai-politikai arcélek. (Felkai Gábor: A német szociológia története a századfordulótól 1933-ig I–II.). *Budapest Könyvszemle*, 20 (2): 109–112.
- Hitzler, Ronald (2008 [1994]): Értelebarkácsolás. Az életstílusok szubjektív elsajátításáról. (Ford.: Éber Márk Áron.) *Replika*, 19 (64–65): 41–54.
- Horkheimer, Max (1999 [1930]): Új ideológiafogalom? (Ford.: Balogh Endre.) In Felkai Gábor (szerk.): *Mannheim Károly*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 288–300.
- Horkheimer, Max (2000 [1931]): A társadalomfilozófia jelenlegi helyzete és a Társadalomkutatási Intézet hatáskörébe tartozó feladatok. In Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez II. Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 488–497.
- Horkheimer, Max (1976 [1937]): Hagyományos és kritikai elmélet. In Papp Zsolt (szerk.): *Tény, érték, ideológia. A pozitívizmus-vita a német szociológiában*. (Ford.: Gelléri András.) Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 43–116.
- Hradil, Stefan (1987): *Sozialstrukturanalyse in einer fortgestrittenen Gesellschaft. Von Klassen und Schichten zu Lagen und Milieus*. Opladen: Leske und Budrich Verlag.
- Hradil, Stefan (2013 [1987]): Társadalmi helyzetek és miliók. Egy fejlett társadalom struktúrájának elemzése. (Ford.: Berger Viktor.) In Angelusz Róbert – Gecser Ottó – Éber Márk Áron (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. [Elektronikus szöveggyűjtemény.] Budapest, 2013. Megjelenés előtt.
- Hradil, Stefan (1995 [1992]): Régi fogalmak és új struktúrák. Milió-, szubkultúra- és életstílus-kutatás a '80-as években. (Ford.: Bartus Tamás és Láng Judit.) In Andorka

- Rudolf – Hradil, Stefan – Peschar, Jules L. (szerk.): *Társadalmi rétegződés*. Budapest: Aula Kiadó, 347–387.
- Huszár Ákos (2006): A frankfurti iskola első generációjának kritikai pozíciója. In Némedi Dénes – Somlai Péter – Szabari Vera – Szikra Dorottya (szerk.): *Kötő-jelek 2005*. Budapest: ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola, 47–66.
- Huszár Ákos (2007): Kritikai elmélet és Marx. *Replika*, 18 (58): 145–168.
- Huszár Ákos (2009): *A kritikai elmélet rekonstrukciója. Újosztály-elméletek és civiltársadalom-elméletek a rendszerváltás időszakában*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Huszár Tibor [H.T.] (1976): [Bevezető Erdei Ferenc A magyar társadalom a két háború között című kéziratához.] *Valóság*, 19 (4): 22.
- Huszár Tibor (1992): Interjú Huszár Tiborral a magyar szociológia intézményesüléséről. (Készítette: Gábor Kálmán.) *Replika*, 3 (1–2): 31–47.
- Huszár Tibor (2007 [1986]): Beszélgetés Huszár Tiborral. Időpont: 1986. december 6. In Szántó Miklós: *Hatalom, politika, társadalomtudomány. Interjúk a magyar szociológia újjászületésének körülményeiről az 1960-as években*. (Az interjúkat készítette: Szántó Miklós, szerk.: Rozgonyi Tamás.) Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet, 37–39.
- Huszár Tibor (2003): Egy kézirat történetéhez. In Léderer Pál (szerk.): *Harminc év. Mannheim-előadások*. Budapest: ELTE Szociológiai, Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központ, 89–97.
- Huszár Tibor (2010): Beszélgetés Huszár Tiborral. (Készítette: Veiszer Alinda.) In *Záróra*. [Stúdióbeszélgetés.] Budapest: m2, 2010. szeptember 27. 53 perc.
http://videotar.mtv.hu/Videok/2010/09/28/06/Zarora_2010_szeptember_27_Vendeg_Huszar_Tibor.aspx (Utolsó megtekintés: 2012. augusztus 26.)
- Illés János (1970): A magyar munkásosztály belső rétegződésének néhány problémája. *Társadalmi Szemle*, 25 (11): 104–109.
- Illés János – Kolosi Tamás (1975): Társadalmunk szerkezetének fejlődése. *Filozófiai Közlemények*, (1): 55–72.
- [Józsa Péter (ford.)] (1963): *A kibernetika filozófiai problémái*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Józsa Péter (1976 [1963]): Gyakorlat és megismerés. In uő.: *Kód – kultúra – kommunikáció*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda, 27–41.
- Józsa Péter (1976 [1967]): Determinizmus és társadalmi tudat. In uő.: *Kód – kultúra – kommunikáció*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda, 42–51.

- Józsa Péter (1976 [1968]): A társadalmi élet közege és a kultúra. A társadalom arculatát kialakító mechanizmus problémájához. In uő.: *Kód – kultúra – kommunikáció*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda, 52–73.
- Józsa Péter (1974 [1970]): Tipikus beállítottságot mutató csoportok a kulturális javak fogyasztása terén Budapesten („kulturális blokkok”). A kulturális fogyasztásban érvényesülő szelekciós és feldolgozó mechanizmusok összefüggése az általános mentalitással és az értékrendszerrel. Kutatási tervezet. (1970) In uő.: *Estztétikai alkotások társadalmi hatása. Tanulmányok és kutatási beszámolók*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda, 7–19.
- Józsa Péter (1986 [1970]): A kulturális javak fogyasztása a fejlett társadalmakban. In uő.: *Az estztétikai élmény nyomában. Művészetszociológiai és szemiotikai tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 59–70.
- Józsa Péter (1986 [1972]): A tömegkultúra problémái. In uő.: *Az estztétikai élmény nyomában. Művészetszociológiai és szemiotikai tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 71–82.
- Józsa Péter (1972): *Kulturális blokkok Budapesten. A kutatás kiindulópontja, hipotézisei, tervezete, vázlatos ismertetése és néhány részeredménye. I. kötet*. Budapest: Népművelési Intézet Kutatási Osztály.
- Józsa Péter (1973): *Kulturális blokkok Budapesten. Részeredmények. III. kötet*. Budapest: Népművelési Intézet Kutatási Osztály.
- Józsa Péter (1974): *Estztétikai alkotások társadalmi hatása. Tanulmányok és kutatási beszámolók*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda.
- Józsa Péter (1974a): Előszó. In uő.: *Estztétikai alkotások társadalmi hatása. Tanulmányok és kutatási beszámolók*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda, 5–6.
- Józsa Péter (1974b): A kutatássorozat tartalmi és metodikai felépítése és a felvételek számszerű adatai. In uő.: *Estztétikai alkotások társadalmi hatása. Tanulmányok és kutatási beszámolók*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda, 41–50.
- Józsa Péter (1976 [1974]): Lehetséges és szükséges-e egy általános társadalmi kommunikációtudomány? A jelenlegi kommunikációelméletek bírálata és távlatok. Kutatási koncepció. In uő.: *Kód – kultúra – kommunikáció*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda, 128–135.
- Józsa Péter (szerk.) (1975a): *Kulturális blokkok Budapesten. A kutatás-sorozat dokumentációja kérdőívek és kódutasítások. I. kötet*. Budapest: Népművelési Intézet Kutatási Osztály.

- Józsa Péter (szerk.) (1975b): *Kulturális blokkok Budapesten. A kutatás-sorozat dokumentációja kérdőívek és kódutasítások. 2. kötet.* Budapest: Népművelési Intézet Kutatási Osztály.
- Józsa Péter (1976 [1975]): A társadalmi kommunikáció és a kultúra egységes elmélete felé. In uő.: *Kód – kultúra – kommunikáció.* Budapest: Népművelési Propaganda Iroda, 7–24.
- Józsa Péter (1976): *Kód – kultúra – kommunikáció.* Budapest: Népművelési Propaganda Iroda.
- Józsa Péter (1986 [1976]): Az esztétikai értékek társadalmi kommunikációjának mechanizmusai. In uő.: *Az esztétikai élmény nyomában. Művészetszociológiai és szemiotikai tanulmányok.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 96–112.
- Józsa Péter (1986 [1978]): Bevezetés. In uő.: *Az esztétikai élmény nyomában. Művészetszociológiai és szemiotikai tanulmányok.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 9–10.
- Józsa Péter (1986): *Az esztétikai élmény nyomában. Művészetszociológiai és szemiotikai tanulmányok.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Juhász Pál (1990): [Hozzászólás Szelényi Iván *Socialist Entrepreneurs* című könyvének vitájához.] *Replika*, 1 (2): 58–60.
- Kalb, Don (2002): Afterword. Globalism and Postsocialist Prospects. In Hann, Chris M. (szerk.): *Postsocialism. Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia.* London – New York: Routledge, 317–334.
- Kalb, Don (2005): From Flows to Violence. Politics and Knowledge in the Debates on Globalisation and Empire. *Anthropological Theory*, 5 (2): 176–204.
- Kalb, Don (2011): Introduction. Headlines of Nation, Subtexts of Class. Working Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe. In Kalb, Don – Halmai, Gábor (szerk.): *Headlines of Nation, Subtexts of Class. Working Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe.* New York – Oxford: Berghahn Books, 1–36.
- Kamarás István (2002): Józsa Péter művészetszociológiai munkássága. *Szociológiai Szemle*, 12 (1): 106–121.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (1995): Kulturális-műveltségi blokkok a társadalomban. In S. Nagy Katalin (szerk.): *Józsa Péter emlékkönyv.* Budapest: Magyar Szociológiai Társaság Művészetszociológiai Szakosztály – Budapesti Műszaki Egyetem Szociológia Tanszék, 91–106.

- Kapitány Balázs – Karácsony Gergely – Kovách Imre – Róbert Péter (2007): Társadalmi szerkezet – szociológiai modellek. Karácsony Gergellyel, Kovách Imrével és Róbert Péterrel Kapitány Balázs beszélgetett. *Századvég*, (új folyam) 12 (44): 165–192.
- Karácsony András (1988): Önépítés és megismerés. A radikális konstruktivizmusról. *Világosság*, 29 (7): 452–456.
- Karácsony András (1990): Niklas Luhmann társadalomelmélete és autopoiezise. *Szociológia*, 19 (1–2): 1–28.
- Karácsony András (1994): Konstruktivizmus a társadalomelméletben. In Cs. Kiss Lajos – Karácsony András (szerk.): *A társadalom és a jog autopoietikus felépítettsége. Válogatás a jogi konstruktivizmus irodalmából*. Budapest: ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 13–27.
- Karácsony András (2000 [1995]): Konstruktivizmus a német társadalomelméletben. In Balogh István – Karácsony András: *Német társadalomelméletek. Témák és trendek 1950-től napjainkig*. Budapest: Balassi Kiadó, 279–293.
- Karácsony András (2000): Niklas Luhmann rendszerelmélete: a szociális világ mint kommunikatív teljesítmény. In Balogh István – Karácsony András: *Német társadalomelméletek. Témák és trendek 1950-től napjainkig*. Budapest: Balassi Kiadó, 294–323.
- Karácsony András (2003): Rendszerelmélet és fenomenológia. *Jogelméleti Szemle* 4 (1). (<http://jesz.ajk.elte.hu/karacsony13.html>) (Utolsó megtekintés: 2012. szeptember 1.)
- Karácsony Gergely (2005): A történelem fogságában. Generációk, életutak, politikai preferenciák Magyarországon. In Angelusz Róbert – Tardos Róbert (szerk.): *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 161–205.
- Karádi Éva (2003): Mannheim útja a kultúrfilozófiától a tudásszociológiáig. In Gellériné Lázár Márta – Karádi Éva – Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Mannheim-tanulmányok. Írások Mannheim Károlytól és Mannheim Károlyról*. Budapest: Napvilág Kiadó, 129–157.
- Karády Viktor (1998): Zsidó és nem zsidó polgárosodás? Válasz Gyáni Gábornak. *Budapesti Könyvszemle*, 10 (1): 9–20.
- Kálmán C. György (2001): Mi a baj az értelmező közösségekkel? In uő. (szerk.): *Az értelmező közösségek elmélete*. Budapest: Balassi Könyvkiadó, 36–62.
- Kemény István (1992a [1967]): A mobilitás társadalmi összefüggései (1967). In uő.: *Szociológiai írások*. Budapest–Szeged: Replika Kör, 53–61.

- Kemény István (1992b [1967]): Előszó Max Weber: *Gazdaság és társadalom* című szemelvénygyűjteményéhez. In uő.: *Szociológiai írások*. Budapest–Szeged: Replika Kör, 23–51.
- Kemény István (1969): *Elméletek a társadalmi rétegződésről. (Szociológiai Közlemények.)* Budapest: Tudományos Ismeretterjesztő Társaság.
- Kemény István (1992a [1970]): Társadalmi struktúra, társadalmi technika, társadalmi változás (1970). In uő.: *Szociológiai írások*. Budapest–Szeged: Replika Kör, 63–77.
- Kemény István (1992b [1970]): A szegénységről. Fölszólalás a Magyar Tudományos Akadémián (1970). In uő.: *Szociológiai írások*. Budapest–Szeged: Replika Kör, 79–83.
- Kemény István (1990 [1972]): A magyar munkásosztály rétegződése. In uő.: *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején*. Budapest: VITA, 7–20.
- Kemény István (1972): Az alacsony jövedelmű népesség életkörülményei Magyarországon. *Kézirat*.
- Kemény István (1973): Magyar munkások. *Kézirat*.
- Kemény István (1992a [1973]): Az életforma fogalmához (1973). In uő.: *Szociológiai írások*. Budapest–Szeged: Replika Kör, 135–148.
- Kemény István (1992b [1973]): A magyarországi cigány lakosság (1973). In uő.: *Szociológiai írások*. Budapest–Szeged: Replika Kör, 157–173.
- Kemény István (1974): A magyarországi cigány lakosság. *Valóság*, 17 (1): 63–72.
- Kemény István (1990 [1974]): *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején*. Budapest: VITA.
- Kemény István (1990a [1974]): Futószalag a Motorkerékpárgyárban. In uő.: *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején*. Budapest: VITA, 29–73.
- Kemény István (1990b [1974]): Munkakultúra és technika. In uő.: *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején*. Budapest: VITA, 75–169.
- Kemény István (1976): *A magyarországi cigány lakosság*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet.
- Kemény István (1992 [1976]): Technika, szakmastruktúra és munkahely-struktúra (1976). In uő.: *Szociológiai írások*. Budapest–Szeged: Replika Kör, 175–200.
- Kemény István (1991 [1979]): Két könyv egy kötetben. Konrád és Szelényi koncepciójáról. In uő.: *Közletről s távolból*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 96–105.
- Kemény István (1991 [1990]): Megfelezett élet. Csizmadia Ervin beszélgetése Kemény István szociológussal. In uő.: *Közletről s távolból*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 179–189.

- Kemény István (1991): Előszó. In uő.: *Közletről s távolból*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 7–9.
- Kemény István (1992a): Utószó helyett. (Az interjút készítette: Gábor Kálmán.) In Kemény István: *Szociológiai írások*. Budapest–Szeged: Replika Kör, 289–296.
- Kemény István (1992b): [Előszó a „Kompromisszumok egyezség nélkül” (1978) című tanulmányához.] In uő.: *Szociológiai írások*. Szeged – Budapest: Replika Kör, 201.
- Kemény István (1995): Életút-interjú. Időpontok: 1995. 09. 30., 10. 06., 10. 19. (Készítette: Elbert Márta.)
http://www.kemenyistvan.hu/images/01/Kem%20Istvan%20Istvan%20interj%20FA_1_5.pdf (Utolsó megtekintés: 2012. szeptember 1.)
- Kemény István (2010 [1995]): Pierre Bourdieu. In uő.: *Előadások a magyar társadalomfejlődés szociológiájáról*. Szeged: Bevedere Meridionale, 27–40.
- Kemény István (2003): Magyarországi munkások – egy 1972-es kézirat tükrében. In Léderer Pál (szerk.): *Harminc év. Mannheim-előadások*. Budapest: ELTE Szociológiai, Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központ, 135–143.
- Kemény István (2008): Kemény István életút interjú. (Készítette: Szabari Vera.) *Szociológiai Szemle*, 18 (2): 3–21.
- Kemény István (2010): *Előadások a magyar társadalomfejlődés szociológiájáról*. Szeged: Bevedere Meridionale.
- Kemény István (év nélkül): Ember és technika. *Kézirat*.
- Kemény István – Kozák Gyula (1971a): *A Csepel Vas- és Fémművek munkásai*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet.
- Kemény István – Kozák Gyula (1971b): *Pest megye munkásai*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet.
- Kemény István – Solt Otilia (1992 [1970]): Gazdasági vezetők (1970). In Kemény István: *Szociológiai írások*. Budapest–Szeged: Replika Kör, 85–122.
- Kepecs József – Klinger András (1979): A társadalom osztály- és rétegtagozódásának alakulása a hetvenes években. In P. Kálmán Katalin (szerk.): *Társadalmi struktúránk fejlődése II. Rétegződés, mobilitás, egyenlőtlenség*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 235–295.
- Kindler József – Kiss István (szerk.) (1969): *Rendszerelmélet. Válogatott tanulmányok*. (Ford.: Józsa Péter.) Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

- Klinger András (1982): Az osztály- és rétegszerkezet változásai. In Halay Tibor – Kolosi Tamás (szerk.): *Társadalomszerkezet és rétegződés*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 184–219.
- Kneer, Georg (2004): Differenzierung bei Luhmann und Bourdieu. Ein Theorievergleich. In Nassehi, Armin – Nollmann, Gerd (szerk.): *Bourdieu und Luhmann. Ein Theorievergleich*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 25–56.
- Kolosi Tamás (1971): *A társadalmi struktúra marxista elméletéhez*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet.
- Kolosi Tamás (1983 [1972]): A társadalmi struktúra és a szociológia megismerési modelljei. In uő.: *Struktúra és egyenlőtlenség*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 28–56.
- Kolosi Tamás (1974): *Társadalmi struktúra és szocializmus*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Kolosi Tamás (1983 [1974]): Egy budapesti termelőszövetkezet társadalmi szerkezete. In uő.: *Struktúra és egyenlőtlenség*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 204–223.
- Kolosi Tamás (1983 [1975]): Egyenlőségeszmény és társadalmi realitás. In uő.: *Struktúra és egyenlőtlenség*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 13–27.
- Kolosi Tamás (1983 [1980]): A társadalmi egyenlőtlenségekről. In uő.: *Struktúra és egyenlőtlenség*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 144–161.
- Kolosi Tamás (1983 [1981]): Az értelmiségről vitatkozva. In uő.: *Struktúra és egyenlőtlenség*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 127–143.
- Kolosi Tamás (1981): A társadalmi struktúra átalakulása Magyarországon. In Lakos Sándor (szerk.): *A munkásosztály és az értelmiség Magyarországon és a Német Szövetségi Köztársaságban. Tanulmányok a társadalmi struktúráról*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 7–32.
- Kolosi Tamás (1982a): Struktúra, rétegződés, metodológia. In Várnai Györgyi (szerk.): *Elméletek és hipotézisek. Műhelytanulmányok. Rétegződés-modell vizsgálat I*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 11–59.
- Kolosi Tamás (1982b): Rétegződés és egyenlőtlenség. In Halay Tibor – Kolosi Tamás (szerk.): *Társadalomszerkezet és rétegződés*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 57–92.
- Kolosi Tamás (1982c): Bevezetés. In Várnai Györgyi (szerk.): *Elméletek és hipotézisek. Műhelytanulmányok. Rétegződés-modell vizsgálat I*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 7–9.
- Kolosi Tamás (1982d): A strukturális viszonyok körvonalai. *Valóság*, 25 (11): 1–17.
- Kolosi Tamás (1983): Társadalmunk szerkezetének fejlődése. In uő.: *Struktúra és egyenlőtlenség*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 92–126.

- Kolosi Tamás (1984): *Státus és réteg. Műhelytanulmány. Rétegződés-modell vizsgálat III.* Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
- Kolosi Tamás (1986): Strukturális csoportok és reform. *Valóság*, 29 (7): 19–31.
- Kolosi Tamás (1987): *Tagolt társadalom. Struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség Magyarországon.* Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Kolosi Tamás (1988): Társadalmi struktúra és rétegződés. In Gábor Luca (szerk.): *Egyenlőtlen helyzetek.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 13–62.
- Kolosi Tamás (1991a): A „reális” szocializmus összeomlásának társadalmi okai. *Valóság*, 34 (9): 11–16.
- Kolosi Tamás (1991b): Interjú Kolosi Tamással a szociológia professzionalizálásáról. *Replika*, 1991. 2 (2–3): 105–113.
- Kolosi Tamás (1999): Hegedüs Andrásról. (Az interjút készítette: Szabari Vera.) *Szociológiai Szemle*, 9 (4): 20–24.
- Kolosi Tamás (2000): *A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalmi szerkezete.* (Sági Matild és Róbert Péter közreműködésével.) Budapest: Osiris Kiadó.
- Kolosi Tamás (2003): Szubjektív megjegyzések a struktúra-kutatás harminc évéhez. In Léderer Pál (szerk.): *Harminc év. Mannheim-előadások.* Budapest: ELTE Szociológiai, Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központ, 99–107.
- Kolosi Tamás (2006): Előre. A státuszmegszerzés és az esélyegyenlőtlenség komplex megközelítése. *Szociológiai Szemle*, 16 (1): 93–102.
- Kolosi Tamás – Szabó Béla (1983 [1973]): Kerületi döntés és munkamegosztás. In uő.: *Struktúra és egyenlőtlenség.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 181–203.
- Kolosi Tamás – Papp Zsolt (1983 [1973]): A társadalmi struktúra történeti alakváltozásai. In uő.: *Struktúra és egyenlőtlenség.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 57–91.
- Kolosi Tamás – Papp Zsolt (1983 [1979]): Egyenlőség és teljesítményelv. In uő.: *Struktúra és egyenlőtlenség.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 165–180.
- Kolosi Tamás – Papp Zsolt – Gombár Csaba – Pál László – Bara János (1979): A társadalmi egyenlőtlenségek tudati tükröződése és az ezzel kapcsolatos értékorientációk. In P. Kálmán Katalin (szerk.): *Társadalmi struktúránk fejlődése II. Rétegződés, mobilitás, egyenlőtlenség.* Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 297–374.
- Kolosi Tamás – Papp Zsolt – Gombár Csaba – Pál László – Bara János (1980): *Réteghelyzet – rétegtudat.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Kolosi Tamás – Róna-Tas Ákos (1992): Az utolsókból lesznek az elsőek? A rendszerváltás társadalmi hatásai Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 2 (2): 3–26.

- Kolosi Tamás – Sági Matild (1996): Rendszerváltás és társadalomszerkezet. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996*. Budapest: TÁRKI, 149–197.
- Kolosi Tamás – Róbert Péter (2004): A magyar társadalom szerkezeti átalakulásának és mobilitásának fő folyamatai a rendszerváltás óta. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2004*. Budapest: TÁRKI, 48–74.
- Kolosi Tamás – Dencső Blanka (2006): Osztálytársadalom? In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2006*. Budapest: TÁRKI, 19–41.
- Kolosi Tamás – Keller Tamás (2010): Kikristályosodó társadalomszerkezet. Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport 2010*. Budapest: TÁRKI, 105–138.
- Kolosi Tamás – Szelényi Iván (2010): *Hogyan legyünk milliárdosok? Avagy a neoliberais etika és a posztkommunista kapitalizmus szelleme*. Budapest: Corvina Kiadó.
- Kolozsi Ádám (2006): Művelődés – befogadás. Egy Bourdieu-interpretáció. (Előadásszöveg.) Szeged: VIII. Közművelődési Nyári Egyetem, 2006. július 6.
(http://www.shp.hu/hpc/userfiles/knye/2006_kolozsi.rtf) (Utolsó megtekintés: 2012. szeptember 1.)
- Konrád György (1989 [1978]): Utószó. In Konrád György – Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 313–321.
- Konrád György (2006): Szelényi Iván. In uő.: *Csodafigurák. Arcképek, pillanatfelvételek*. Budapest: Noran Kiadó, 242–246.
- Konrád György – Szelényi Iván (1971 [1968]): Új lakótelepek szociológiai vizsgálata. In Szelényi Iván (szerk.): *A szocialista városok és a szociológia*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 182–219.
- Konrád György – Szelényi Iván (1971 [1969]): A lakáselosztás szociológiai kérdései. In Szelényi Iván (szerk.): *A szocialista városok és a szociológia*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 344–368.
- Konrád György – Szelényi Iván (1969): *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Konrád György – Szelényi Iván (1971): A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. *Valóság*, 14 (12): 19–35.
- Konrád György – Szelényi Iván (1989 [1978]): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.

- Konrád György – Szelényi Iván (1995 [1992]): Értelmiség és dominancia a posztkommunista társadalmakban. (Ford.: Gáthy Vera.) In Andorka Rudolf – Hradil, Stefan – Peschar, Jules L.: *Társadalmi rétegződés*. Budapest: Aula Kiadó, 139–159.
- Kornai János (1983): Bürokratikus és piaci koordináció. *Közgazdasági Szemle*, 30 (9): 1025–1038.
- Koroncai András (év nélkül): A luhmanni rendszerelmélet és a fenomenológia. *Kéziratban*.
- Kovai Cecília (2008a): Három metafora és egy történet a transznacionalizmus antropológiájából. Ulf Hannerz „Flows, boundaries and hybrids: Keyworlds in transnational anthropology” című esszejéről. *anBlok*k, 1 (1–2): 165–174.
- Kovai Cecília (2008b): Az új kihívások antropológiája. *anBlok*k, 1 (1–2): 175.
- Kovách Imre (1988): Státusz, réteg, struktúra és a mezőgazdasági kistermelés. In Gábor Luca (szerk.): *Egyenlőtlen helyzetek*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 149–164.
- Kovách Imre (1995): Polgárosodás: új burzsoázia vagy a gazdasági elit szerepváltása? In Róbert Péter – Sági Matild – Utasi Ágnes – Kovách Imre: *A középosztályok nyomában*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, 99–116.
- Kovách Imre (1997): Posztoszocializmus és polgárosodás. *Szociológiai Szemle*, 7 (4): 19–47.
- Kovách Imre (2006) (szerk.): *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Kovách Imre (2006): Paradigmaváltás, társadalmi szerkezet és egyenlőtlenség. In uő. (szerk.): *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág Kiadó, 11–18.
- Kovách Imre – Csire András (1999): A posztoszocializmus vége. A magyarországi nagyvállalatok tulajdonosi szerkezete és hatékonysága 1997-ben. *Közgazdasági Szemle*, 46 (2): 121–144.
- Kovách Imre – Kuczi Tibor – Jókuthy Emese (2006): Az osztályok, a társadalmi struktúra és rétegződés kutatásának állapotáról és megújításának szükségességéről. In Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág Kiadó, 19–35.
- Kovách Imre – Kristóf Luca – Lengyel György (2006): Elit és társadalom a kilencvenes években. In Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág Kiadó, 431–448.
- Kovács Ferenc (1971): „Ez az a munkásság”? *Társadalmi Szemle*, 26 (1): 57–64.

- Kovács Ferenc (1972): A munkásosztály fogalma, vezető szerepe és belső rétegződése. *Társadalomtudományi Közlemények*, 2 (2): 127–133.
- Kovács Ferenc – Akszentievs György – Böhm Antal – Kolosi Tamás – Módra László – Simó Tibor (1979): Az osztályok közeledésének főbb problémái a szocializmus építésének jelen szakaszában. In Várnai Györgyi (szerk.): *Társadalmi struktúránk fejlődése I. Társadalmunk szerkezetének fejlődéstendenciái*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 253–349.
- Kovács Ferenc (1982): Közeledési tendenciák a szocialista társadalomszerkezet fejlődésében. In Halay Tibor – Kolosi Tamás (szerk.): *Társadalomszerkezet és rétegződés*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 17–55.
- Kovács Éva – Melegh Attila (1997): Tükör által homályosan. Kísérlet Erdei Ferenc A magyar társadalom a két világháború között című tanulmányának rekonstrukciójára. In Szabó Márton (szerk.): *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról*. Budapest: Scientia Humana Kiadó, 133–156.
- Kovács, Katalin – Váradi, Mónika Mária (2000): Women's Life Trajectories and Class Formation in Hungary. In Gal, Susan – Kligman, Gail (szerk.): *Reproducing Gender. Politics, Publics, and Everyday Life after Socialism*. Princeton: Princeton University Press, 176–200.
- Kósa Erzsébet (2007 [1988]): Beszélgetés Kósa Erzsébettel. Időpont: 1988. március 22. In Szántó Miklós: *Hatalom, politika, társadalomtudomány. Interjúk a magyar szociológia újjászületésének körülményeiről az 1960-as években*. (Az interjúkat készítette: Szántó Miklós, szerk.: Rozgonyi Tamás.) Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet, 112–117.
- Köllő János (2008): Kemény István 1925–2008. *Holmi*, 20 (5): 705–707.
- Körösényi András (2000 [1987]): Vázlat a magyar értelmiség szellemi-politikai tagoltságáról. In uő.: *Értelmiség, politikai gondolkodás és kormányzat*. Budapest: Osiris Kiadó, 21–38.
- Körösényi András (2000 [1988]): A kritikai-ellenzéki értelmiség Közép-Európában. In uő.: *Értelmiség, politikai gondolkodás és kormányzat*. Budapest: Osiris Kiadó, 39–68.
- Kövér György (2001 [1998]): Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In Kövér György – Gyáni Gábor: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris Kiadó, 9–186.
- Kuczi Tibor (1998): Társadalomsakk. *Replika*, 9 (30): 41–50.
- Kuczi Tibor – Kovách Imre – Kristóf Luca (2006): A szociológia szerepváltozása és az értelmiség útja az osztályhatalomból. In Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek*.

- Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon.* Budapest: Napvilág Kiadó, 79–105.
- Kulcsár Kálmán (szerk.) (1975): *A szociológia ágazatai.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Kulcsár Kálmán (2007 [1986]): Beszélgetés Kulcsár Kálmánnal. Időpont: 1986. július 1. In Szántó Miklós: *Hatalom, politika, társadalomtudomány. Interjúk a magyar szociológia újjászületésének körülményeiről az 1960-as években.* (Az interjúkat készítette: Szántó Miklós, szerk.: Rozgonyi Tamás.) Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet, 40–45.
- Lackó Miklós (1979): A magyar társadalmi struktúra fejlődésének fő tendenciái és problémái a polgári korszakban. In Várnai Györgyi (szerk.): *Társadalmi struktúránk fejlődése I. Társadalmunk szerkezetének fejlődéstendenciái.* Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 19–55.
- Ladányi János (2012): *Leselejtezettek. A kirekesztett népesség társadalom- és térszerkezeti elhelyezkedésének átalakulása Magyarországon a piactársadalmi átmenet időszakában.* Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Ladányi János – Szelényi Iván (2004): *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák a történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata.* Budapest: Napvilág Kiadó.
- Lakatos László (2002 [2001]): Mi a baj a szociológiával, és hogyan nem kéne rajta segíteni? In Felkai Gábor – Molnár Attila Károly – Pál Eszter: *Forrásvidékek. Társadalomtudományi tanulmányok Némedi Dénes 60. születésnapjára.* Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 452–488.
- Lakatos László (2008): Biológiai imperializmus. In Némedi Dénes (szerk.): *Modern Szociológiai Paradigmák.* Budapest: Napvilág Kiadó, 157–206.
- Lakos Sándor (1981): Előszó. In uő. (szerk.): *A munkásosztály és az értelmiség Magyarországon és a Német Szövetségi Köztársaságban. Tanulmányok a társadalmi struktúráról.* Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 3–5.
- Latour, Bruno (2005): *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory.* Oxford: Oxford University Press.
- Lányi András (2009): A tizenöt éves kapitány. In uő. (szerk.): *Porcelán az elefántboltban. Az ökológiai politika kezdetei Magyarországon.* Budapest: Heti Válasz Kiadó, 73–113.
- Lehmann Miklós (1998): Az elidegenedés- és antropológia-vita politikai összefüggései. A marxista filozófia reneszánszától a filozófusperig.
<http://www.tofk.elte.hu/tarstud/lehmann/elidegen.pdf> (Utolsó megtekintés: 2012. szeptember 1.)

- Lenin, Vlagyimir Iljics (1969 [1919]): A nagy kezdeményezés. (Részlet.) In Ferge Zsuzsa (szerk.): *A társadalmi struktúra és rétegződés II. Elméletek és konkrét elemzések I. kötet.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 182.
- Lengyel György – Bartha Attila (1997): Bankárok: a magyar gazdasági elit domináns csoportja? *Replika*, 8 (25): 67–86.
- Lenski, Gerhard E. (1997 [1966]): Hatalom és privilégium. (Ford.: Szalai Éva.) In Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei.* Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 302–340.
- Lockwood, David (2000 [1956]): Néhány megjegyzés „A társadalmi rendszer”-ről. (Ford.: Pál Eszter.) In Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez II. Szociológiai irányzatok a XX. században.* Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 105–116.
- Lockwood, David (1964): Social Integration and System Integration. In Zollschan, George K. – Hirsch, Walter (szerk.): *Explorations in Social Change.* Boston: Houghton Mifflin, 244–257.
- Lomax, Bill (1998): A tranzitológia válsága. A kelet-európai változások és a tranzitológiai elmélet. (Ford.: Szalai Pál.) In Krausz Tamás (szerk.): *Rendszerváltás és társadalomkritika. Tanulmányok a kelet-európai átalakulás történetéből.* Budapest: Napvilág Kiadó, 307–315.
- Losonczi Ágnes (1977): *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben.* Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Losonczi Ágnes (1999): Hegedüs Andrásról. (Az interjút készítette: Szabari Vera.) *Szociológiai Szemle*, 9 (4): 24–29.
- Losonczi Ágnes (2003): Amit láttam – és amit nem láttam. In Léderer Pál (szerk.): *Harminc év. Mannheim-előadások.* Budapest: ELTE Szociológiai, Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központ, 57–77.
- Losonczi Ágnes (2005): *Sorsba fordult történelem.* Budapest: Holnap Kiadó.
- Lóránt Károly (1989): A Dimitrov téri fiúk. *Élet és Irodalom*, 33 (19), május 12.
- Lóránt Károly (2009): A Dimitrov téri fiúk húsz éve. *Élet és Irodalom*, 53 (21), május 22.
- Luhmann, Niklas (1987 [1971]): Az értelem mint a szociológia alapfogalma. In uő.: Válogatás Niklas Luhmann írásaiból. (Szerk.: Némedi Dénes, válogatta és az előszót írta: Pokol Béla, ford.: Felkai Gábor.) *Szociológiai Füzetek* 42. 17–77.
- Luhmann, Niklas (1987 [1975]): Interakció, szervezet, társadalom. A rendszerelmélet alkalmazásai. In uő.: Válogatás Niklas Luhmann írásaiból. (Szerk.: Némedi Dénes,

- válogatta és az előszót írta: Pokol Béla, ford.: Felkai Gábor.) *Szociológiai Füzetek* 42. 79–93.
- Luhmann, Niklas (1993 [1981]): Kommunikation mit Zettelkästen. Ein Erfahrungsbericht. In Luhmann, Niklas: *Universität als Milieu. Kleine Schriften.* (Szerk.: André Kieserling.) Bielefeld: Haux Verlag, 1993. 53–61.
- Luhmann, Niklas (1997 [1982]): *Szerelem – szenvedély. Az intimitás kódolásáról.* (Ford.: Bognár Virág.) Budapest: József Kádár Kiadó.
- Luhmann, Niklas (1984): *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie.* Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Luhmann, Niklas (2000 [1984]): Szociális rendszerek. (Ford.: Cs. Kiss Lajos.) In Felkai Gábor – Némédi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez II. Szociológiai irányzatok a XX. században.* Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 91–104.
- Luhmann, Niklas (1985): Zum Begriff der sozialen Klasse. In uő. (szerk.): *Soziale Differenzierung. Zur Geschichte einer Idee.* Opladen: Westdeutscher Verlag, 119–162.
- Luhmann, Niklas (2000 [1985]): Biographie, Attitüden, Zettelkasten: Interview. (Készítette: Rainer Erd és Andrea Maihofer). In uő. *Short cuts.* Frankfurt am Main: Zweitausendeins Verlag, 7–40.
- Luhmann, Niklas (1986): Die Lebenswelt – nach Rücksprache mit Phänomenologen. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, 72: 176–194.
- Luhmann (2009 [1986]): Interszubjektivitás vagy kommunikáció. A szociológiai elméletalkotás eltérő kiindulópontjai. (Ford.: Brunzel Balázs.) *Replika*, 20 (66): 33–48.
- Luhmann, Niklas (2009 [1988]): Az ismeret: konstrukció. (Ford.: Éber Márk Áron.) *Replika*, 20 (66): 17–31.
- Luhmann, Niklas (1990a): *Soziologische Aufklärung 5. Konstruktivistische Perspektiven.* Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, Niklas (1990b): *Die Wissenschaft der Gesellschaft.* Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Luhmann, Niklas (1996): *Die Realität der Massenmedien.* Opladen: Westdeutscher Verlag. (Második, bővített kiadás.)
- Luhmann, Niklas (1997): *Die Gesellschaft der Gesellschaft I–II.* Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Luhmann, Niklas (1997a): „Es gibt keine Biographie”. Radio Bremen Gespräch I. (Készítette: Wolfgang Hagen.)

- (http://www.radiobremen.de/online/luhmann/es_gibt_keine_biographie.pdf) (Utolsó megtekintés: 2009. május 10.)
- Luhmann, Niklas (1997b): „Die Realität der Massenmedien”. Radio Bremen Gespräch II. (Készítette: Wolfgang Hagen.)
(http://www.radiobremen.de/online/luhmann/realitaet_der_massenmedien.pdf) (Utolsó megtekintés: 2009. május 10.)
- Luhmann, Niklas (2006 [2002]): *Bevezetés a rendszerelméletbe.* (Szerk.: Dirk Baecker, ford.: Brunczel Balázs.) Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Luhmann, Niklas (2005): *Einführung in die Theorie der Gesellschaft.* Heidelberg: Carl-Auer-Systeme Verlag.
- Manchin Róbert – Szelényi Iván (1990 [1986]): Szociálpolitika az államszocializmusban. Piac, redisztribúció és társadalmi egyenlőtlenségek a kelet-európai szocialista társadalmakban. (Ford.: Mészáros Júlia.) In Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika.* Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 203–257.
- Mannheim Károly (2000 [1921–1922]): Adalékok a világnézet értelmezés elméletéhez. (Ford.: Karádi Éva.) In uő.: *Tudásszociológiai tanulmányok.* Budapest: Osiris Kiadó, 7–65.
- Mannheim Károly (1996 [1929]): *Ideológia és utópia.* (Ford.: Mezei I. György.) Budapest: Atlantisz Kiadó.
- Mannheim Károly (2000 [1929]): A konkurencia jelentősége a szellemi élet területén. (Ford.: Bognár Virág.) In uő.: *Tudásszociológiai tanulmányok.* Budapest: Osiris Kiadó, 255–298.
- Mannheim Károly (2000 [1931]): A tudásszociológia. (Ford.: Hofstaedter Herbert.) In uő.: *Tudásszociológiai tanulmányok.* Budapest: Osiris Kiadó, 299–343.
- Mannheim Károly (1994 [1984]): *A konzervativizmus.* (Ford.: Kiss Endre.) Budapest: Cserépfalvi Kiadó.
- Mannheim Károly (2000): *Tudásszociológiai tanulmányok.* (Szerk.: Wessely Anna.) Budapest: Osiris Kiadó.
- Martin, Bill – Szelényi Iván (1990 [1987]): Túl a kulturális tőkén. A szimbolikus uralom elmélete felé. (Ford.: Berényi Gábor.) In uő.: *Új osztály, állam, politika.* Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 99–135.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich (1959 [1848]): A Kommunista Párt kiáltványa. In uők.: *[Karl Marx és Friedrich Engels] Művei [MEM]. 4. kötet: 1846–1848.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 437–470.

- Marx, Karl (1962 [1850]): Osztályharcok Franciaországban 1948-tól 1850-ig. In Marx, Karl – Engels, Friedrich: *[Karl Marx és Friedrich Engels] Művei [MEM]*. 7. kötet: 1849–1851. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 7–103.
- Marx, Karl (1962 [1852]): Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. In Marx, Karl – Engels, Friedrich: *[Karl Marx és Friedrich Engels] Művei [MEM]*. 8. kötet: 1951–1853. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 101–196.
- Marx, Karl (1974 [1894]): Az osztályok. In Marx, Karl – Engels, Friedrich: *[Karl Marx és Friedrich Engels] Művei [MEM]*. 25. kötet: *A tőke III*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 833–834.
- Maturana, Humberto R. – Varela, Francisco J. (2005 [1973]): Autopoiesis. Az élő szerveződése. (Ford.: Lénárt Tamás.) In Bónus Tibor – Kelemen Pál – Molnár Gábor Tamás (szerk.): *Intézményesség és kulturális közvetítés*. Budapest: Ráció Kiadó, 237–293.
- Márkus Mária (2007 [1991]): Beszélgetés Márkus Máriával. Időpontok: 1991. január és december. In Szántó Miklós: *Hatalom, politika, társadalomtudomány. Interjúk a magyar szociológia újjászületésének körülményeiről az 1960-as években*. (Az interjúkat készítette: Szántó Miklós, szerk.: Rozgonyi Tamás.) Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet, 59–69.
- Márkus Mária (1999): Hegedüs András halálára. *Szociológiai Szemle*, 9 (4): 5–7.
- Melegh Attila (2002): Mozgó Kelet. Globális térképek és a státustörvény. *Eszmélet*, 14 (55): 33–62.
- Melegh Attila (2003): A kelet/nyugat lejtő. *Élet és Irodalom*, 47 (17), április 28.
- Melegh Attila (2004): Munkások vagy migránsok? Globalizáció és migráció a társadalomtudományi irodalom tükrében. *Eszmélet*, 16 (62): 83–101.
- Melegh Attila (2006): *On the East–West Slope. Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Central and Eastern Europe*. Budapest – New York: Central European University Press.
- Melegh Attila (2009): A globalizáció és Magyarország. In Koppány Judit – Udvarhelyi Éva Tessza (szerk.): *A világ az iskolában. Tanulmányok a globalizációról tanároknak*. Budapest: Artemisszió Alapítvány, 16–23.
- Melegh, Attila (2011): Living to ourselves. Localizing global hierarchies in state socialist Hungary in the 1970s and 1980s. *Journal of Modern European History*, 9 (2): 263–281.
- Melegh, Attila (2012): Provincial Europe. *International Sociology*, 27 (2): 179–188.

- Merton, Robert K. (2002 [1968]): *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. (Ford.: Berényi Gábor és Balogh Zoltán.) Budapest: Osiris Kiadó.
- Michailow, Matthias (2008 [1996]): Individualizáció és az életstílusok kialakulása. (Ford.: Györy Csaba.) *Replika*, 19 (64–65): 55–78.
- Mills, C. Wright (1962 [1956]): *Az uralkodó elit*. (Ford.: Kaposi Tamás.) Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Molnár Attila Károly (2007): Kit érdekel a szociológia? *Kommentár*, 2 (4): 21–38.
- Mód Aladárné – Ferge Sándorné – Láng Györgyné – Kemény István (1966): *Társadalmi rétegződés Magyarországon: 15 000 háztartás 1963. évi adatai*. Budapest: KSH. (Statistikai Időszaki közlemények 90.)
- Mód Aladárné (1970): Korunk és a munkásosztály. *Társadalmi Szemle*, 25 (6): 83–97.
- Mód Aladárné (1971): Még egyszer: a munkásosztály ma. *Társadalmi Szemle*, 26 (4): 54–62.
- Mód Aladárné (2007 [1986]): Beszélgetés Mód Aladárnéval. Időpont: 1986. június 12. In Szántó Miklós: *Hatalom, politika, társadalomtudomány. Interjúk a magyar szociológia újjászületésének körülményeiről az 1960-as években*. (Az interjúkat készítette: Szántó Miklós, szerk.: Rozgonyi Tamás.) Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet, 26–28.
- Mund Katalin (2003): Biofóbia a szociológiában. *Magyar Lettre Internationale*, 13 (50): 70–75.
- Mund Katalin (2007): *Hogyan lehet kutya-etológiát művelni Magyarországon? Az MTA-ELTE Összehasonlító Etológiai Kutatócsoport munkájának tudománysszociológiai elemzése*. Doktori Disszertáció. (ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola, Szociológia Doktori Program), Budapest.
- Murányi István (2007): Társadalomkép: analóg vagy digitális? *Budapesti Könyvszemle*, 19 (4): 336–342.
- Myrdal, Gunnar (1972 [1958]): *Érték a társadalomtudományban. Válogatott módszertani tanulmányok*. (Ford.: Erdélyi Ágnes.) Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Nagy Endre (1993 [1986]): Harcban az angyallal. Erdei politikai világnézetének és struktúrarajzának összefüggései az 1940-es évek elején. In uő.: *Eszme és valóság. Magyar szociológiatörténeti tanulmányok*. Szombathely: Pesti Szalon Kiadó – Savaria University Press, 103–114.
- Nagy Endre (1990): A skizma összefoldozása. Osztály/struktúra vagy rétegződés? *Replika*, 1 (1): 19–28.
- Nagy Endre (1991): Struktúra és ideológia. Válasz bírálóimnak. *Replika*, 2 (1): 3–13.

- Nassehi, Armin (2003): *Geschlossenheit und Offenheit. Studien zur Theorie der modernen Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Nassehi, Armin (2004): Sozialer Sinn. In Nassehi, Armin – Nollmann, Gerd: *Bourdieu und Luhmann. Ein Theorievergleich*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 155–188.
- Nassehi, Armin – Nollmann, Gerd (szerk.) (2004): *Bourdieu und Luhmann. Ein Theorievergleich*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Nassehi, Armin – Nollmann, Gerd (2004a): Einleitung: Wozu ein Theorievergleich? In uők. (szerk.): *Bourdieu und Luhmann. Ein Theorievergleich*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 7–22.
- Nee, Victor (1989): The Theory of Market Transition. From Redistribution to Market in State Socialism. *American Sociological Review*, 54 (5): 663–681.
- Nee, Victor (1991): Social Inequalities in Reforming State Socialism. Between Redistribution and Markets in China. *American Sociological Review*, 56 (3): 267–282.
- Nemes Ferenc (2007 [1987]): Beszélgetés Nemes Ferencsel. Időpontok: 1987. május 21. és június 3. In Szántó Miklós: *Hatalom, politika, társadalomtudomány. Interjúk a magyar szociológia újjászületésének körülményeiről az 1960-as években*. (Az interjúkat készítette: Szántó Miklós, szerk.: Rozgonyi Tamás.) Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet, 70–77.
- Némedi Dénes (1978): A szintézis keresése. Erdei Ferenc szociológiája a 40-es évek első felében. *Szociológia*, 7 (4): 511–525.
- Némedi Dénes (2000 [1984]): Az értékmentesség elve a szociológiában. Kísérlet a probléma felvázolására. In uő.: *Társadalomelmélet – elméletörténet*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 147–170.
- Némedi Dénes (1986): Niklas Luhmann: Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie. *Szociológiai Figyelő*, 2 (2–3): 201–207.
- Némedi Dénes (1988): A kockázatok árnyékában avagy milyen a szociológiai könyvsiker az NSZK-ban? *Szociológiai Figyelő*, 4 (4) 95–99.
- Némedi Dénes (1996): *Durkheim. Tudás és társadalom*. Budapest: Áron Kiadó.
- Némedi Dénes (1999): Újra kell-e gondolni a szocialitás fogalmát? In Kónya Anikó et al. (szerk.): *Kollektív, társas, társadalmi*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 15–24.
- Némedi Dénes (2000a): A szociológia egy sikeres évszázad után. *Szociológiai Szemle*, 10 (2): 3–16.

- Némedi Dénes (2000b): Reflexiók a társadalomelméletről. Recenzió Balogh István – Karácsony András „Német társadalomelméletek. Témák és trendek 1950-től napjainkig” című könyve kapcsán. *Szociológiai Szemle*, 10 (4): 117–124.
- Némedi Dénes (2000c): Előszó. In uő.: *Társadalomelmélet – elméletörténet*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 7–10.
- Némedi Dénes (2001): A társadalom mint kritikai kategória. In Pál Eszter (szerk.): *Útközben. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből Somlai Péter 60. születésnapjára*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 9–22.
- Némedi Dénes (2002): Még egyszer a sikeres évszázadról. *Szociológiai Szemle*, 12 (3): 168–182.
- Némedi Dénes (2004): A kabil paradigma. *Szociológiai Szemle*, 14 (3): 23–35.
- Némedi Dénes (2011 [2004]): Putnam és Weber – tény és érték. In uő.: *Szociológiai és társadalomelméleti tanulmányok*. (Szerk.: Rényi Ágnes.) Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar – ELTE Eötvös Kiadó, 196–210.
- Némedi Dénes (2005): *Klasszikus szociológia 1890–1945*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Némedi Dénes (2008): Bevezetés. A szociológia problémája – ma. In uő. (szerk.): *Modern Szociológiai Paradigmák*. Budapest: Napvilág Kiadó, 15–65.
- Némedi Dénes (2009): A cselekvésemélet mint a szociológia „magva”. In Somlai Péter – Surányi Bálint – Tardos Róbert – Vásárhelyi Mária: *Látás-viszonyok. Tanulmányok Angelusz Róbert 70. születésnapjára*. Budapest: Pallas Kiadó, 75–98.
- Némedi Dénes (2011): A nem kizáró közösség. A posztnemzeti állapot. In uő.: *Szociológiai és társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar – ELTE Eötvös Kiadó, 324–334.
- Niedermüller Péter (2002): Elavuló fogalmak. *Regio*, 13 (4): 138–146.
- Niedermüller Péter (2005a): Transznacionalizmus: elméletek, mítoszok, valóságok. In Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések*. Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 52–66.
- Niedermüller Péter (2005b): Modernitás és politikai közbeszéd a mai Magyarországon. In Ablonczy Balázs – Fedinecz Csilla (szerk.): *Folyamatok a változásban. A hatalomváltások társadalmi hatásai Közép-Európában a XX. században*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 9–28.
- Niedermüller Péter (2006): A lokalitás metamorfózisai. *Replika*, 17 (56–57): 33–44.

- Orbán Sándor (1979): A magyar társadalom szerkezetének átalakulása a felszabadulás után. In Várnai Györgyi (szerk.): *Társadalmi struktúránk fejlődése I. Társadalmunk szerkezetének fejlődéstendenciái*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 57–116.
- Ossowski, Stanislaw (1962 [1957]): *Die Klassenstruktur im sozialen Bewusstsein*. Newied am Rhein: Hermann Luchterhand Verlag.
- Ossowski, Stanislaw (1969 [1957]): Az osztálystruktúra dichotomikus felfogásai. Egyik csoport a másik felett. In Ferge Zsuzsa (szerk.): *A társadalmi struktúra és rétegződés II. Elméletek és konkrét elemzések I. kötet*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 30–39.
- Ost, David (2004): Politics as the Mobilization of Anger. Emotions in Movements and in Power. *European Journal of Social Theory*, 7 (2): 229–244.
- Ost, David (2005): Democracy and the Organisation of Anger. In uő.: *The Defeat of Solidarity. Anger and Politics in Postcommunist Europe*. Ithaca – London: Cornell University Press, 13–36.
- P. Kálmán Katalin (szerk.) (1979): *Társadalmi struktúránk fejlődése II. Rétegződés, mobilitás, egyenlőtlenség*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
- Papp Zsolt (1982a): Struktúra és identitás. A társadalmi integráció típusairól. In Várnai Györgyi (szerk.): *Elméletek és hipotézisek. Műhelytanulmányok. Rétegződés-modell vizsgálat I*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 83–92.
- Papp Zsolt (1982b): Érdekorientáció és érdekérvényesítés. A társadalmi integráció típusairól. In Várnai Györgyi (szerk.): *Elméletek és hipotézisek. Műhelytanulmányok. Rétegződés-modell vizsgálat I*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 155–174.
- Parsons, Talcott (1957): The Distribution of Power in American Society. *World Politics*, (10): 123–143. [Idézi: Lenski 1999 [1966]: 305.]
- Pál Eszter (2004a): *Szociológia képekben. Az organicista társadalomkép mint analógia és metafora*. Doktori Disszertáció (ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola, Szociológia Doktori Program), Budapest.
- Pál Eszter (2004b): Talcott Parsons: rendszerelmélet és organicizmus. In Némedi Dénes – Szabari Vera (szerk.): *Kötő-jelek 2003*. Budapest: ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola, 96–118.
- Pál Eszter (2004c): „Társadalmi evolúció” és „organizmus”, avagy: mire jók a metaforák? In Somlai Péter (szerk.): *Az evolúció elméletei és metaforái a társadalomtudományokban*. Budapest: Napvilág Kiadó, 95–117.

- Pintér Zoltán (2007): Akasszátok fel a királyokat! (Bruno Latour: Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory.). *Budapesti Könyvszemle*, 19 (3): 236–246.
- Pokol Béla (1987): A funkcionális rendszerelmélet kibomlása. Talcott Parsons és Niklas Luhmann társadalomelméletének kategóriáiról. In Csepeli György – Papp Zsolt – Pokol Béla: *Modern polgári társadalomelméletek*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 153–324.
- Pokol Béla (1991): *A professzionális intézményrendszerek elmélete*. Budapest: Felsőoktatási Koordinációs Iroda.
- Pokol Béla (1996): *Modern francia szociológiaelméletek*. Miskolc: Bíbor Kiadó.
- Pokol Béla (2004a): *Szociológiaelmélet. Társadalomtudományi trilógia I.* Budapest: Századvég Kiadó.
- Pokol Béla (2004b): Piacosítás és globális uralmi rend. *Politikatudományi Szemle*, 13 (3): 5–40.
- Pokol Béla (2004c): A társadalom kettős szerkezete. *Szociológiai Szemle*, 14 (3): 36–51.
- Pokol Béla (2004d): A társadalom kettős szerkezetének elmélete – összegzés. *Jogelméleti Szemle*, 5 (1). (<http://jesz.ajk.elte.hu/pokol17.html>) (Utolsó megtekintés: 2012. szeptember 1.)
- Pokol Béla (2005): *Globális uralmi rend*. Budapest: Kairosz Kiadó.
- Pokol Béla (2008): *Globális uralmi rend 2.* Budapest: Kairosz Kiadó.
- Polányi Károly (1976 [1957]): A gazdaság mint intézményesített folyamat. (Ford.: Kis János.) In uő.: *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 228–273.
- Radice, Hugo (2010 [2009]): Félúton a paradicsomba? A félperiféria-fogalom értelmezése. (Ford.: Matheika Zoltán.) *Eszmélet*, 22 (85): 161–174.
- Rézler Gyula (1999): Első lépések a szociológia terén. *Szociológiai Szemle*, 9 (4): 3–4.
- Romsics Ignác (2005): Magyarország(ok) a két világháború között. In Gombár Csaba – Volosin Hédi (szerk.): *Két Magyarország?* Budapest: Osiris – Korridor Kiadó, 49–101.
- Rostow, Walt Whitman (1960): *The Stages of Economic Growth. A Non-Communist Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rozgonyi Tamás (2007 [1987, 1995]): Beszélgetés Rozgonyi Tamással. Időpont: 1987. május 8. és 14., 1995. május 9. In Szántó Miklós: *Hatalom, politika, társadalomtudomány. Interjúk a magyar szociológia újjászületésének körülményeiről az 1960-as években.* (Az interjúkat készítette: Szántó Miklós, szerk.: Rozgonyi Tamás.) Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet, 78–87.

- Rozgonyi Tamás – Zsille Zoltán (2001) (szerk.): *Búcsú Hegedűs Andrástól*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet – Osiris Kiadó.
- Róbert Péter – Sági Matild (1995): A középrétegek helyzete és társadalmi identitása. In Róbert Péter – Sági Matild – Utasi Ágnes – Kovách Imre: *A középosztályok nyomában*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, 11–55.
- Róbert Péter (1997): Foglalkozási osztályszerkezet: elméleti és módszertani problémák. *Szociológiai Szemle*, 7 (2): 5–48.
- Róbert Péter (2000a): Az életstílus meghatározottságának változása, 1982–1998. *Szociológiai Szemle*, 10 (2): 17–37.
- Róbert Péter (2000b): Kulturális fogyasztás. In Szívós Péter – Tóth István György (szerk.): *Növekedés alulnézetben. TÁRKI Monitor-jelentések*. Budapest: TÁRKI, 83–98.
- Róna-Tas Ákos (1990): Empirikus rétegződésvizsgálat és spekulatív ideológiai kritika. Hozzászólás Kolosi Tamás és Nagy Endre vitájához. *Replika*, 1 (2): 18–23.
- Róna-Tas, Ákos (1994): The First Shall Be Last? Entrepreneurship and Communist Cadres in the Transition from Socialism. *American Journal of Sociology*, 100 (1): 40–69.
- Róna-Tas, Ákos (1998): Path Dependence and Capital Theory. Sociology of the Post-Communist Economic Transformation. *East European Politics and Societies*, 12 (1): 107–131.
- Róna-Tas Ákos – Böröcz József (1997): Folyamatosság és változás az államszocializmus utáni bolgár, cseh, lengyel és magyar üzleti elitben. (Ford.: Kállai Tibor.) *Szociológiai Szemle*, 7 (2): 49–75.
- S. Nagy Katalin (szerk.) (1995): *Józsa Péter emlékkönyv*. Budapest: Magyar Szociológiai Társaság Művészetszociológiai Szakosztály – Budapesti Műszaki Egyetem Szociológia Tanszék.
- Saad József (2002): Búcsú Hegedűs Andrástól. Szerk.: Rozgonyi Tamás – Zsille Zoltán. *Magyar Tudomány*, 47 (11): 1532–1534.
- Saake, Irmhild (2004): Theorien der Empirie. Zur Spiegelbildlichkeit der Bourdieuschen Theorie der Praxis und der Luhmannschen Systemtheorie. In Nassehi, Armin – Nollmann, Gerd: *Bourdieu und Luhmann. Ein Theorievergleich*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 85–117.
- Sági Matild (1994): Managerek. Az új gazdasági elit rekrutációja. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1994*. Budapest: TÁRKI, 334–350.

- Schmidt, Siegfried J. (szerk.) (1987): *Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Schulze, Gerhard (1992): *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursociologie der Gegenwart*. Frankfurt am Main – New York: Campus Verlag.
- Schulze, Gerhard (1998 [1992]): A Német Szövetségi Köztársaság kulturális átalakulása. (Ford.: Novák Zsolt.) In Wessely Anna (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Budapest: Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, 186–204.
- Schulze, Gerhard (2000 [1992]): Élménytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája. A hétköznapi élet esztétizálódása. (Részlet az első fejezetből.) (Ford.: Mezei György.) *Szociológiai Figyelő*, 15 (1–2): 135–157.
- Schroer, Markus (2004): Zwischen Engagement und Distanzierung. Zeitdiagnose und Kritik bei Pierre Bourdieu und Niklas Luhmann. In Nassehi, Armin – Nollmann, Gerd: *Bourdieu und Luhmann. Ein Theorievergleich*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 233–270.
- Sik Domonkos (2008): A szociológia bünbeesése. (Felkai Gábor: A német szociológia története a századfordulótól 1933-ig. I–II. kötet.) *Holmi*, 20 (5): 699–704.
- Sik Endre (1996): Egy ló-öszvér a lovacról és a szamarokról. Adalék a második gazdaság hazai eszmetörténetéhez. *Közgazdasági Szemle*, 43 (7–8): 704–725.
- Sik Endre (2001a): Kapcsolatérzékeny útfüggőség. Magyar korrupció? *2000*, 13 (7–8): 11–24.
- Sik Endre (2001b): Aczélhálóban. Adalék a kapcsolati tőke működésének megismeréséhez. *Szociológiai Szemle*, 11 (3): 64–77.
- Sik Endre (2002): Mindennapi korrupcióink. *Szociológiai Figyelő*, (új folyam) 6 (1–2): 131–145.
- Sik, Endre (2010): Network Capital Dependent Path-Dependency. *Corvinus*, 1 (1): 77–102.
- Simmel, Georg (1973 [1911]): A divat. (Ford.: Berényi Gábor.) In uő.: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 473–507.
- Somlai Péter (2008a [1983]): Gondolatok egy közösségelmélet viszontagságos történetéről. Utószó Ferdinand Tönnies „Közösség és társadalom” című könyvéhez. In uő.: *Társas és társadalmi*. Budapest: Napvilág Kiadó, 26–37.
- Somlai Péter (1993): Történet a parsonsi birodalom nagyságáról és utódairól. Jeffrey Alexander „Twenty Lectures. Sociological Theory since World War II” (New York 1987. Columbia University Press) című könyvéről. *Szociológiai Szemle*, 3 (2): 111–118.

- Somlai Péter (2008b [1997]): Társ-a-dalom. Változatok a 'társadalom' jelentésére Maurice Halbwachs munkájának ürügyén. In uő.: *Társas és társadalmi*. Budapest: Napvilág Kiadó, 51–57.
- Somlai Péter (2008c [1998]): Erdőkerülés, avagy rövid elmélkedés a társadalomról és szociológiájáról. In uő.: *Társas és társadalmi*. Budapest: Napvilág Kiadó, 58–63.
- Spirulisz Ildikó – Benedek Sándor – Böhm Antal – Gál Róbert Kovács Ferenc – Pál László (1979): A munkásosztály fejlődési tendenciái. In Várnai Györgyi (szerk.): *Társadalmi struktúránk fejlődése I. Társadalmunk szerkezetének fejlődéstendenciái*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 171–252.
- Stark, David (1992): Path Dependence and Privatization Strategies. *East European Politics and Societies*, 6 (1): 17–54.
- Stark, David (1994a): Új módon összekapcsolódott régi rendszerelemek: rekombináns tulajdon a kelet-európai kapitalizmusban. I. *Közgazdasági Szemle*, 41 (11): 933–948.
- Stark, David (1994b): Új módon összekapcsolódott régi rendszerelemek: rekombináns tulajdon a kelet-európai kapitalizmusban. II. *Közgazdasági Szemle*, 41 (12): 1053–1069.
- Stark, David (1996): Recombinant Property in East European Capitalism. *American Journal of Sociology*, 101 (4): 991–1027.
- Stark, David – Vedres, Balázs (2012): Political Holes in the Economy. The Business Network of Partisan Firms in Hungary. *American Sociological Review*, 77 (5): 700–722.
- Staniszki, Jadwiga (1991a): *The Dynamics of Breakthrough*. Berkeley: University of California Press.
- Staniszki, Jadwiga (1991b): Political Capitalism in Poland. *East European Politics and Societies*, 5 (1): 127–141.
- Szabady Egon (2007 [1986]): Beszélgetés Szabady Egonnal. Időpont: 1986. július 30. In Szántó Miklós: *Hatalom, politika, társadalomtudomány. Interjúk a magyar szociológia újjászületésének körülményeiről az 1960-as években*. (Az interjúkat készítette: Szántó Miklós, szerk.: Rozgonyi Tamás.) Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet, 23–25.
- Szabari Vera (2002): A társadalmi struktúra és mobilitás kutatása Magyarországon az 1960-as években. *Századvég, (új folyam)* 7 (23): 65–81.
- Szabari Vera (2004): Vitatott diskurzus. In Némedi Dénes – Szabari Vera (szerk.): *Kötő-jelek 2003*. Budapest: ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola, 146–175.
- Szabari Vera (2007): A társulások szociológiája. (Bruno Latour: Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory. Oxford: Oxford University Press, 2005.). *Szociológiai Szemle*, 17 (1–2): 109–118.

- Szabari Vera (2010): Határmunkálatok a magyar szociológiában: burzsoá kontra marxista szociológia. In Kutrovácz Gábor – Zempléni Gábor – Láng Benedek (szerk.): *Határmunkálatok a tudományban*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 101–115.
- Szabari Vera (2011): A szociológia hazai történetének 1960 és 1987 közötti recepciója. „Töredezett” tudománytörténet? *2000*, 23 (4): 59–74.
- Szabó Márton (1998): Nyelvi uralom és politikai mező. In uő.: *Politikai tudáselméletek*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 76–91.
- Szabó Miklós (1999). A rákosista emigráció renegátja. *Szociológiai Szemle*, 1999. 9 (4): 13–16.
- Szalai Erzsébet (2000 [1982]): A reformfolyamat új szakasza és a nagyvállalatok. In uő.: *Szereppróba. Válogatott tanulmányok, publicisztikai írások és interjúk (1982–1993)*. Budapest: Századvég Kiadó, 15–34.
- Szalai Erzsébet (2000 [1988]): Reformtörekvések és nagyvállalati érdekek a nyolcvanas években. In uő.: *Szereppróba. Válogatott tanulmányok, publicisztikai írások és interjúk (1982–1993)*. Budapest: Századvég Kiadó, 104–130.
- Szalai Erzsébet (2000a [1989]): Libikóka. Gazdasági mechanizmus és nagyvállalati érdekek. In uő.: *Szereppróba. Válogatott tanulmányok, publicisztikai írások és interjúk (1982–1993)*. Budapest: Századvég Kiadó, 66–103.
- Szalai Erzsébet (2000b [1989]): Az új elit. In uő.: *Szereppróba. Válogatott tanulmányok, publicisztikai írások és interjúk (1982–1993)*. Budapest: Századvég Kiadó, 274–281.
- Szalai Erzsébet (1989): *Gazdasági mechanizmus, reformtörekvések és nagyvállalati érdekek*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Szalai Erzsébet (1997): Rendszerváltás és a hatalom konvertálása. *Szociológiai Szemle*, 7 (2): 75–99.
- Szalai Erzsébet (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest: Aula Kiadó.
- Szalai Erzsébet (2006): Tőke–munka viszony és hatalmi szerkezet a magyarországi újkapitalizmusban. In Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág Kiadó, 349–373.
- Szalai Erzsébet (2010): A rendszerváltás mérlege. A kelet-európai újkapitalizmus válsága – a magyar példa. *Köz-gazdaság*, 5 (4): 137–164.

- Szalai Erzsébet – Krausz Tamás – Szigeti Péter (2002): Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban. Beszélgetés Szalai Erzsébet azonos című könyvéről (Aula Kiadó, Budapest, 2001). *Eszmélet*, 14 (54): 83–106.
- Szalai Júlia (2007): *Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Szántó Miklós (1995): A magyar szociológia 1960 és 1968 között. *Szociológiai Szemle*, 5 (3): 95–122.
- Szántó Miklós (1998): *A magyar szociológia újjászervezése a hatvanas években*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szántó Miklós (2007 [1988–2007]): Ön-interjú (1988–2007). In uő.: *Hatalom, politika, társadalomtudomány. Interjúk a magyar szociológia újjászületésének körülményeiről az 1960-as években*. (Az interjúkat készítette: Szántó Miklós, szerk.: Rozgonyi Tamás.) Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet. 118–124.
- Szántó Miklós (2007): *Hatalom, politika, társadalomtudomány. Interjúk a magyar szociológia újjászületésének körülményeiről az 1960-as években*. (Az interjúkat készítette: Szántó Miklós, szerk.: Rozgonyi Tamás.) Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet.
- Szecső Tamás (2007 [1987]): Beszélgetés Szecső Tamással. Időpont: 1987. február 6. In Szántó Miklós: *Hatalom, politika, társadalomtudomány. Interjúk a magyar szociológia újjászületésének körülményeiről az 1960-as években*. (Az interjúkat készítette: Szántó Miklós, szerk.: Rozgonyi Tamás.) Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet, 32–36.
- Székfű Gyula (1942): Politikai érzékünk társadalmi alapjairól. In uő.: *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről*. Budapest: Magyar Szemle Társaság, 239–254. [Idézi: Gombár Csaba 1982: 65.]
- Szelényi Iván (szerk.) (1971): *A szocialista városok és a szociológia*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Szelényi Iván (1972): Lakásrendszer és társadalmi struktúra. *Szociológia*, 1 (1): 49–74.
- Szelényi Iván (1990 [1972]): Településrendszer és társadalmi struktúra. Szociológiai szempontok a magyar lakásrendszer és városstruktúra elemzéséhez. In uő.: *Városi társadalmi egyenlőtlenségek*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 15–141.
- Szelényi Iván (1973) (szerk.): *Városshociológia*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Szelényi Iván (1990 [1973]): Regionális fejlődés, gazdálkodás, igazgatás. Szociológiai szempontok a téma kutatásához. In uő.: *Városi társadalmi egyenlőtlenségek*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 143–171.

- Szelényi Iván (1989 [1978]): Előszó. In Konrád György – Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 5–17.
- Szelényi Iván (1990 [1978]): Társadalmi egyenlőtlenségek az államszocialista redisztributív gazdaságokban. A mai kelet-európai szocialista társadalmak szociálpolitikai dilemmái. (Ford.: Berényi Gábor.) In uő.: *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 165–202.
- Szelényi Iván (1990 [1981]): Az állam viszonylagos autonómiája és az állami termelési mód. Megjegyzések a város- és területfejlesztésbe történő állami beavatkozás természetéről a modern kapitalizmus stagflációs válságának körülményei között. (Ford.: Kertesi Gábor.) In uő.: *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 259–299.
- Szelényi Iván (1990 [1982]): Az értelmiség az államszocialista társadalmak osztályszerkezetében. (Ford.: Berényi Gábor.) In uő.: *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 7–49.
- Szelényi Iván (1990 [1986–1987]): A kelet-európai újosztály-stratégia és korlátai. Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz önkritikus felülvizsgálata. (Ford.: Berényi Gábor.) In uő.: *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 51–98.
- Szelényi Iván (1990 [1988]): Az újosztály-elméletek három hulláma. (Ford.: Berényi Gábor.) In uő.: *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 137–162.
- Szelényi Iván (1992 [1988]): *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. (Manchin Róbert, Juhász Pál, Magyar Bálint és Bill Martin közreműködésével; ford.: Atkári János.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szelényi Iván (2007 [1988]): Beszélgetés Szelényi Ivánnal. Időpont: 1988. július 21. In Szántó Miklós: *Hatalom, politika, társadalomtudomány. Interjúk a magyar szociológia újjászületésének körülményeiről az 1960-as években*. (Az interjúkat készítette: Szántó Miklós, szerk.: Rozgonyi Tamás.) Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet, 125–137.
- Szelényi Iván (1992a [1989]): A magyar polgárosodás esélyei. In uő.: *A posztkommunista átmenet társadalmi konfliktusai*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, 31–42.
- Szelényi Iván (1992b [1989]): Metateoretikus következtetések. A harmadik út ironikus felfogása. In uő.: *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. (Manchin Róbert, Juhász Pál, Magyar Bálint és Bill Martin közreműködésével; ford.: Atkári János.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 205–227.
- Szelényi Iván (1992c [1989]): Az értelmiség dolga a szolgálat. Beszélgetés Tóth Pál Péterrel. In uő.: *A posztkommunista átmenet társadalmi konfliktusai*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, 23–31.

- Szelényi Iván (1990a): Előszó. In uő.: *Városi társadalmi egyenlőtlenségek*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 9–14.
- Szelényi Iván (1990b): Utószó. Jegyzetek egy szellemi önéletrajzhoz. In uő.: *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 433–489.
- Szelényi Iván (1990c): Új osztály, állam, politika. Tézisek életművemről a tudományok doktora fokozatának elnyeréséhez. *Replika*, 1 (2): 24–46.
- Szelényi Iván (1990d): Válasz a Szocialista vállalkozók című könyvem kritikáinak. *Replika*, 1 (2): 72–83.
- Szelényi Iván (1990e): [Hozzászólás a *Századvég* körkérdéséhez a népi–urbánus ellentétről.] *Századvég*, 6 (2): 275–281.
- Szelényi Iván (1992 [1991]): Előszó a magyar kiadáshoz. In uő.: *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. (Manchin Róbert, Juhász Pál, Magyar Bálint és Bill Martin közreműködésével; ford.: Atkári János.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 7–19.
- Szelényi Iván (1992): Látélet – némi távolságból. (Az interjút készítette: Tóth Pál Péter.) *Magyar Tudomány*, 37 (5): 579–583.
- Szelényi Iván (1995): Menedzser-kapitalizmus. A gazdasági intézményrendszer és a társadalmi struktúra változásai a poszt-kommunista átalakulás során. *Magyar Lettre Internationale*, 5 (19): 21–29.
- Szelényi Iván (1996): A posztkommunista társadalmak szerkezetének változásai. A menedzseri uralom elméletének újragondolása. *Magyar Tudomány*, 41 (4): 385–402.
- Szelényi Iván (1997): Andorka Rudolfra emlékezve. *Közgazdasági Szemle*, 44 (11): 937–939.
- Szelényi Iván (1999): Búcsú Hegedüs Andrástól. *Szociológiai Szemle*, 9 (4): 8–12.
- Szelényi Iván (2003): A szocializmus társadalomtörténetének vázlata, avagy egy önkritika önkritikája. In Léderer Pál (szerk.): *Harminc év. Mannheim-előadások*. Budapest: ELTE Szociológiai, Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központ, 109–133.
- Szelényi Iván (2007): Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon – Szerkesztette: Kovách Imre. *Magyar Tudomány*, 52 (8): 1103–1106.
- Szelényi Iván – Szelényi Szonja (1991): Az elit cirkulációja? A társadalmi szerkezet változásai Közép-Európában a posztkommunizmusba való átmenet korában. *Kritika*, 20 (9): 8–10.
- Szelényi Iván – Szelényi Szonja (1996): Elitcirkuláció vagy elitreprodukció. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996*. Budapest: TÁRKI, 475–500.

- Szelényi Iván – Kostello, Eric (1996): A piaci átmenet elmélete: vita és szintézis. *Szociológiai Szemle*, 6 (2): 3–20.
- Szelényi Iván – Eyal, Gil – Townsley, Eleanor (1996a): Posztkommunista menedzserizmus: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai I. (Ford.: Náday Judit.) *Politikatudományi Szemle*, 5 (2): 7–29.
- Szelényi Iván – Eyal, Gil – Townsley, Eleanor (1996b): Posztkommunista menedzserizmus: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai II. (Ford.: Náday Judit.) *Politikatudományi Szemle*, 5 (3): 7–32.
- Szesztay András (2007 [1988]): Beszélgetés Szesztay Andrással. Időpont: 1988. június 2. In Szántó Miklós: *Hatalom, politika, társadalomtudomány. Interjúk a magyar szociológia újjászületésének körülményeiről az 1960-as években.* (Az interjúkat készítette: Szántó Miklós, szerk.: Rozgonyi Tamás.) Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet, 103–110.
- Szigeti Péter (2010): A félperiféria vita jelentősége. *Eszmélet*, 22 (85): 175–185.
- Szűcs Jenő (1981): Vázlat Európa három történeti régiójáról. *Történelmi Szemle*, 24 (3): 313–359.
- Tamás, Gáspár Miklós (2011): Marx on 1989. In Dale, Gareth (szerk.): *First the Transition, then the Crash. Eastern Europe in the 2000s.* New York – London: Pluto Press, 21–45.
- Tamás Pál (2002): A megélt válság, avagy világképek a szociológiában. Hozzászólás a vitához. *Szociológiai Szemle*, 12 (3): 135–149.
- Tardos Róbert (1995): Kapcsolathálózati megközelítés: új paradigma? *Szociológiai Szemle*, 5 (4): 73–80.
- Tardos Róbert (2008): Foglalkozás, miliő, kapcsolathálózatok: külön világok? Egy tipológiai kísérlet körvonalai. *Századvég, (új folyam)* 13 (50): 5–50.
- Terestyéni Tamás (2010): Volt egyszer egy Tömegkommunikációs Kutatóközpont... *Jel-kép*, (3–4): 15–20.
- Thomas, William Isaac (1966 [1931]): The Relation of Research to the Social Process. In uő: *On Social Organisation and Social Personality.* Chicago: The University of Chicago Press, 289–305.
- Thomas, William Isaac (2000 [1966]): Szituációs elemzés: a viselkedési minta és a cselekvési helyzet. (Ford.: Pál Eszter.) In Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez II. kötet. Szociológiai irányzatok a XX. században.* Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 248–257.
- Tiryakian, Edward A. (1991): Modernization: Exhumeter in Pace. Rethinking Macrosociology in the 1990s. *International Sociology*, 6 (2): 165–180.

- Trockij, Lev Davidovics (1990 [1936]): *Az elárult forradalom.* (Ford.: Nagy Balázs.) Budapest: Áramlat Kiadó.
- Tyrell, Hartmann (1994): Max Webers Soziologie – eine Soziologie ohne „Gesellschaft“. In Wagner, Gerhard – Zipprian, Heinz (szerk.): *Max Webers Wissenschaftlehre. Interpretation und Kritik.* Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 390–414.
- Utasi Ágnes (1982): Életstílusok. In Várnai Györgyi (szerk.): *Elméletek és hipotézisek. Műhelytanulmányok. Rétegződés-modell vizsgálat I.* Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 249–267.
- Utasi Ágnes (1984): *Életstílus-csoportok, fogyasztási preferenciák. Műhelytanulmány. Rétegződés-modell vizsgálat V.* Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
- Utasi Ágnes (1988): Presztízs, életstílus, fogyasztás. In Gábor Luca (szerk.): *Egyenlőtlen helyzetek.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 63–88.
- Utasi Ágnes (1995a): Középosztályok és életstílusok. *Társadalmi Szemle*, 50 (3): 3–13.
- Utasi Ágnes (1995b): Középosztályi életformák és életstílusok reprodukciója és új elemei. In Róbert Péter – Sági Matild – Utasi Ágnes – Kovách Imre: *A középosztályok nyomában.* Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, 57–98.
- Utasi Ágnes (1997): Középosztályi elméletek, alakuló magyar középosztályok. *Századvég*, (új folyam) 2 (7): 3–29.
- Utasi Ágnes (1999): *Középosztály kapcsolatok.* Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Varga Károly (2007 [1988]): Beszélgetés Varga Károllyal. Időpont: 1988. február 15. In Szántó Miklós: *Hatalom, politika, társadalomtudomány. Interjúk a magyar szociológia újjászületésének körülményeiről az 1960-as években.* (Az interjúkat készítette: Szántó Miklós, szerk.: Rozgonyi Tamás.) Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet, 97–102.
- Várnai Györgyi (szerk.) (1979): *Társadalmi struktúránk fejlődése I. Társadalmunk szerkezetének fejlődési tendenciái.* Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
- Várnai Györgyi (szerk.) (1982): *Elméletek és hipotézisek. Műhelytanulmányok. Rétegződés-modell vizsgálat I.* Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
- Várnai Györgyi (1982a): Strukturális változások: 1963 és 1982. In uő. (szerk.): *Elméletek és hipotézisek. Műhelytanulmányok. Rétegződés-modell vizsgálat I.* Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 291–305.
- Várnai Györgyi (1988): Az egyenlőtlen rendszer változásairól (1962–1981). In Gábor Luca (szerk.): *Egyenlőtlen helyzetek.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 165–177.

- Vaskovics László (2002): Szociológia egy eredményes évszázad után és egy eredményes évszázad előtt? Replika Némedi Dénes tanulmányához. *Szociológiai Szemle*, 12 (3): 150–159.
- Vedres Balázs (1997a): Bank és hatalom. A bankok helye a magyar nagyvállalatok kapcsolathálójában. *Szociológiai Szemle*, 7 (2): 101–123.
- Vedres Balázs (1997b): „Ökonokrata” menedzser-elit. Az átalakulás nyertesei? Az elit továbbélésének elméleteitől az átalakulás elmélete felé. *Szociológiai Szemle*, 7 (1): 111–131.
- Vedres Balázs (1998): A piaci átmenet elmélettörténete. Evolúció a piaci átmenettől a posztoszocialista átalakulásig. *Szociológiai Szemle*, 8 (3): 153–165.
- Vedres Balázs (2000): A tulajdonosi hálózatok felbomlása. A rekombináns tulajdonformák szerepe és a hazai nagyvállalatok tulajdonszerkezetének jellemzői a kilencvenes évek végén. *Közgazdasági Szemle*, 47 (9): 680–699.
- Vester, Michael (2008 [1998]): Osztálytársadalom osztályok nélkül. Az ipari társadalmi struktúra felbomlása vagy transzformációja? (Ford.: Berger Viktor.) *Replika*, 19 (64–65): 79–113.
- Virág Tünde (2010): *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Voszka Éva (2000): Tulajdonosi szerkezet és vállalatirányítás a magyar nagyiparban. *Közgazdasági Szemle*, 47 (7–8): 549–564.
- Wade, Robert Hunter (2011 [2004]): Csökkenti-e a globalizáció a szegénységet és az egyenlőtlenséget? (Ford.: Szilágyi Anna.) In Scheiring Gábor – Boda Zsolt (szerk.): *Globalizáció és fejlődés. Kritikai fejlődéstanulmányok szöveggyűjtemény*. Budapest: Végegylet – Új Mandátum Könyvkiadó, 215–251.
- Wallerstein, Immanuel (1983 [1974]): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Wallerstein, Immanuel (1976): A World-System Perspective on the Social Sciences. *The British Journal of Sociology*, 27 (3): 343–352.
- Wallerstein, Immanuel (1979 [1976]): Modernization: Requiescat in Pace. In uő.: *The Capitalist World-Economy*. Cambridge: Cambridge University Press, 132–137.
- Wallerstein, Immanuel (1997 [1985]): Marx és az alulfejlettség. (Ford.: Bellon Erika.) *Eszmélet*, 9 (35): 149–168.

- Wallerstein, Immanuel (2004 [2003]): Antropológia, szociológia és egyéb kétes diszciplínák. (Ford.: Mund Katalin.) *Budapesti Könyvszemle*, 16 (2): 177–183.
- Wallerstein, Immanuel (2010 [2004]): *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. (Ford.: Koltai Mihály Bence.) Budapest: L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány.
- Wallerstein, Immanuel – Miszlivetz Ferenc (2010): *A világrendszer ingája és a jövőegyetem. Beszélgetések Immanuel Wallersteinnel*. Szombathely: Savaria University Press.
- Watzlawick, Paul (szerk.) (1981): *Die erfundene Wirklichkeit. Wie wissen wir, was wir zu wissen glauben? Beiträge zum Konstruktivismus*. München – Zürich: Piper Verlag.
- Weber, Max (1998 [1904]): A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés „objektivitása”. (Ford.: Wessely Anna.) In uő.: *Tanulmányok*. Budapest: Osiris Kiadó, 7–69.
- Weber, Max (1998 [1917]): A szociológiai és közgazdasági tudományok „értékmentességének” értelme. (Ford.: Erdélyi Ágnes.) In uő.: *Tanulmányok*. Budapest: Osiris Kiadó, 70–126.
- Weber, Max (1967 [1920]): Politikai közösségek. Hatalommegoszlás a közösségen belül: osztályok, rendek, pártok. (Ford.: Józsa Péter.) In uő.: *Gazdaság és társadalom. Szemelvények*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 241–255.
- Weber, Max (1987 [1920]): Rendek és osztályok. (Ford.: Erdélyi Ágnes.) In uő.: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. I.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 303–308.
- Wehler, Hans-Ulrich (2001 [1998]): Pierre Bourdieu. Az életmű magva. (Ford.: Rosta Gergely.) *Korall*, 2 (3–4): 247–265.
- Weiß, Anja (2004): Unterschiede, die einen Unterschied machen. Klassenlagen in den Theorien von Pierre Bourdieu und Niklas Luhmann. In Nassehi, Armin – Nollmann, Gerd: *Bourdieu und Luhmann. Ein Theorievergleich*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 208–232.
- Weiss János (2010 [2008]): A filozófusper és következményei. Történeti-filozófiai rekonstrukció. (Németből fordította: Berger Viktor.) *Fordulat*, (új folyam) 3 (10): 167–184.
- Wessely Anna (1986): Tudásszociológia mint interpretáció-elmélet. *Janus*, 1 (3): 11–35.
- Wessely Anna (1990): A tudásszociológia kritikája. In Várnai Györgyi (szerk.): *Logosz. Tanulmánykötet Huszár Tibor 60. születésnapjára*. Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, 191–198.
- Wessely Anna (1996): Élményhajhász társadalom. *Ex Symposion*, 4 (8): 25–29.

- Wessely Anna (1998): Előszó. A kultúra szociológiai tanulmányozása. In uő. (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Budapest: Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, 7–27.
- Wessely, Anna (2002a): Mannheim's Intellectuals. In uő. (szerk.): *Intellectuals and the Politics of the Humanities*. Budapest: Collegium Budapest, 83–93.
- Wessely, Anna (2002b): Entwurf für eine politische Geschichte der Geisteswissenschaften. In uő. (szerk.): *Intellectuals and the Politics of the Humanities*. Budapest: Collegium Budapest, 139–145.
- Wessely Anna (2003): Mannheim és Bourdieu. A strukturális meghatározottság és a társadalmi cselekvés weberiánus összekapcsolása. In Gellériné Lázár Márta – Karádi Éva – Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Mannheim-tanulmányok. Írások Mannheim Károlytól és Mannheim Károlyról*. Budapest: Napvilág Kiadó, 283–293.
- Wessely Anna (2005): Szocioanalízisben. (Pierre Bourdieu: A tudomány tudománya és a reflexivitás.) *Budapesti Könyvszemle*, 17 (3): 220–230.
- Wessely Anna (2009): Bruno Latour esete a szociológiai magyarázattal. In Somlai Péter – Surányi Bálint – Tardos Róbert – Vásárhelyi Mária: *Látás-viszonyok. Tanulmányok Angelusz Róbert 70. születésnapjára*. Budapest: Pallas Kiadó, 117–124.
- Wessely Anna – Péter Róbert – Babarczy Eszter – Hadas Miklós – Kemény Vagyim (2003 [2001]): Kultúra és társadalom. (A TEK20 Konferencia 3. napja, 2001. május 17.) *Fordulat*, (különszám) [március]: 110–154.
- Wimmer, Andreas – Glick Schiller, Nina (2002): Methodological Nationalism and Beyond: Nation-state Building, Migration and the Social Sciences. *Global Networks*, 2 (4): 301–334.
- Wirth Ádám (1966): A szocialista társadalom szociális struktúrája. *Valóság*, 9 (8): 32–44.
- Wirth Ádám – Blaskovits János – Kárpáti Sándor (1979): Az osztályviszonyok helye és szerepe társadalmunk szociális struktúrájában. In Várnai Györgyi (szerk.): *Társadalmi struktúránk fejlődése I. Társadalmunk szerkezetének fejlődési tendenciái*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 117–170.
- Wright, Erik Olin (1997 [1984]): Általános keretrendszer az osztálystruktúra elemzéséhez. (Ford.: Szalai Éva.) In Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 178–221.
- Zentai Violetta (1999): Győztesekből tettesek, vesztesekből áldozatok? Kétosztatú társadalomképek a rendszerváltás magyarországi kritikájában. *2000*, 11 (9): 10–20.

FÜGGELÉK I.

Niklas Luhmann teoretikus teljesítménye

Niklas Luhmann: a megfigyelés mint a világ felbontása

Niklas Luhmann rendszerelmélete alapvetően a világ megismerésére tett elméleti kísérlet. Álláspontja szerint a világ megfigyelések révén ismerhető meg, megfigyelésekre pedig úgy lehet szert tenni, hogy a megfigyelő megkülönböztetéseket tesz. A világ megfigyelése szükségessé teszi, hogy a megfigyelő megkülönböztetéseket tegyen a világban: hogy „felhasítsa” a világ egészlegességét. Luhmann saját elméleti kezdeményezését – mint megfigyelést – a világnak a rendszer és a környező világ megkülönböztetése általi felbontása jellemzi. A világ Luhmann-nál nem más, mint rendszerek és környezetek (e rendszerek környezeteinek) különbsége. Ezért beszél rendszerekről, elmélete ezért rendszerelmélet. „Ami általában a tudást illeti – írja –, Ludwig Wittgensteinnel, Gotthard Güntherrel, George Spencer Brownal és másokkal együtt abból indulhatunk ki, hogy nem létezik világon kívüli megfigyelő, és hogy a világ csak úgy figyelhető meg, ha a világban határmegvonásokra, megkülönböztetésekre kerül sor, melyek segítségével a megfigyelő valamit megfigyelhet [...]. A megfigyelési képesség fokozásának előfeltétele tehát az el-egészítelenítés [De-Holisierung], a megcsonkítás [Entganzung], a lehatárolás, a koncentráció, a komplexitásredukció” (Luhmann 1990b: 617).

Luhmann szerint a világ megfigyelése a meghatározatlan világ meghatározását, szükségzerű fogalmi rendezését jelenti. Ebből következően Luhmann – hasonlóan a korábban már idézett Bourdieuhöz – rendkívül nagy jelentőséget tulajdonít annak a kérdésnek, hogy az egyes megfigyelők *milyen fogalmakkal* bontják fel a világot. A legalapvetőbb (fogalmi) megkülönböztetéseknek és kategóriáknak – a szemantikának – döntő jelentőségük van a meghatározatlan világ meghatározásában, és így a vizsgálati tárgy megalkotásában. A világ megragadásának pluralitása abból ered, hogy – hasonlóan a vászon fent használt metaforájához – a világ majdnem minden meghatározási kísérletet lehetővé tesz, még ha az egyes világkonstrukciók nagyban eltérnek is egymástól. Luhmann esetében a világnak elsődlegesen rendszerekre és környezeteikre történő tagolásával természetesen nem a világ tagolódásának megtalálásáról van szó, hanem csak *egyik fajta* tagolódásának megragadásáról. A (társadalmi) világ ezért természetesen másképpen is felbontható: például rendszerre és életvilágra (Habermas 2000 [1981]), vagy számtalan más módon.

A világot felbontó megkülönböztetésnek azonban nem kell feltétlenül olyan fogalompárosban testet öltenie, mint amilyen a rendszer/környezet-megkülönböztetés vagy a rendszer/életvilág-differencia. Luhmann definíciója szerint a megfigyelés egy megkülönböztetés (egy határhúzás), majd ezen megkülönböztetés egyik oldalának a megjelölése, illetve megnevezése. Megismerésnek ennek megfelelően az egymásra következő és egymással összekapcsolódó megfigyeléseket tekinti (Luhmann 2009 [1988]: 19–23, 1990a: 7–13, vö.: Éber Márk Áron 2008b: 29–33). Egy fogalom azért kap értelmet, hogy jelentését elhatároljuk minden mástól (definiáljuk), majd az így definiáltnak nevet adunk. A megfigyelés és a megismerés ennyiben a fogalmak meghatározását feltételezi, vagyis a világ egy részének megkülönböztetését és elhatárolását a világ fennmaradó részétől. A fogalom jelentése ezáltal lefedi a világ teljességének egy részét (a megjelölt, megnevezett oldalt), miközben kizárja – és meghatározatlanul hagyja – a definíción kívül maradó világot (annak jelöletlen oldalát). A fogalomhasználattal a megfigyelő képessé válik a megjelölt oldal megfigyelésére, ezért azonban a jelöletlen oldal – adott fogalommal történő – megfigyelhetetlenségével fizet.

Minden megfigyelés másként bontja fel a világot, de valamennyinek szükségképpen fel kell bontania, mert a világ a maga teljességében nem megfigyelhető. A világ egésze csak akkor lenne megfigyelhető, ha megkülönböztethető lenne – ha tehát meg lehetne különböztetni valamitől, ami nem a világ. Erre azonban – a világnak mint végső totalitásnak a definíciójából adódóan (Luhmann 2009 [1988]: 21–28) – nincsen mód. A világ megfigyelhetőségéhez szükségképpen fel kell bontani ezt a totalitást. Fontos, hogy a világ megfigyelése és megismerése (felbontása) csak egy megfigyelő által lehetséges: „minden, ami megfigyelhető, a megfigyelő saját teljesítményének köszönhetően figyelhető meg” (Luhmann 2009 [1988]: 20–21). Minden világról alkotott képzet szükségképpen egy megfigyelő által jön létre, a képzetek különbözősége pedig jellemzően a megfigyelők különbözőségéből következik.

Ha igaz az, hogy minden megfigyelés felbontja a világot – egyfelől arra, amit kiemel (jelölt oldal), másfelől pedig arra, amit homályban hagy (jelöletlen oldal) –, akkor ebből az is következik, hogy mindig van valami, ami az adott megfigyelési művelet során, illetve az adott megfigyelést lehetővé tevő fogalommal *nem figyelhető meg*. Luhmann – Heinz von Foerster-től származó – megfogalmazásában ez az adott megfigyelés, ill. fogalom „vakfoltja” (Foerster 1981: 40–41, 1992 [1985]: 49–51, 1993: 26–28, 236–238). A fogalmainkban rejlő megkülönböztetések egyszerre nyújtanak elengedhetetlen eszközöket megfigyeléseinkhez, és válnak a meg nem figyelés okaivá. Az adott megfigyelési művelet, valamint az aktuálisan használt fogalom nem látja saját vakfoltját, sőt: azt sem látja, hogy nem látja. Csak egy másik

megfigyelés vagy egy másik fogalom – melyek szintúgy a világnak egy megkülönböztetésen alapuló felbontásai – mutathatnak rá ez előbbi vakfoltjára.

Luhmann ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a megfigyelés megfigyelései, vagyis a másodfokú megfigyelések is hasonló feltételek mellett jönnek létre, mint az elsőfokúak: ugyanúgy megvan a maguk vakfoltja, melyet ők maguk nem látnak (mint ahogyan nem látják ennek nem-látását sem). A másodfokú megfigyelés tehát nem feltétlenül lát ‘többet’ vagy ‘jobban’. Képes viszont rámutatni arra is, amit az elsőfokú nem lát (Luhmann 1990a: 15–16). A Luhmann-tanítvány Dirk Baecker mindezt a következőképpen foglalja össze: „A legérdekesebb és egyben legbotrányosabb a megfigyelő felfedezésében az, hogy a megismerő folyamatokból származó vakságot és az azokból nyert belátásokat *együttesen* az érme egyik oldalaként kell felismernünk, miközben az érme másik oldalát nem ismerjük. A vakság és a belátás mezőit [...] változathatjuk, és ez az elsőfokú megfigyeléshez, a dolgok (*Sachverhalte*) megfigyeléséhez elegendő is. Csak a másodfokú megfigyelés, a megfigyelések megfigyelésének szintjén tűnik fel, hogy a dolgok mindig csak egy megfigyelő számára való dolgok, és hogy a megfigyelő nem látja, amit nem lát” (Baecker 1993: 18 – kiemelés tőlem).

A megfigyelés fogalma implikálja a megfigyelőt. Luhmann hangsúlyozza azonban, hogy megfigyelők esetében nem megfigyelő szubjektumokról van szó. Luhmann megfigyelő-fogalma kimondatlanul is egy megfigyelő *rendszer* feltételez, amely mint ilyen a luhmanni rendszerelméletben foglaltak szerint valamennyi rendszerszinten és rendszertípusként megtalálható. A megfigyelő ennyiben lehet pszichikai rendszer – vagyis gondolatok önszerveződő folyamatából álló tudat (Luhmann ezzel helyettesíti a szubjektumot) –, lehet biológiai rendszer (például sejt, agy, immunrendszer), mint ahogyan lehet szociális rendszer is (Luhmann 1984: 15–18, Karácsony András 2000: 308). Ez utóbbi tovább bontható intim rendszerekre, egyszerű interakciós rendszerekre, szervezetrendszerekre, a (világ)társadalom rendszerére (Luhmann 1997 [1982], 1987 [1975]), valamint olyan funkcionális alrendszerekre, mint például a gazdaság, a tudomány, a politika, a jog, a vallás, a művészet, a nevelés vagy a tömegmédiá.⁷⁸ Valamennyi rendszertípus lehet megfigyelő, fent kifejtett

---

⁷⁸ A nyolcvanas évek második felétől kezdődően Luhmann minden általa tételezett funkciórendszert egy-egy monográfiában dolgozott fel. E munkafolyamat keretében készült el 1988-ban ‘A társadalom gazdasága’ (*Die Wirtschaft der Gesellschaft*), 1990-ben ‘A társadalom tudománya’ (*Die Wissenschaft der Gesellschaft*), 1993-ban ‘A társadalom joga’ (*Das Recht der Gesellschaft*) és így tovább. Társadalomelméleti főműve, ‘A társadalom társadalma’ (*Die Gesellschaft der Gesellschaft*) röviddel halála előtt, 1997-ben jelent meg két kötetben (Luhmann 1997).

ismeretelméleti megfontolásai így egy rendszer- és társadalomelméleti kontextusba illeszkednek – kölcsönösen megalapozva egymást (Brunczel Balázs 2007, 2010: 17 skk.).

Niklas Luhmann rendszerelméleti társadalomfelfogása

A világ Luhmann – megfogalmazása szerint – rendkívül komplex, egyúttal nagymértékben kontingens: az áttekinthetetlenül összetett világban végbemenő események alapvetően előreláthatatlanok és esetlegesek, mindenkor másként is lehetségesek. A világ szerveződésében ennek ellenére megfigyelhetők alapvető struktúrák, emergens szerveződési szintek, amelyek az alattuk lévő szintekből nem levezethetők, ugyanakkor a felsőbb szintek szerveződését sem képesek meghatározni. Luhmann szerint – aki magától értetődő módon osztja a rendszerelmélet ambícióját, mely szerint feladata a természettudományok, valamint a szellem-, humán-, bölcsészeti- vagy embertudományok egységes elméleti-szemléleti keretbe integrálása – fizikai, kémiai, biológiai, pszichikai és szociális szerveződési szinteket érdemes megkülönböztetnünk. Azon túl, hogy e szerveződési szintek egymásra épülnek, feltételezik is egymást: a felsőbb szintek szerveződése mindenkor az alsóbb szintek struktúráin alapul, de sohasem magyarázható pusztán az alsóbb szintű szerveződésekkel (Luhmann 1990b: 64–67). Jóllehet szociológusként Luhmann elsősorban a társadalmi rendszerszint szerveződése iránt érdeklődött, elméletépítése közben mindvégig észben tartotta azt az igen komplex feltételrendszert is, ami nélkülözhetetlen alapokkal szolgál a szocialitás öntörvényű szerveződése számára (vö. Luhmann 2005: 34–36).

E megismerési érdekből és elméletépítési technikából következik, hogy a megfigyelő fogalmának konkretizálása során a – fizikai, illetve kémiai szerveződési szinten alapuló – biológiai rendszerszint egyes konkrét szerveződései (például az ideg- vagy immunrendszer, az egyes sejtek és az emberi test) Luhmann nyomán ugyanúgy rendszernek bizonyulnak, mint az erre épülő pszichikai rendszerszintre besorolt tudatok vagy a szociális rendszerek. És ebből következik az is, hogy Luhmann a szociális rendszer, illetve a társadalom fogalmát a filozófiatörténeti hagyományon alapuló szociológia számára oly nehezen elsajátítható szemszögből definiálta, amikor elméletében érdemben már csak a három felső szerveződési szinttel, különösen pedig a társadalmisággal foglalkozott. Amikor ugyanis Luhmann a biológiai rendszerszinten szerveződő rendszereket az ‘élet’, a pszichikai rendszerszinten szerveződő egységeket pedig a ‘tudat’ fogalma alá sorolta, akkor a szocialitás vagy társadalmiság síkján a ‘kommunikációt’ jelölte meg kulcsfogalomként (vö. pl. Luhmann

1990b: 128). A szociális rendszerek és a társadalom luhmanni fogalma ebből következően nem foglalja magába a – hagyományos társadalomfelfogások szerves részét alkotó – emberi lények biológiai és pszichikai dimenzióját (Luhmann 2006 [2002]: 244, 2005: 33–36). Csak azt jelöli meg, ami az emberben Luhmann szerint tisztán társadalmi tekinthető: ez pedig egyedül a kommunikáció, illetve az egyén kommunikáció nyomán kialakuló társadalmi aspektusa, a személy (*Person*). Ami csak az egyes egyén gondolataiban jelenik meg, ami pusztán csak tudatában kering, nem része a szocialitásnak. Társadalmi csak az bizonyul ebben az értelemben, amit az egyes egyén kommunikál, vagy amit mások az ő verbális vagy nonverbális kommunikációjaként azonosítanak: amit a közlés és a közölt információ különbségét megragadva megértnek (vagy félreértnek). E definícióból következően a cselekvés is beletartozik a kommunikáció fogalmába, jelentésköre azonban szűkebb annál.

Amíg a biológiai szerveződési szinten található rendszerek (például az agy vagy az idegrendszer) anyagi formát öltenek, addig a pszichikai és szociális rendszerek alkotóelemei és határai nem materiálisak (Luhmann 1997: 45). Ahogyan a tudat nem azonos az aggyal vagy az idegrendszerrel, úgy a pszichikai rendszer sem materiális, hanem értelmi határokkal rendelkezik. Luhmann – elsősorban Descartes és Husserl nyomán – a tudatot gondolatok (tágabban: kognitív műveletek) körfolyamataival határozza meg: a tudat addig terjed, ameddig az értelmük szerint egymásra utaló és egymáshoz kapcsolódó tudati műveletek elérnek. Hasonló ehhez a szociális rendszerek luhmanni definíciója is: a rendszerhatárok itt is értelmi határok, így a szociális rendszer határait az egymásra vonatkozó, egymással összekapcsolódó kommunikáció hálózatosodása, pontosabban a kommunikációs műveletek összekapcsolódásának hiánya húzza meg.

A kommunikáció az a művelet, amely folytatódásával (kapcsolódásával) vagy megszakadásával (máshová kapcsolódásával, vagy kapcsolódásának hiányával) elhatárolja a szociális rendszereket. Amíg tehát a biológiai rendszereket egymással összekapcsolódó életfolyamatok rekurzív hálózata hozza létre és tartja fenn, addig a tudatot az ugyanígy elképzelt kognitív műveletek (a figyelmet összpontosító gondolatok) önreferenciális hálózataként foghatjuk fel. A szociális rendszer – ugyane modell alapján – kommunikatív műveletek rekurzív láncolata. Az újratermelés és az önépítés ezen cirkuláris folyamatát a sejt működését vizsgálva két chilei sejtbiológus – Humbert R. Maturana és Francisco J. Varela – autopoiesisnek nevezte el (Maturana–Varela 2005 [1973]). Luhmann ezt a gondolati formát első lépésben általánosította, az általa megállapított rendszerek *általános* működésének elvévé

tette, majd második lépésben konkretizálta, és a szociális rendszerek szerveződési szintjére alkalmazta (Luhmann 1984: 15–18, Karácsony András 1990: 15).⁷⁹

Az értelemrendszerek szerveződésének és elhatárolódásának koncepciójában kulcsszerep jut az értelem luhmanni fogalmának. Szikár definíciója szerint az értelem aktualitás és potencialitás megkülönböztetése (vö.: Luhmann 1987 [1971], 2000 [1984]: 95–102). Minden aktualizált értelemtartalom (függetlenül attól, hogy egy kommunikációban, egy cselekvésben vagy valamilyen élményben rögzül-e) már egy *kiválasztott* értelemtartalom, amellyel szemben más, aktuálisan ki nem választott tartalmak állnak. Aktualitás és potencialitás kettőssége tehát azt jelenti, hogy az értelmi rendszereken belüli szelekció mindenkor eredménye (az aktuálisan kiválasztott értelem) más, potenciálisan kiválasztható tartalmakra utal, és jelentését is csak ebben az utaláshálóban nyeri el. Hogy ennek megfelelően az értelemrendszereket alkotó műveletek ‘értelemteliek’ (*sinnhaft*), annyit tesz, hogy csak az értelmezés számára hozzáférhetőek – ennyiben empirikusak, jóllehet nem materiálisak, mint a biológiai rendszereket alkotó életfolyamatok (vö. Luhmann 1997: 45). Az egymásra következő kommunikációk például szociális rendszert képeznek, ha értelemtartalmaik összefüggenek és összekapcsolódnak egymással. Az értelemrendszerek (tudatok és szociális rendszerek) az értelemtúlkínálat nyomása alatt szelekcióra kényszerülnek: jóllehet nem ‘szabad akaratuk’, hanem értelemfeldolgozó folyamataik által meghatározottan, mégis választaniuk, válogatniuk kell. (Vö. az 1. táblázattal!)

kommunikáció	kommunikáció	szociális rendszerek	értelemrendszerek
tudat	gondolatok	pszichikai rendszerek	értelemrendszerek
élet	életfolyamatok	biológiai rendszerek	anyag rendszerek

1. táblázat: A világ szerveződésének három felső szerveződési szintje Luhmann-nál

Egy szociális rendszer kialakulása, illetve elkülönülése Luhmann felfogása szerint a világ komplexitásának redukcióját és kontingenciájának korlátozását jelenti az adott rendszeren

---

⁷⁹ E két lépés megtétele azért fontos a számára, hogy megelőzhesse, illetve elháríthassa azokat a kritikákat, amelyek szerint az autopoieszisz fogalmának a szociális rendszerekre alkalmazása (és ezzel a szociológiába történő becsempészése) voltaképpen csak egy olyan biológiai analógia vagy organizmusmetafora (Luhmann 1997: 81), amilyeneket már Spencer is szép számmal használt (vö. Pál Eszter 2004a, 2004c). Luhmann így védi magát a szociológia biologizálásának lehetséges vádjától (vö.: Lakatos László 2002 [2001]: 476–487, 2008; Mund Katalin 2003, 2007: 26–39).

belül. Az egyszerű interakciós rendszerek például – melyeket a jelenlévők közötti kommunikáció konstituál, s ebből adódóan gyakran és könnyen alakulnak ki, illetve szűnnek meg – a kommunikáció önszerveződéséből és önszabályozásából következően leszűkítik a világot, amennyiben szükségszerűen szelektálnak a kommunikáció témája, tartalma, formája tekintetében (Luhmann 1987 [1975]). Természetesen az egyes konkrét interakciós rendszerek variabilitása így is nagyfokú, a témává tehető események messzemenően változhatnak, és a kommunikáció konkrét lefolyása is nagymértékben kontingens (esetleges) marad; mindezzel együtt az egyes rendszer kialakulása csak egy redukált komplexitású rendszervilágot képes létrehozni. Hasonló a helyzet a szociális rendszereken belül a szervezeti rendszerszinttel. A kommunikációban ez esetben a meglehetősen tág értelemben felfogott szervezet tagsága vehet részt. Az ilyen szervezetekben (pl. egyesületekben, klubokban, munkahelyeken, pártokban) kommunikálható tartalmak már távolról sem kontingensek, a kommunikáció módjának komplexitása is korlátozott, a világ megjelenítésének lehetősége erősen lehatárolt. A különféle szervezetekben a komplexitás redukációjának és a kontingencia korlátozásának konkrét módja más és más – az adott szervezet speciális feladataitól, céljaitól és a szóba jöhető eszközeitől függően.

A szociális rendszereken belül Luhmann által megkülönböztetett legtágabb rendszerszint a társadalom vagy *világtársadalom*, ami valamennyi kommunikációt magába foglal, ugyanakkor kizárólag kommunikációt foglal magába. Az ember biológuma és pszichikuma – mint a társadalom előfeltétele – Luhmann-nál a társadalmi rendszer környezetében kap helyet (Luhmann 1997: 24–35). A személy (*Person*) korábban már jelzett fogalma ezen keresztül úgy is meghatározható, mint az egyénnek a társadalomban megjelenő aspektusa. A személyt az egyes funkcionális rendszerekbe bevonódó egyén szerepei alkotják. A személy fogalma így átfogja az egyes parciális szerepeket: a modern társadalomban ilyen szerepek lehetnek például a fogyasztó, a termelő vagy a vállalkozó (a gazdaságban), a választópolgár és a tisztségviselő (a politikában), az állampolgár és a jogász (a jogi rendszerben), a műélvező és a műalkotó (a művészetben) stb. A személy ugyanakkor még többet is ennél: magába foglalja azt is, amit az egyén egyéniségének, a szó szoros értelemben vett individualitásának tekinthetünk.

Az alsóbb szintű szociális rendszerszintek – az egyszerű interakciós rendszerek és a szervezetrendszerek – mind e (világtársadalmon *belül* jönnek létre és szűnnek meg. A társadalom struktúráját mégsem ezek, hanem a társadalom alrendszerei, pontosabban: az alrendszerek határmegvonásai és egymáshoz fűződő viszonyai szabják meg. Luhmann a társadalom tagolódásának *szegmentáris, centrum–periféria elvű, stratifikált és funkcionális*

formáját különbözteti meg (Luhmann 1997: 613). Noha e négy típus nem kapcsolható egyértelműen meghatározható történeti korszakokhoz, a tagolódás e formái egymást követően jelentek meg a történelem folyamán. A *szegmentáris* tagolódás egymással jórészt egyenlő viszonyban álló rendszerek (családok, háztartások, törzsek) egymás mellett élését jelenti (Luhmann 1997: 634–662). Az elsődlegesen *centrum–periféria elvű* társadalomtagolódás a városok, központok kialakulásával jelenik meg (Luhmann 1997: 663–678). Az elsődlegesen *stratifikált* társadalomszerkezet az alrendszerek szigorú ranghierarchiába szerveződését jelenti: az indiai kasztrendszer, illetve a rendi társadalom a legpregnansabb példái (Luhmann 1997: 678–706). Az elsődlegesen funkcionálisan differenciált társadalomszerkezet – amely a modern társadalom kialakulásával jelenik meg – ezzel szemben a sajátos problématerületek köré szerveződő, egyértelmű hierarchiába többé nem rendezhető alrendszerekre irányítja a figyelmet (Luhmann 1997: 707–776).

A modern társadalom Luhmann szerint *elsődlegesen* funkcionálisan differenciálódik, azaz *alapvetően* sajátos problématerületek köré szerveződő tevékenységszférákra (funkcionális alrendszerekre) tagolódik. A differenciálódásnak ez az elve azonban távolról sem kizárólagos vagy egyeduralkodó (Luhmann 1997: 612, 772, 776; Kneer 2004: 34). A modern társadalom jóval komplexebb annál, hogy csak egyetlen tagolódási elvét ismerjük el. A társadalmi egyenlőtlenségek különféle dimenzióinak *összekapcsolódásából* adódóan ezért a modern társadalom is ábrázolható társadalmi nagycsoportokra, osztályokra tagolódóként (ld. különösen: Luhmann 1985: 144, 151; vö. Weiß 2004: 213–214). Mivel azonban a hierarchikus struktúrába szerveződő társadalmi nagycsoportok (osztályok) a modern társadalomban már csak embercsoport-osztályozásként, a kutatók (re)konstrukciós eljárásaival hozhatók létre (azok már nem képeznek belül sűrűbb, kifelé ritkuló nexusokkal jellemezhető kommunikációs rendszereket), a modern társadalom *elsődlegesen* már nem osztályokra (vagy társadalmi nagycsoportokra), hanem funkcionális alrendszerekre tagolódik.⁸⁰ A társadalom szerkezetét Luhmann szerint így alapvetően az olyan funkcionális tevékenységterületek határmegvonásai és egymáshoz fűződő viszonyai rajzolják meg, mint a politika, a gazdaság, a tudomány, a jog, a művészet, a vallás, a nevelés vagy a tömegkommunikáció rendszere. A modern társadalom igényelte legfontosabb alapfeladatokat már ezek a funkcionális alrendszerek látják el.⁸¹

---

⁸⁰ Erre az összefüggésre – a társadalomszerkezet alapvető megváltozásának történeti-evolúciós folyamatára, melynek keretében a rendi társadalomszerkezetből kialakul a modern társadalom struktúrája – a *Luhmann és Bourdieu: a modern társadalom kialakulása és struktúrája* című alfejezetben még részletesen lesz szó.

⁸¹ Ez azonban nem jelenti azt, hogy ezen részrendszerek léte (fennállása) valamiféle funkcionális

A modern, elsődlegesen funkcionálisan tagolódo társadalomban *nem tűnnek el a korábbi tagolódoási elvek*. Jelen van a szegmentáris forma (a világtársadalom bizonyos vonatkozásban háztartásokra, családokra, államokra, a tudomány diszciplínákra tagolódik), a centrum–periféria elv (város és vidéke, központi és peremhelyzet ma is jelen van a világtársadalom és különösen a világgazdaság szerkezetében). Természetesen a rétegzettség, a stratifikáció elve sem tűnt el. Jelen vannak, de már *nem ezek képezik a társadalomszerkezet legrelevánsabb tagoltságát* – Luhmann álláspontja szerint. A különféle tagolódoási formák történeti egymásra rétegződése Luhmann-nál a társadalomszerkezet differenciálódoásának és komplexitása növekedésének története. A funkcionálisan tagolt modern világtársadalom komplexitása így messze meghaladja a törzsi társadalmak szegmentáris, a városi társadalmak centrum–periféria elvű, a nemesi társadalmak stratifikált differenciálódoási formáit, mert redukált formában valamennyit magában hordja, és egy újabbal is gazdagítja. A modern társadalom így Luhmann-nál egy – nem szándékolt és nem tervezett – történeti-evolúciós folyamat eredménye. Ez az evolúciós folyamat komplexitásnövekedést és fokozódo tagolódoást idéz elő, de *nem feltétlenül jelent haladást vagy fejlődést* (Luhmann 1997: 413–594).

Miközben a modern társadalomban valamennyi funkcionális rendszer egy-egy speciális részterületre fókuszál – a tudomány például az empirikusan ellenőrizhető igaz állításokra, a politika a közösséget érintő döntések meghozatalára, a jog a társadalom kodifikált szabályrendszerének fenntartására és a jogi viták eldöntésére –, egyúttal tehermentesíti is a többi: a saját maga által ellátott feladatokkal ugyanis a további alrendszereknek már nem kell foglalkozniuk. Az egyes alrendszerek elnevezése ugyanakkor megtévesztő lehet, ha a köznapi tapasztalatainkkal vagy a mindennapjainkból ismert intézményrendszerekkel próbáljuk azonosítani őket (vö. Pokol Béla 2004a: 96–97). A

---

szükségességéből következne (Nassehi 2004: 162). Luhmann jórészt osztja Merton vonatkozó kritikáit (Merton 2002 [1968]: 98–166), és elutasítja a társadalom ‘fennállásának’ nélkülözhetetlen feltételei iránt érdeklődo, illetve ezek deduktív-logikai meghatározására törekvő strukturális funkcionalizmust. Ebből, illetve az ezt részletesen kidolgozó Parsons elméleti zsákuticájából Luhmann a funkcionalizmus radikalizálásával (a világ, illetve a társadalom komplexitásának és kontingenciájának képzetével), illetve az összehasonlító vagy ekvivalencia-funcionalizmus kidolgozásával (a funkcionális ekvivalenciák iránti fokozott érdeklődoéssel) keres kiutat (Koroncai András é. n., Luhmann 2002 [2002]): Luhmann ezzel próbál kilépni a funkcionalista organizmusmetafora és -analógia hatóköréből is. Szemben Spencerrel, a korai Durkheimmel és a kései Parsonsszal, Luhmann tehát már nem a szociális rendszerek fennállásához (élőlényeknél: az életben maradásához) szükséges feltételek és funkciók teljesítésére alapozza elméletét (Kneer 2004: 36–37; vö. Pál Eszter 2000a, 2004b).

funkcionális alrendszerek – jóllehet Luhmann álláspontja szerint *empirikus*, nem pedig analitikus rendszerek (nem csupán az elemzői tekintet, hanem a rendszerspecifikus kommunikáció húzza meg e részrendszerek határait) – a mindennapok során nem öltenek tisztán elkülönülő intézményeket. Nem csak az állam tekinthető például a politikai kommunikáció színterének, mint ahogyan az államban nem is kizárólag politikai kommunikáció folyik. A tudomány – Luhmann-nál – nem korlátozódik az egyetemekre, kutatóintézetekre és laboratóriumokra, mint ahogyan ezeket sem csak tudományos kommunikáció jellemzi (hanem egyebek mellett politikai, jogi, gazdasági kommunikáció is).

A társadalomrendszer tagolódásának elsődlegesen funkcionális elvéből következik az is, hogy az egyes funkciórendszerek önállósága *viszonylagos*, autonómiájuk *relatív autonómia*. Jóllehet saját illetőségi körükben, saját megkülönböztetések révén teljesen önállóan döntenek (Kneer 2004: 46), működésükhöz elengedhetetlenül szükségük van más tevékenységszférák feladatainak kielégítő ellátására is. Az egyes alrendszerek ilyen tekintetben kölcsönösen függenek egymástól: „A modern társadalomban a gazdasági rendszer, a jogrendszer vagy a politikai rendszer nagymértékben függetlenek, de ugyanolyan mértékben függenek is a környezettől. Ha a gazdaság nem virágzik, a politika nehéz helyzetbe kerül, és ha a politika nem tud biztonságot nyújtani például a jogon keresztül, vagy ha a politika túl erősen avatkozik be, akkor ez a gazdaság számára problémává válik” (Luhmann 2006 [2002]: 111). E funkciórendszerek nem szerveződnek hierarchiába, noha tényleges súlyát és jelentőségét tekintve a gazdaság vagy a politika aligha egyezik meg például a művészettel. Az elsődlegesen társadalmi nagycsoportokra tagolódó, hierarchikusan felfogott társadalomszerkezet – ami a modernitást megelőző korszak utolsó szakaszára jellemző volt – egy olyan társadalmi struktúrának adja át a helyét a modernitásban, amely ugyan még megengedi, hogy osztályokból állónak lássuk, elsődlegesen azonban már nem a hierarchia elve szerint tagolódik (Luhmann 1997: 612, 772, 776).

Mint korábban utaltunk rá, a funkcionális alrendszerek – akár csak minden más luhmanni rendszer – megfigyelőkként is értelmezhetők. E specializált tevékenységszférák osztályozzák és rendszerezik a társadalmat alkotó kommunikációt, miközben a társadalmon túlmutatóan a világot is megfigyelik.⁸² Az egyes alrendszerek speciális kétértékű megfigyelési

---

⁸² Emlékezzünk világ és társadalom definíciójára: a világ Luhmann-nál jóval szélesebb érvényű fogalom a társadalomnál, hiszen magában foglalja a fizikai, kémiai, biológiai és pszichikai szerveződési szinteket is, nemcsak a szocialitást. Ebből adódóan hangsúlyoznunk kell, hogy a luhmanni rendszerelmélet nem annyira társadalomelmélet, mint inkább „világelmélet” – még akkor is, ha Luhmann figyelme és érdeklődése elsősorban a szociális rendszerekre és a társadalomrendszerre irányult (Karácsony 1990). Arra, hogy egyes

sémával, bináris kóddal rendelkeznek – a modern tudomány esetében ez például az igaz/hamis megkülönböztetését, a modern gazdaság esetében a fizet/nem fizet értékuálját, a demokratikus politikai rendszer esetében a kormány/ellenzék differenciáját jelenti –, amellyel osztályozzák és rendszerezik a társadalomban folyó kommunikációt. Ebből az is következik, hogy elsősorban e megkülönböztetéseken keresztül építik fel önmagukban a világról, illetve a társadalomról szerzett ismereteiket – így bontva fel, figyelve és ismerve meg a világot, valamint a társadalmat. Az egyes funkcionális alrendszerek valamennyien redukálják a világ felmérhetetlen és áttekinthetetlen komplexitását, valamennyien felépítik *rendszeren belül* a maguk világkonstrukcióját és társadalomfelfogását, melyek egyike sem egyezik meg (mert egyik sem *egyezhet* meg) *a* világgal és *a* társadalommal. Minden funkciórendszer a maga megkülönböztetései (a saját ‘nézőpontja’ felől) hozza létre önmagában a világ és a társadalom képét, miközben egyik sem tudja megragadni a világot vagy a társadalmat teljes komplexitásában. A modern társadalom Luhmann felfogása szerint ezért ‘polikontexturális’: számos nézőpontból (számos alrendszer felől) megfigyelhető, miközben valamennyi csak saját megfigyeléseinek kontextusában képes megragadni.⁸³ Vizsgálatunkban elsősorban a tudomány és a tömegkommunikáció alrendszereinek társadalom- és világkonstrukcióival foglalkozunk majd (vö. Luhmann 1990b, 1996).

Luhmann rendszerelméleti társadalomfelfogásának teoretikus összefüggéseiről

Szociológiai rendszerelméletének kidolgozásához Luhmann – saját megítélése szerint – a legtöbb inspirációt Talcott Parsonstól és Edmund Husserltől kapta (Luhmann 2000 [1985]: 15–17, 1997a: 12–17). Az 1960–61-ben a Harvardon tanuló Luhmann talán az egyetlen Parsons-tanítvány, aki továbbvitte mesterének nagyívű ambícióját, és kísérletet tett a világ, az

---

funkciórendszerek a világot figyelik meg, jó példa a tudományrendszer, amely megfigyeléseivel a világ teljességének megismerésére törekszik (mások mellett fizikai, kémiai, biológiai összefüggéseket is vizsgál), és nem kizárólag a szocialitás szerveződési szintje foglalkoztatja. (Ha mégis csak a szocialitást vizsgálná, a luhmanni elmélet értelmében – tárgya alapján – csak a szociológiát tekinthetnénk tudománynak.)

⁸³ Ebből következik az is, hogy Luhmann-nál ugyanazon „kommunikációs művelet egyszerre több részrendszerhez is tartozhat. Valaminek a kifizetése például egyaránt lehet egy jogi kötelezettség teljesítése és gazdasági tranzakció, vagyis a jogi és a gazdasági részrendszer művelete. Ezzel nem sérül a két különálló rendszer autopoiézisze, mivel e műveletnek a jogi, illetve a gazdasági rendszerben teljesen más előzményei és következményei vannak, melyek kizárólag ezektől a rendszerektől függenek.” (Brunzel Balázs 2010: 114.; vö. Luhmann 1997: 753–754.)

emberi létfeltételek és ezen keresztül a társadalom 'nagy elméletének' kidolgozására. A luhmanni rendszertipológia és az elmélet érvényességigénye csak Parsons kései, érett elméletéhez fogható (vö. Pokol Béla 1987). Luhmann azonban elégedetlen volt a parsonsi rendszerfogalommal, a többnyire analitikusan meghatározott nyílt rendszerek elméletével, ezért erőfeszítéseket tett a továbbfejlesztésére (Luhmann 2006 [2002]: 39 skk.). Saját koncepciójának kidolgozásakor nagyban támaszkodott Descartes és különösen Husserl tudatfilozófiájára (Luhmann 2000 [1985]: 15). A korai Luhmann rendszerfelfogása kifejezetten a tudat fenomenológiai leírásának husserli megközelítésmódján alapul. Luhmann nem tett mást, mint hogy előbb újrafogalmazta a husserli tudatfilozófia egyes állításait rendszerelméleti fogalmakkal, majd a szociális rendszerek szintjére emelte (vö. Luhmann 1987 [1971]), hogy végül a parsonsi rendszertipológiában elhelyezve összeilleszthesse a szociológiában honos funkcionalista rendszerelméletet a fenomenológiai tudatfilozófia modelljével (vö.: Karácsony András 2003; Koroncai András é. n.; Pokol Béla 2004a: 143–144, 2004c: 41).

A hetvenes évek második felétől ez a modell fokozatosan új megfontolásokkal gazdagodott. Különösen az ötvenes évek vége óta az Illinois Egyetemen működő *Biological Computer Laboratory*ban folyó kutatások megismerése volt nagy hatással Luhmannra (Luhmann 1997a: 16–18). Az itt elsősorban természetkutatók (biológusok, fizikusok, fizioológusok) és filozófusok által végzett kísérletek – melyek elsősorban gépeknek és különféle fizikai, biológiai és biokémiai rendszereknek saját műveleteik révén önmagukra visszaható, önszabályozó folyamatait vizsgálták – megragadták Luhmann fantáziáját (Luhmann 1984: 24 skk., 1997: 60 skk., 2006 [2002]: 58 skk.).⁸⁴

Szemben a szociológiai elméletalkotás hatvanas évektől kezdődő tendenciáival – melyek a klasszikusok: Marx, Weber, Durkheim, Simmel újraértelmezéséből és új irányzatokkal történő összekapcsolásából építkeztek –, Luhmann elfordult a

---

⁸⁴ Olyannyira, hogy vélhetően a *Biological Computer Laboratory*hez köthető kutatók eredményei nyomán építette ki Luhmann saját 'elméletíró-gépét' is. Ez a sajátos eszköz – amit Luhmann egy tanulmányában 'kommunikációs partnerének' is nevez (Luhmann 1993 [1981]) –, voltaképpen egy fiókos szekrény (*Zettelkasten*), amelyben Luhmann cédulákra rögzített olvasmányjegyzeteit és ötleteit tartotta. A több évtizedes kutatómunka során fölhalmozódó több tízezer cédula, melyek kulcsszavaikon és kódjaikon keresztül egymásra is utaltak, az információk rendkívül komplex hálózatát bocsátották Luhmann rendelkezésére. Tanulmányai írása közben Luhmann-nak így már nem volt más dolga, minthogy e cédulákat megfelelő rend szerint kivéve és egymáshoz illetve összekapcsolja korábban rögzített ötleteit és olvasmányjegyzeteit. Luhmann munkamódszerének részleteihez lásd: Luhmann 2000 [1985]: 26–28, 1997b: 18–22; valamint: Éber Márk Áron 2009a: 131–136.

társadalomelmélet szociológiatörténeti-filológiai hagyományától (Luhmann 1997a: 16), hogy inkább a rendszerelmélet új útjainak megismerésével és társadalomelméletre alkalmazásával próbálkozhasson. Luhmann haszontalan, és elméletileg szükségképpen zsákutcába vezető útnak tekintette azt az irányzatot, amely a – számára mértékadónak bizonyuló husserli – tudatfilozófiából közvetetten a cselekvéselméleten, közvetlenül pedig az interszubjektivitás és/vagy az életvilág (általa elhibázottnak látott) fogalmain keresztül próbál eljutni a társadalmiság konceptualizálásáig (Luhmann 2006 [2002]: 235–243, 1986, 2009 [1986]). A megoldás kulcsát az általa stagnálóknak, egy helyben toporgónak tekintett elmélettörténeti exegézisre alapozó stratégia helyett a folytonosan megújulónak és fejlődőnek mutatkozó rendszerelméletben látta (Luhmann 1984: 7–15, 1997: 18–20). Ez az inkább természettudományos kutatási irányzat kínált folytonosan megújuló muníciót a számára ahhoz, hogy a tudatfilozófiából származó modelljét korszerűbb és (frissebbnek ható) konstrukciókkal váltsa fel. Így lehetséges, hogy a megfigyelés és a másodfokú megfigyelés elmélete a másodgenerációs kibernetikából (és Heinz von Foerster biofizikus-filozófustól) származik, hogy az autopoiesisz fogalmát sejtbiológusoktól (Humberto R. Maturánától és Francisco J. Varelától) vette át, és hogy a *Biological Computer Laboratory*ban megforduló további munkatársak (például a műveleti dialektika kialakításán fáradozó Gotthard Günter, vagy az e körökben nagy elismerést kiváltó matematikai-filozófiai differenciaelmélet atyja, George Spencer Brown) oly nagy hatással voltak egy szűken vett szakmájuktól oly távol eső szaktudomány, a szociológia elméletére.⁸⁵

---

⁸⁵ Hozzá kell tennünk: távolról sem a szociológia elméletére gyakorolt hatás a legjelentősebb, bár Luhmann-nal egy időben egy másik szociológust, Peter M. Hejlt is hasonló belátásokra ösztönözték (ld. pl. Hejl 1982, 1992 [1987]). E vizsgálódások elsődlegesen az ismeretelméletet, a kognitív tudományokat, az irodalomelméletet és médiatudományokat (Siegfried J. Schmidt), a nyelv- és fejlődépszichológiát (Ernst von Glasersfeld), a kommunikációtudományt és a pszichoterápiát (Wolfram Köck, Paul Watzlawick), a neurofiziológiát (Gerhard Roth) inspirálták – számos további interdiszciplináris terület mellett. E meglehetősen diffúz és plurális kutatási irányzat gyűjtőpontjában a konstruktivizmus (másképpen: radikális konstruktivizmus) diskurzusa áll – ld. pl. Watzlawick szerk. 1981; Foerster et al. 1992 [1985]; Schmidt szerk. 1987; vö.: Karácsony 1988, 1990: 8–23, 1994, 2000 [1995].

FÜGGELÉK II.

Pierre Bourdieu teoretikus teljesítménye

Pierre Bourdieu: társadalmi kategóriák és definíciós küzdelmek

Pierre Bourdieu ismeret- és társadalomelméleti koncepciójából jelen munka szempontjából azok az összefüggések különösen fontosak, amelyek a társadalmi kategóriák és kategorizálások történeti-politikai vizsgálatához kapcsolódnak (vö. pl.: Bourdieu 1982 [1979]: 727–755, 1985 [1980], 2005 [1992]: 349–361). Amit Pierre Bourdieu a régió fogalmáról állít, legalább annyira igaz a társadalom képzetére is. Mint írja, az ilyen fogalmak „esetében különösen igazoltnak látszik az a szándék, hogy a legáltalánosabban használt társadalomtudományi eszközöket olyan *ismeretelméleti kritika alá vessük, amely használatuk és keletkezésük társadalmi történetén alapszik*. [...] Akik ebben a tudományos szándék perverz kibicsaklását látják, azoknak ellene vethetjük, hogy a bizonyosság, amelynek nevében a »realitás« megismerését részesítik előnyben a megismerés eszközeinek megismerésével szemben – ez a bizonyosság bizony igen megalapozatlan egy olyan »realitás« esetében, amely lévén mindenekelőtt képzet, reprezentáció, erősen függ magától az ismerettől és az elismertségtől.” (Bourdieu 1985 [1980]: 7 – kiemelés az eredetiben.) Bourdieu felfogása szerint a társadalmi világ felosztásáért és megosztásáért, a társadalmi világ uralkodó szemléletének meghatározásáért az ebben érdekelt és elkötelezett, egyenlőtlen helyzetű ágensek hatalmi és legitimációs harcot folytatnak (Bourdieu 1987 [1981]). Mint írja: „A harc célja olyan hatalom kizárólagos birtoklása, amelyből lehetséges láttatni és elhitetni, megismertetni és elismertetni, egyszóval kikényszeríteni a társadalmi világ felosztásának legitim definícióját, azáltal pedig *csoportokat teremteni és csoportokat megszüntetni*. A harcok tétje olyan hatalom, amely kikényszerítheti a társadalmi világ egyfajta szemléletét (vízióját) a fölosztás (divízió) elvei által” (Bourdieu 1985 [1980]: 11 – kiemelés az eredetiben).

Nem pusztán arról van tehát szó, mint Luhmann-nál, hogy a világot az egyes megfigyelőrendszerek más és más szempontok szerint bontják fel és figyelik meg (hogy önmagukban különféle világkonstrukciókat építenek fel), hanem arról is, hogy ezek az osztályozási küzdelmek közvetve-közvetlenül a társadalmi világ *formálásának igényével* is összekapcsolódnak. Amíg Luhmann szerint a világ felbontása (főként a husserli hagyományból adódóan) elsősorban kognitív aktus, a megfigyelő rendszerek működésének (a megismerésnek) egyik szükséges feltétele, addig Bourdieu inkább azt hangsúlyozza, hogy a

megismerés sohasem választható el a társadalmi világ alakulásának történetétől és alakításának kimondott vagy kimondatlan szándékától (pl. Bourdieu 1982 [1979]: 744). Bourdieu politizálja a társadalmi világ kategorizációjának problémáját: a fennálló szimbolikus és materiális határokat (kategóriákat és régiókat, logikai és társadalmi osztályokat) az erőviszonyok dinamikus egyensúlyának eredményeként, a folyamatos definíciós küzdelmek korábbi vagy aktuális állásának jelzőjeként, vagyis a status quo reprezentációjaként értelmezi. Mivel azonban a társadalmi világ uralkodó szemléletének (víziójának), valamint a határoknak mint a felosztás (divízió) eredményének és legitimációjának felülvizsgálatáért (revíziójáért) Bourdieu szerint folyamatosan küzdelmet folytatnak az egyes – e küzdelmeket értelmesnek és érdemesnek tekintő – ágensek, a küzdelmek tétje voltaképpen a status quo fenntartása, illetve megváltoztatása, valamint ezen változtatás irányainak meghatározása. A társadalmi világ uralkodó és egyedül legitim szemléletének meghatározásáért (vagyis a meghatározás monopóliumáért) folytatott küzdelem tulajdonképpen a társadalmi világ *alakításáért*, és az átalakítás jogának *monopóliumáért* folytatott küzdelem. Bourdieu-nek ez az állítása a klasszikus tudásszociológia marxi, durkheimi és mannheimi hagyományának velejét sűríti egyetlen mondatba – egy weberiánus megfogalmazással.

Pierre Bourdieu klasszifikációs kutatásainak társadalomelméleti háttere

Bourdieu elméletében a klasszikus tudásszociológia két szintje – Marxnál lét és tudat, illetve alap és felépítmény, Durkheimnél társadalmi és szemléleti kategóriák, Mannheimnél lét és eszme síkjai – mellett egy harmadik, közvetítő szint is megjelenik. Ha a struktúra–habitus–praxis fogalmi hármásából indulunk ki (Bourdieu 1974 [1970]: 80–82, 1990 [1980]: 52–65), akkor a *struktúra* szintje (mely egyaránt magába foglalja a strukturalista antropológia lévi-straussi értelemben vett és a társadalmi struktúra- és rétegződéskutatások struktúrafogalmának jelentéstartalmát), nagyon hasonló ahhoz, amit Marxnál a termelési viszonyokat kifejező gazdasági-társadalmi alap jelent, míg a *praxis* mint a mindennapokban végzett gyakorlatok és cselekvések (mint egyfajta felépítmény) már szimbolikus állásfoglalásokat fejez ki. A *habitus* ebben az összefüggésben egy köztes elem, amely a gazdasági-társadalmi újratermelés folyamatában struktúra és praxis között közvetítő szerepet lát el. Amikor ezt az elméleti konstrukciót Bourdieu az empirikus kutatásokat vezető és az adatokat is rendező modellé bővíti ki, akkor a társadalmi tér, a habitusok tere, valamint az életstílusok tere (más néven:

szimbolikus tér) megkülönböztetéséből indul ki (Bourdieu 1982 [1979]: 195–213, 2002 [1994]: 15–18). Ez utóbbi fogalomhármás megfelel a struktúra–habitus–praxis szintjeinek.

A *társadalmi tér* magába foglalja a társadalmi világot szervező – a strukturalista antropológia nyomán megállapított – főbb bináris oppozíciókat is (pl. magas–alantas, szellemi–anyagi, elit–tömeg, vö. Bourdieu 1982 [1979]: 732–733), miközben a társadalmi struktúrakutatások jellegzetes konceptuális kereteként szolgál. A társadalmi tér mint erőter a társadalmi-gazdasági pozíciók közötti objektív viszonyok összességéként fogható fel, melynek szerkezetét e pozíciók betöltőinek rendelkezésére álló erőforrások, tőkék eloszlása határozza meg (vö.: Bourdieu 1997 [1983]). A ‘tér’ fogalma önmagában még nem hangsúlyozza kellően, hogy a luhmanni konceptualizálási technikával szemben a bourdieu-i elméletépítési stratégia középpontjában a szűkösen rendelkezésre álló javak és erőforrások egyenlőtlen eloszlásából fakadó *hatalmi aszimmetria* megjelenítésének igénye áll. A társadalmi tér egyfelől *erőtér*, melyet mint az erőviszonyok dinamikus ‘egyensúlyát’, a folyton változó ‘társadalmi rendet’ a különféle ágensek törekvéseinek eredője formálja, másfelől *harctér* is, amelyben az egyenlőtlen helyzetű szereplők harcot folytatnak a szűkösen rendelkezésre álló javak és erőforrások elosztási rendjének (saját érdekükben történő) befolyásolásáért: megőrzéséért vagy átformálásáért. E szereplők mint a társadalmi tér egyes pozícióinak betöltői – a társadalmi tér egyik metszetét alapul véve – társadalmi nagycsoportokba, osztályokba sorolódnak (vö. Bourdieu 1971 [1966]). A kései Bourdieu szerint azonban (s ebben a kérdésben Luhmann-nal azonos álláspontot foglal el), ezek az osztályok csak ritkán tekinthetők valóságosan létező csoportosulásoknak: jellemzően inkább névleges kategóriák, ‘papíron lévő osztályok’, a kutatói osztályozás termékei, melyeket a politikai küzdelmek mozgósító felhívásai igyekeznek valóságos csoportokká alakítani (Bourdieu 2002 [1994]: 21–23, 44–45).

A társadalmi tér mint társadalmi világ (kozmosz) más metszetben társadalmi mikrokozmoszokból, mezőkből áll (Bourdieu 2000 [1992]: 419, 1990 [1989]: 58; Kneer 2004: 33). A mező fogalmát Bourdieu – Luhmannhoz hasonlóan – egy-egy problématerület köré szerveződő, önmagának relatív autonómiát kivívó tevékenységszféra értelmében használja (Bourdieu 1978 [1971]; Kneer 2004: 41–42). Jóllehet nem jellemző rá fogalmainak lezárása skolasztikus meghatározásokkal, a mezőt legegyszerűbben pozíciók közötti objektív – az egyének tudatától és akaratától független fennálló – viszonyok tereként határozza meg (Bourdieu 2000 [1992]: 418–419, 1990 [1989]: 58–59). Bourdieu-nél mások mellett vallási, tudományos, jogi, gazdasági, politikai, művészeti, hatalmi mezőről, és ezeken belül további almezőkről beszélhetünk, ennek ellenére mindketten tartózkodnak attól, hogy a mezők, illetve

funkciórendszerek általánosan érvényes katalógusának kidolgozására kísérletet tegyenek – erre praktikusán mint empirikus kérdésre tekintenek. A mező koncepciója nagyon hasonló a társadalmi tér elképzeléséhez (Bourdieu 2002 [1994]: 45; Kneer 2004: 33). Ez is erőtér, amelyet közvetetten az erőviszonyok, közvetetten pedig – az adott mezőben releváns – erőforrások, tőkék eloszlása strukturál; ezen felül pedig ez is harctér, ahol az adott tevékenységszféra feladatainak ellátása mellett a mező erőviszonyainak fenntartásáért, illetve átalakításért folyik küzdelem. A bourdieu-i modellben a struktúra így tulajdonképpen a társadalmi teret – vagyis az erőforrások egyenlőtlen eloszlásából adódó erőviszonyok strukturált rendjét – jelenti, amelynek szerkezete egyszerre tükrözi a társadalmi osztályok (embercsoport-osztályozások) szerinti tagolódást, és (más metszetben) az egyes problématerületeknek megfelelő differenciálódást, amely révén a társadalmi világ mezőkre (viszonylag önálló létszférákra) tagolódik (Bourdieu 1974 [1970]: 80–81). A dolgozat későbbi vizsgálataiban elsősorban a tudományos, illetve újságírói vagy médiamező koncepciója lesz különösen fontos a számunkra (vö.: Bourdieu 2009 [1976], 2009 [1997], 2005 [2001], 2001 [1997], 1998a).

Bourdieu szerint a mindennapi cselekvések és gyakorlatok, ízlésválasztások, vélekedések és – a lehető legtágabb értelemben vett – fogyasztási szokások együttesen és egyenként is a szimbolikus térben tett állásfoglalásokként értelmezendők. Jelentésüket és jelentőségüket e gyakorlatok mindenkor más lehetséges állásfoglalásokhoz fűződő viszonyukban nyerik el. Akárcsak a társadalmi térnél, az életstílusok tere esetében is fontos mozzanat, hogy az egyes pozíciók és diszpozíciók, álláspontok és állásfoglalások sohasem önmagukban (szubsztanciálisan), hanem mindig más társadalmi helyzetekhez és gyakorlatokhoz fűződő viszonyukban (relacionálisan) bírnak jelentéssel. Ahogyan a társadalomszerkezetben két pozíció közötti távolság a társadalmi-gazdasági helyzetek különbségét fejezi ki, úgy jeleníti meg bármely két szimbolikus állásfoglalás közötti távolság a szimbolikus-kulturális távolságot és távolságtartást. Ennek oka, hogy a társadalmi tér és a szimbolikus tér szerkezete hasonló elv szerint szerveződik, közöttük strukturális megfelelések, homológiák fedezhetők fel (Bourdieu 2002 [1994]: 26).

A társadalmi térnek és az életstílusok terének szerkezeti homológiája a társadalmi-gazdasági és a szimbolikus szféra újratermelődésének hasonló logikájából következik. E terek kölcsönösen alakítják és formálják egymást, nagyobb jelentősége mégis a társadalmi-gazdasági viszonyrendszernek van, mert ez – ha nem is mechanikus és közvetlen úton – képes meghatározni a szimbolikus állásfoglalások kulturális-szellemi erőterét, ez utóbbi pedig a fennálló objektív társadalmi-gazdasági viszonyok szimbolikus reprezentációját nyújtva

hozzájárul a társadalmi tér egyenlőtlen viszonyainak legitimációjához és újratermeléséhez. Bourdieu tehát voltaképpen Marx alap–felépítmény modelljét veszi át és dolgozza ki, miközben Marxnál jobban hangsúlyozza a felépítmény alapra történő visszahatásának jelentőségét – különösen az oktatás kapcsán, de általánosan is, a társadalmi világ újratermelődésének rendjéről, a társadalmi, gazdasági, kulturális és főképpen hatalmi egyenlőtlenségek reprodukciójáról kifejtett elméleti rendszerében.⁸⁶ Amíg tehát Marxnál az alap meghatározza a felépítményt, de nem zárható ki ez utóbbi visszahatása sem, addig a társadalmi tér szerkezete által strukturált szimbolikus tér nagyban hozzájárul a társadalmi-gazdasági viszonyrendszer újratermeléséhez.

Bourdieu azonban e reprodukciós folyamatot nem determinációként írja le. Ahogyan már a struktúra–habitus–praxis analitikus megkülönböztetésénél is láttuk, Bourdieu egy közvetítő mozzanattal is számol. A társadalmi valóság – empirikus vizsgálatok kedvéért – három térre bontott felfogásában ez a közvetítő elem a *habitusok tere*. A habitus Bourdieu-nél egyszerre strukturált struktúra (*opus operatum*), amennyiben a társadalmi térben elfoglalt pozíció, valamint az ahhoz kapcsolódó létfeltételek alakítják ki, és strukturáló struktúra (*modus operandi*), hiszen a gyakorlatok, az észlelés és az értékelés generatív elveként (gyakorlati érzékként) jórészt ez szabja meg az ízlésválasztásokat, a mindennapi gyakorlatokat és cselekvéseket – röviden az életstílusok terében teendő állásfoglalásokat (vö.: Bourdieu 2010 [1979]). A habitus egyfelől különös vonásokkal bír ugyan, a szociológus Bourdieu azonban elsősorban a típusosságok, a kollektív mintázatok iránt érdeklődik. A hasonló kondicinálás hasonló habitusokat, osztályhabitusot (és osztályethoszt) alakítanak ki – erre utalnak azok a metaforák is, amelyek azt ‘kollektív történelemként’, ‘belsővé tett társadalomként’ utalnak rá. A habitus jórészt tudattalanul működik: a gyakorlatokat, vélekedéseket és ítéleteket generáló gyakorlati érzék alkalmazta sémák teljes mértékben nem áttekinthetők, nem mérlegelhetők az egyén számára. Ez különösen igaz a habitus testi

---

⁸⁶ Az egyenlőtlenségek újratermelődésének körfolyamata ezért is olyan hangsúlyos mozzanat a bourdieu-i elméletben és a hazai recepcióban (Bourdieu 1978, 1974 [1970]; Ferge Zsuzsa 1978: 405 skk., 2008b; Hadas Miklós 2001: 13). Fontos kiegészítése ennek, hogy mivel Bourdieu érdemben nem tesz különbséget modern és premodern (másképpen: tradicionális, archaikus vagy ‘primitív’) társadalmak között (vö.: Pokol Béla 2004a: 372–373, 394), reprodukciós modellje a korai etnológiai vizsgálódásai nyomán kialakított ‘kabil paradigmán’ alapul (Némedi Dénes 2004). A viszonylagos változatlanságra, a struktúrák reprodukciós képességére fókuszálva Bourdieu – szemben a társadalmi nem-, a férfi- és a nő kutatások eredményeivel – a 20. században sem lát érdemleges változást (kiegyenlítődést vagy közeledést) a nemi szerepek viszonyában (Bourdieu 1994 [1990], 1990, 2000 [1998], vö.: Hadas Miklós 2002).

aspektusára, a hexiszre nézve, amely Bourdieu szerint maga az egyén biológiai apparátusába bevéődő társadalom, az inkorporált (testivé lett) kollektív történelem (vö.: Bourdieu 1978 [1977], 1990 [1980]: 66–79). Miután a habitusok terének struktúrája homológ a társadalmi és a szimbolikus térrel, lehetőségünk adódik, hogy a társadalmi valóság újratermelésének bourdieu-i modelljét immár tágabb perspektívában is rekonstruálhassuk (vö.: a 2. táblázattal).

praxis	állásfoglalások	életstílusok tere (szimbolikus tér)
habitus	diszpozíciók	habitusok tere
struktúra	pozíciók⁸⁷	társadalmi tér

2. táblázat: Bourdieu társadalomelméleti koncepciójának három szintje

A társadalmi világba beleszülető emberi egyed társadalmi lényvé válása, szocializációja során olyan diszpozíciókat, észlelési és értékelési sémákat sajátít el, amelyeket családjában és közvetlen környezetében (majd később az iskolában, szakmai szocializációja során) követendő mintaként megtapasztal. Habitusát élettörténete és osztálya kollektív története (az ennek során szerzett tapasztalatok és iránymutatások egész sora) alakítja, a habitualizáció folyamata így társas és társadalmi létfeltételei által meghatározottak. Bourdieu jellegzetes fogalomhasználatával: a társadalmi térben elfoglalt *pozíció* a társadalmi valóságról származó sajátos tapasztalatok inkorporációja révén meghatározott *diszpozíciókat* alakít ki az egyén habitusában és hexisében. E diszpozíciók mint maguktól értetődő beállítódások ilyen módon az egyén és az adott osztály természetévé (természetesnek és evidensnek tekintett sajátosságaiává) válnak, és olyan szimbolikus állásfoglalások felé terelik az ágenset, amelyek megerősítik az általuk elfoglalt pozíciókat. Az egyes pozíciókat betöltő ágens a társadalmi világba kialakult habitus *nélkül* beleszülető gyermekeiknek nagy eséllyel átörökítik társadalmi helyzetüket és ezáltal habitusukat is.⁸⁸

⁸⁷ Ebben a modellben a tőkék, az osztályok és mezők is ezen az analitikus szinten helyezkednek el.

⁸⁸ Elméletét ezért Bourdieu egyhelyütt kifejezetten a ‘beleszületés elméletének’ nevezi (ld. Saake 2004: 89).

Pierre Bourdieu társadalomfelfogásának elmélettörténeti összefüggéseiről

Bourdieu sajátos problémafelfogása, mely szerint a társadalmi világ megismerésére és uralására irányuló kategorizációs küzdelmek a társadalmi térben folytatott küzdelmekhez tartoznak, egyszerre merít *mások mellett* Durkheim, Marx és Mannheim koncepciójából.⁸⁹ Bourdieu nagyban támaszkodik például Durkheim azon osztályozással és a kanti hagyományban *a priori*ként elgondolt kategóriák társadalmi genezisével foglalkozó tanulmányaira, amelyeket ismeretelméleti, vallás- és tudásszociológiai problémák felé forduló (kései) korszakában írt (Durkheim 1978 [1901], 2003 [1912]). A durkheim-i tézis, mely szerint a társadalmi világot felbontó kategóriák – egyebek mellett a teret és időt tagoló fogalmi osztályozások – a társas együttélésből, a törzsi társadalmak valóságának belső értelmezéseiből fakadnak, és amely szerint e kategóriákat mindenkor történetileg kialakuló koncepcióknak kell tekinteni, Bourdieu-t is inspirálja.

Durkheimmel szemben a marxi, illetve manheimi megközelítésmód problémaérzékenysége már különösen nagy figyelmet szentel az osztályharcnak, az uralkodó és a hamis tudat problematikájának, az ideológiáknak és az ideológiakritikának. Marx nyomán Bourdieu hangsúlyozza: a kategorizációs, vagy másképpen osztályozási harc háttérben minden esetben osztályharc áll (vö. Bourdieu 1982 [1979]: 727–755). Az osztályharc mégsem kizárólagos oka az osztályozási harcnak, a mezőbeli konfliktusok nem redukálhatók osztálykülönbségekre. A különféle mezőkben elfoglalt pozíciók és a törekvések a fennálló erőviszonyok konzerválására vagy megváltoztatására rámutat arra, hogy a definíciós küzdelmek mögött az osztálykülönbségektől független mezőbeli konkurencia is állhat. A Marx utáni filozófiai, társadalomelméleti és szociológiai gondolkodás következetes

---

⁸⁹ Mivel Bourdieu Luhmann-nál jobban támaszkodott a filozófia-, illetve a szociológiatörténeti tradícióra, a 'mások mellett' kitétel hosszú névsorra utal. A teljesség igénye nélkül csak néhány fontos szerzőt és hatását említem meg: elsőként Saussure nyelvészeti és Lévi-Strauss etnológiai strukturalizmusát, melyekkel főként a sartré-i szubjektivistá egzisztenciafilozófiát szembeállítva az objektivistá–szubjektivistá dichotómiát kívánta meghaladni gyakorlatelméletével, valamint Panofsky habitusfogalmának átvételével (vö.: Bourdieu 1990 [1980]: 30–65). Említhető a francia tudománytörténeti és tudományfilozófiai iskola (Koyré és Canguilhem, de mindenekelőtt Vuillemin és Bachelard) (Bourdieu 2005 [2001]: 10, 149–152). A mezőfogalom kapcsán Weber vallásszociológiája és a szakértői testületekről vallott felfogása; a szimbolikus formák iránti érdeklődésében a neokantiánus cassireri hagyomány, valamint Schütz fenomenológiai és Goffman interakcionista mikroszociológiája. Részletesebben: Wehler 2001 [1998]: 248–261; Wessely Anna 2005: 223–226; Némedi Dénes 2004: 25–34; Hadas Miklós 2001: 14–15, 2002: 176–177; Pokol Béla 2004a: 148–149, 344–403; Fáber Ágoston 2007: 129–133.

feldolgozásával Bourdieu már Marxénál sokkal szélesebb és színesebb analitikus eszköztárral vértézhetette fel magát a modern társadalmak elemzéséhez. Jó például szolgálnak erre Bourdieu azon erőfeszítései, hogy az osztálytudat, illetve a tőke marxi koncepcióját habituselméletével, valamint a tőkék differenciáltabb leírásával árnyalja és pontosítsa (vö. Bourdieu 1997 [1983]).

Hasonlóan Bourdieu-höz – de csaknem négy évtizeddel előtte járva – Mannheim is differenciált viszonyt alakított ki Marx elméleti teljesítményéhez. Mannheim felfogása szerint például az a harc, amit az egyének és társadalmi csoportok – Heidegger módosított értelmű megfogalmazásával élve – a „lét nyilvános értelmezéséért” (Mannheim 2000 [1929]: 261) vívnak, voltaképpen az értelmezési monopólium megszerzéséért vagy megtartásáért folytatott konkurenciaharc egy átszellemített, szublimált formája.⁹⁰ Mannheim és Bourdieu között az elméleti és metodológiai vonatkozásban fellelhető hasonlóság szinte kísérteties.⁹¹ A két kutatói perspektíva közötti eltérés – a konkrét történeti-társadalmi élményvilágon és az abból adódó (magától értetődő) különbségeken túl – háttérbe szorul a számos hasonlóság mellett. Nem mond ennek ellent, hogy Bourdieu mint értelmiségi ideológiát határozottan elutasítja Mannheim életművének egyik – talán legtöbbet hivatkozott és egyúttal leginkább félreértett – koncepcióját, a ‘szabadon lebegő értelmiség’ Alfred Webertől kölcsönzött elképzelését (Bourdieu 1984: 94, 1990 [1989]: 62).⁹² Bourdieu annyiban lép túl Mannheim

---

⁹⁰ Nem is csoda, ha a konkurencia jelentőségéről szóló zürichi Mannheim-referátumot (2000 [1929]) Mannheim mentora és bírálója, Alfred Weber mégoly ragyogóan és kifinomultan előadott materialista (marxista) történelemfelfogásnak látta (Elias 2003 [1940]: 108; Demm 2003 [2000]: 119, 122; Karádi 2003: 146–150). Az *Ideológia és utópiában* (1996 [1929]) Mannheim pontosítja viszonyát a marxi elmülethez: általános-totális ideológiafogalmával előbb önreflexívvé és szimmetrikussá teszi a hamis tudat problémáját, második lépésben pedig tantételből és gyakorlati iránymutatásból vizsgálati tárggyá alakítja a marxi elmülethez megfogalmazódó világakarást és forradalmi ambíciókat.

⁹¹ Mannheim azonban csak közvetetten gyakorolt hatást Bourdieu-re: „Bourdieu szinte soha nem hivatkozik Mannheimre, és bevallása szerint diákkora óta nem vette kezébe műveit” (Wessely Anna 2003: 283). Az intellektuális párhuzamra egyfelől Panofsky közvetítő szerepe (Wessely Anna 1986: 30–35, 2003: 283–284), másfelől Max Weber cselekvéseméleti megfontolásainak hasonló recepciója ad magyarázatot (Wessely Anna 2003).

⁹² Hogy ez a kifejezés félreértésen alapul, egyfelől a fordítással magyarázható. A németül íródo *Ideológia és utópia* a „freischwebende Intelligenz” kifejezést használja, ez pedig Wessely Anna álláspontja szerint sokkal inkább „szabadúszó”, mintsem „szabadon lebegő” értelmiséget jelent (Wessely Anna 1986: 14). Mannheim koncepciójának félreismeréséhez az angol fordítás is nagyban hozzájárult: Mannheim terminusából előbb „socially unattached”, majd „relatively uncommitted”, illetve – a sokkal pontosabb – „free-lance” intelligentsia lett (Wessely Anna 2002a: 89; ld. még: Bognár Virág 1996). További félreértésekre ad(hat) okot, ha mindebből azt a tévkövetkeztetést vonjuk le – mint tette ezt például Bauman –, hogy az értelmiség Mannheimnél egy

megközelítésén, hogy a tudás létezőköttőségének tanában összefoglalható összefüggést nem pusztán a tudatstruktúrák és gondolkodásformákra alkalmazza (nem kizárólag *tudásszociológiát* művel), hanem a szimbolikus állásfoglalásokra is kiterjeszti. Ezzel az elméleti manőverrel a bourdieu-i koncepció az ízlésválasztások, diszpozíciók, gyakorlatok és mindennapi cselekvések értelmezésére is alkalmassá vált – nem is beszélve arról, hogy e kutatási érdeklődést Bourdieu a hatvanas-hetvenes években Európában is elterjedő társadalomkutatási eszköztár igénybevételével olyan empirikus vizsgálatokkal is összekapcsolhatta, amelyek Mannheim számára még nem voltak elérhetőek és alkalmazhatóak (Wessely Anna 2003: 292–293).

Ha ezen különbségek felett eltekintve Bourdieu és Mannheim megközelítésmódjának hasonlóságaira fókuszálunk, elsősorban tág értelemben vett metodológiai modelljeikben találhatunk rokon vonásokat. A tudati struktúrákat és szimbolikus állásfoglalásokat, léthelyzeteket és a társadalmi struktúrában elfoglalt pozíciókat egyaránt a tér metaforájának segítségével értelmezik.⁹³ A szimbolikus közelség (vagy távolság) mindenkor strukturális közelséget (vagy távolságot) jelent számukra, alapvető módszerüknek így a relációkban történő gondolkodást tekintik. Álláspontjuk szerint relációkban kell megragadni egyfelől az egyes nézetszerkezeteket és gyakorlatokat (mindenkor más tudatstruktúrákhoz és állásfoglalásokhoz viszonyítva őket), másfelől a társadalmi teret mint különféle léthelyzetek egyenlőtlen erőviszonyait megjelenítő erőteret, harmadrészt a kettő közti homológiai feltárása és felmutatása (a relacionálás) során e szintek közötti összefüggéseket. Annak ellenére tehát, hogy a definíciós küzdelmekben elköteleződő ágensek – megismerési és uralmi érdekeket egyaránt magukban foglaló – kategorizációs aktusai *a társadalmi világ egészének* felosztására jogot formálnak, a szociológiai vizsgálat során e kategorizációs törekvéseket szimbolikus állásfoglalásokként, sajátos nézetszerkezetekként kell értelmeznünk.⁹⁴ Ha – a

---

társadalmilag meghatározatlan (azaz szó szerint ‘szabadon lebegő’) alakulat; egy olyan strukturálisan privilegizált helyzetben lévő csoport, amely egyedül képes az eleve adottnak tételezett univerzális tudás „feltárására” (Wessely Anna 2002a, vö.: 1986: 14). Horkheimer – hasonló félreértésekkel terhes – Mannheim kritikájához ld. Horkheimer 1999 [1930], Mannheim és a tudásszociológia ‘védelmében’ pedig Wessely Anna 1990.

⁹³ Mannheim például egyhelyütt így fogalmaz: „az emberi gondolkodás nem társadalmilag szabad térben szabadon lebegve konstituálódik, hanem, ellenkezőleg, gyökerei mindig a tér egy meghatározott helyéhez kötik” (Mannheim 1996 [1929]: 99). A térmodellhez, az optikai és perspektívametaforák sorához lásd Wessely Anna 2003: 284–286, ill. 1986: 30–31.

⁹⁴ Mannheim ezt az eljárást nevezte értelemszerű hozzárendelésnek (Mannheim 2000 [1931]: 339–340, 1994 [1984]: 15–18). Másutt kifejtett javaslata alapján ezt az eljárást tovább tagolhatjuk, ha megkülönböztetjük e

mannheimi tudásszociológia metodológiai útját nem tudatosan követő – Bourdieu útmutatásának megfelelően járunk el, akkor az ilyen módon rögzített szimbolikus állásfoglalásokat előbb (közvetlenül) a habitusok terére, utóbb pedig (közvetetten) a társadalmi tér meghatározott szegmenseire visszavezetve kell szociológiailag magyaráznunk.⁹⁵

A társadalmi viszonyok és relációk alkotta tér modellje Bourdieu gondolkodásában is kulcsfontosságú. Mint fogalmaz, a „különbség, az eltérés gondolata az alapja a *tér* fogalmának, amely olyan elkülönült, egyidejűleg létező, de egymáshoz képest kizáró pozíciók összessége, amelyeket *kölcsönös kizárólagosságuk*, egymásra vonatkoztatottságuk, és a köztük lévő távolság, valamint a hierarchia (alatt, fölött, *között*) viszonyok határoznak meg” (Bourdieu 2002 [1994]: 16 – kiemelés az eredetiben). Bourdieu jelen vonatkozásban legfontosabb műve, a *La distinction* (Bourdieu 1982 [1979]) is ezt az összefüggést hangsúlyozza. „A könyv címe is arra kívánja felhívni a figyelmet, hogy az, amit általában a megkülönböztetés képességének, kifinomultságnak (*distinction*) nevezünk, vagyis egy bizonyos viselkedést és modort jellemző, általában veleszületettnek tekintett (»természetes disztingváltsággként« emlegetett) tulajdonság valójában nem más, mint különbség (*différence*), távolság, megkülönböztető jegy, tehát olyan *relacionális* tulajdonság, amely csak egyéb tulajdonságokhoz való viszonyában és viszonya által létezik” (Bourdieu 2002 [1994]: 16 – kiemelés az eredetiben).

---

szimbolikus állásfoglalás kifejezésértelmét, objektív jelentését és dokumentumértelmét (Mannheim 2000 [1921–22]: 18–49, vö.: Wessely Anna 1986: 20–24, 2003: 291–292; Éber Márk Áron 2005: 9–10, 14–50).

⁹⁵ Mannheim ezt az elemzési lépést nevezi szociológiai hozzárendelésnek (Mannheim 2000 [1931]: 339–341, 1994 [1984]: 15–18). Ennek keretében kerül sor a megragadott értelemtartalmak (állásfoglalások, nézetek) partikularizálására (részlegességük, partikularitásuk felmutatására), illetve relacionálására (lokalizálására a társadalmi térben – lásd: Mannheim 1996 [1929]: 104–105, 2000 [1931]: 316–319, vö.: Éber Márk Áron 2005: 50–57).

FÜGGELÉK III.

Niklas Luhmann és Pierre Bourdieu teoretikus teljesítményének összevetése és Pokol Béla szintéziskísérletének kritikája

*Niklas Luhmann vs. Pierre Bourdieu: kritikai és nem-kritikai elméletek*⁹⁶

Jóllehet kortársak voltak – Luhmann 1927 és 1998, Bourdieu 1930 és 2002 között élt –, egyiket elejtett lábjegyzeten és explicit utaláson kívül nem reflektáltak érdemben egymás elméleteire (Nassehi–Nollmann 2004: 8–9).⁹⁷ Ez nem is csoda: megközelítésmódjuk alapvető eltérése sokkal jelentősebb, mint azok a párhuzamok, amelyek a két elmélet között megvonhatók (Némedi Dénes 2004: 34; vö.: Ferge Zsuzsa 1978: 416). A két elméleti építmény kisebb jelentőségű, konkrét különbségeinek és hasonlóságainak felmutatása helyett először a legalapvetőbb és legmarkánsabb eltérést hangsúlyozom: ez a megismerési érdek(lődés) differenciája. Luhmann és Bourdieu álláspontom szerint felfogható két – egymással szemben álló – elméleti irányzat képviselőjeként. E különbség egyfelől közel áll a társadalmi struktúra- és rétegződéseméletek konfliktuselméletekre (uralomelméletekre) és funkcionalista konszenzuselméletekre (integrációelméletekre) tagoló elvéhez, másfelől pedig a társadalom uralmi, valamint funkcionális szerkezetének megkülönböztetéséhez is.

Az ötvenes évek közepén, elsőként Ralf Dahrendorf ismerte fel, hogy az addig kialakult elméletek fényében a társadalmi struktúra Janus-arcú jelenségnek mutatkozik (Dahrendorf 1997b [1957]: 341–354). A társadalmi szerkezet két arcát szerinte az integráció-, illetve az uralomelméletek rajzolják meg. Míg az előző a társadalom integráltságát, a társadalmi rendet mindenekelőtt a közös értékek konszenzust lehetővé tevő szerepének tulajdonítja, addig a másik az érdekek, a hatalmi és erőviszonyok mindenkor kényes instabilitásaként írja le a társadalom szerkezetét. Dahrendorf így fogalmaz: „Az egyik számára a strukturális egység [...] (vagyis az az egység, amellyel egy társadalmi struktúra, ebben az értelemben minden »társadalmi rendszer« rendelkezik) funkcionálisan integrált

---

⁹⁶ Hasonló tartalommal, más formában megjelent: Éber Márk Áron 2009b.

⁹⁷ Hasonló ez ahhoz, ahogyan a szociológia két klasszikusa, Durkheim és Weber sem vette figyelembe egymás munkásságát. Luhmann kevés kivételtől eltekintve ignorálja Bourdieu fáradozásait (vö. pl.: Luhmann 1990b: 75, 15. lj., 76, 17. lj., 1997: 318, 220 lj., 558, 774, 333 lj., 1105, 376. lj.), Bourdieu pedig az organicista funkcionális reprezentánsának látja Luhmann elméletét, s mint ilyet „elvetendőnek” ítéli (Bourdieu 2000 [1992]: 423).

»rendszer«, amelyet az intézményesedés által meghatározott folyamatok »egyensúlyban« tartanak, s amely ezért »rendként« jellemezhető. A másik elmélet szerint viszont minden strukturális egység kényszer segítségével fenntartott hatalmi viszony, amely önmagában hordozza saját meghaladásának csíráját, ennyiben pedig instabil és állandó változásban van.» (Dahrendorf 1997b [1957]: 342.)

A hatvanas évek közepén írt munkájában Gerhard E. Lenski e szembenállást elsősorban a társadalmi egyenlőtlenségek különböző megítélésére koncentrálva ennél valamivel szűkebben, kizárólag a rétegződéseméletekre vonatkoztatva értelmezi (Lenski 1997 [1966]: 302–313). Kingsley Davis és Parsons funkcionista megközelítésmódját állítja szembe mindenekelőtt C. Wright Mills és Ralf Dahrendorf konfliktuselméleti megközelítésével. Nyolc szempont szerint értékeli mindkét elméletcsaládot, hogy saját koncepciójának kifejtésével szintetizálhassa a tézisekként és antitézisekként felfogott részállításokat (Lenski 1997 [1966]: 337–340). Pokol Béla megkülönböztetése e szembenállást már valamivel tágabb összefüggésben, a társadalomelméletekre vonatkoztatva értelmezi. Szerinte az egyik jellegzetes irányzat a társadalom funkcionális differenciálódására és intézményes szerkezetére koncentrál, míg a másik markáns irányzat a társadalom uralmi szerkezetét kutatva elsősorban a hierarchikusan szerveződő 'embercsoportokat', és azok hatalmi harcát világítja meg élesen (Pokol Béla 2004a:138–150, 390–391, 404–418, 2004c).

Bourdieu és Luhmann elméleteinek eltérő megközelítésmódját itt egy ennél is szélesebb kontextusban értelmezem. Kritikai és nem-kritikai társadalomelméleteket különböztetek meg, ezek ugyanis egyrészt tágabb kört fognak át, mint a társadalmi struktúra- és rétegződéseméletek, másrészt a nem-kritikai kategóriában a funkcionista elméletek mellett olyan irányzatok is helyet kaphatnak, amelyek e szűkebb sémákban nem voltak elhelyezhetők. Mindazonáltal a felosztást alapvetően Luhmann és Bourdieu megismerési érdek(lődés)ének szembeállítása érdekében hoztam létre, ezért igyekszem ezt a nézetkülönbséget csak annyiban általánosítani, amennyiben az még érvényes marad az e kategóriákba sorolható irányzatokra is.⁹⁸

---

⁹⁸ Egyik tanulmányában Huszár Ákos a kritikai elmélet három lehetséges definícióját különbözteti meg: az első, *szűk* értelemben a kritikai elmélet Horkheimerhez és a Frankfurti Iskolához kötődik (vö. pl. Horkheimer 1976 [1937]). A második, *tág* értelemben az értékmentesség elvét nem osztó elméleti irányzatként ragadható meg. E 'rossz alternatívák' helyett (a szűk definíció túl szűknek, a szélesebb túl tág számra) egy harmadik meghatározást javasol. A kritikai elmélet definícióját meghatározott fajtájú kordiagnózisokkal szemben támasztható elvárások teljesítéséhez köti (Huszár Ákos 2007: 145–148, vö.: 2009: 9–23). Az általam használt meghatározás a fentiek közül a másodikhoz, illetve a harmadikhoz áll közelebb – tágabb értelemben használom tehát, mintsem hogy

Míg a megismerésben rejlő hatalmi potenciált Bourdieu és a kritikai hagyomány kifejezetten hangsúlyozza, addig Luhmann és a nem-kritikai tradíció inkább a megismerés kognitív szempontjait emeli ki, miközben alulexponálja az abban rejlő hatalmi, uralmi mozzanatot. Amíg tehát Luhmann a funkcionalista rendszerelméletből és a fenomenológiai hagyományból építkezve sosem látta igazán problémának a hatalmat és a megismerésben rejlő uralmi potenciált, addig a marxi (és indirekt úton a mannheimi) elemzésekből sokat merítő Bourdieu kiemelt jelentőséget tulajdonított a hatalom–tudás összefüggésnek (vö. Szabó 1998). A megismerési érdek(lődés) ebből adódó alapvető különbségének pedig, mint látni fogjuk, bizonyos vonatkozásokban messzemenő következményei vannak.

(A) Bourdieu koncepciója és a magukat *kritikai elmélet*ként meghatározó teóriák jellemző felfogása szerint a tudomány, és különösen a társadalomtudományok, nem függetleníthetik magukat a társadalom uralmi viszonyaitól és hatalmi egyenlőtlenségeitől. Noha a tudományt jobbra viszonylag autonóm létszférának – Bourdieu esetében mezőnek – tekintik, azt nem tartják sem elválaszthatónak, sem elválasztandónak morális- és értékszempontoktól. A társadalomban tapasztalható szenvedés minimalizálására törekvő emancipatórikus megismerésérdekből (vö. különösen: Habermas 2005 [1968]) kiindulva a tudományok elsődleges feladatának a társadalom és különösen az elnyomottak uralom alóli felszabadítását, illetve ennek elősegítését tekintik, így a weberi intenció – mely szerint a társadalmi világ tudományos legitimitásra törekvő képzetének kialakításakor a kutató feladata saját személyes értékválasztásainak lehetőség szerinti kikapcsolása (Weber 1998 [1904], 1998 [1917]) – szükségképpen háttérbe szorul. Abban a feltevésben, hogy a kognitív szempontok sohasem választhatóak el *teljesen és tökéletesen* a normatív jellegű mozzanatoktól, sem az értékválasztások a tényállításoktól, a legtöbb társadalom- és szociológiaelmélet kimondva-kimondatlanul egyetért (vö. Némedi Dénes 2000 [1984], 2011 [2004]). A vízvonalzó köztük ebből a nézőpontból az, hogy a kritikai irányzat képviselői jellemzően nem is törekednek igazán tényállítások és értékelő megállapítások következetes elválasztására, egyes esetekben kifejezetten értékválasztásaik felvállalásával és érvényre juttatásának szándékával alakítják ki társadalomképüket (vö. pl.: Myrdal 1972 [1958]). Ebből adódóan olyan társadalomelméletek kialakítására törekszenek, amelyek a fennálló társadalmi rend kritikáját nyújtják, amelyek igyekeznek lehetségesnek láttatni a társadalmi rend

---

csak a Frankfurti Iskola kritikai elméletét foglalja magába. Pontosabb meghatározását lásd alább az (A) pontban.

megváltoztatását, és amelyek megjelenítik azokat az eszméket és utópiákat, amelyek egyfelől a kritika normatív bázisául szolgálhatnak, másfelől pedig azokat a társadalmi szereplőket, akik a változás előmozdítói lehetnek. Mindebből következően a kritikai irányzat egyes képviselői – Bourdieu feltétlenül ide sorolandó – hajlanak arra, hogy megkérdőjelezzék a nem-kritikai elméletek arra irányuló fáradozásainak őszinteségét, értelmességét vagy sikerét, hogy a *Sein* és a *Sollen* szféráját, a kognitív és a normatív mozzanatok a lehetőség szerinti legteljesebb mértékben elválasszák egymástól. A kritikai irányzat néhány képviselője – köztük Bourdieu – ebből következően a fennálló társadalmi rendet nem bíráló társadalomképeket az egyenlőtlen hatalmi viszonyok (tudattalan vagy tudatos) elkendőzőinek, más esetben a status quo fenntartásában érdekeltnek, esetleg (ritkábban) a társadalmi rend védelmezőinek lát(tat)ják és ekként bírálják. Ez a potenciális bírálat – amely hajlik arra, hogy a társadalomleírásokat a kritikai/affirmatív (vagy a progresszív/konzervatív) megfigyelési sémával értékelje, és ellenfeleit ennek nyomán ‘affirmatívnak’ (‘konzervatívnak’) tekintse (ld. Horkheimer 1976 [1937]: 105–106; vö.: Luhmann 2000 [1985]: 18–19, 36, 1997: 20) – a legtöbb esetben nem egyezik meg a nem-kritikai társadalomképek kidolgozóinak önképével.⁹⁹ Látni fogjuk azonban, hogy a torzításra és a másik fél félreértésére irányuló hajlam kölcsönös.

(B) A luhmanni elmélet és az itt *nem-kritikaiként* megnevezett társadalomértelmezések egyik alapfeltevése, hogy a tudomány a társadalom egyik autonómiára törekvő és azt (viszonylagos) sikerrel kivívó önálló problématerülete – Luhmann-nál funkcionális alrendszere –, amelyben a kutatásnak és az elméletalkotásnak elsősorban tudományos, azaz kognitív szempontokat kell figyelembe vennie.¹⁰⁰ A kialakítandó társadalomképnek

---

⁹⁹ Luhmann például következetesen visszautasítja, hogy elméletét a Habermasszal folytatott vitában, valamint annak nyomán ‘szociáltechnológiának’, a társadalmi létrendet óvó vagy támogató társadalomfelfogásnak tekintsék (ld. Habermas–Luhmann 1971; Luhmann 1997: 11; vö. Karácsony András 1990: 3–8; Éber Márk Áron 2006: 340–342).

¹⁰⁰ Olyannyira, hogy Luhmann jellegzetes megfogalmazása szerint a tudomány *műveletileg* teljes mértékben zárt és autonóm rendszer. A kulcsszó itt a ‘műveletileg’ – ez ugyanis nem zárja ki, hogy a rendszerek ténylegesen kölcsönösen egymásra utaltak legyenek (Luhmann 1997: 745). Luhmann paradoxnak ható megfogalmazásában: a nyitottság (a megismerés és a működés) feltétele a műveleti zártság és az autonómia elérése (Luhmann 2009 [1988]; vö.: Éber Márk Áron 2006: 337–338). Ezen a látszólag ellentmondásos viszonyon alapul a luhmanni elmülethez igen közel álló Armin Nassehi azon törekvése, hogy a luhmanni rendszerelméletet a kritikai elméletek felé is ‘kinyissa’ (vö. Nassehi 2003).

igyekeznie kell függetleníteni magát a társadalomban (és így a tudományban is) jelen levő hatalmi viszonylatoktól, valamint – noha teljes egészében kiiktatni nem tudja – minimalizálnia kell a tudomány művelésében megjelenő morális és értékszempontok érvényesülését. Kognitív esélyeinek javítása érdekében így a normatív szempontok következetes kiiktatására törekszik: a tudomány feladata ezen irányzat számára nem a fennálló társadalom jobbító szándékú és/vagy leleplező kritikája, vizsgálódása nem a társadalom megítélését vagy elítélését célozza, nem keres kritikai bázist és nem állít fel normatív mércét, amelynek segítségével a fennálló társadalom emberi vagy embertelen volta megítélhető lenne. Célja sokkal inkább a társadalom működésének megismerése és megértése a megítélés igénye nélkül, ennek megfelelően állításait igyekszik a *Sein* beszédmódjában megfogalmazni, miközben kísérletet tesz arra, hogy a *Sollen* jellegű megfontolásokat teljes egészében a (társadalom)tudomány szféráján túlra, a politika kompetenciájába utalja. Ezen irányzat álláspontja szerint a kritikai elméletek túl nagy árat fizetnek a normatív szempontoknak tett engedményekért: azokra gyakran a kognitív deficit veszélye leselkedik, amennyiben nem tudnak elvonatkoztatni a jó társadalomról alkotott (implicit vagy explicit) elképzelésüktől. A nem-kritikai irányzat gyakran emel szót a társadalomtudományok (vélt vagy valós) ‘politizáltsága’ ellen, melynek okát – sokszor jogtalanul – a kritikai irányzat hatalmi ambícióinak tulajdonítja. Míg a kritikai irányzat szerint a tudomány nem maradhat apolitikus (ha ezt hiszi magáról, akkor csupán nem tudatosítja vagy természetesként kezeli, s ezzel egyúttal naturalizálja is értékválasztásait), addig a nem-kritikai irányzat szerint a normatív szempontok kiiktatási igényének elégtelensége, de különösen ezen szempontok nyílt felvállalása rontja a tudomány kognitív esélyeit (Berger 1993 [1992]). A nem-kritikai elmélet ebből adódóan a társadalomértelmezéseket hajlamos az apolitikus/politikus (illetve a tudományos/nem tudományos) megfigyelési sémáján keresztül értelmezni – elvitatva ezzel a kritikai elméletek tudományosságát, elemzési képességét és kognitív potenciálját.

Bourdieu és Luhmann elmélete – Nassehi kifejezésével „elméleteik habitusa” (Nassehi 2004: 156) – mindebből következően *alapvetően* eltér egymástól. Míg Bourdieu elkötelezett értelmiségiként (mint *intellectuel engagé*) egy harcos, leleplező szándékú és sok esetben leleplező erejű kritikai elméletet alkotott, addig Luhmann közéleti és politikai szerepvállalástól tartózkodó, távolságtartó és aszketikus megfigyelőként (mint *distanzierter*

Beobachter) egy normatív elemektől akkurátusan megtisztított elmélet kidolgozására törekedett (Nassehi–Nollmann 2004: 9, 16; Nassehi 2004: 156; vö.: Schroer 2004).¹⁰¹

Niklas Luhmann és Pierre Bourdieu: egy elméleti összehasonlítás néhány összefüggése

A két elmélet szisztematikus összehasonlítása, az alapvető különbségek ellenére mégis megvonható hasonlóságok tételes katalógusának összeállítása – bár távolról sem volna érdektelen – kifejezetten elmélettörténeti jellegű, részletes és szövegcentrikus elemzést követelne meg. E feladat elvégzését jelen dolgozat több ok miatt sem vállalhatja.¹⁰² A legfontosabbnak tűnő néhány összefüggést ennek ellenére mindenképpen érdemes kiemelni.

(1) Kutatói gyakorlatukra nagyon jellemző *a relációkban való gondolkodás*. Érdeklődésük mindig arra irányul, hogy a (társadalmi) világ eseményei *miért éppen így és nem másként* történnek meg. A mindenkor adottat „a lehetséges konfigurációk véges univerzumát alkotó változatok egyikének” tekintik (Bourdieu 2002 [1994]: 12), a komplex és kontingens világ (a másként is lehetségesség) kontextusában ragadják meg. Minden aktualizált értelemtartalom (Luhmann-nál kommunikáció, cselekvés vagy élmény), csak akkor értelmezhető, ha az éppen nem aktualizált, de potenciálisan aktualizálható értelemtartalmakra vonatkoztatjuk (vö. pl.: Luhmann 1987 [1971], 1997: 44–59). Az egyes nézetek, gyakorlatok és más szimbolikus állásfoglalások ugyanígy csak attól válnak jelentésselivé, hogy – nem szubsztanciálisan, hanem az életstílusok terébe, esetleg a habitusok különbségstruktúrájába illesztve – más nézetekhez, gyakorlatokhoz szimbolikus állásfoglalásokhoz vagy habitusokhoz fűződő viszonyukban ragadjuk meg

---

¹⁰¹ Bourdieu különösen a kilencvenes években, ún. ‘politikai fordulata’ után vállalt aktív közéleti-politikai szerepet (ld. pl. sztrájkolóknak elmondott beszédét: Bourdieu 2008 [1995]; vö. Fáber Ágoston 2007, 2008: 112–119). Vele szemben Luhmann nyíltan sosem foglalt állást közéleti-politikai kérdésekben. A nyilvános szerepvállalás helyett igyekezett minden szabadidejét munkával tölteni (Luhmann 2000 [1985]: 15, 28–31; vö. Éber Márk Áron 2009a: 131–136.)

¹⁰² Azon túl, hogy egy ilyen kutatási program következetes végrehajtása óriási munkát követelne, egyrészt nem illeszkedne szorosan a dolgozat gondolatmenetébe, másrészt következő elemzéseink kifejtéséhez nem is elengedhetetlenül fontos. Harmadrészt – és ez a legfontosabb érv – olvashatók e téma feldolgozásához hozzájáruló tanulmányok, a következőkben saját észrevételeimen túl ezekre is támaszkodom. Lásd: Nassehi–Nollmann szerk. 2004; különösen: Kneer 2004; Nassehi 2004; Weiß 2004; valamint: Pokol Béla 2004a: 148–150, 364–403.

őket (Bourdieu 2002 [1994]: 11–24). Jelentőségteljes, ahogyan e beállítódás indoklására mindketten Ernst Cassirer megkülönböztetésére, funkció- és szubsztanciafogalom szembeállítására hivatkoznak, a *Funktionsbegriff*-re támaszkodnak – miközben Bourdieu ehelyett inkább a ‘reláció’ kifejezést használja (Luhmann 1990a: 12; Bourdieu 2002 [1994]: 7, 13, 51, 2000 [1992]: 419, 1990 [1989]: 58).

- (2) Jellemző sajátosságuk továbbá, hogy – különösen kései elemzéseikben – saját tevékenységüket is *szociológiai (ön)reflexió* tárgyává teszik. Bourdieu saját tárgyiasító tevékenységének tárgyiasításával próbálja a szociológiai megismerés objektivitásának esélyeit növelni (Bourdieu 1984: 95, 2005 [2001]: 122–163, 1990 [1989]; vö.: Wessely Anna 2005), miközben Luhmann a megfigyelő megfigyelésének programját önmagára és elméletére is alkalmazza, amikor hangsúlyozza, hogy az általa kifejtett rendszerelmélet maga is része azon szociális rendszereknek (a társadalomnak, ill. a tudománynak), amelyekről elmélete megállapításokat tesz (Luhmann 1984: 9–10; Nassehi 2003: 13; Nassehi–Nollmann 2004: 16). Mindeközben Luhmann a sajátja mellett nagy hangsúlyt fektet más elméletalkotók vakfoltjainak megfigyelésére is (főképpen a kritikai irányzatot kritizálja), Bourdieu pedig a társadalomtudományi és az újságírási (al)mezőkben jelentősebb pozíciókat betöltő ágensek tudattalanjának tudatosítását tűzi ki célul (vö.: Bourdieu 2005 [2001]: 7–121, 2001 [1997]: 7–99; Nassehi–Nollmann 12–13, 16).
- (3) Mindkét elméletre egyaránt jellemző, hogy *meghaladnak számos bevett elmélet(építés)i dichotómiát*. Esetükben nem értelmezhetők az olyan – főként az angolszász hagyományú társadalmelemzésekben nagy hangsúllyal kezelt – megkülönböztetések, mint a struktúra–ágens, a cselekvő–rendszer, valamint az ebből következő mikro–makro, illetve a módszertani individualizmus–módszertani kollektivizmus (Bourdieu 1990 [1989]: 51–52; Nassehi–Nollmann 2004: 7–8). Bourdieu és Luhmann e (szerintük hamis) dichotómiákat a legnagyobb magától értetődőséggel hidalják át. Másokat, mint például az ismeretelmélet szubjektív–objektív megkülönböztetését, valamint az objektivista és szubjektivista fókuszú társadalmelemzés szembeállítását, ezzel szemben tudatos elméletépítési stratégiával haladnak meg (Luhmann 1997: 18–20, 32–33, 1997a: 18; Bourdieu 1990 [1980]: 30–65, 2002 [1994]: 8, 24).
- (4) Mindkét teória felfogható a *strukturális kritikájaként*. Bourdieu az ágensek döntéseinek és cselekvéseinek nagyobb szabadságfokot és kreativitást tulajdonító habitus

fogalmával (az egyénbe inkorporálódó struktúrák képzetével) próbálja fellazítani a lévi-straussi strukturális antropológia determinizmusát, ennek ellenére egyes kritikusai szerint nem sikerült kellően eltávolodnia a strukturalista determinizmustól, elmélete így is redukcionista maradt (vö.: Alexander 1995). Luhmann hasonló elméleti stratégiát választ Parsonsszal szemben. Egyfelől a világ komplexitásának és kontingenciájának hangsúlyozásával igyekszik meghaladni Parsons deduktív rendszerfunktionalizmusát, másfelől pedig azáltal, hogy empirikus-történeti elemzéseiben egyenként mutatja meg azon alrendszerek történeti elkülönülését, melyek fennállását Parsons AGIL modellje *eleve* adottnak és funkcionálisan szükségszerűnek tekintette (Luhmann 2006 [2002]: 16, 1997: 747; Nassehi–Nollmann 2004: 16–18; Nassehi 2004: 158–163; Kneer 2004: 36, 41). A strukturalista, illetve struktúrfunktionalista modelleknek történetietlenséget és statikusságot tulajdonító Bourdieu a praxis (az egymást követő gyakorlatok), Luhmann pedig a működés (az egymásra következő műveletek) koncepciója révén igyekezett dinamikusabb elméleti keretet kialakítani (Nassehi 2003: 11–12; Nassehi–Nollmann 2004: 13; Nassehi 2004: 163–171).

- (5) Mindkét elméletet *differenciaelméletnek* tekinthetjük, hiszen mindketten nagy jelentőséget tulajdonítanak a megkülönböztetések és különbségek egymást létrehozó körfolyamatainak, illetve újratermelési rendjének. Luhmann differenciaelmélete mindenekelőtt arra világít rá, hogy megismerni és ismeretkonstrukciókat felépíteni kizárólag megkülönböztető műveletek alkalmazása révén lehetséges, miközben nem rejti véka alá azt sem, hogy a funkcionális alrendszerek működése (réteg- és osztály)különbségeket is létrehoz. Ennek ellenére a korai funkcionalista rétegződéselméletekkel szemben többször is hangsúlyozza, hogy az alrendszerek szelekciós tevékenysége, valamint a társadalmi egyenlőtlenségeket fenntartó, illetve növelő hatásuk *semmilyen funkcióval nem bír*. Nem járul hozzá a társadalom fennmaradásához, és funkcionális szükségszerűséggel sem rendelkezik (vö.: Davis–Moore 1997 [1945]; Luhmann 1985: 151, 1997: 772–776). A bourdieu-i differenciaelmélet elsősorban arra hívja fel a figyelmet, hogy a társadalmi különbségek ténylegesen egyenlőtlen helyzetű társadalmi ágensek megkülönböztetéseiből fakadnak, valamint ezek által termelődnek újjá. Ezzel együtt nála is megjelenik az ismeretelméleti differenciaelv: hangsúlyozza például, hogy a fontos különbségek észlelésének feltétele a habitus megfelelő kondicionáltsága, a szükséges észlelési és értékelési kategóriák nélkül

ugyanis láthatatlanok maradnak az adott esetben 'finom', mégis rendkívül jelentőségteljes 'különbségek' (Bourdieu 1978 [1968], 1998 [1993], 1990 [1989]: 64).

- (6) Bourdieu és Luhmann elméleteiben vegytisztán mutatható ki az az összefüggés, ami már Parsons és Mills felszínre kerülő nézeteltérése is megmutatkozott. Parsons írja Mills *Az uralkodó elit* (1972 [1956]) című könyvéről: „Az a lényeg, hogy Mills számára a hatalom nem eszköz egy funkció elvégzésére a társadalomban mint rendszerben és annak nevében, hanem kizárólag olyan eszközként értelmezi, amellyel az egyik csoport, a hatalom birtokosai, meg akarják akadályozni a másik csoportot, a kívülállót, hogy elérje, amit akar” (Parsons 1957: 139, idézi: Lenski 1997 [1966]: 305). És valóban: amíg Luhmann a közösségi döntések meghozatalát (politikai hatalmat), a gazdagságot (pénzt), az érvényes tudást (igazságot) stb. a társadalmi alrendszerek speciális funkcióteljesítményeiként (illetve ezek eszközeiként: szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumokként) fogja fel, addig e jelenségeket Bourdieu olyan szűkösen rendelkezésre álló hatalmi erőforrásoknak tekinti, melyek megszerzéséért, illetve az elosztás szabályainak befolyásolásáért sajátos mezőkbe szerveződött egyének, csoportok és társadalmi intézmények folytatnak küzdelmet egymással (vö. még: Pokol Béla 2004a: 148, 382, 384, 400–401, 413).
- (7) Noha Bourdieu és Luhmann a társadalmat, valamint relatív autonóm tevékenységszféráit eltérő nézőpontból írják le, a működésmód két ellentétesnek látszó elve (a *harc* és az értelmi *szelekció*) összekapcsolható egymással. Bourdieu-nél a társadalmi tér, illetve a mezők a *szűkösen* rendelkezésre álló javak és erőforrások elosztása körül szerveződnek, miközben a tőkék egyszerre tétek és fegyverek e *harcokban* (Kneer 2004: 39, 45). A luhmanni rendszerek esetében ezzel szemben értelem~~túl~~kínálatról van szó, melyből a rendszereknek *szelektálniuk* kell a társadalomban lezajló kommunikáció osztályozása és rendezése során. Bourdieu harcfogalma és Luhmann szelekciófogalma ennek ellenére felfogható úgy is, mint egyazon érem két oldala: az egyes értelemtartalmak *kiválasztódása* (Bourdieu-nél: az ágensek *harcának* aktuális állása vagy eredménye) a rendszer felől a *kiválasztás*, a *szelekció* problémájaként jelenik meg (vö.: Éber Márk Áron 2007: 71–73).
- (8) A két elmélet *a társadalom differenciálódási folyamatának megragadása* tekintetében is mutat rokon vonásokat. A társadalom (mint társadalomrendszer, illetve mint társadalmi

tér) relatíve önálló tevékenységszférákra tagolódása nem a társadalomegész fokozatos részekre bomlására utal, hanem az egyes konkrét mezők és alrendszerek kialakulásának és elkülönülésének folyamatát jelenti. Ez már csak azért sem magától értetődő, mert Max Weber például anélkül ír az egyes 'értékszférák', illetve 'életrendek' előrehaladó tagolódásáról, hogy rendelkezne az átfogó egészet megragadó társadalomfogalommal (Tyrell 1994; Luhmann 1997: 17; Kneer 2004: 29–30). Luhmann és Bourdieu a *társadalomtagolódás* elmélete tekintetében Spencert, Durkheimet és Parsonst követi, kettejüknél ráadásul az osztársadalom nem szabdalódik szét alkotórészeire. A pontos megfogalmazás ehelyett az, hogy Luhmann-nál a társadalomrendszerben újabb alrendszerek jönnek létre és határolódnak el (vö. Luhmann 1997: 597–598), Bourdieu-nél pedig a társadalmi téren *belül* újabb mezők különülnek el, alakulnak ki (Kneer 2004: 28–29).

(9) Szorosan kapcsolódik ehhez, hogy mind a mező, mind a funkcionális alrendszer koncepcióját az egyes, konkrét, *történetileg kialakuló* tevékenységszférák *összehasonlítására* hozták létre (Luhmann 1997: 12; Kneer 2004: 40). Így volt ez már Parsonsnál is – ő azonban még deduktív-logikai úton határozta meg a 'fennálló' alrendszerek körét, szemben Bourdieu-vel és Luhmann-nal, akik már induktív-empirikus feladatnak tekintik az egyes funkciórendszerek/mezők azonosítását. Ebből is következik, hogy mező- és alrendszertipológiáik nincsenek tökéletes fedésben egymással: Bourdieu hatalmi, értelmiségi, illetve nyelvi mezőjének például nincsen ekvivalense Luhmann-nál (Kneer 2004: 40–43).

(10) Az a történeti folyamat, amelynek során a mezők, illetve a funkcionális alrendszerek fokozatosan elkülönülnek és viszonylagos autonómiát vívnak ki maguknak, e *tevékenységszférák – részleges – 'bezáródását' is magával hozza*. Luhmann esetében ez egyáltalán nem meglepő: a rendszerek autopoietikus működés módjának, önreferenciális információtermelésének és műveleti zártságának tétele éppen ezt az összefüggést hangsúlyozza (vö. pl.: Luhmann 1997: 92–120) – nem csekély mértékben megnövelve ezzel az elmélet félreértésének esélyét (Éber Márk Áron 2006: 337–338). Bourdieu-nél mindez nem szerepel ilyen hangsúlyosan, számos megfogalmazása mégis hasonló összefüggésre utal. A művészeti mező kialakulása kapcsán például így ír: „az alkotási erőter bezárulásával megjelennek a termelési és fogyasztási viszonyok majdnem tökéletes körkörösségének és visszaforgásának feltételei” (Bourdieu 2005 [1992]: 360). Különösen

a kulturális termelés mezőinek autonóm pólusára jellemző, hogy az írók, alkotók, művészek és tudósok termékeit (elsősorban vagy kizárólag) a mező többi termelője fogyasztja, az információáramlás így körkörösé válik és bezárul (ld. még: Bourdieu 2001 [1997]: 24–30). Az erőterek történeti elkülönülése és viszonylagos öntörvényűségének kialakulása gyakran tautológiákra hivatkozva megy végbe: „A gazdasági mező utilitarista filozófusok által kidolgozott alaptörvénye: az üzlet az üzlet; a művészeti mezőé pedig, amelyet a *l’art pour l’art*-nak mondott irányzat hirdetett meg nyíltan, a következő: a művészet célja a művészet, a művészetnek nincs más célja, mint maga a művészet” (Bourdieu 2002 [1994]: 136–137, vö.: 2000 [1992]: 419, 1990 [1989]: 58; ld. még: Luhmann 1997: 708).

- (11) A modern társadalomra vonatkozó elméleteikben a tevékenységszférák modellje mellett mindkettőjüknél megtalálható a társadalmi nagycsoport-tagolódás elve is. A modern társadalom kialakulását jelző mezők és funkciórendszerek elkülönülése ugyanis egyik esetben sem vezet a társadalmak makrocsoport-tagoltságainak megszűnéséhez. A differenciálódás e két elvének hangsúlyait tekintve azonban ugyancsak mutatkozik némi eltérés. Luhmann-nál a modern társadalom elsődlegesen funkcionálisan tagolódik, a társadalmi egyenlőtlenségek összekapcsolódását kifejező stratifikáció, illetve az osztálytagozódás csak másodlagos jelentőségű (Luhmann 1985, különösen: 151; Weiß 2004: 209–210). Bourdieu korai munkáiban, mezőelméletének kidolgozása előtt még az osztálytagozódást tekintette elsődlegesnek, ez azonban aligha jelenti az osztálytagozódás primátusát a mezőkre tagolódó társadalom elméletével szemben (vö.: Kneer 2004: 40; Pokol Béla 2004a: 149).¹⁰³

---

¹⁰³ A megfogalmazásban szereplő ‘aligha’ némi bizonytalanságra utal. Ennek oka, hogy Bourdieu sem a mezőelvű tagolódás osztályelvű tagolódáshoz fűződő viszonyát, sem az egyes konkrét mezők közötti kapcsolatok jellegét nem tisztázza kielégítően. Vannak olyan értelmezések, amelyek szerint a mezők is hierarchikus rendbe szerveződnek (Kneer 2004: 40), ennek azonban ellentmondanak azok az ábrázolások, amelyek az egyes mezőket egymásba ágyazottként mutatják be. Ekkor az átfogóbbnak tekintett hatalmi mezőben jelenik meg a kulturális termelés egy-egy szférája (vö. pl.: Bourdieu 2002 [1994]: 46–47, 60–62, 2000 [1992]: 424). De még ha a mezők egymásba ágyazódását is alá- fölérendeltségi viszonyként fogjuk föl, akkor sem tudjuk, hogyan viszonyulnak egymáshoz az *alárendelt* mezők – vélhetően nem rendezhető valamennyi egy egységes hierarchiába. Bourdieu ezt a kérdést is empirikus kutatások során eldöntendő problémának tekintette, s miután valamennyi mező egymásra hatását nem vizsgálhatta empirikusan, esetében e kérdés nem megválaszolható, illetve irreleváns. Annyi biztos, hogy – mint mondja – „nincsenek transzhisztórikus, történelemtől független törvényei a mezők közötti viszonyoknak.” (Bourdieu 2000 [1992]: 427.)

Szorosan kapcsolódik ehhez, hogy a társadalmi osztály fogalmáról írott tanulmányában Luhmann kísérletet tesz a társadalomtagolódás elsődleges elvének meghatározásával kapcsolatos vita tisztázására.¹⁰⁴ Luhmann felteszi a kérdést: „A modern társadalom elsődlegesen funkciórendszerekre vagy elsődlegesen társadalmi osztályokra tagolódik? A lehetséges osztályozások nagy száma természetesen mindkét lehetőséget nyitva hagyja. Mindkettő helytálló lehet, egymás mellett” (Luhmann 1985: 151). Mivel azonban írása saját elméletének előnyben részesítése mellett érvel, hamarosan így folytatja: „a funkcionális tagolódás elméletének segítségével megragadható az osztályfogalom egyedülálló szemantikai karrierje is, ám ez fordítva nem mondható el. Az osztályelméletből nem vezethető le, hogy miért van a funkcióterületek közötti különbségeknek ilyen nagy jelentőségük a modern társadalomban. Elméletében Karl Marx alulexponálja a funkcionális tagolódást – éppen azért, mert a *Tőké*ben egy gazdasági elméletből sikerült oly meggyőzően kifejtenie az osztályok ellentétét. A funkcionálisan tagolt társadalom elméletében ezzel szemben helye van az osztály fogalmának is. A funkcionális tagolódás mellett is létrejönnek, sőt talán fokozódnak is a réteggülönbségek, jóllehet ennek nincs funkcionális jelentősége, sőt: talán még negatívan is hat vissza a társadalomra” (Luhmann 1985: 151).

Ha Luhmann e ponton nem kizárólag Marxszal vetne számot, hanem figyelembe venné Bourdieu többdimenzióssá alakított osztályelmélete mellett mezőelméletét is, beláthatta volna, hogy e döntőnek szánt érve nem kellően meggyőző (vö.: Éber Márk Áron 2008b: 43). E luhmanni kritériumot ugyanis Bourdieu megközelítése is teljesíteni tudja, még ha a mezőket nem is tekinti ‘funkcióterületeknek’ (vö.: Bourdieu 2000 [1992]: 423–424). Mindazonáltal a bourdieu-i elmélet következetességének is használt volna, ha szembenéz Luhmann elméleti teljesítményével (Pokol Béla 2004a: 365, 395–396). Ennek elmaradását a funkcionalista irányzathoz fűződő meglehetősen ambivalens viszonya magyarázhatja (Pokol Béla 2004a: 395–396). Egyfelől kifejezetten a funkcionalizmussal és az organizmusmodellel szemben vezeti be a mező koncepcióját, másfelől viszont több alkalommal is úgy nyilatkozik, hogy a mezőknek a funkcionalista elemzési eszközökhöz rokon szerepet szán (Bourdieu 2002 [1994]: 136–137; Kneer 2004: 38–39; Pokol Béla 2004a: 394–396).

Ha Bourdieu és Luhmann megismerési érdek(lődés)ük alapvető eltérése ellenére megmutatkozó elméleti *hasonlóságait* felismerve érdemben reflektáltak volna egymás

---

¹⁰⁴ Vele szemben Bourdieu (tudtommal) sosem vállalkozott erre – hacsak egy interjúkérdésre adott rövid válaszát nem tekintjük ‘szembenézésnek’ (Bourdieu 2000 [1992]: 423–424).

teljesítményére, kölcsönösen gazdagíthaták volna megközelítésmódjukat. Ennek érdemleges elmaradását alighanem kritikai és nem-kritikai elméletek egymás álláspontjának kölcsönös torzítására hajló szembenállása magyarázza. Bourdieu érdektelenségében vélhetően az játszotta a legfőbb szerepet, hogy Luhmann megközelítésmódját tévesen egy Luhmann által ténylegesen már meghaladott, kétségtelenül konzervatív következményekkel járó organicista funkcionalizmussal azonosította (Bourdieu 2000 [1992]: 423–424; Nassehi–Nollmann 2004: 8; Kneer 2004: 39). Bourdieu előítélete érthető ugyan, mégis hibás következtetéshez vezet. Egyes korai funkcionalista rétegződésméletekből kétségtelenül levezethető a Bourdieu-t különösen dühítő társadalommagyarázat: az áldozat felelőssé tétele, és meghatározott egyének és csoportok sikertelenségének funkcionális szükségszerűségként történő tálalása (lásd: Davis–Moore 1997 [1945]). Ennek ellenére méltatlan, hogy Luhmann álláspontját egy olyan felfogással azonosítja, melyet annak hibáit belátva Luhmann éppen meghaladni kívánt (vö.: Luhmann 2006 [2002]). A funkcionális differenciálódás Spencer kidolgozta elmélete – amit előbb Durkheim, majd később Parsons újított meg – Luhmann szerint nem kínál megfelelő megoldásokat. Meg kívánja újítani a funkcionalista hagyományt, megfontolva a vele szemben felhozott kritikákat (vö. pl.: Merton 2002 [1968]: 98–166), és túl próbál lépni a Spencer, Durkheim és Parsons számára még megoldhatatlannak bizonyuló problémákon. A funkcionális tagolódás elmélete a 20. század hetvenes éveitől kezdve éppen annak luhmanni újragondolása és módosítása nyomán válik ismét vitaképesé és vitára érdemessé.

Ugyanígy elmondható azonban az is, hogy Luhmann is adós maradt Bourdieu elméletének alaposabb elsajátításával. Ha behatóbban foglalkozott volna struktúraelméletével és azon belül különösen mezőelméletével, akkor a fenti idézetben biztosan nem Marx 19. századi viszonyokra kidolgozott osztályelméletéhez viszonyítva határozza meg saját álláspontját – mint ahogyan vélhetően az osztály koncepciójának szentelt terjedelmes fogalomtörténeti tanulmányából sem hiányoznának a Bourdieu munkásságára utaló hivatkozások (Luhmann 1985).¹⁰⁵

---

¹⁰⁵ Különösen azért furcsa Bourdieu figyelmen kívül hagyása, mert eközben a megújított osztályfogalom kortárs szerzőinek (pl. Anthony Giddensnek és Erik Olin Wrightnak) egyes műveit tekintetbe vette e tanulmányában. Bourdieu 'kifejtésének' tényleges oka az lehet, hogy az 'osztály' fogalma kapcsán egyetlen olyan cédula sem került Luhmann kezébe, amelyen Bourdieu munkáiról korábban készített jegyzetei olvashatók. Tanulmányai írásakor Luhmann már nem olvasott szakirodalmat, forrásként csak olvasmányjegyzeteit és ötleteit rögzítő céduláit használta, melyeket egy kulcsszóregiszter segítségével keresett elő cédulás-fiókos szekrényéből (ld. Luhmann 1993 [1981], 2000 [1985]: 26–28, 1997b: 18–22; vö. Éber Márk Áron 2009a: 133–134). Luhmann viszonylag kevés Bourdieu-hivatkozása arra enged következtetni, hogy Bourdieu csak igen kevés cédulán

***

„Akkor hát kinek van igaza, Luhmann-nak vagy Bourdieunek?” – teszi fel a kérdést a két társadalomtagolódás-elmélet összehasonlítása után Georg Kneer (2004: 52). „Sok érv szól amellet, hogy ezen az absztrakciós szinten a kérdés nem dönthető el és nem is tárgyalható értelmesen. [...] A szociológia ma még nem jutott el a polikontexturális önértelmezés azon szintjére, hogy az elméleti pluralitást ne hátrányként, hanem előnyként fogja fel” (Kneer 2004: 52). Egyetértve Kneer álláspontjával, e dolgozatban magam is az elméleti pluralitás mellett érvelek. Kérdésként merülhet ugyanakkor fel, érdemes-e ezt az elméleti pluralitást egy közös koncepcióban (szintézisben) összefoglalni vagy legalábbis törekedni erre; érdemes-e kísérletet tenni az ilyen különböző jellegű elméleti hagyományok (konkrétabban: Luhmann és Bourdieu álláspontjának) közelítésére vagy netán összekapcsolására. E kérdés megválaszolásában segítségünkre lehet, ha szembenézünk Pokol Béla társadalomelméleti szintézist ambicionáló teoretikus teljesítményével.

Pokol Béla Luhmann-kritikája és társadalomelméleti szintéziskísérlete

Luhmann és Bourdieu elméleti összehasonlítása kapcsán számot kell vetni Pokol Béla azon koncepciójával, amely a társadalom ‘kettős szerkezetének’ (a társadalom funkcionális és uralmi struktúrájának) megvilágítására törekszik (Pokol Béla 2004a: 138–150, 390–391, 404–418, 2004c). Pokol Béla megközelítésmódja a fenti gondolatmenet fényében egyfelől páratlanul inspiráló, másfelől – legalább ilyen mértékben – vitára ösztönző. Inspiráló, amennyiben elemzésében rámutat a társadalomelméletek kritikai, valamint nem-kritikai irányzatainak sajátos szembenállására, és ennek keretében kiemelten kezeli Bourdieu, illetve Luhmann munkásságát. Koncepciója ugyanakkor vitára ösztönző is, hiszen egyrészt az általa használt megkülönböztetés eltér jelen dolgozat kritikai/nem-kritikai különbségtevésétől, másrészt pedig mert állításai alaposabb vizsgálódás után több ponton is pontatlannak, illetve elnagyoltnak bizonyulnak.

---

keresztül került be Luhmann látóterébe. Erre utal az is, hogy Bourdieu fő művének megjelenési évszámát Luhmann többször is ugyanazzal a hibával tünteti fel: 1979 helyett 1975-öt ír. (Az ehhez hasonló hibák okához vö.: Luhmann 1997b: 21.) Nem kizárható, hogy a *La distinction*-ről csak ezt az egyetlen cédulát készítette (Luhmann 1997: 774, 333 lj., 1105, 376. lj.).

Pokol Béla szerint a társadalomelméletek egyik jellegzetes irányzata a társadalom funkcionális tagolódására és intézményes szerkezetére koncentrál, míg egy másik markáns irányzat a társadalom uralmi szerkezetét kutatva elsősorban a hierarchikusan szerveződő társadalmi nagycsoportokat és küzdelmeiket világítja meg élesen. Társadalomelméleti vizsgálódásainak korábbi szakaszában (a kilencvenes évek első harmadáig) elsősorban az első irányzatot, a funkcionális differenciálódás parsonsi és luhmanni elméletét vizsgálta behatóbban (Pokol Béla 1987). Ennek hatására a parsonsi–luhmanni irányzatot a társadalom tartós struktúráinak megragadása tekintetében fokozatosan ‘egyoldalúnak’, illetve ‘féloldalásnak’ kezdte látni (Pokol Béla 2004a: 9, 11–12, 14, 138, 391, 400–401, vö. 2004c: 43). Ez indítja arra, hogy előbb Luhmann elméletének ‘korrekciója’ nyomán kidolgozza saját koncepcióját, a professzionális intézményrendszerek elméletét (Pokol Béla 1991, vö. 2004a: 17–266). Majd arra, hogy a francia szociológia, illetve – ezzel összefüggésben – a marxi gyökerű hatalomközpontú elemzési irányzat rekonstrukciójára tegyen kísérletet (Pokol Béla 1996, 2004a: 138–171, 269–423, 2005, 2008). E másik – általa korábban jórészt figyelmen kívül hagyott – hatalomközpontú irányzat feldolgozásával célja a társadalom uralmi szerkezetének, valamint ‘embercsoport’-küzdelmeinek jobb megértése, egyúttal egy *elméleti szintézis megalkotása* volt. Mint írja: „A funkcionista és az uralmi szerkezetre összpontosító marxi nézőpont szintézisét kell létrehozni” (Pokol Béla 2004c: 49, vö. 2004a: 9).

Az ellentétesnek mutatkozó elméleti irányvonalakat *Szociológiaelmélet* című, bővítések és átdolgozások után újra és újra kiadott összefoglaló munkájában kísérli meg összeilleszteni.¹⁰⁶ Összefoglaló munkájában azt a folyamatot is igyekszik megmutatni, melynek során a társadalomelméletek – meglátása szerint – fokról-fokra veszítik el a társadalom uralmi szerkezetének megragadására szolgáló eszközeiket. Szembeötlő ugyanakkor, hogy e folyamatot illusztráló érvelése nyomán az uralmi dimenzió fokozatos eltűnése – ennek részletesebb rekonstrukcióját lásd alább az (a) pontban – *három további* elmélettörténeti-elmélettechnikai tendenciával is összefonódik. Mégpedig az ‘ember’ fogalmának fokozódó felbontásával (b), a társadalom ‘embercsoport’-struktúrájának

---

¹⁰⁶ Ebből adódik, hogy a könyv 1997-es első kiadásának viszonylag jól nyomon követhető érvelési száalai az 1999-es, valamint – különösen – a 2004-es bővített és átdolgozott kiadásban már meglehetősen összekuszálódnak, s hogy így az elméleti szintézis mibenlétének rekonstrukciója már önmagában is nagy terhet ró az olvasóra. A szálak felfejtését tovább nehezíti, hogy az utolsó átdolgozással párhuzamosan megjelent tanulmányok (Pokol Béla 2004b, 2004c, 2004d) tovább rontják az elmélet téziseinek és érvelésének áttekinthetőségét. A jelen írásban található hivatkozások kódjainak torlódása a szálak kibogozására tett kísérletek eredményének tekinthető.

fokozatos szem elől tévesztésével (c), valamint a funkcionális tagolódás elméletének kibontakozásával (d). E négy, vitathatatlanul fontos tendencia kétségkívül összefügg egymással, ennek ellenére a ténylegesnél – álláspontom szerint – szorosabbnak tételezett összefüggésből jó néhány pontatlan vagy elnagyolt megfogalmazás is adódik.

(a) Jóllehet nem állapítható meg köztük fontossági sorrend, az itt elsőként tárgyalt folyamat *a társadalom uralmi szerkezetének eltűnése a társadalomelméletekből* (Pokol Béla 2004a: 138–147, 412, 416–418, 2004c: 37–42). Kiindulópontnak Marxot, illetve a marxista társadalomelemzést tekinti, melyről – szerinte – először a Spencer, valamint Durkheim nevével jellemezhető irányzat csatlakozott le. A mások mellett Spencerre is alapozó korai, pozitivista Durkheim egyrészt a természeti tény mintájára kialakított társadalmi tény fogalmával, másrészt a társadalmi munkamegosztásról írt monográfiájában kifejeződő problémafelvetéssel terelte el figyelmét a társadalom uralmi struktúrájáról. Az ezzel egy időben a szerep fogalmát a középpontba állító Simmel, valamint a cselekvéseméletével és az életrendek differenciálódásának tanáival kitűnő Weber is ezen a nyomon haladt Pokol Béla szerint, hogy aztán Parsonsnál, Thomasnál és Znanieckinél, valamint – távolabb – Luhmann-nál, ill. Münchnél véglegesen elsikkadjon az embercsoport-küzdelmek eredményeként előálló uralmi szerkezet elemzése.

Pokol Béla szerint azonban – meglepő módon – a marxi és neomarxista irányzathoz is sokan elfordultak a társadalom uralmi szerkezetének klasszikus elemzésétől (Pokol Béla 2004a: 144–145, 149, 166–167, 416–418, 2004b: 30, 2004c: 44, 48–49). A hetvenes évektől még a Frankfurter Iskola tekintélyes képviselője, Habermas is Parsons rekonstrukciójára fordítja energiája egy részét (Pokol Béla 2004a: 144–145, 416). „Szétnézve a marxi elméleti táborban” (Pokol Béla 2004a: 417) Pokol Béla azt tapasztalja, hogy az általa igényelt hatalomorientált és ‘embercsoportokban’ gondolkodó elméleti keretet a kellő formában sem Foucault-nál, sem Millsnél, sem Wrightnál, sem Wallersteinnél nem találja meg (Pokol Béla 2004a: 167–169, 417, 2004b: 30–32, 2004c: 44). Mivel pedig kritikai törekvése az általa ‘globális uralmi rendnek’ nevezett hatalmi konstelláció kimutatására irányul, teljes egészében még Bourdieu elméletének radikális kritikai potenciálja sem felelt meg elvárásainak (Pokol Béla 2004a: 149, 385–386, 2004c: 48–49).¹⁰⁷

---

¹⁰⁷ Az általa keresett elemzési apparátust végül a ‘finánciókét’ elemző Rudolf Hilferding, valamint az – Antonio Gramsci elméleti írásait továbbgondoló – ún. ‘neogramsciánus iskola’ vizsgálataiban és fogalmiságában találja

- (b) Pokol Béla szerint a társadalom, illetve a társadalomelméletek komplexitásának növekedése a *kompakt emberfogalom egyre következetesebb felbontását* vonta maga után (Pokol Béla 2004a: 19–31, 71–73, 84, 141, 146–147). E fejlemény fontos állomásaiként említi a szerepelméletet, a társadalmi cselekvőkről, illetve cselekvésekről kifejtett weberi elméletet, Parsons egységnyi cselekvés-konceptióját (*unit act*), végül pedig Luhmann kommunikáció-felfogását, amely – a cselekvés és a cselekvő koncepciójának korábbi összekapcsolódásával ellentétben – már nem teszi szükségessé, hogy az elemző a kommunikáció mellett a kommunikáló ‘embert’ is bevonja az elemzésbe.
- (c) Mivel álláspontja szerint az ‘emberek’, illetve az ‘embercsoportok’ megkülönböztetésére képtelen elméletek *az uralmi szerkezet elemzését sem teszik lehetővé*, Pokol Béla hasonló gondolati utat vázol fel, amikor a társadalom nagycsoport-tagoltságát szem elől tévesztő elméleti tendenciáról ír. Az út elején itt is Marx áll, majd – hasonlóan a fentiekhez – a szerep (Simmel), a cselekvés (Weber), a cselekvési komponensek (Parsons), és a kommunikáció (Luhmann) fogalmi során jutunk el ahhoz a megállapításhoz, hogy a társadalomelmélet fogalmi felbontó- és elemzőképességének előrehaladása az ‘embercsoportok’ közötti különbségek struktúrájának figyelmen kívül hagyásához vezetett.
- (d) A negyedik tendencia *a funkcionális differenciálódás elméleteinek előretörését* ábrázolja. Az irányzat kibontakozásának lépéseit ez alkalommal is „Spencer, Durkheim, Simmel, Weber és az ezeket szintetizáló Talcott Parsons”, valamint Luhmann elméletei képezik (Pokol Béla 2004a: 11). E tendenciát látva már pontosabban körvonalazódnak Pokol Béla elméleti ambíciói. Luhmann elméletének ‘korrekciójával’ törekvése egyrészt a funkcionalista irányvonal továbbfejlesztésére és hibáinak kiiktatására, másrészt pedig egy elméleti szintézis megalkotására irányul. Célja a társadalom ‘embercsoport’-

---

meg (Pokol Béla 2004a: 169–171, 2004b: 32–35, 2004c: 44–48, vö. 2005, 2008). Ezt használja fel arra, hogy a társadalom funkcionális tagolódását – álláspontja szerint – több tekintetben is veszélyeztető pénzmechanizmusok hatását, valamint az e ‘pénzmechanizmusok felett rendelkező’, transznacionálisan szerveződő ‘embercsoportok’ uralmát felmutassa és leleplezze (Pokol Béla 2004a: 154–171, 412–423, 2004b: 24–29, 35–39, 2005, 2008). A ‘globális uralmi rendről’ kidolgozott elmélete Békés Márton szerint a történeti összefüggéseket megengedhetetlenül leegyszerűsítő összeesküvés-elméletekhez került veszélyes közelségbe (Békés 2009).

szerkezetének, uralmi struktúrájának és funkcionális-intézményi szerkezetének együttes figyelembe vétele.

E négy tendencia összefűzéséből számos problematikus megfogalmazás adódik. A következőkben mindenekelőtt Pokol Béla Luhmann-képének pontatlanságaira hívom fel a figyelmet. Luhmann-nal szemben megfogalmazott kritikája, illetve a luhmanni elmélet általa kifejtett ‘korrekciója’ – álláspontom szerint – több esetben is Luhmann félreértésén alapul. Jelen dolgozat szempontjából mindez különösen azért fontos, mert Pokol Béla Luhmann-recepciójának pontatlanságait és félreértéseit ‘Adalékok Bourdieu és Luhmann elméletének összehasonlításához’ című tanulmánya sűrítve adja közre (Pokol Béla 2004a: 390–403).

[I.] Pokol Béla szerint Luhmann súlyos elméletépítési hibát vét, amikor – a kompakt emberfogalom előrehaladó felbontásának tendenciáját folytatva – úgy teszi meg a kommunikációt a szocialitás alapelemévé, hogy közben *a kommunikáló ‘embert’ kiűzi a társadalomból* (ld. pl.: Pokol Béla 2004c: 43). Pokol Bélát idézem: „A luhmanni elmélet legfontosabb kiindulópontját, ami eltávolítja az embercsoportok közötti struktúráktól, az a felfogás adja, hogy az *egyes embert nem a társadalmiság részének tekinti, hanem a társadalmiság előfeltételeként, pszichikai rendszerként határozza meg*. A szociális rendszerek, vagyis a társadalmi képződmények feltételezik, hogy pszichikai rendszerek (emberek) léteznek, azonban csak a *köztük létrejövő kommunikációkból* fejlődik ki a társadalmiság, és nem lehet az embereket – pszichikai és biológiai komponenseikkel együtt – a társadalmi világ alapegységeinek tekinteni” (Pokol Béla 2004a: 392 – kiemelés az eredetiben). Pokol Béla állítása nem kellően precíz rekonstrukción alapul. Abból, hogy Luhmann a kommunikációt választotta elméletépítése alapelemévé, arra következett, hogy *ezzel szükségképpen* kirekesztette ‘az embert’ a társadalmiság koncepciójából. Pokol Béla elmosza a különbséget ‘ember’ az egyes egyén *társadalmi aspektusa* között, amit Luhmann a kommunikáció fogalmából épít fel.

A fenti idézetben Pokol Béla az „egyes embert” előbb a pszichikai rendszerrel azonosítja, majd a „biológiai komponens”-ekre történő utalásával ugyanazon mondaton belül ellentmond ennek, amikor biológiai és pszichikai komponensek együtteseként utal rá (Pokol Béla 2004a: 392). *Mindkét megfeleltetése pontatlan* (ld. még ugyane hibát: Pokol Béla 2004a: 172, 397–398). Luhmann ‘az embert’ mint *empirikus* egységet, *analitikusan* három szintre bontja fel: biológikuma (életfolyamatai) és pszichikuma (tudata) mellett az egyén *személy (Person) is*, ez utóbbi pedig igenis része a

társadalomnak (Luhmann 1997: 106–108, 620, 42. l.j.). Luhmann-nál tehát a ‘személy’ az ‘egyes ember’ *társadalmi* aspektusa. Az ‘ember’ csak akkor válik társadalmi lényé, ha részt vesz a kommunikációs folyamatban, ha szociális lényé válik, vagyis ha egyén biológikumához és pszichikai rendszeréhez kapcsolódva kialakul ‘személye’ is.

Az ‘embernek’, illetve az ‘individuumnak’ a társadalomból történő kizárásával szemben Pokol Béla egy másik érvet is megfogalmaz. Ha az ‘egyes ember’ nem a társadalom része, akkor – érvel Pokol Béla – „nem is vonhatjuk be a személyiség *tartós szocializációjának lenyomatait*, ami pedig a jogászt, a tudóst, a művészt elkülöníti egymástól és a laikusoktól” (Pokol Béla 2004a: 397, ld. még: 172, 187–188). Vagyis, ha az ‘ember’, az ‘individuum’ kívül marad a társadalmon, akkor az egyén mint a szocializáció terméke, mint társadalmi lény is szükségképpen eltűnik a társadalomelméletből. Mivel azonban „a személyiség *tartós szocializációjának lenyomatait*” (Pokol Béla 2004a: 397) Luhmann *ténylegesen nem hagyta figyelmen kívül*, hanem a Pokol Béla által javasolt ‘személyiség’ helyett a ‘személy’ fogalmában ragadta meg, ez az érv sem állja meg a helyét (vö.: Luhmann 1997: 106–108, 620, 42. l.j.).

Ebből adódóan Pokol Béla azon ‘korrekciós’ javaslata is pontatlan diagnózison alapuló téves terápiának bizonyul, mely szerint: „Be kell [...] emelni a személyiséget a szociális világ elméleti rekonstrukciójába, de nem a kompakt emberfogalom, hanem *a szerepekre, szerepkészletekre bomlott személyiség értelmében*” (Pokol Béla 2004a: 187, ld. még: 188, 398). Luhmann egyhelyütt hasonló értelemben tesz különbséget „szerep” és „személy” között (Luhmann 1997: 771), így a szerep beemelése (visszaemelése) a luhmanni elméletbe – álláspontom szerint – nem igényel ‘korrekciót’.

[II.] Mivel a luhmanni elmélet – Pokol Béla olvasatában – nem képes bevonni az ‘embert’ vagy annak társadalomelméletileg releváns aspektusát, *nem képes megragadni az ‘embercsoportokat’, illetve az ‘embercsoportok közötti struktúrákat’* sem. Mint fogalmaz: „a funkcionalista rendszerelméletnek az a vonulata, amelyet – Talcott Parsons kezdeményezései után – talán Niklas Luhmann művei fejtettek ki a legátfogóbban, *teljes mértékben félretolta az embercsoportok közötti struktúra kérdését...*” (Pokol Béla 2004a: 391 – kiemelés tőlem.) E kritika rendre visszatér Pokol Béla munkáiban (Pokol Béla 2004a: 12, 14, 139, 143, 150–153, 156, 388, 391, 397, 2004b: 8–12, 15–16, 2004c: 40, 43). 1997-es társadalomelméleti összegzésében Luhmann több helyütt is teljesen világosan fogalmaz. A társadalomtagolódás *elsődleges* formája kapcsán ezt írja: „A funkcionális tagolódás mellett a társadalmi osztályok formájában még ma is jelen van a

rétegzettség, és centrum–periféria különbségek is tapasztalhatók, még akkor is, ha ezek ma már a funkciórendszerek működésének melléktermékeinek tekinthetők” (Luhmann 1997: 612). Másutt így fogalmaz: „Az alapvető átépülési folyamat ellenére – melynek során a társadalom rétegzettségéből funkcionálisan differenciálttá vált, s ezzel megváltozott tagolódásának formája – a rétegzettség egyáltalán nem tűnt el. Ahogyan eddig, úgy most is óriási különbségek vannak gazdagok és szegények között, ezek pedig ugyanúgy kihatnak a különféle életformákra, és a társadalmi esélyekre, mint korábban” (Luhmann 1997: 772). Luhmann tapasztalatai szerint „látszólag kiirthatatlan az a félreértés” (1997: 776, 335 l.), hogy a funkcionális differenciálódás elmélete tagadja a társadalmi nagycsoportok képződését, s ezzel eltussolja vagy figyelmen kívül hagyja az esélyek eloszlásának igazságtalanságát (Luhmann 1985: 152). Mint fogalmaz: „A funkcionális tagoltság elsődlegessége természetesen nem vezet oda, hogy emiatt eltűnik a szegmentáris tagoltság vagy a rétegek képződés” (Luhmann 1997: 776, ld. még: 1985: 130).

Hasonló ehhez Pokol Béla Luhmann-interpretációjának egy másik pontatlansága. Pokol Béla szerint Luhmann következetesen figyelmen kívül hagyja az ‘embercsoportok’ – huntingtoni értelemben vett – ‘civilizációs’ tagoltságát, valamint a nemzeti, vallási és a jövedelmi különbségeken alapuló nagycsoport-tagoltságokat is (Pokol Béla 2004a: 151–153, 2004b: 9–12). A fentiekből következően ez a kritika sem állja meg a helyét, hiszen a társadalom tagolódásának *elsődlegesen* funkcionális elve csak primátust, nem pedig kizárólagosságot jelent. A világtársadalom (egyebek mellett nemzetekre, államokra és világvallásokra történő) szegmentáris tagolódását ugyanúgy nem hagyja figyelmen kívül a luhmanni elmélet, ahogyan például a jövedelmi különbségeken alapuló osztályozásokat, a jövedelemosztályokat sem tussolja el (vö.: Luhmann 1985: 130, 152, 1997: 1045–1060). Luhmann társadalomelméleti főművében egy külön alfejezet olvasható a modern társadalom ‘nemzetek’ megkülönböztetésén alapuló önleírásáról (Luhmann 1997: 1045–1055), mely kifejezetten cáfolja Pokol Béla egyik állítását, mely szerint: „A nemzeti társadalmak létének megfogalmazása Luhmann elméletében korrekció nélkül eleve nem volt lehetséges” (Pokol Béla 2004a: 152, 2004c: 11).

Pokol Béla a ‘civilizációs’ vallási, nemzeti különbségeket olyan *tartós és stabil* csoportosulásokként fogja fel, amelyek kizárólag *e tulajdonságukból fakadóan* egymással szemben baráti vagy ellenséges érzéseket táplálnak. Pokol Bélát idézem: „A katolikus, a református és a protestantizmus többi ágán belüli egyházakhoz tartozás, vagy a zsidó valláshoz tartozás explicit feladása után is olyan tartós gondolkodásbeli, magatartásbeli stb. jellemzők maradnak fenn az emberekben a családi szocializáció révén, hogy ezek

explicit vallásosság nélkül is hatnak arra, hogy felnőtt korban milyen politikai csoportokhoz igyekszik az egyén majd tartozni, illetve a funkcionális tevékenységek különböző területén milyen embercsoportokat hoznak létre, vagy hogy az e területeket átszelő embercsoport-szerveződések közül melyekhez csatlakozik, illetve milyen embercsoportokkal szemben lépnek fel majd ellenségesen” (Pokol Béla 2004a: 153, 2004c: 12).

[III.] Az ‘embercsoportok’, illetve az ‘embercsoportok közötti struktúra’ figyelmen kívül hagyását Pokol Béla vélhetően azért veti Luhmann szemére, mert álláspontja szerint *a luhmanni elmélet eszköztelen ezen ‘embercsoportok’ közötti küzdelmek és uralmi viszonyok megragadására* (Pokol Béla 2004a: 12, 14, 139, 143, 150–153, 2004b: 8–12, 2004c: 40, 43). Ez a kritika valóban fogást talál a luhmanni elméleten. Luhmann elméletileg nagyon valószínűtlennek tekinti, hogy a modern társadalomban még kialakulhat és önmaga újratermelésére képesnek bizonyulhat egy ‘uralkodó osztály’. Mint azt Pokol Béla több helyütt is hangsúlyozza, Luhmann szerint ennek egyik oka az, hogy noha egyes egyének befolyásos pozíciókba kerülnek 45 és 65 éves koruk között, ez életútjuknak csak egy rövidebb időszakát öleli fel. Az ‘uralkodó osztály’ lehetetlenségének másik oka Luhmann szerint az, hogy – az elsődlegesen rétegzett társadalmi berendezkedés uralkodó csoportjaival összehasonlítva – a befolyásos pozíciókba kerülőknek nincsen számottevő esélyük arra, hogy pozíciójukat átadják családtagjaiknak, átörökítsék gyermekeikre (Luhmann 1985: 147; Pokol Béla 2004a: 143, 150–151, 2004b: 9, 2004c: 40–41). Annyi mindenesetre biztosnak látszik, hogy e vitakérdés eldöntéséhez először is az ‘uralkodó osztály’ pontosabb meghatározására volna szükség. Ennek hiányában is úgy tűnik azonban, Luhmann valóban indokolatlanul becsüli le a meglévő hatalmi, illetve uralmi viszonyok összekapcsolódásának esélyét. Érvelése alapvetően egy összehasonlításon alapul. Talán valóban igaz az, hogy – mint írja – az elsődlegesen stratifikált, rendi társadalom uralkodó csoportjainak hatalmi potenciáljához *képest* a modern társadalomban olyan mérvű hatalomkoncentráció nem alakulhat ki, ennek ellenére a modern társadalomban is találhatóak olyan (belsőleg nem feltétlenül szervezett vagy szolidáris) elitek, illetve osztályok, amelyek kisebb-nagyobb érdekcsoportokba rendeződve jelentős befolyással lehetnek fontos, akár szélesebb társadalmi csoportok egzisztenciális helyzetére is hatással levő döntések meghozatalára.

Pokol Béla Luhmann felett gyakorolt kritikája és ‘korrekciós’ javaslatai – melyek szerint a társadalom ‘embercsoport-szerkezetének’, valamint e társadalmi nagycsoportok

küzdelseinek és uralmi viszonyainak megragadására a marxi gyökerekkel bíró elemzésekhez kell visszanyúlni – közvetetten abból következnek, hogy elméletében Luhmann mindenekelőtt a kommunikációs struktúrák szerveződésére fókuszált. Luhmann álláspontja szerint a modern társadalomban a makrocsoportok már nem képeznek olyan jól elkülönülő kommunikációs hálózatokat, mint a rendi társadalomban. Felfogása szerint a kommunikáció elsősorban már a társadalom funkcionális tagoltságának rendszerhatárain belül szerveződik. E luhmanni elemzési logika valóban nem hangsúlyozza az uralmi viszonyokat – ezt Pokol Béla kritikája pontosan regisztrálja. A korábbi, [II.] pontban részletezett következtetésre azonban Pokol Béla már e jogos kritikát *túl*általánosítva jutott, amikor feltételezte, hogy a társadalom uralmi szerkezetének megragadására képtelen társadalomelmélet a társadalom ‘embercsoport-tagoltságára’ is vak. Ez azonban nem szükségképpen igaz. Luhmann valóban nem fektet hangsúlyt az ‘embercsoport-tagoltságok’, de elméletével egyáltalán nem zárja ki ezek lehetőségét. A társadalom-tagolódás osztály- és elitelméletei mellett Luhmann nem zárkózik el a nem-hatalomközpontú társadalmi struktúra- és rétegződélméletektől sem, amelyek a társadalmi nagycsoportokat például a rend, a réteg, a munkajelleg-csoport, a milió vagy az életstílus-csoport fogalmával ragadják meg.

[IV.] Pokol Béla szerint a funkcionális alrendszerek luhmanni elmélete ‘korrekcióra’ szorul, ezért e *tevékenységszférákat professzionális intézményrendszerekként kell újrafogalmazni*. Alapvetően három érvre támaszkodik. *Egyrészt* elhibázottnak látja az ‘egyes ember’, illetve az ‘individuum’ – állítólagos – kirekesztését a társadalomelméletből (ennek tárgyalására az [I.] pontban már részletesen kitértünk). *Másrészt* elveti a luhmanni autopoietikus fordulat nyomán kialakított ‘módszertani punktualizmust’. *Harmadrészt* a bináris kódolás és a funkcionális alrendszer luhmanni koncepcióját látja pontatlannak s ezért módosítandónak. A Pokol Béla által ‘módszertani punktualizmusnak’ nevezett luhmanni megközelítés kritikája a következőképpen foglalható össze: Pokol Béla szerint Luhmann nyolcvanas évek elején végbe menő autopoietikus fordulatával pillanatnyivá, eseményszerűvé alakította struktúrafogalmát, ebből következően pedig *szem elől téveszti* azokat a *stabil* struktúrákat, amelyek a különféle tevékenységszférákba termelőként – tudósként, jogászként, művészként, politikusként, újságíróként stb. – bevonódó egyéneket toborozzál, kiválasztják, szocializálják, értékelik és minősítik (Pokol Béla 2004a: 11, 81, 172, 175–176, 186–187, 397).

Álláspontom szerint Pokol Béla félreérti Luhmann struktúrafogalmát, amikor annak műveletivé (pillanatnyivá, eseményszerűvé) alakításából a struktúrák *esetlegességére, instabilitására* következtet (vö. pl.: Pokol Béla 2004a: 175–176). Struktúra és műveletek Luhmann-nál kölcsönösen feltételezik és meghatározzák egymást. Az egyes műveletek aktualizálják a struktúrákat, a struktúrák pedig beszűkítik a lehetséges műveletek körét (szűkítik a műveletek kontingenciáját). A struktúráknak köszönhetően a rendszerekben lezajló műveletek így bizonyos szinten kontingensek maradnak (másként is megtörténhetnének), ebből azonban nem következtethetünk a struktúrák instabilitására, a műveletek lefolyásának esetlegességére vagy véletlenszerűségére. Hogy az egymásra következő műveletek azonos struktúrákat aktualizálnak-e (s hogy ezzel a struktúrák *tartós*nak bizonyulnak-e), mindenkor egy megfigyelő dönti el, aki e műveleteket és struktúrákat az azonosság/különbség vagy a hasonlóság/mátság megkülönböztetésével figyeli meg. Luhmann így a struktúrák változására és stabilitására egyaránt magyarázatot nyújt. Ha elfogadnánk Pokol Béla ‘korrekcióját’, a *tartós* struktúrák visszahozását szorgalmazó javaslatát, pótlólagos magyarázatra szorulna a társadalmi változás mint struktúrák átalakulása.

Pokol Béla harmadik kritikája – ami a bináris kódolás, és ezen keresztül a funkcionális alrendszer luhmanni elméletének ‘korrekcióját’ célozza – így foglalható össze: a specifikus jogi kommunikáció jogos/jogtalan bináris kódja (Pokol Béla kifejezésével ‘univerzális értékduálja’), illetve az igaz/hamis megkülönböztetés szerint tájékozódó tudományos kommunikáció (illetve a további alrendszerspecifikus kommunikációs típusok) túlságosan kitérítik a professzionális kommunikáció hatókörét. Pokol Béla felhívja a figyelmet, hogy az „igaz/hamis vagy a jogos/jogtalan értékduál stb. éppúgy szóba kerül a baráti sörözések mellett folytatott vitákban a hétköznapi gondolkodás szintjén, mint a hivatásos tudós valóságfaggatásánál vagy a profi jogász bírósági tárgyalóteremben folytatott jogszabály-értelmezésében” (Pokol Béla 2004a: 103, ld. még: 188). Pokol Béla szerint ezért le kell „szűkíteni a társadalmi alrendszerek strukturális elkülönüléseit a professzionális intézményrendszerek szintjére” (Pokol Béla 2004a: 103 – az eredetiben végig kiemelve). „Ezután már lehetővé válik, hogy – Luhmann-nal szemben – leszűkítsük a funkcionális alrendszerek szerveződését a professzionális résztvevők kommunikációjára, és a laikusok esetenkénti bináris kód szerinti orientálódását – bármely házmester tud égő szemmel érvelni állítása igaza mellett – kirekesszük” (Pokol Béla 2004a: 398). Pokol Béla ennek megfelelően a professzionális

intézményrendszer funkcióspecifikus kommunikációjától elválasztja a ‘mindennapi élet’ szféráját, mely utóbbit a laikusok ‘diffúz’ kommunikációján keresztül határoz meg.

A kritika jogosult, a ‘korrekció’ pedig a problémára adott megfelelő megoldás lehetne, ha Luhmann valóban olyan leegyszerűsítően határozta volna meg a tudományos, jogi stb. kommunikációt, mint ahogyan azt Pokol Béla neki tulajdonítja. Ha Luhmann valóban azt állította volna, hogy minden, igaz/hamis megkülönböztetés szerint tájékozódó kommunikáció *máris* tudományos, akkor Pokol Béla kritikájának és ‘korrekciójának’ Luhmann elmélete alapvető újragondolására és átalakítására kellett volna készítenie. Erre mégsem került sor. Ennek oka, hogy Luhmann-nál csak az az igaz/hamis megkülönböztetés szerint tájékozódó kommunikáció válik tudományossá, amelyet a tudományrendszer (vagyis a korábbi tudományos kommunikációk hálózata) saját ‘programjára’ (azaz az érvényes elméletekre és módszerekre) vonatkoztatva annak minősít (Luhmann 1990b: 184, 197). Luhmann értelmezve Georg Kneer így fogalmaz: „A tudományrendszerbe nem csak igaz állítások tartoznak – egy ilyen felfogás nem volna összeegyeztethető a modern tudomány tévedhetőségére vonatkozó önértelmezésével. Nem használja minden tudományos kommunikáció az igaz vagy hamis megjelölést, de fordítva, azon kommunikációk közül sem tartozik valamennyi a tudományba, amelyben ezek a szavak előfordulnak. Tudományos kommunikációról akkor beszélhetünk Luhmann szerint, ha korábbi tudományos műveletekhez – igaz vagy hamis – visszanyúlva, különösen a tudomány elméleteire és módszereire támaszkodva e kijelentések igazságát, illetve hamisságát megvizsgálják” (Kneer 2004: 49). Jóllehet alighanem igaz, hogy ‘bármely házmester tud égő szemmel érvelni állítása igaza mellett’, és ‘a baráti sörözések mellett folytatott vitákban’ is gyakran előfordul az igaz/hamis megkülönböztetés szerint tájékozódó kommunikáció, ez Luhmann-nál *sem* minősül tudományosnak. Ebből adódóan a professzionális intézményrendszerek és mindennapi élet elkülönítésére sincs szükség. Ez a ‘korrekció’ indokolatlanul alakítja át Luhmann elméletét egy olyan konstrukcióvá, amely már Jürgen Habermas ‘rendszer’ és ‘életvilág’ megkülönböztetésén alapuló duális társadalomszerkezetéhez áll közelebb (vö.: Habermas 2000 [1981]).

[V.] Abból a feltevésből kiindulva, hogy Luhmann-nál „a társadalomnak csak egyenlő fontosságú funkcionális alrendszerei vannak, melyek számára az összes többi alrendszer egységes környezeté süllyed le”, Pokol Béla újabb ‘korrekciót’ javasol (Pokol Béla 2004a: 156, 2004b: 15, ld. még: 2004a: 154, 2004b: 13). *Első* lépésben Polányi Károly fogalmi distinkciója nyomán élesen elválasztja egymástól a gazdaság szubsztanciális és

formális fogalmát: előbbivel a *javak materiális termelésének* értelmében vett (szubsztanciális) gazdaságot jelöli, utóbbin pedig az *árucseré* logikáján alapuló (formális) gazdálkodást érti (Pokol Béla 2004b: 6). *Második* lépésben a formális gazdaság fogalmát a piaci, banki és pénzmechanizmusok összességévé tágítja ki, és egybefogja a politikai, jogi és közigazgatási alrendszereket. *Harmadik* lépésben a két rendszert kiemeli a luhmanni alrendszerek közül, hogy össztársadalmi integrációs mechanizmusokként definiálhassa újra őket (Pokol Béla 2004b: 6–8). ‘Korrekciójának’ első három lépését a következőképpen foglalja össze: „Luhmanntól való eltérésünk tehát itt abban áll, hogy *szakítunk azzal az álláspontjával, miszerint a funkcionálisan differenciálódott társadalmak egyes alrendszerei egységesen fontosak az össztársadalom meghatározása szempontjából, és kiemeljük a politikai és a jogi közigazgatási alrendszert, illetve a formális gazdaság (piaci-pénzmechanizmusok) alrendszerét mint össztársadalmi integrációs alrendszereket.* Ez azt jelenti, hogy bár kiemelkedő szerepe van pl. a tudománynak, a művészetnek vagy az egészségügynek is a modern társadalmak teljesítményében, ám ezek nem tudják össztársadalmilag meghatározni az összes alrendszer kereteit, szemben a politikai-jogi vagy a piaci-pénzügyi mechanizmusokkal” (Pokol Béla 2004a: 154, 2004b: 13 – kiemelés az eredetiben). Mindezzel, mint arra utal is, egy újabb vonatkozásban is Habermas rendszer és életvilág megkülönböztetését magában foglaló koncepciójához közelíti elméletét (Pokol Béla 2004a: 154, 2004b: 13).

‘Korrekciója’ azonban itt nem áll meg. Ehelyütt is Luhmann szemére veti, „hogy csak a funkcionális mechanizmusok általi társadalmi tagoltságot mutatja be, és az ezekre ható embercsoport-tagoltságokat, és az egyes embercsoportok küzdelmeit eltávolítja az alrendszerek működésének megértéséből” (Pokol Béla 2004a: 156, 2004b: 15–16). E hiányosságot orvosolandó, *negyedik* lépésben be kívánja vonni „*a formális gazdaság, a piaci-banki-pénzmechanizmusok felett domináló csoportok*” vizsgálatát is az elemzésbe (Pokol Béla 2004b: 16, 2004a: 157 – kiemelés az eredetiben). Mint írja: „Mostani további korrekciónk már nem csak a funkcionális alrendszerek szempontjából szemléli a formális gazdaság (piaci-pénzmechanizmusok) kiemelt szerepét, hanem az ezek mellé telepedett embercsoportok és a többi össztársadalmilag szerveződő és a dominanciáért harcot folytató embercsoport küzdelmei szempontjából. Ennek révén most úgy módosíthatjuk a marxi gazdaságközpontú társadalomszervezés téziséét, hogy nem a Marx és a későbbi marxisták által kiemelt anyagi termelés (és az itt domináló csoportok) tudják uralni az össztársadalmat, hanem *a formális gazdaság, a piaci-banki-pénzmechanizmusok*

felett domináló csoportok jutnak ilyen pozícióba.” (Pokol Béla 2004a: 157, 2004b: 16 – kiemelés az eredetiben.)

Az fő kérdés mindennek kapcsán az lehet, szükség van-e ‘korrekcióra’. Vajon az egyes alrendszerek Luhmann-nál valóban ‘egységesen fontosak’, ‘egyenértékűek’, illetve ‘egyenlő fontosságúak’, ahogyan azt Pokol Béla állítja? (Pokol Béla 2004a: 154, 2004b: 13, 2004a: 156, 2004b: 15.) Az egyes alrendszerek valóban kölcsönösen függenek egymástól, valóban nem rendezhetők hierarchiába, és ebből adódóan valóban nincsen közöttük egyetlen olyan sem, amely uralhatná vagy szabályozhatná a többi működését (Luhmann 1997: 768–772). Ebből azonban nem vonható le az a következtetés, hogy ‘egyenlő fontosságúak’ vagy ‘egyenértékűek’ lennének. Luhmann valóban leszögezi: „A funkcionális tagolódás egyáltalán nem garantál ugyanolyan jó esélyeket minden funkciórendszernek: a gazdaságnak ugyanolyan, mint a vallásnak; a jognak ahhoz fogható, amilyeneket a művészetnek” (Luhmann 1997: 770). A formális gazdaság, illetve a politikai, közigazgatási és jogi rendszerek *kiemelése* a többi luhmanni alrendszer közül ezért elvileg érthető és – egy precízebb és kidolgozottabb érveléssel alátámasztva – indokolható is volna. Egy ilyen elnagyolt Luhmann-kritika és ‘korrekció’ formájában azonban nem megalapozott. Ha Pokol Béla az egyes funkcionális alrendszerek (vagy akár professzionális intézményrendszerek) *finanszírozására*, valamint a finanszírozás forrásainak *hangsúlyeltolódásaira* fordította volna figyelmét – s ennek során szintén Polányi Károlyra hivatkozva az állami-redisztitív, valamint a piaci jellegű finanszírozás között tett volna különbséget –, akkor álláspontom szerint hasonló, de sokkal megalapozottabb társadalomkritikai kiindulóponthoz juthatott volna.

Pokol Béla Luhmann elméletével szemben megfogalmazott kritikái közül – álláspontom szerint – egyedül a társadalom uralmi szerkezetének elhanyagolása vethető Luhmann szemére, ‘korrekciós’ javaslatainak többsége pedig Luhmann pontatlan rekonstrukcióján, félreértésén, illetve elhamarkodott kritikáján alapul. A társadalom ‘kettős szerkezetének’ kimutatását célzó szintéziskísérlete – melyben össze kívánta kapcsolni a társadalomelmélet funkcionista és marxista-kritikai irányzatait – egy igen kreatív, bár meglehetősen pontatlanul kivitelezett elgondoláson alapul. Pokol Béla azon javaslatát, mely szerint a modern társadalom szerkezetét érdemes a társadalmi egyenlőtlenségek és uralmi viszonyok strukturálta makrocsoportok, valamint viszonylag önálló tevékenységszférák *együttességként* felfogni, mindazonáltal jelen dolgozat is osztja. Még akkor is így van ez, ha ennek

kimutatásához más jellegű érveléssel, pontosabb elméleti rekonstrukcióval, és egy társadalomelméleti szintézis létrehozásának igénye *nélkül* kíván eljutni.

***

Mindenekelőtt Émile Durkheim és Jürgen Habermas elméleteinek elemzéseit tartalmazó tanulmánykötete előszavában Némedi Dénes így fogalmaz: „E tanulmánygyűjteményt [...] úgy is lehet olvasni, mint arra irányuló kísérletet, hogyan lehet végiggondolni a szociológia/társadalomtudomány egymást kizáró paradigmáit és példaszerű művelőinek írásait anélkül, hogy valamiféle szükségképpen csalóka és hajótörésre ítélt szintézisre törekednénk. E tanulmányok háttérben hallgatólagosan az a (relativista?) meggyőződés munkált, hogy a szociológia és a társadalomtudomány (már? még?) képtelen egységes elméleti perspektíva kialakítására, és zsákutcába futnak azok a vállalkozások, amelyek az elméleti hagyományt egy átfogó teoretikus alapvetés érdekében próbálnák felhasználni” (Némedi Dénes 2000c: 8).

Egyetértve ezzel, jelen dolgozat sem kísérel meg szintézist teremteni két elmélet, illetve két elméleti hagyomány (kritikai és nem-kritikai tradíció) között.

DISTINCTIVE DIFFERENCES

For the examination of the differentiation and division of ‘Hungarian society’!

Abstract

Éber Márk Áron

How is ‘Hungarian society’ divided? – My thesis attempts to find an answer to this question. Based on the assumption that all the related observations presume an observer, I am going to examine the statements and findings made by professional observers of the last fifty years. So the question about the distinction of ‘Hungarian society’ switches focus – therefore the real question is: ‘*How* did these observers divide our society through their observations?’ These observations about ‘Hungarian society’ – recorded during the last five decades and created by the observers of Hungarian sociology renewed in 1963 – are analysed and reconstructed in my dissertation.

Foremost – but not exclusively – my thesis aims to provide a critical reconsideration of traditional social research by presenting the studies focused on the structure, stratification and inequalities of the Hungarian society. My dissertation gives an overall and detailed picture of the research and their results in the period between 1963–2013 which significantly contributed to the alteration of the ever changing view of the Hungarian society. Through *observing* the observers’ observations – also known as ‘second-order observation’ by Niklas Luhmann – some correlations may get revealed which originally had not been observed by the observers. My main objective is to contribute to the formation of the current image of our society by analysing the observations (research results and publications) and emphasising their differences and controversial points.

MEGKÜLÖNBÖZTETETT KÜLÖNBSÉGEK

A 'magyar társadalom' tagolódásának és tagolásának vizsgálatához

című doktori disszertáció absztraktja

Éber Márk Áron

Hogyan tagolódik a 'magyar társadalom'? – a dolgozat e kérdésre keres választ. Abból a feltevésből kiindulva, hogy minden erre vonatkozó megfigyelés egy megfigyelőt feltételez, az elmúlt ötven év professzionális megfigyelőinek megfigyeléseit vizsgálom. A 'magyar társadalom' tagolódására vonatkozó *tárgyfókuszú* kérdés így átalakul: *hogyan* tagolták megfigyeléseikkel a 'magyar társadalmat' az elmúlt ötven év professzionális megfigyelői? A dolgozatban az 1963-ban újjáalakuló magyar szociológia megfigyelőinek az elmúlt fél évszázadban a 'magyar társadalomra' vonatkozó megfigyeléseit rekonstruálom. Mindenekelőtt (de nem kizárólag) a 'magyar társadalom' szerkezetét, rétegződését és egyenlőtlenségi rendszerét vizsgáló kutatások bemutatásával és elemzésével céloom a hazai társadalomkutatás hagyományának kritikai újragondolása.

A dolgozat részletesen bemutatja és elemzi azokat az 1963 és 2012 között készült kutatásokat, amelyek érdemben hozzájárultak a 'magyar társadalomról' kialakított változó kép formálódásához. A megfigyelők megfigyeléseinek *megfigyelésével* – Niklas Luhmann ismeretelméleti koncepciója szerint a 'másodfokú megfigyeléssel' – olyan összefüggések is feltárulhatnak, amelyeket maguk a megfigyelők sem figyeltek meg. A megfigyelések (kutatási eredmények, publikációk) elemzésével, valamint a köztük lévő különbségek és vitapontok hangsúlyozásával céloom hozzájárulni a 'magyar társadalom' jelenlegi képének kialakításához.